Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level
Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access Journal

ISSN:2230-9578 November- 2025 Volume-17 Issue-11(II)

Mob: +91-9552416001 Website: https://jrdrvb.org Chief Editor: Prof. Ramesh V. Bhole

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL JOURNAL

Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
ISSN: 2230-9578

ISSN: 2230-9578
November- 2025
Volume-17 Issue-11(II)

Please Get in Touch
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Mob: +91-9552416001,+91- 8888454089

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II) | November- 2025

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed International Research Journal

Volume No-17, Issue-11(II), November- 2025

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages
Periodicity of Publication- Monthly
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website: https://jrdrvb.org

CHIEF EDITOR
Dr. Ramesh V. Bhole
Professor
Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,
Tal Raver, Dist Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com

Disclaimer
The Editors shall not be held responsible for the originality or the views and opinions expressed in the papers. The author(s) alone shall bear full responsibility for the originality of their work and the ideas expressed therein.
© All rights reserved with the Editors.

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL PARTICULARS

Name of Journal	JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Frequency	Monthly : Jan to Dec (12 issues per year)
ISSN	2230-9578
Publisher	Dr. Ramesh V. Bhole
Chief Editor	Dr. Ramesh V. Bhole
Copy right	Journal of Research and Development
Starting Year	January 2010
Subject	Multi-Disciplinary
Review Process	Double Blind Peer
Language	English, Hindi, Marathi, and other Indian Constitutional Languages.
Publication Format	Print
Access	OPEN ACCESS
License	Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
Phone No.	+91 93256 65856, +91-8888454089
Email	jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website	https://jrdrvb.org
Registered office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon, Maharashtra, India
Admin. Office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon , Maharashtra, India
Printing	**Amitsons Digital Copiers** 106 and 110, Paras Chambers 1st Floor, Near Laxmi Narayan Theatre, Above Bank Of India, Swargate-411042

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed International Research Journal

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages
Periodicity of Publication- Monthly
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website: https://jrdrvb.org

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole
Professor
Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,
Tal Raver, Dist Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com

ASSOCIATE EDITORS

Prof. (Dr.) Madan Mohan Goel
Vice-Chancellor (Former)
Rajiv Gandhi National Institute of Youth Development, Govt. of India
Starex University, Gurugram, Haryana, India

Dr. Praveen G. Saptarshi
Visiting Faculty
Salisbury University, United States

MANAGING EDITOR

Dr. Santosh P. Mane
Assistant Professor,
Head Department of Geography,
Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

EDITORIAL BOARD

BABALOLA, Ayodele Samuel Department of Pure and Applied Zoology, Federal University of Agriculture, PMB 2240, Abeokuta, Ogun State, Nigerian	**Dr. Lal Mervin Dharmasiri** Senior Professor and Chair Head of Geography University of Kelaniya, Sri Lanka.	**Vijayanand Selvaraj** Data Strategist and Artificial Intelligence Lead Information Technology (IT), Houston,Texas, USA
Dr. Munther Moh'd Ibrahim Zyoud Assistant Professor of English Language Teaching Methods-Al-Quds Open University, Palestine.	**Prof. A.G. Amarasinghe** Senior Lecturer Grade University of Kelaniya, Sri Lanka.	**Dr. Gyanaranjan Sahoo** Extension Scientist Orissa University of Agriculture & Technology, Orissa India
Dr. RVS Praveen Director Digital Engineering and Assurance, USA	**Dr. Ranjan Kalita** Principal Rangapara College, Amaribari, Rangapara, (Autonomous) Assam	**Dr. S. C. Advitot** Principal CBK's B. Sci, R.V. Com. & R. J. Arts College, Akkalkot
Dr. Kulkarni Swanand Gajanan Associate Professor, Mechanical Engineering Department, S.K.N. Sinhgad College of Engineering,Korti, Pandharpur-	**Dr. Anurag Shrivastava** Professor & Post Doctoral, Lincoln University College (LUC) Petaling Jaya, Malaysia, Malyasia	**Prof. (Dr.) F. M. Nadaf** Principal, Government College Borda Margao Goa (Autonomous), India
Dr. Tushti Sharma Royal School of Languages, The Assam Royal Global University, Guwahati, Assam	**Dr. Sandeep Rout** Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha	**Dr. Daneshwar. R. Pandey** Assistant Professor, Head Of Department S.S Agrawal College Of Commerce And Management Navsari Gujarat

PUBLISHER

Dr. Ramesh V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Email: jrdrvb.org@gmail.com Journal Website: https://jrdrvb.org

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November - 2025

Sr. No.	CONTENTS	Page No.
1	महिला सक्षमीकरणात पंचायत राजची भूमिका - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन **Dr. Chandrashekhar N. Mohod**	1-6
2	बुद्ध शिकवणुकीची वर्तमान कालखंडातील प्रासंगिकता **राजकुमार अनिरुद्ध कांबळे**	7-10
3	मूलभूत कर्तव्ये आणि संवैधानिक नैतिकता: भारतातील हक्क व जबाबदाऱ्यांमधील दरीचा सामाजिक-कायदेशीर अभ्यास **Dr. Pramod H. Paunikar**	11-16
4	भारतातील संत्री उत्पादनाचे चिकित्सक अध्ययन **मयुरी जयप्रकाश वानखेडे, डॉ. एल. एच. पाटील**	17-21
5	बी. एड. विद्यार्थी- शिक्षकांमध्ये भारतीय संविधानाबाबतची जाणीव: एक वर्णनात्मक सर्वेक्षण **डॉ. विजय संतू पाटोळे**	22-28
6	भारतीय संविधानातील घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क: लोकशाही, न्याय व विकास यांचे एकात्म दर्शन **लक्ष्मण नागोराव कुमारे**	29-32
7	ग्रामीण विकासातील पंचायत राज संस्थांची भूमिका **प्रा. डॉ. कांतीलाल दाजभाऊ सोनवणे**	33-36
8	नेपाळमधील लोकशाही आणि GEN-Z क्रांतीचे विश्लेषण **डॉ. दत्ता मा. कुंचेलवाड**	37-41
9	शिक्षक एक संवैधानिक निर्माता के रूप में **डॉ. रमेश प्रसाद कोल**	42-44
10	कोकण किनारपट्टीवरील आदिवासी समाज २०२४: संवैधानिक अधिकार, जमिनीचे वास्तव आणि विकासाचा विरोधाभास **अनिकेत आदिनाथ कोंडाजी**	45-49
11	भारतीय संविधान और विकसित भारत 2047: सामाजिक परिवर्तन की दिशाएँ **प्रदीप कुमार पटेल**	50-54
12	भारतीय संविधान: विकसित भारत 2047 च्या शाश्वत व समावेशक राष्ट्रनिर्मितीचा पाया **विकास भीमराव पाईकराव**	55-60
13	भारतीय राज्यघटनेतील भाषिक तरतुदी – एक अभ्यास **गजानन दत्तात्रय चव्हाण**	61-65
14	भारतातील अपंग लोकांच्या हक्कांचे एक गंभीर विश्लेषण **डॉ. मंगला कडवे**	66-70
15	कामाच्या ठिकाणी बालसंगोपन केंद्रे आणि महिला कामगारांच्या गृह व्यवस्थापनातील बदल **मनिषा जगदिशराव गावंडे**	71-73
16	सहकारी संस्थांमध्ये पारदर्शकता आणि सुशासनाचा समावेशक विकासावर होणारा प्रभाव **गणेश गुलाबराव वानखडे**	74-76
17	ग्रामीण विकास आणि स्वयंपर रोजगार **चंद्रशेखर सदाशिवराव खाडे**	77-83
18	Digital Economy आणि संविधानिक कायदा **शरद विजयराव महाडिक**	84-87

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November - 2025

19	भारतीय संविधान निर्माण में महिलाओं का योगदान **Manju Rani, Dr. Dhiraj Bakolia**	88-92
20	सातारा जिल्ह्यातील सिंचन विकास व पीक तीव्रतेचा अभ्यास **काजल सुभाष कुंभारदरे, प्रा. डॉ. एस. एस. पोटभरे**	93-97
21	अनुसूचित जातींच्या महिलांच्या सक्षमीकरणासाठीच्या सरकारी योजनांचा आढावा **यास्मीन हारून मुल्ला, डॉ. आर. जी. कोरबु**	98-103
22	भारतातील MSMEs व अर्थव्यवस्था –उद्योग –रोजगार यांचा परस्पर संबंध:एक सखोल अध्ययन **नावडे शितल कैलास, डॉ. डी. के. मगर**	104-107
23	विकसित भारत २०४७ च्या संदर्भात भारतीय राज्यघटनेची भूमिका: महिला सक्षमीकरणाचे एक समीक्षण **डॉ. संदीप विलासराव घोडके, प्रविण बाजीराव साळुंके**	108-114
24	मानव विकास आणि सामाजिक पर्यावरण **धोंडे अनिल रामलिंग**	115-119
25	वितरणात्मक न्याय परिभाषा आणि प्रधानमंत्री आवास योजना **हरगोविंद चिखलु टेंभरे, डॉ. शारदा आय. महाजन**	120-124
26	राज्यघटनेतील मूल्याधिष्ठित संधी व धोरणात्मक दिशा: विकसित भारत २०४७ साठी युवा सक्षमीकरणाचा अभ्यास **डॉ. संदीप विलासराव घोडके**	125-130
27	खाजगीकरणाचे वास्तव आणि अपेक्षा **शितल दिनकर भालेकर**	131-135
28	भारतीय राज्य घटना व समान रोजगार संधी: एक ऐतिहासिक अभ्यास **केशव कचरू कदम**	136-140
29	आत्मचरित्र व आत्मकथन यातील साम्य भेद **पल्लवी कारभारी भामरे, डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे**	141-144
30	सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक स्वशासन संस्था **डॉ. कमलाकर शरद इंगळे**	145-147
31	विकसित भारताच्या निर्मितीतील आव्हाने आणि संविधानाची प्रासंगिकता **डॉ. रेखा रामनाथ बने**	148-151
32	भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान: एक अभ्यास **विठ्ठल हरिभाऊ नागरे, प्रा. डॉ. जी. आर. खेडकर**	152-154
33	भारतीय अर्थव्यवस्थेत बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थांची भूमिका **डॉ. अर्चना अ. विखे.**	155-157
34	समाज माध्यमांवरील इतिहासाचे विकृतीकरण: भारताच्या संदर्भात चिकित्सा **प्रा. पवार किरण सर्जेराव**	158-162
35	भारतीय संविधानातील मूल्यांचे विकसित भारतातातील योगदान: एक अभ्यास **डॉ. बसवेश्वर पांडागळे**	163-166
36	विकसित भारत २०४७ मध्ये आदिवासी बोलींचे स्थान **डॉ. चिंतामण धिंदळे**	167-173

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November - 2025

37	भारतीय संविधान आणि विकसित भारत 2047 (भाषा -मराठी भाषा, मराठी साहित्य) **उज्वला उत्तम अहिरे**	**174-177**
38	दलित एकांकिका: एक आकलन आणि संवैधानिक संदर्भ **शिल्पा मधुकर रामटेके, डॉ. अजय कृष्णराव चिकाटे, डॉ. शैलेंद्र धर्मदास लेंडे**	**178-183**
39	NEP-2020 आणि शिक्षणाचे संवैधानिक ध्येय **श्वेता शिवाजीराव परुळेकर**	**184-190**

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

महिला सक्षमीकरणात पंचायत राजची भूमिका - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

Dr. Chandrashekhar N. Mohod
Matoshree Anjanabai Mundafale College of Social Work, Narkhed, Dist-Nagpur
Email: mohod.cn@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171101
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 1-6
Nov. 2025
Submitted: 15 Oct. 2025
Revised: 25 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतीय समाजाचा एक महत्त्वाचा घटक असलेल्या महिला जगाच्या अर्ध्या भागाचे प्रतिनिधित्व करतात. ऐतिहासिकदृष्ट्या, त्यांचा दर्जा पुरुषांपेक्षा मागे राहिला आहे, त्यांना अनेक गैरसोयी आणि आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. वैदिक आणि उत्तर-वैदिक काळात, भारतातील महिलांचा दर्जा चांगला, सामाजिक आणि धार्मिकदृष्ट्या पुरुषांच्या बरोबरीचा होता. तथापि, मध्ययुगीन काळात, त्यांचा दर्जा पुन्हा घसरला. स्वातंत्र्यानंतर, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, सुधारणा चळवळी, महिला चळवळी आणि सामाजिक विद्वानांनी महिलांचा दर्जा सुधारला. विशेषतः पंचायतींना संवैधानिक दर्जा मिळाला आणि याद्वारे, लोकशाही भारतातील पंचायतींमध्ये महिलांच्या सहभागामुळे त्यांच्या स्थितीत मोठा बदल झाला. जोपर्यंत लोकसंख्येचे अर्धे प्रतिनिधित्व होत नाही तोपर्यंत सुशासन साध्य करता येत नाही. पंचायती राज व्यवस्था या दिशेने प्रभावी आणि अर्थपूर्ण भूमिका बजावू शकते. पंचायती राज व्यवस्था महिला सक्षमीकरणात एक मैलाचा दगड ठरत आहे. याच अनुषंगाने प्रस्तुत शोधपत्रात महिला सक्षमीकरणात पंचायत राजची भूमिका याचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

मुख्य शब्द: *सशक्तिकरण, परिवर्तन, पंचायती-राज, लोकतंत्र, आन्दोलन, स्थिति.*

प्रस्तावना:

समाजाच्या निर्मिती, पालनपोषण आणि विकासात महिलांचा थेट वाटा असतो हे सर्वज्ञात सत्य आहे, परंतु हे योगदान अनेकदा दुर्लक्षित केले जाते कारण ते त्यांच्यात अंतर्निहित मानले जाते. वैदिक आणि वैदिकोत्तर काळात भारतात महिलांची स्थिती तुलनेने चांगली होती. त्यांना सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आणि राजकीय बाबतीत पुरुषांच्या बरोबरीचे मानले जात असे. वैदिकपूर्व काळात, कुटुंब मातृसत्ताक होते, ज्यामध्ये महिलांना सर्व अधिकार, विशेषतः धार्मिक, सामाजिक आणि आर्थिक अधिकार होते. तथापि, वैदिकोत्तर काळात, महिलांचा दर्जा थोडा कमी होऊ लागला आणि मध्ययुगापर्यंत, त्यांचा दर्जा लक्षणीयरीत्या कमी झाला. पडद्याची प्रथा वाढली आणि बालविवाह आणि सती (सती) सारख्या वाईट प्रथा प्रचलित झाल्या. ब्रिटिश काळात, औद्योगिकीकरण, आधुनिकीकरण, सुधारणा चळवळी, महिला चळवळी आणि सामाजिक कायदे यांच्या एकत्रित प्रयत्नांमुळे महिलांची स्थिती सुधारली. परिणामी, लिंग असमानता कमी झाली. स्वातंत्र्यानंतर, संविधानातील तरतुदींमुळे महिलांच्या स्थितीत गुणात्मक सुधारणा झाली, परंतु आजही, असुरक्षित गटातील महिलांसाठी कोणताही महत्त्वपूर्ण बदल झालेला नाही. सरकारच्या अथक प्रयत्नांमुळे महिलांचे राहणीमान सुधारू लागले. २० एप्रिल १९९३ हा दिवस महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने एक क्रांतिकारी दिवस होता. या वर्षी पंचायतींना संवैधानिक दर्जा मिळाला.पंचायतींमध्ये महिला आरक्षणाद्वारे त्यांना सक्षम करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले आणि महिलांच्या सहभागामुळे त्यांच्या स्थितीत लक्षणीय बदल झाला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Chandrashekhar N. Mohod, Matoshree Anjanabai Mundafale, College of Social Work,Narkhed, Dist-Nagpur

How to cite this article:
Mohod, C. N. (2025). महिला सक्षमीकरणात पंचायत राजची भूमिका - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 1–6. https://doi.org/10.5281/zenodo.18127995

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18127995
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना कायदेशीर, राजकीय, मानसिक, सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात निर्णय घेण्याचे समान स्वातंत्र्य देणे. त्यांच्यामध्ये अशा क्षमता विकसित केल्याने त्यांना त्यांचे जीवन त्यांच्या इच्छेनुसार जगता येते आणि त्यांच्यात आत्मविश्वास आणि स्वाभिमान निर्माण होतो. महिला सक्षमीकरण ही एक बहुआयामी आणि सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. त्याचे उद्दिष्ट न्याय्य आणि समान समाजाची स्थापना करणे आहे,

कारण लैंगिक समानता ही सुशासनाची गुरुकिल्ली असल्याचे म्हटले जाते.

जोपर्यंत अर्ध्या लोकसंख्येला पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळत नाही तोपर्यंत सुशासन यशस्वी होऊ शकत नाही. पंचायती राज व्यवस्था या दिशेने प्रभावी आणि अर्थपूर्ण भूमिका बजावू शकते. पंचायती राज महिला सक्षमीकरणात विशेष भूमिका बजावते कारण त्यामुळे सामाजिक आणि संस्थात्मक पातळीवर बदल घडून आले आहेत आणि राजकीय सक्षमीकरणाद्वारे सामाजिक सक्षमीकरण साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्याच्या व्यापक दृष्टिकोनामुळे अनेक विद्वान त्याला स्त्रीवादी क्रांती म्हणतात.

उद्देश्य

- भारतीय समाजातील महिलांच्या स्थितीची रूपरेषा स्पष्ट करणे.
- पंचायत राज व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीपासून महिलांच्या आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक स्थितीत झालेल्या सुधारणा स्पष्ट करणे.
- महिला सक्षमीकरणाची सद्य स्थिती अभ्यासणे.

अभ्यासाची गरज:

महिला अजूनही उपेक्षित प्राथमिक वर्गातील सर्वात मोठा घटक आहेत. जर महिलांना निर्णय घेण्याच्या पातळीवर सुविधा दिल्या तर त्या त्यांच्या समस्या सोडवण्यात यशस्वी होतील. महिला सक्षमीकरणाद्वारे महिलांना निर्णय प्रक्रियेत समाविष्ट केले गेले. आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायासाठी विविध जबाबदाऱ्या पार पाडून, महिलांच्या सर्जनशील क्षमतेचा वापर करता आला. या आधारे, पंचायती राज व्यवस्थेने महिला सक्षमीकरणात आणलेल्या वाढीव सहभाग आणि सक्रियतेवर प्रकाश टाकण्यात आला.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम तथ्य संकलनाचा प्रयोग करण्यात आला. प्राथमिक तथ्य संकलना मध्ये सरकारव्दारे प्रकाशित नितीगत पत्रव्यवहार, सरकारी प्रकाशने, संभाषणे, मंत्रालयाचे अहवाल तसेच दुय्यम साधनांमध्ये उपलब्ध संदर्भग्रंथ, विद्वानांची मते, उपलब्ध लेख, रिसर्च जर्नल्स, वर्तमान पत्रे, इंटरनेट, ऐतिहासिक संदर्भ, संशोधन साहित्य, मान चित्रे व चार्ट या साधनांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

अभ्यासाचे गृहीतके:

- ❖ पंचायती राज व्यवस्था, त्याद्वारे केलेल्या तरतुदी आणि सरकार चालवत असलेल्या योजनांमुळे महिलांची सध्याची स्थिती सुधारली आहे.
- ❖ पंचायती राज व्यवस्थेत महिलांच्या वाढत्या सहभागामुळे त्यांचे सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय सक्षमीकरण झाले आहे.
- ❖ पंचायती राज व्यवस्थेद्वारे ग्रामीण महिलांचा सहभाग जितका जास्त असेल तितक्या त्या अधिक समृद्ध आणि सक्षम होतील.
- ❖ पंचायती राज व्यवस्थेच्या कार्यपद्धतीमुळे महिलांमध्ये सहकार्याची भावना निर्माण झाली आहे आणि सरकार चालवत असलेल्या महिला विकास आणि कल्याणकारी योजनांच्या प्रगतीमध्ये रस निर्माण झाला आहे.

संदर्भ साहित्याचा आढावाः

भालोत, शिवकुमार (२०००), यांनी राजस्थालमधील पंचायत प्रणालीचा अभ्यास केला. राजस्थालमधील पंचायती राज व्यवस्था आपली जबाबदारी पार पाडण्यासाठी सतत प्रयत्न करत असल्याचे तुम्ही स्पष्ट केले आहे. येथे ग्रामपंचायत केवळ कृषी, आरोग्य, शिक्षण, वाहतूक आदी आवश्यक कामे पूर्ण करत जाही, सोबतच विविध पर्यायी कामेही करत आहे. स्वातंत्र्यानंतर पंचायत राज हा ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य भाग मानला जाऊ लागला. या कारणास्तव, त्याचे कार्यक्षेत्र देखील सतत वाढत आहे.

नागर आणि पुनिया (२०००), हिसार (हरियाणा) येथील पंचायती राज संस्थांमधील ग्रामीण महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास केला, या अभ्यासात २१ ग्रॅम घेतले आहेत. पंचायतीच्या कामांमध्ये गावांमध्ये पाणीपुरवठा करण्याला प्रथम प्राधान्य देण्यात आल्यावे अभ्यासातून समोर आलेल्या वस्तुस्थितीवरून स्पष्ट झाले आहे. निवडून आलेल्या सर्व महिला या कामात प्रयत्नशील आहेत. गावात मंदिर, धर्मशाळा, रुग्णालये, शाळा बांधण्यासाठी निवडून आलेल्या महिलांच्या कामांना दुसरे प्राधान्य देण्यात आले आहे. या महिलांनी रस्ते दुरुस्ती, पंचायत इमारती बांधणे आदी कामांना तिसरे प्राधान्य दिले आहे. पंचायतीमध्ये निवडून आलेल्या महिलांकडून संपूर्ण ग्रामीण समाजाच्या उन्नतीसाठी कल्याणकारी कामे होत असल्याचे अभ्यासातून मिळालेल्या वस्तुस्थितीच्या विश्लेषणातून स्पष्ट होते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

चौहान आणि राणी (२०००) यांनी 'राजकारणातील महिला आरक्षणाचे औचित्य' या संदर्भात अभ्यास केला आहे. महिलांना विधानसभा, लोकसभा आणि इतर राजकीय संस्थांमध्ये ३३ टक्के आरक्षण देणे योग्य आहे का? असे अभ्यासातील निष्कर्षावरून
स्पष्ट झाले आहे की राजकारणात महिलांना आरक्षण दिल्याने स्वखरा फायदा कमी झाला, असे बहुतांश महिलांना वाटते. त्यामुळे समाजात अनेक घातक प्रवृत्ती निर्माण झाल्या आहेत. त्याचा अप्रत्यक्ष फायदा विशेषतः पुरुष वर्गाला झाला आहे. सध्याच्या निवडणुकीच्या परिस्थितीत, महिलांना निवडणुकीच्या गोंधळात सामील होण्यासाठी पैशाची आणि बंदुकीचीही गरज असते, जी सामान्यतः महिलांकडे नसते. सध्या ग्रामीण राजकारणात गुन्हेगारीकरण वाढत असून, त्यामुळे महिलांनाही काही प्रमाणात फटका बसला आहे. पंचायतींमध्ये महिलांना आरक्षण दिल्याने त्यांची सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय गतिशीलता वाढली आहे. पंचायत राज व्यवस्था सशक्त आणि सशक्त बनवायची असेल तर राजकीय पक्षांनी पक्ष संघटनांमध्ये महिलांना पूर्ण निष्ठेने पुरेसे प्रतिनिधित्व देणे, त्यांना निवडणुकीत पुरेसे प्रतिनिधित्व देणे, तसेच स्वच्छ आणि सुशिक्षित प्रतिमा असलेल्या महिला सक्षमीकरण करणे आवश्यक आहे. निवडणूक लढवणे आणि संघटनेत सहभागी होणे, विशेष कामाव्या संधी उपलब्ध करून देणे,

यादव, सुभद्रा (२००२) यांनी हरियाणाच्या पंचायती राज संस्थांमधील महिलांच्या सहभागाचे विश्लेषण केले. या अभ्यासातून मिळालेल्या तथ्यांवरून हे स्पष्ट झाले आहे की, या अभ्यासात सहभागी असलेल्या बहुतांश महिला (८५ टक्के) निरक्षर असूनही पंचायतीची विविध कामे जसे की पिण्यावे शुद्ध पाणी, रस्ते, मंदिरे, शाळा, रुग्णालये इत्यादींचे बांधकाम करतात, यासोबत गावकऱ्यांना स्वस्त आणि जलद न्याय मिळवून देण्याच्या क्षेत्रातही त्या मोठ्या उत्साहाने काम करतात.

राठोड, मधू (२००२), पंचायती राज आणि महिला विकास, यांजी महिलांवरील त्यांच्या अभ्यासातून, भारतातील पंचायती राजची स्थिती आणि दिशा आणि महिलांची सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय, आरोग्य, कायदेशीर स्थिती याविषयी केलेल्या अभ्यासातून पुढील निष्कर्ष, राजकीय हक्क, मजबूत अर्थव्यवस्था, महिला सक्षमीकरणाच्या विविध योजनांमुळे महिलांमध्ये जागृती येत आहे, जागृती येत आहे आणि तो दिवस दूर नाही जेव्हा त्या सद्य परिस्थितीच्या वरती जाऊन घर, कुटुंबात महत्त्वाची भूमिका बजावतील, समाज आणि राष्ट्रीय कार्य पूर्ण करेल.

जैन, उर्मिला (२००२) यांनी राजस्थानच्या पंचायती राज संस्थांचा अभ्यास केला आहे. यामध्ये त्यांनी निवडून आलेल्या महिला प्रमुख, जिल्हा परिषद सदस्य, पंचायत समिती सदस्य, सरपंच आदीवर त्यांचा अभ्यास केंद्रित केला आहे. या अभ्यासातून
हे स्पष्ट झाले आहे की या अभ्यासात सहभागी झालेल्या प्रतिसादकर्त्यांमध्ये राजकीय जागरूकता आणि सहभाग जास्त आहे. राजकीय संबंधांचा फायदा घेऊन ते प्रादेशिक विकासाकडे विशेष लक्ष देतात, योजना व कार्यक्रम योग्य पद्धतीने राबविण्याचा प्रयत्न आहे, जेणेकरून परिसराचा विकास शक्य होईल. ग्रामीण नेतृत्वात नवीन प्रतिमान विकसित होत आहेत, परिणामी महिला, मागासलेल्या आणि अनुसूचित जातीच्या व्यक्तीला नेतृत्व करण्याच्या अधिक संधी मिळत आहेत.

सिन्हा, अनिल किशोर (२००४), पंचायती राज आणि महिला सक्षमीकरण या पुस्तकात लेखकाले महिलांच्या सहभागाचे, विशेषतः लोकशाहीच्या तिसर्या सरकारमध्ये स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये महिला आरक्षणाबाबतची घटनात्मक तरतूद आणि या वर्गाची वाढती नेतृत्व क्षमता स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. वरील अभ्यासात लेखिकेने स्त्रियांच्या
सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, आरोग्य आणि कायदेशीर स्थितीच्या उन्नतीमध्ये पंचायती राजच्या भूमिकेचे विश्लेषणात्मक वर्णन केले आहे.

महिला सक्षमीकरण:

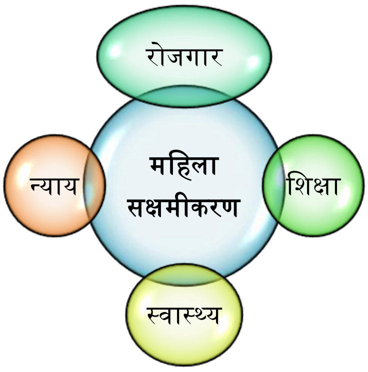

आकृती नं-१

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना राष्ट्राच्या कायदेशीर, राजकीय, मानसिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भात निर्णय घेण्याचे समान स्वातंत्र्य देणे, म्हणजेच महिलांना त्यांच्या स्वतःच्या इच्छेनुसार त्यांचे जीवन जगण्यास सक्षम आणि स्वतंत्र बनवणे अशी शक्ती विकसित करणे. ही एक प्रक्रिया आहे जी समाजात आणि आजूबाजूच्या वातावरणात पुरुष आणि महिलांमधील असमान शक्ती संबंधांमध्ये बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करते, कुटुंबात महिलांना समान दर्जा आणि समाजातील स्वतंत्र नागरिक म्हणून मान्यता सुनिश्चित करते. महिला सक्षमीकरणामध्ये सामाजिक सुविधांमध्ये प्रवेश, राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक धोरणनिर्मितीत सहभाग, समान कामासाठी समान वेतन आणि कायद्यानुसार संरक्षण यांचा समावेश आहे. सक्षमीकरण म्हणजे महिलांमध्ये जागरूकता वाढवणे आणि सामाजिक न्याय आणि लिंग समानता साध्य करण्यासाठी त्यांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक आणि आरोग्य-संबंधित संसाधने प्रदान करणे यासह काही कार्ये करण्याची क्षमता. महिला सक्षमीकरण ही एक सतत, गतिमान प्रक्रिया आहे.त्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट उपेक्षित लोकांना मुख्य प्रवाहात आणणे, त्यांना सत्तेत सहभागी होण्यास सक्षम करणे आहे. भारतीय संविधानात या कल्पनांचा समावेश करून, पुरुष आणि महिला, श्रीमंत आणि गरीब दोघांनाही समान संरक्षण प्रदान करण्यात आले. आपल्या संविधान निर्मात्यांनी महिलांना सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची हमी देताना, प्रस्तावनेत स्पष्ट केले आहे की संविधानासमोर पुरुष आणि महिलांमध्ये कोणताही भेदभाव नाही.

संविधानाने महिलांना पुरुषांसारखे समान अधिकार दिले, त्यांना सक्षम केले. स्वातंत्र्यानंतर, केंद्र सरकारने भारतात महिला सक्षमीकरणासाठी वेळोवेळी असंख्य प्रयत्न केले आहेत. २०११ च्या जनगणनेनुसार, देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ४८.०६% महिला आहेत. महिला लोकसंख्येच्या जवळपास अर्ध्या असूनही, राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक पातळीवर त्यांचा सहभाग फक्त १२% आहे. समाजात महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी आणि लिंगभेद कमी करण्यासाठी, केंद्र सरकारने अनेक कायदे केले आहेत. घरगुती छळ रोखण्यासाठी २००५ चा घरगुती हिंसाचार कायदा मंजूर करण्यात आला. या कायद्याअंतर्गत, शारीरिक, मानसिक, शाब्दिक, आर्थिक आणि लैंगिक छळासह सर्व प्रकारच्या घरगुती हिंसाचारापासून महिलांना संरक्षण देण्याची तरतूद करण्यात आली. समान वेतन कायदा १९७६, बालविवाह प्रतिबंध कायदा १९७६, वेश्याव्यवसाय प्रतिबंध कायदा इत्यादी अनेक कायदे महिलांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी लागू करण्यात आले आहेत. २००२ ते २००७ च्या दहाव्या योजनेत, सामाजिक बदल आणि विकासाचे घटक म्हणून महिलांना सक्षम बनवण्याची रणनीती प्रमुख राहिली. यामध्ये, महिला सक्षमीकरणासाठी विशिष्ट क्षेत्रांसाठी तिहेरी रणनीती स्वीकारण्यात आली.
सामाजिक सक्षमीकरण, आर्थिक सक्षमीकरण आणि महिलांसाठी आदरयुक्त न्याय. सामाजिक सक्षमीकरणासोबतच, महिलांसाठी समान न्यायालाही महत्त्व देण्यात आले.

महिला सक्षमीकरणात पंचायती राजची भूमिका:

प्राचीन काळापासून भारताने महिला सक्षमीकरणासाठी असंख्य प्रयत्न आणि चळवळी पाहिल्या आहेत. भारताने असेही काही काळ अनुभवले आहेत जेव्हा महिलांची ओळख व्यापकपणे ओळखली गेली आणि त्यांना स्वतःचे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले. २० एप्रिल १९९३ हा दिवस महिला सक्षमीकरणासाठी एक महत्त्वाचा दिवस होता. या वर्षी पंचायतींना संवैधानिक दर्जा मिळाला. त्यापूर्वी महिलांचे स्वातंत्र्य आणि वैयक्तिक निर्णय घेण्यावर मर्यादा होत्या. सामाजिक रचनेत असे कोणतेही बदल केले गेले नाहीत ज्यामुळे महिलांच्या स्थितीत संरचनात्मक सुधारणा झाली. तथापि, लोकशाही भारतात उचललेली ऐतिहासिक पावले राजकीय व्यवस्थेच्या परिवर्तनावर आधारित आहेत आणि महिलांना संस्थात्मक प्रतिनिधित्व प्रदान करतात. या व्यवस्थेत लोकशाहीची मूलभूत संकल्पना विकसित झाली. महात्मा गांधींनी सत्तेच्या केंद्रीकरणावर भर दिला, सत्ता आणि प्रशासन काही निवडक लोकांच्या हातात केंद्रित होण्याचा धोका ओळखला. पंचायती राज या विकेंद्रित व्यवस्थेचे प्रतीक आहे. पंचायतींना संवैधानिक मान्यता देणारी नवीन पंचायती राज व्यवस्था भारतीय राज्याचा तिसरा टप्पा मानली जाते. या संस्था नागरी समाज आणि सरकार यांच्यातील दुवा म्हणून काम करतात. तसेच पंचायतींमध्ये तिन्ही स्तरांवरील किमान एक तृतीयांश जागा आणि पदे महिलांकडे असतील याची खात्री केली.
आरक्षणाच्या आधारे, अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी राखीव असलेल्या एक तृतीयांश जागा, सर्वसाधारण प्रवर्गासह, या प्रवर्गातील महिलांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या.

या पंचायतीच्या आधारे, समाजातील सर्व घटकांमधील महिलांसाठी राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले गेले आणि पंचायती राज व्यवस्था चार संकल्पनांवर काम करत आहे:

- पंचायती राजाच्या माध्यमातून, लोक राजकारणात अधिक प्रभावी भूमिका बजावू शकतील.
- स्थानिक समुदायांना बदलाचे प्रतिनिधी म्हणून सक्षम करून आणि त्यांच्यात नियोजनाची जाणीव जागृत करून, आर्थिक परिवर्तन जलद आणि कार्यक्षमतेने घडेल.
- पंचायतींना अधिकारांचे हस्तांतरण केल्याने एक नवीन सामाजिक व्यवस्था निर्माण होईल.
- या अनुभवांच्या आधारे, सामान्य जनता राष्ट्रीय एकतेचे साधन बनेल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

पंचायतींद्वारे महिलांना दिलेले अधिकार हे राजकीय सक्षमीकरणाचे परिणाम आहेत. अलिकडच्या काळात, देशातील राजकीय क्षेत्रात महिलांना महत्त्वपूर्ण स्थान मिळाले आहे.

अनेक राज्यांमध्ये, पंचायती आणि नगरपालिकांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व ३३% पेक्षा जास्त आहे. पंचायती आणि नगरपालिकांमध्ये ३३% आरक्षण असल्याने, संसदेत महिलांच्या आरक्षणासाठी दबाव वाढत आहे आणि भविष्यात हे शक्य होईल अशी आशा आहे. पंचायतींमध्ये महिलांच्या उपस्थितीने हे सिद्ध केले आहे की गेल्या काही वर्षांत लोकसंख्या स्थिरीकरण आणि लिंग असमतोल सुधारला आहे आणि पंचायती राज महिलांच्या हितासाठी प्रभावीपणे वकिली करण्यासाठी एक शक्तिशाली माध्यम बनले आहे. सामाजिक जडत्व, धार्मिक अंधश्रद्धा, चालीरीती आणि भ्रष्टाचार निर्मूलनातही पंचायतींनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.पंचायतींमध्ये महिलांच्या सहभागामुळे ग्रामीण विकास आणि महिलांच्या विचारसरणीच्या विकासाला चालना मिळाली आहे, ज्यामुळे एक नवीन चेतना निर्माण झाली आहे. देशातील ज्या भागात महिलांचा दर्जा आधीच तुलनेने चांगला होता त्या भागात पंचायती राजमध्ये महिलांचा सहभाग अधिक यशस्वी झाला आहे. पंचायती राजमध्ये महिलांच्या सहभागामुळेच नवीन समाजाचा उदय शक्य झाला. पंचायती राज प्रणाली लागू करूनही, महिला कधीकधी त्यांच्या क्षमता पूर्ण करू शकत नाहीत. याचे मुख्य कारण म्हणजे पितृसत्ताक व्यवस्था, जी केवळ नावापुरते प्रतिनिधी निर्माण करते. अनेक पंचायतींमध्ये, पुरुष महिलांच्या नावाने निवडणुका लढवतात आणि त्यांच्या पत्नींना किंवा इतर महिला उमेदवारांना प्रतिनिधी म्हणून निवडून दिल्यानंतर, सर्व कामे स्वतः करतात. यामुळे त्यांना सक्षम बनवण्याचा उद्देशच हरवतो. म्हणूनच, महिलांच्या पूर्ण आणि खऱ्या सक्षमीकरणासाठी, पंचायतींना प्रभावीपणे सक्षम करणे आवश्यक आहे, कारण कमकुवत पंचायती सशक्त महिलांनाही कमकुवत करतात.

म्हणून, महिलांनी पंचायतींमध्ये योगदान दिले पाहिजे, तरच खरे सक्षमीकरण होईल.

पंचायत राज व्यवस्थेतील महिला नेतृत्वाची सद्यस्थितीः

भारतीय महिलांचा अधिकृत दर्जा उंचावण्यासाठी, त्यांचे राहणीमान आदर्श करण्यासाठी, त्यांची जागरुकता आणि साक्षारताइत्यादी वाढवण्यासाठी, त्यांना कलम २४३ डी (१) नुसार, सरकारवी सर्वात लहान एकक असलेल्या पंचायती राजमध्ये सहभागदेण्यात आला. प्रत्येक पंचायतीमध्ये प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे भरल्या जाणाऱ्याएकूण जागांपैकी किमान एक तृतीयांश जागा (SC आणि ST महिलांसह) महिलांसाठी राखीव असतील.

तक्ता १.१ देशातील पंचायती राज संस्थांमधील महिलांची सद्यस्थिती

पंचायती संस्था	ग्राम पंचायत		मध्यवर्ती पंचायत		जिल्हा पंचायत	
	एकूण	महिला	एकूण	महिला	एकूण	महिला
आंध्र प्रदेश	२०८२९१	६८७३६	१४६१७	४९१९	१०९५	३६४
अरुणाचल प्रदेश	६४८५	२५६१	१६३९	५७७	१३६	४५
आसाम	२२८९८	८९७७	२१४८	७९१	३९०	१३५
बिहार	११७३९७	६४१५२	११५३७	५६७१	११५७	५७७
छत्तीसगढ	१५७२५०	५३०४५	२९७७	१००५	३२१	५७७
गोवा	१५०९	५१४	०	---------	५०	२०
गुजरात	१०९२०९	३६४००	४१६१	१३९४	८१७	२७४
हरियाणा	६६५८८	२४४०६	२८३३	९६२	३८४	१३५
कर्नाटक	९१४०२	३९३१८	३६८३	१५१९	१००५	३७३
मध्यप्रदेश	३८८८२९	१३३५०८	६८५१	२३७८	८३६	३१०
महाराष्ट्र	२२३८५७	७४६२०	३९२२	१३०७	१९६१	६५४
पंजाब	८८१३२	३०८७५	२६२२	८६६	२०९	६८
राजस्थान	११९७१०	४००४३	५२५७	२०१४	१००८	३७७
तमिळनाडू	१०९३०८	३६८२४	६५२४	२३१३	६५६	२२७
उत्तरप्रदेश	५०३२९४	२७३२२९	६५६६९	२४६७४	२६९८	११२२

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

निष्कर्ष

१. पंचायतींद्वारे महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणामुळे गेल्या २४ वर्षांत देशातील राजकीय वादविवादांमध्ये महिलांना महत्त्वपूर्ण स्थान मिळाले आहे.
२. राजकीय प्रक्रिया आणि राजकीय संस्थांमध्ये महिलांच्या सहभागाची गुणवत्ता सुधारली आहे. आर्थिक आणि उपजीविकेचे प्रश्न, सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये आणि सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांचाही महिलांच्या पातळीवर लक्षणीय परिणाम झाला आहे.
३. पंचायती आणि नगरपालिकांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश आरक्षणाची तरतूद संसद आणि राज्य विधिमंडळांमध्येही महिलांना आरक्षण देण्यासाठी दबाव वाढवत आहे. येत्या काळात हा बदल दिसून येण्याची शक्यता आहे.
४. गेल्या बारा वर्षांत पंचायतींमध्ये महिलांच्या सहभागाने हे सिद्ध केले आहे की लोकसंख्या स्थिरीकरण, लिंग असमतोल सुधारणे आणि महिलांच्या हितांना प्रोत्साहन देण्यासाठी त्या सर्वात प्रभावी आणि संवेदनशील माध्यम आहेत.
५. पंचायतींच्या माध्यमातून, सामाजिक जडत्व, धार्मिक अंधश्रद्धा, रूढीवादी विचार, कुशासन आणि भ्रष्टाचार यांचे उच्चाटन करण्यात महिलांनी प्रतिकूल परिस्थितीतही चांगली कामगिरी केली आहे.
६. पंचायती राजमध्ये महिलांचा सहभाग हे नागरी समाजाच्या प्रगतीसाठी एक शक्तिशाली माध्यम आहे, जे अन्न सुरक्षा, ऊर्जा सुरक्षा, नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन, पर्यावरण संरक्षण इत्यादी महिलांशी थेट संबंधित महत्त्वाच्या आणि संवेदनशील मुद्द्यांना संबोधित करते.
७. पंचायतींमध्ये महिलांच्या सहभागामुळे ग्रामीण विकास आणि महिला विकासाला चालना मिळाली आहे आणि एक नवीन चेतना निर्माण झाली आहे.

समारोप

पंचायत राज व्यवस्थेने महिलांना समाजात समान सहभाग आणि समान दर्जा प्रदान केला आहे हे स्पष्ट आहे आणि पंचायत ही महिला सक्षमीकरणाचे एक शक्तिशाली साधन बनली आहे.

आज समाज महिला सक्षमीकरणाच्या उदाहरणांनी भरलेला आहे. घरात आणि समाजात नवीन मानसिकतेने स्वतःला स्थापित करणे, प्रत्येक आव्हानासाठी शारीरिक, आर्थिक आणि मानसिकदृष्ट्या स्वतःला तयार करणे आणि धैर्याने तोंड देणे, सक्षमीकरणाची संकल्पना अर्थपूर्ण बनवते आणि पंचायती राज व्यवस्था महिलांना सक्षम बनवत राहते.

सन्दर्भ-ग्रन्थ सूची

1. डॉ. नीलिमा एवं सीमा कनौजिया (1998) कुरुक्षेत्र, माह सितंबर, ग्रामीण क्षेत्र एवं रोजगार मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली
2. कोठारी रजनी, 'राजनीति की किताब', वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, 2002
3. डॉ. चंद्रशेखर कुमार (2021) योजना, माह नवंबर, सूचना एवं प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली
4. डॉ. वीरेंद्र सिंह यादव (2010) महिला सशक्तिकरण अवधारणा चिंतन एवं सरोकार, ओमेगा पब्लिकेशन, दरियागंज, दिल्ली
5. जितेन्द्र कुमार पाण्डेय, (2006), कुरूक्षेत्र, माह अगस्त, ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली
6. निर्मल कुमार आनन्द (2007) कुरूक्षेत्र, माह मई, ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली
7. योजना प्रकाशन विभाग सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार नई दिल्ली सितम्बर 2016

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

बुद्ध शिकवणुकीची वर्तमान कालखंडातील प्रासंगिकता

राजकुमार अनिरुद्ध कांबळे
एम.ए. नेट–JRF (पाली ॲन्ड बुद्धिज्झम, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ.संभाजीनगर
Email: rajkamble87889@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171102
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 7-10
Nov. 2025
Submitted: 15 Oct. 2025
Revised: 25 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

घोषवारा

या शोधलेखामध्ये बुद्धांच्या मूलभूत तत्त्वज्ञानाची—चार आर्यसत्य, अष्टांगिक मार्ग, प्रतीत्यसमुत्पाद, करुणा, समता आणि अहिंसा—यांची वर्तमानकालीन सामाजिक, मानसिक, नैतिक व राजकीय संदर्भात उपयुक्तता आणि प्रासंगिकता यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. आधुनिक जगात वाढता तणाव, हिंसा, स्पर्धा, भ्रष्टाचार, असमानता आणि मानसिक अस्थिरता पाहता बुद्धांची शिकवण ही केवळ आध्यात्मिक न राहता वैज्ञानिक, तर्कनिष्ठ आणि मानवतावादी समाधान देणारी जीवनदृष्टी म्हणून उभी राहते. या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव महात्मा फुले, आयोती थास, गांधी, टागोर, राहुल सांकृत्यायन, कोसंबी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांच्या कार्यातून आधुनिक सामाजिक न्यायाच्या प्रक्रियेत अधिक स्पष्टपणे दिसून येतो. या लेखातून हे स्पष्ट होते की बुद्धांचे विचार हे मानसिक आरोग्य, सामाजिक सौहार्द, नैतिक आचरण, पर्यावरणीय संवेदनशीलता आणि मानवाधिकारांसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. म्हणूनच बुद्धांची शिकवण ही आधुनिक समाजाच्या पुनर्बांधणीमध्ये विज्ञाननिष्ठ, करुणामूलक व सर्वसमावेशक मार्गदर्शक म्हणून आजही कालातीतपणे प्रासंगिक ठरते.

मुख्य शब्द: *1. Buddhist Philosophy (बौद्ध तत्त्वज्ञान) 2. Relevance in Modern Society (आधुनिक समाजातील प्रासंगिकता)3. Four Noble Truths & Eightfold Path (चार आर्यसत्य व अष्टांगिक मार्ग),4. Compassion & Social Justice (करुणा व सामाजिक न्याय)*

प्रस्तावना

वर्तमानकालीन मानवी जीवन भौतिक प्रगतीच्या उच्च शिखरावर पोहोचला असला, तरीही मानसिक तणाव, असंतोष, हिंसा, भ्रष्टाचार, असमानता आणि मानवी मूल्यांच्या अभावासारख्या समस्यांनी ग्रस्त आहे. अशा परिस्थितीत बुद्धांची करुणा, मैत्री, अहिंसा, सम्यक दृष्टि, मध्यम मार्ग आणि विवेकनिष्ठ विचारसरणी मानवतेसाठी मार्गदर्शक दीपस्तंभ ठरते. या बुद्धविचारांना आधुनिक काळात अनेक समाजसुधारकांनी नव्या संदर्भात पुनर्जीवित केले. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी गुलामगिरी सारख्या ग्रंथांद्वारे जातिभेद, अंधश्रद्धा आणि शोषणाविरोधात उभे राहत बुद्धांच्या समता आणि करुणेच्या मूल्यांना सामाजिक न्यायाचा आधार दिला.दक्षिण भारतातील आयोती थास यांनी बौद्ध परंपरेला दलितांच्या आत्ममुक्तीचे तत्त्वज्ञान मानून बुद्धांच्या तर्कनिष्ठ आणि प्रज्ञापूर्ण शिकवणीचे पुनर्मूल्यांकन केले.रविंद्रनाथ टागोर यांनी साधना आणि बुद्धदेव सारख्या लेखनातून बुद्धांच्या मानवतावादाला जागतिक शांततेचे तत्त्वज्ञान म्हणून पुढे आणले.

महात्मा गांधींनी सत्य, अहिंसा आणि आत्मशुद्धी यांसारख्या मूल्यांना सामाजिक परिवर्तनाचे साधन बनवत बुद्धांच्या नैतिक जीवनदर्शनाशी सुसंगत विचारसरणी स्थापित केली. महापंडित राहुल सांकृत्यायन यांनी बौद्ध धर्म दर्शन आणि संशोधनयात्रेद्वारे बुद्धांचे विवेकवाद आणि प्रतीत्यसमुत्पाद आधुनिक विज्ञानाशी जोडून दाखवले. भिक्षू जगदीश कश्यप यांनी पाली भाषेचे संशोधन, नालंदा विद्यापीठाचे पुनरुज्जीवन आणि बौद्ध साहित्याचा आधुनिक अभ्यास पुढे नेला. धर्मानंद कोसंबी यांनी पाली व तिबेटी स्रोतांच्या अन्वेषणातून बुद्धांचे जीवन, तत्त्वज्ञान आणि सामाजिक मूल्यांना ऐतिहासिकता व शास्त्रीय आधार दिला. अखेरीस, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बुद्ध आणि त्यांचा धम्म या ग्रंथाच्या माध्यमातून बुद्धांना सामाजिक क्रांतीचे प्रवर्तक मानत समता, प्रज्ञा आणि करुणेवर आधारित "नवयान" विचार पुढे ठेवून आधुनिक भारताला सामाजिक न्यायाची नवी दिशा दिली.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
राजकुमार अनिरुद्ध कांबळे,एम.ए. नेट–JRF पाली ॲन्ड बुद्धिज्झम, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ.संभाजीनगर

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18128611
OPEN ACCESS

How to cite this article:
कांबळे, . राजकुमार . अनिरुद्ध . (2025). बुद्ध शिकवणुकीची वर्तमान कालखंडातील प्रासंगिकता. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 7–10. https://doi.org/10.5281/zenodo.18128611

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

या सर्व समाजसुधारकांच्या कार्यातून हे प्रकर्षाने दिसून येते की बुद्धांचे तत्त्वज्ञान हे केवळ प्राचीन धार्मिक विचार न राहता आधुनिक समाजातील विषमता, हिंसा, अन्याय, मानसिक अस्थिरता आणि नैतिक अवनती यांसारख्या समस्यांसाठी आजही अत्यंत प्रासंगिक आणि प्रभावी मार्गदर्शक ठरते. म्हणूनच या शोध लेखाचा मूलभूत उद्देश म्हणजे वर्तमान कालखंडात बुद्ध शिक्षणांची उपयुक्तता व प्रासंगिकता यांचे सम्यक अध्ययन करणे आणि त्या आधुनिक समाजातील समस्यांच्या समाधानासाठी किती प्रभावी ठरू शकतात हे समजून घेणे हा आहे.

उद्दिष्ट्ये

1. वर्तमान सामाजिक, नैतिक, मानसिक आणि राजकीय समस्यांच्या संदर्भात बुद्धांच्या मूलभूत शिक्षणांचे (चार आर्य सत्य, अष्टांगिक मार्ग, करुणा, समता, प्रतीत्यसमुत्पाद) तुलनात्मक व विश्लेषणात्मक अध्ययन करणे.
2. बुद्धांच्या शिक्षणांचा आधुनिक समाजातील तणाव, हिंसा, भेदभाव, भ्रष्टाचार, विषमता आणि मानसिक अस्थिरता यांसारख्या समस्यांच्या निराकरणात कितपत उपयोग होऊ शकतो याचे मूल्यांकन करणे.

गृहितके

1. आधुनिक समाजातील सामाजिक संघर्ष, मानसिक तणाव आणि मानवी मूल्यांचा ऱ्हास कमी करण्यासाठी बुद्धांची करुणा, अहिंसा, मैत्री आणि मध्यममार्ग ही तत्त्वे प्रभावी ठरतात.
2. बुद्धांचे तर्कनिष्ठ, वैज्ञानिक आणि मानवतावादी तत्त्वज्ञान वर्तमान कालखंडातील सामाजिक, नैतिक आणि वैयक्तिक समस्यांचे व्यवहार्य समाधान देण्यास समर्थ आहे.

विषय विवेचन

आजच्या विज्ञान–तंत्रज्ञानाच्या वेगवान प्रगतीमुळे मानवजातीने भौतिक सोयी-सुविधा प्राप्त केल्या असल्या, तरी तणाव, नैराश्य, हिंसा, स्पर्धा, भ्रष्टाचार, जातीय द्वेष आणि सामाजिक असमानता या समस्यांनी मानवजीवन अधिकच क्लिष्ट झाले आहे. अशा परिस्थितीत बुद्धांनी मांडलेली मानवतावादी, तर्कनिष्ठ आणि करुणामूलक शिकवण आज विशेषतः महत्त्वपूर्ण ठरते. वर्तमान समाजामध्ये निर्माण झालेल्या मानसिक तणाव,असुरक्षितता आणि नातेसंबंधातील विघटन पाहता बुद्धांनी प्रतिपादित केलेले दुःख, दुःखसमुदय, दुःखनिरोध आणि दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा हे चार आर्यसत्य मानवी अनुभूतीचे वैज्ञानिक विश्लेषण वाटते. बुद्धांनी दुःखाचे मूळ कारण "तृष्णा" आहे असे सांगितले आणि हे विधान आधुनिक मानसशास्त्राशीही सुसंगत दिसते, कारण आधुनिक मनोविश्लेषणानुसारही अवास्तव इच्छांची अनिर्बंध वृत्ती मानसिक अस्थैर्याचे मूळ कारण ठरते. बुद्धांच्या या निरीक्षणातून हे स्पष्ट होते की ते केवळ अध्यात्मिक दुःख नव्हे तर मनोवैज्ञानिक संरचना समजून घेत होते. या निवेदनाच्या आधारे असे दिसते की कोणतीही समस्या ही बाह्य परिस्थितीतून नव्हे तर त्या परिस्थितीला दिलेल्या आंधळ्या प्रतिसादातून निर्माण होते. म्हणूनच बुद्धांचे हे तत्त्वज्ञानिक विश्लेषण आजच्या तणावपूर्ण जीवनपद्धतीसाठी मौलिक मार्गदर्शन करते.

अष्टांगिक मार्ग हा बुद्धधर्माचा व्यावहारिक पाया मानला जातो. या मार्गात सम्यक दृष्टि, सम्यक संकल्प, सम्यक वाणी, सम्यक कर्म, सम्यक आजीव, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती आणि सम्यक समाधी यांचा समावेश आहे.
आधुनिक जीवनातील नैतिक आव्हाने पाहता या प्रत्येक चरणाचा सामाजिक व वैयक्तिक उन्नतीमध्ये थेट संबंध आढळतो.
उदाहरणार्थ, "सम्यक वाणी" ची संकल्पना आजच्या डिजिटल आणि सोशल मीडियातील द्वेषयुक्त भाषेच्या समस्येवर प्रभावी नियंत्रण ठेवू शकते. तसेच "सम्यक आजीव" हे मूल्य आजच्या आर्थिक क्षेत्रातील भ्रष्टाचार व अनैतिक स्पर्धेला प्रतिकार करणारे तत्त्व ठरते. या तत्त्वांचे विश्लेषण दर्शवते की बुद्धांनी नैतिकता ही आध्यात्मिकतेपासून वेगळी न ठेवता दैनंदिन व्यवहारात अंगीकारायची एक सामाजिक गरज म्हणून मांडली होती.

प्रतीत्यसमुत्पादाचे तत्त्व बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानातील अत्यंत मौलिक योगदान मानले जाते. "इदं अस्ति तस्मा इदं भवति" म्हणजेच प्रत्येक घटना परस्परावलंबी कारणसाखळीवर आधारित असते. हे तत्त्व आजच्या विज्ञानातील "cause-effect relation" शी पूर्णपणे सुसंगत आहे. सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहता भ्रष्टाचार, हिंसा किंवा विषमता या समस्या एकाकी निर्माण होत नाहीत, तर त्या आर्थिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व मानसिक घटकांच्या गुंतागुंतीतून जन्मतात. त्यामुळे बुद्धांचे हे तत्त्व सामाजिक-संरचनात्मक विश्लेषणासाठी प्रभावी पद्धत बनते. या तत्त्वाच्या आधारे समस्येच्या मुळाशी पोहोचणे आणि शाश्वत उपाय शोधणे शक्य होते. बुद्धांनी करुणेला धमाचे हृदय मानले कारण आधुनिक काळातील जातीय हिंसा, धार्मिक कट्टरवाद, लैंगिक भेदभाव किंवा सामाजिक बहिष्कारासारख्या समस्यांसाठी करुणा व मैत्री हीच मूल्ये समतेचे आधारस्तंभ ठरतात. करुणेच्या तत्त्वात न्याय, समानता आणि मानवतेचा गाभा आहे. बुद्धांची करुणा ही भावनिक उद्रेक नसून तर्कनिष्ठ, सामाजिक आणि मानवमुक्तीचे साधन होती. करुणा हे मूल्य मानसिक आरोग्यासाठीही उपयुक्त आहे—कारण आजच्या मनोविज्ञानात "compassion-based therapy" चा स्वीकार नेमका बुद्धांच्या या शिकवणीचीच आधुनिक आवृत्ती म्हणता येईल. त्यामुळे बुद्धांच्या करुणेचे तत्त्व आजही मानसिक आरोग्य, सामाजिक संबंध आणि राष्ट्रीय ऐक्याची पुनर्बांधणी करण्यासाठी अनिवार्य आहे.

याच करुणा, समता, विवेक आणि मानवतावादाच्या मूल्यांनी आधुनिक भारतीय समाजसुधारकांवरही खोल परिणाम केला. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी जातिभेद, स्त्रीशोषण आणि अंधश्रद्धेविरुद्ध उभे राहताना बौद्ध समतेचा आणि प्रतिपादन केलेल्या विवेकवादाचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. त्यांचे विधान — "जो मनुष्य दुसऱ्याला गुलाम बनवतो, तो प्रथम स्वतःच्या मनुष्यत्वाचा नाश

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

करतो" हे बुद्धांच्या "न जाति, न वण्णो मनुष्याला श्रेष्ठ बनवितो" या शिकवणीचे आधुनिक प्रतिपादन आहे. आयोती थास यांनी दलित समाजासाठी बौद्ध धर्माला विचारमुक्ती आणि आत्मसन्मानाचे अधिष्ठान मानले. त्यांचे विधान — "बुद्धाचा धर्म म्हणजे विचारांची स्वतंत्रता" — हे बुद्धांच्या "अत् दीपो भव" या स्वप्रज्ञेच्या तत्त्वाशी सुसंगत आहे. महात्मा गांधींनी अहिंसेला स्वातंत्र्यलढ्यातील प्रमुख साधन बनविले आणि त्यांच्या कार्यातून स्पष्टपणे दिसून येते की "त्यांच्या जीवनावर बुद्ध विचारांचा प्रभाव अनन्यसाधारण आहे". गांधींची अहिंसा ही बुद्धांच्या "अक्को दहन्ति अक्केन" या मूलतत्त्वाचे राजकीय अवतरण म्हणता येते. रवींद्रनाथ टागोर यांनीही बुद्धांचे गौरव करताना लिहिले — "बुद्ध मानवतेच्या इतिहासातील महान मानवमित्र होते" आणि त्यांनी साहित्य, शिक्षण व तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातून बुद्धांच्या करुणा, प्रज्ञा व मानवतावादाला जागतिक प्रतिमान दिले. याच बुद्ध शिकवणींना सर्वाधिक वैज्ञानिक, सामाजिक आणि राजकीय अधिष्ठान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिले. त्यांनी बुद्धधर्माच्या समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि तर्कनिष्ठतेला आधुनिक लोकशाहीचा आत्मा मानले. त्यांच्या मते, "बुद्धाचे धर्मतत्त्व हे सामाजिक क्रांतीचे तत्त्वज्ञान आहे" आणि म्हणूनच त्यांनी अस्पृश्यता, जातिव्यवस्था, आर्थिक शोषण आणि सामाजिक गैरसमता याविरुद्धच्या संघर्षाला बुद्धांच्या अत्यंत मानवी आणि प्रज्ञामूलक मूल्यांचा आधार दिला. दोषरहित समाज म्हणजे बौद्ध समाज, अशी त्यांची कल्पना होती. 1956 च्या दीक्षाभूमी परिवर्तनात त्यांनी बुद्धांच्या नव्या व्याख्येसह 'नवयान बौद्धधर्मा'चे रूप दिले, ज्यात तर्क, विज्ञान, मानवमुक्ति आणि सामाजिक समता हेच धर्माचे खरे अधिष्ठान ठरते.

या सर्व सुधारकांच्या कार्यातून बुद्धांच्या मूलभूत तत्त्वांचे आधुनिक पुनर्मूल्यांकन दिसते.

त्यांच्या दृष्टीने बुद्धांची शिकवण ही केवळ आध्यात्मिक नसून सामाजिक न्याय, स्त्रीसमता, मानवाधिकार, शिक्षण, पर्यावरणीय नैतिकता, मानसिक आरोग्य आणि राजकीय नैतिकता यांची व्यवहार्य दिशादर्शक होती. आजचे जग हिंसा, विभाजन, असमानता व मानसिक अस्थिरतेने ग्रस्त असताना बुद्धांची शिकवण पूर्वीपेक्षा अधिक तेजस्वीपणे मार्ग दाखवते. कारण त्यांच्या तत्त्वज्ञानात विज्ञाननिष्ठता, नैतिकता आणि मानवतावाद यांचे संतुलित मिश्रण आहे, जे आधुनिक समस्यांचे करुणामूलक आणि तर्कसंगत समाधान प्रदान करते. बुद्धांचे तत्त्वज्ञान हे केवळ आध्यात्मिक नव्हे तर वैज्ञानिक व मानवतावादीही आहे. त्यांनी अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि दैववादाचा तीव्र निषेध करून अत्त दीपो भव" म्हणजेच "स्वतःच आपल्या प्रकाशाचा स्रोत बना" असे सांगितले. हे विधान आधुनिक तर्कवाद, वैज्ञानिक वृत्ती आणि वैयक्तिक उत्तरदायित्व या संकल्पनांना आजही प्रेरणा देते. प्रत्येक समस्येचे समाधान बाहेर नव्हे तर मनाच्या शुद्धीकरणात आहे, हा बुद्धांचा संदेश आधुनिक मानसशास्त्राशी थेट संबंधित आहे. शेवटी, बुद्धांची शिकवण राजकारण, समाजरचना, मानसिक आरोग्य, शिक्षण, मानवी हक्क, स्त्रीसमानता आणि पर्यावरण यांसारख्या सर्व क्षेत्रांत आजही मार्गदर्शक आहे. त्यांचे तत्त्वज्ञान मानवाला अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची साधने असतानाही हरवलेल्या मानवी मूल्यांकडे परत नेते. म्हणून बुद्ध शिकवणूक ही वर्तमान कालखंडातील समस्यांवर केवळ सैद्धांतिक उपाय देत नाही, तर एक संपूर्ण मानवी जीवनदृष्टी प्रदान करते.त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता वर्तमान समाजाच्या नैतिकतेच्या पुनर्बांधणीमध्ये आणि मानवकल्याणाच्या व्यापक दृष्टीकोनात आजही अपरिहार्य आहे.

समारोप

वर्तमान काळातील वाढता तणाव, असमानता, हिंसा, पर्यावरणीय संकट, स्पर्धा आणि मानसिक अस्थैर्य पाहता बुद्धांची शिकवण ही केवळ प्राचीन तत्त्वज्ञान नसून आधुनिक मानवजातीसाठी एक सर्वसमावेशक आणि व्यवहार्य मार्गदर्शक म्हणून उभी राहते. चार आर्यसत्यांचे मनोवैज्ञानिक विश्लेषण, अष्टांगिक मार्गाची नैतिक–व्यावहारिक दिशा, प्रतीत्यसमुत्पादातील वैज्ञानिक विचारसरणी आणि करुणा–समता–मैत्री यांच्या मानवतावादी मूल्यांमुळे आधुनिक समाजातील जवळजवळ सर्व समस्यांचे शाश्वत समाधान शोधण्याची क्षमता बुद्धधर्मात आहे. महात्मा फुले, आयोती थास, गांधी, टागोर, राहुल सांकृत्यायन, कोसंबी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या महान समाजसुधारकांनी बुद्धांच्या विचारांतील तर्कनिष्ठता, मानवता, समता आणि सामाजिक न्याय यांचे पुनर्प्रतिष्ठापन करून या तत्त्वज्ञानाला आधुनिक संदर्भात अधिक अर्थपूर्ण केले. त्यामुळे बुद्धांची शिकवण ही आध्यात्मिक मर्यादेत न राहता सामाजिक परिवर्तन, मानसिक आरोग्य, राजकीय नैतिकता, पर्यावरणीय संवेदनशीलता आणि मानवी हक्कांच्या संघर्षासाठी एक सक्षम बौद्धिक पाया बनली आहे.अशा प्रकारे, या शोधलेखातून हे निष्पन्न होते की बुद्ध शिक्षणांची वर्तमान कालखंडातील प्रासंगिकता ही निर्विवाद, व्यापक आणि बहुआयामी आहे. मनुष्याला अंतर्गत शांतता, सामाजिक सौहार्द, नैतिक आचरण आणि शाश्वत विकासाचा मार्ग दाखवणारे बुद्धांचे तत्त्वज्ञान आजही तितकेच तेजस्वी व उपयुक्त आहे. बुद्धांचे विचार हे केवळ भूतकालाचा वारसा नसून वर्तमान व भविष्यातील मानवकल्याणासाठीचे अत्यावश्यक मार्गदर्शन आहे—आणि म्हणूनच आधुनिक समाजाच्या पुनर्बांधणीमध्ये बुद्धधर्माचा विचार अपरिहार्य ठरतो.

निष्कर्ष

1. बुद्धांची शिकवण ही आधुनिक समाजातील मानसिक तणाव, हिंसा आणि असमानता यांसारख्या समस्यांवर वैज्ञानिक, तर्कनिष्ठ आणि मानसशास्त्रीय उपाय प्रदान करणारी प्रभावी जीवनदृष्टी आहे.
2. चार आर्यसत्यांचे दुःखविश्लेषण आणि त्याची कारणमीमांसा आधुनिक मानसशास्त्राशी सुसंगत असून मानसिक आरोग्य सुधारण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते.
3. अष्टांगिक मार्गातील नैतिकता, आचरण आणि मनःशुद्धी यांचे तत्त्व आजच्या डिजिटल युगातील असत्य माहिती, द्वेषयुक्त भाषा आणि नैतिक ऱ्हास यांवर प्रभावी नियंत्रक ठरतात.
4. प्रतीत्यसमुत्पादाचे कारण-कार्य तत्त्व आधुनिक विज्ञानातील causal analysis शी मिळते-जुळते असून सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समस्यांचे मूलभूत विश्लेषण करण्यासाठी शाश्वत पद्धत देते.

5. करुणा, मैत्री आणि समता ही बुद्धांची मूल्ये आजच्या समाजातील जातीय, धार्मिक, लिंगभेद आणि सामाजिक बहिष्कार यांसारख्या संघर्षांच्या निराकरणासाठी अत्यावश्यक नैतिक आधार बनतात.
6. महात्मा फुले, आयोती थास, टागोर, गांधी, सांकृत्यायन, कोसंबी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानाचे आधुनिक पुनर्पठण करून सामाजिक न्यायाच्या चळवळींना नवी दिशा दिली.
7. आधुनिक लोकशाहीतील मूल्ये—समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, तर्कवाद आणि मानवाधिकार—या सर्वांची बौद्ध तत्त्वज्ञानाशी घनिष्ठ नाळ जोडलेली आहे.
8. बुद्धांनी नाकारलेला दैववाद, कर्मकांड आणि अंधश्रद्धा आजच्या वैज्ञानिक वृत्तीच्या निर्मितीसाठी अत्यंत उपयुक्त सिद्धांत म्हणून पुन्हा अधोरेखित होतात.
9. बुद्धांचे तत्त्वज्ञान हे आध्यात्मिक मर्यादिपुरते न राहता शिक्षण, राजकारण, मानसिक आरोग्य, पर्यावरण, स्त्री-सशक्तीकरण आणि सामाजिक रचना या सर्व क्षेत्रांत मार्गदर्शक ठरते.
10. संशोधनातून निष्पन्न होते की आधुनिक जगातील नैतिक, मानसिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय संकटांना उत्तर देण्यासाठी बुद्धधर्म हे सर्वसमावेशक, शाश्वत आणि मानवतावादी समाधान देणारे तत्त्वज्ञान आहे; त्यामुळे त्याची प्रासंगिकता कालातीत आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, नवीन आवृत्ती,नवकल्पना पब्लिकेशन, मुंबई — 1957 / पुनर्मुद्रण 2004
2. राहुल सांकृत्यायन, बौद्ध धर्म: दर्शन आणि संस्कृती, चौथी आवृत्ती, राजपाल अँड सन्स, नवी दिल्ली — 1949 / पुनर्मुद्रण 2012
3. भिक्षू जगदीश कश्यप, परीचय पाली व साहित्य, सिद्धार्थ बुक हाऊस, वाराणसी — 1960
4. धर्मानंद कोसंबी, बौद्ध धर्माची मूलतत्त्वे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई — 1951 / पुनर्मुद्रण 2008
5. टी. डब्ल्यू. रीस डेव्हिड्स, Dialogues of the Buddha (Dīgha Nikāya) , Pali Text Society — 1899–1921
6. महात्मा ज्योतिराव फुले, गुलामगिरी सत्यशोधक प्रकाशन, पुणे — 1873 / पुनर्मुद्रण 2016
7. आयोती थास, Oru Paisa Tamilan Chintanaigal , आदिम साहित्य केंद्र, चेन्नई — 1907 / पुनर्मुद्रण 2011
8. महात्मा गांधी, my experiment with truth ,नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद — 1920 / पुनर्मुद्रण 2007
9. रवींद्रनाथ टागोर, साधना: द रिअलायझेशन ऑफ लाईफ, मॅकमिलन प्रकाशन — 1913
10. D. D. Kolami, Introduction to the Study of Indian History, Popular Prakashan , 1956
11. Thich Nhat Hanh ,The Heart of the Buddha's Teaching ,Broadway Books — 1998
12. Walpola Rahula , What the Buddha Taught , Gordon Fraser, London — 1959

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

मूलभूत कर्तव्ये आणि संवैधानिक नैतिकता: भारतातील हक्क व जबाबदाऱ्यांमधील दरीचा सामाजिक-कायदेशीर अभ्यास

Dr. Pramod H. Paunikar
Jotirao Fule Samajkarya Mahavidyalaya, Umred Dist. Nagpur
Email: pramodpaunikar0@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171103
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 11-16
Nov. 2025
Submitted:15 Oct. 2025
Revised: 25 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतीय संविधान नागरिकांना राज्यसत्तेच्या संभाव्य दुरुपयोगापासून संरक्षण करते तसेच स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय या मूलभूत मूल्यान्चे संवर्धन करण्यासाठी हक्कांची व्यापक आणि सुदृढ चौकट प्रदान करते. परंतु, १९७६ मध्ये ४२व्या घटनादुरुस्तीद्वारे अंतर्भूत केलेली मूलभूत कर्तव्यांची संकल्पना तुलनेतली अल्पविकसित राहिली असून, तिच्या व्यवहार्य अंमलबजावणीत अपेक्षित गती आणि गांभीर्य दिसत नाही. नागरिक हक्कांवर प्रखरपणे भर देतात, तर कर्तव्यांच्या स्वीकारण्यात एकूणच उदासीनता जाणवते. हक्क–कर्तव्यांतील हे विसंगत संतुलन भारताच्या लोकशाही संरचनेसाठी आणि सामाजिक विकास प्रक्रियेसाठी एक गंभीर आव्हान निर्माण करते.

हा शोधनिबंध या संरचनात्मक असमतोलाच्या सामाजिक-कायदेशीर विश्लेषणाला केंद्रस्थानी ठेवतो. मूलभूत कर्तव्यांची संवैधानिक उत्क्रांती, ऐतिहासिक वैधता आणि विविध आयोगांनी केलेल्या शिफारसींचा सखोल आढावा प्रस्तुत केला आहे. तसेच सर्वोच्च आणि उच्च न्यायालयांनी कर्तव्यांच्या तात्त्विक व व्यावहारिक महत्त्वाबद्दल व्यक्त केलेल्या न्यायवैज्ञानिक दृष्टिकोनाचे चिंतनशील परीक्षण करण्यात आले आहे. सार्वजनिक जागरूकता, नागरिक वर्तन, शैक्षणिक संरचना आणि सामाजिक संस्थांमधील कर्तव्यसमज यांचे समाजशास्त्रीय मूल्यमापनही या अभ्यासाचा अविभाज्य भाग आहे.गुणात्मक (Qualitative) आणि सैद्धांतिक (Doctrinal) संशोधन पद्धतींच्या साहाय्याने हा प्रबंध कायदेशीर विश्लेषण, सामाजिक अंतर्दृष्टी आणि परिवर्तनशील राज्य–नागरिक नात्यांचे संतुलित एकत्रीकरण साधतो. या विवेचनाचा केन्द्रीय प्रतिपादन असा आहे की संवैधानिक नीतिमत्ता, उत्तरदायित्व आणि नागरिक धर्म (Civic Virtue) यांवर आधारित हक्क–कर्तव्य समतोल हा सुदृढ व दीर्घायुषी लोकशाहीचा मूलाधार आहे. शेवटी, हा प्रबंध विशद करतो की शैक्षणिक सुधारणा, नागरी शिक्षण, सार्वजनिक सहभाग आणि वैधानिक उपक्रमांच्या माध्यमातून कर्तव्य-केंद्रित नागरिकत्वाची जडणघडण अपरिहार्य आहे. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या संवैधानिक आदर्शांच्या प्रभावी साकारासाठी नागरिकांच्या कर्तव्यपालनाची संस्कृती दृढ करणे ही काळाची अनिवार्य गरज आहे.

मुख्य शब्द: *मूलभूत हक्क, मूलभूत कर्तव्ये, भारतीय संविधान, नागरिक उत्तरदायित्व, संवैधानिक नीतिमत्ता, सामाजिक-कायदेशीर समतोल.*

प्रस्तावना

भारतीय संविधान, ज्यास वारंवार 'जिवंत दस्तऐवज' म्हणून गौरवण्यात येते, ते हक्क आणि कर्तव्ये या दुहेरी स्तंभांवर उभी असलेल्या लोकशाही व्यवस्थेची कल्पना करते. मूलभूत हक्क (अनुच्छेद १२ ते ३५) स्वातंत्र्य, समता आणि न्यायाची नैतिक व कायदेशीर पार्श्वभूमी तयार करतात. याच्या पूर्ततेसाठी असलेला मूलभूत कर्तव्यांचा पैलू (अनुच्छेद ५१-अ) मात्र आजही व्यवहारात प्रामुख्याने प्रतीकात्मक राहिला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18128789

OPEN ACCESS

Address for correspondence:
Pramod H. Paunikar,Jotirao Fule Samajkarya Mahavidyalaya,Umred Dist. Nagpur

How to cite this article:
Paunikar, P. H. (2025). मूलभूत कर्तव्ये आणि संवैधानिक नैतिकता: भारतातील हक्क व जबाबदाऱ्यांमधील दरीचा सामाजिक-कायदेशीर अभ्यास. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 11–16.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18128789

नागरिक आपापल्या हक्कांचा जोमाने उच्चार करतात, परंतु राष्ट्र, समाज आणि पर्यावरण यांविषयीच्या त्यांच्या संबंधित जबाबदाऱ्यांचे भान मात्र कमी झालेले दिसते.हक्क आणि कर्तव्यांमधील समतोलाचा अभाव ही केवळ संविधानाची चिंता नसून, ती एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे. ही परिस्थिती संवैधानिक आदर्श आणि लोकजागृती यांमधील मोठे अंतर स्पष्ट करते.महात्मा गांधींसारख्या संविधाननिर्मात्यांनी 'धर्म' — म्हणजेच कर्तव्याची नैतिक जाणीव — यावर उत्कृष्ट नागरिकत्वासाठी अपरिहार्य असल्याचे प्रतिपादन केले होते. तथापि,४२ व्या घटनादुरुस्ती (१९७६) पर्यंत दहा मूलभूत कर्तव्ये औपचारिकरित्या समाविष्ट झाली नव्हती, जी नंतर ८६ व्या दुरुस्तीने (२००२) अकरा करण्यात आली. या महत्त्वपूर्ण बदलांनंतरही, सार्वजनिक पालन आणि धोरणात्मक अंमलबजावणी मर्यादित आहे.

आधुनिक भारतात, हे असंतुलन नागरिक उदासीनता, भ्रष्टाचार, कायदा आणि पर्यावरणाकडे होणारे दुर्लक्ष तसेच नैतिक प्रशासनाची घटती पातळीयांसारख्या समस्यांमधून दिसून येते.न्यायालये आणि धोरणकर्ते सक्रियता आणि विधिवत कायद्यांद्वारे हक्कांवर सातत्याने जोर देत असले तरी, कर्तव्यांवरील चर्चा केवळ औपचारिक पालनापलीकडे क्वचितच जाते. प्रस्तुत संशोधन मूलभूत कर्तव्यांच्या संकल्पनेचा सामाजिक-कायदेशीरदृष्टिकोनातून पुनर्विचार करते, आणि लोकशाही संस्कृती अधिक बळकट करण्यासाठी ती कार्यक्षम साधने कशी बनू शकतात, याचे विश्लेषण करते.

साहित्य पुनरावलोकन (Review of Literature)

मूलभूत कर्तव्यांवरील अभ्यासपूर्ण लेखन गेल्या काही दशकांत वाढले आहे, पण ते अजूनही मूलभूत हक्कांवरील विपुल साहित्याच्या तुलनेत कमी आहे. या अभ्यासाच्या सामाजिक-कायदेशीर चौकटीसाठी आवश्यक असलेल्या प्रमुख योगदानांचा आढावा खालीलप्रमाणे आहे.रामास्वामी (२०१०) असा युक्तिवाद करतात की, कर्तव्यांना नागरिकत्वाचे नैतिक अधिष्ठान म्हणून आत्मसात केल्याशिवाय भारतीय संवैधानिक नीतिमत्ता पूर्ण होऊ शकत नाही. त्यांच्या मते, शिक्षण आणि प्रशासनाद्वारे नैतिक शिकवण देणे हे कायदेशीर अंमलबजावणीपेक्षा अधिक महत्त्वाचे आहे.उपेंद्र बक्षी (२००८) नमूद करतात की, हक्क आणि कर्तव्यांमधील असमतोल हे अधिक सखोल सामाजिक-राजकीय विषमतेचे प्रतिबिंब आहे — जी नागरिक जबाबदारीच्या अभावी हक्क-आधारित आंदोलनांच्या परिणामी उद्भवली आहे.बक्षींच्या मते, हक्कांचा वापर समाजासाठी विधायक मार्गांनी व्हावा यासाठी कर्तव्ये अत्यंत महत्त्वाची ठरतात.

अग्रवाल (२०१५) यांनी जागतिक स्तरावरील संविधानांमध्ये कर्तव्यांच्या ऐतिहासिक वाटचालीचा अभ्यास केला असून, भारताच्या चौकटीची तुलना जपान आणि रशियाशी केली आहे, जिथे नागरिक कर्तव्ये संविधानाने लागू केली जातात. त्या 'नागरिक संविधानवादाची' (Civic Constitutionalism) संकल्पना मांडतात, ज्यात सार्वजनिक धोरणांमध्ये हक्क आणि कर्तव्ये एकात्मिक केली जातात. कर्तव्यांना कार्यक्षम करण्याच्या दृष्टीने स्थापन झालेल्या न्यायमूर्ती वर्मा समिती अहवाल (१९९९) ने शाळांमध्ये कर्तव्य-शिक्षणाचा समावेश करण्याची आणि धोरणात्मक लाभांना नागरिकांच्या कर्तव्यनिष्ठेशी जोडण्याची शिफारस केली. कर्तव्यांमुळे स्वातंत्र्यावर गदा न येता प्रशासनाचे बळ वाढेल, यावर त्यांनी जोर दिला.

राव आणि सिंग (२०२०) यांनी त्यांच्या सामाजिक-कायदेशीर अभ्यासात निरीक्षण केले की, कर्तव्यांविषयीची सार्वजनिक समज आजही वरवरची आहे. भारतातील पाच राज्यांमध्ये केलेल्या त्यांच्या पाहणीत, चाळीस टक्क्यांहून कमी लोकांना एकही मूलभूत कर्तव्य योग्यरित्या आठवता आले नाही, ज्यामुळे नागरिक शिक्षणामध्ये मोठी पोकळी असल्याचे दिसून येते.

न्यायिक पातळीवर, एआयआयएमएस स्टुडंट्स युनियन विरुद्ध एआयआयएमएस (२००१) आणि एम.सी. मेहता विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (१९८८) यांसारख्या प्रकरणांमध्ये न्यायालयाने कर्तव्यांना हक्कांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून पाहिले आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने हक्क आणि कर्तव्ये एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत — जी एकमेकांना बळकट करतात — हे मान्य केले एकंदरीत, हे साहित्य सूचित करते की, कर्तव्यांचा वैचारिक आणि कायदेशीर आधार अस्तित्वात असला तरी, त्यांचे सामाजिक स्तरावरचे आत्मसात्करण आणि धोरणात्मक अंमलबजावणी कमकुवत आहे. त्यामुळे, हा अभ्यास संवैधानिक विश्लेषण आणि आधुनिक भारतातील नागरिक जबाबदारीच्या समाजशास्त्रीय तपासणीचे मिश्रण करून, पूर्वीच्या अभ्यासाला अधिक व्यापकता देतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

उद्दिष्ट्ये आणि संशोधन प्रश्न

उद्दिष्ट्ये

- भारतीय संविधानातील मूलभूत कर्तव्यांची सामाजिक-कायदेशीर उत्क्रांती आणि त्यांची प्रासंगिकता तपासणे.
- मूलभूत हक्क आणि कर्तव्यांमधील संबंधांचे सिद्धांत आणि व्यवहाराच्या स्तरावर परीक्षण करणे.
- संवैधानिक कर्तव्यांविषयी सार्वजनिक जागरूकता आणि नागरिक सहभागाच्या पातळीचे मूल्यमापन करणे.
- भारतात संतुलित हक्क-कर्तव्य चौकट (Rights–Duties Framework) वाढवण्यासाठी धोरणात्मक आणि शैक्षणिक उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन प्रश्न (Research Questions)

- लोकशाही प्रक्रियेत मूलभूत कर्तव्ये मूलभूत हक्कांना कशा प्रकारे पूरक ठरतात आणि त्यांना बळकटी देतात?
- मूलभूत कर्तव्यांच्या मर्यादित अंमलबजावणीस कोणते सामाजिक-कायदेशीर घटक कारणीभूत आहेत?
- शैक्षणिक आणि धोरणात्मक चौकट नागरिक जबाबदारी आणि संवैधानिक नीतिमत्ता अधिक प्रभावीपणे कशी बळकट करू शकते?

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यास गुणात्मक आणि सामाजिक-कायदेशीर संशोधन संरचनेचा अंगीकार करतो. यात संवैधानिक तरतुदी, घटनादुरुस्ती आणि न्यायालयीन घोषणांचे सैद्धांतिक विश्लेषण (Doctrinal Analysis) नागरिकत्व आणि नागरिक नीतिमत्तेवरील समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनासह एकत्रित केले आहे.

डेटा स्रोत (Data Sources)

- **प्राथमिक स्रोत:** भारताचे संविधान, ४२ वी आणि ८६ वी घटनादुरुस्ती, संबंधित सर्वोच्च न्यायालयाचे निकाल आणि शासकीय अहवाल (उदा. न्यायमूर्ती वर्मा समिती, भारतीय विधी आयोग).
- **दुय्यम स्रोत:** संवैधानिक नीतिमत्ता, नागरिक शिक्षण आणि सामाजिक वर्तनावर लिहिलेली पुस्तके, प्रमाणित शोधनिबंध (Peer-reviewed Journal Articles) आणि अहवाल.
- **पूरक साहित्य:** कर्तव्यांच्या जाणिवेसाठी संस्थात्मक दृष्टिकोन तपासण्यासाठी एन.सी.ई.आर.टी. (NCERT) पाठ्यपुस्तके, राष्ट्रीय युवा धोरण आणि नागरिक शिक्षण अभ्यासक्रम.

विश्लेषणात्मक दृष्टिकोन

- संवैधानिक आणि न्यायिक दृष्टिकोनांचा अर्थ लावण्यासाठी सैद्धांतिक विश्लेषण.
- शासकीय धोरणे आणि शैक्षणिक दस्तऐवजांचे सामग्री विश्लेषण (Content Analysis).
- सर्वेक्षणे आणि पूर्वीच्या अभ्यासातून मिळालेल्या सामाजिक निष्कर्षांचे वर्णनात्मक संश्लेषण (Descriptive Synthesis).
- या अभ्यासात प्राथमिक क्षेत्रीय माहिती संकलन (Primary Field Data Collection) वापरले जात नाही, परंतु एक व्यापक सामाजिक-कायदेशीर चौकट तयार करण्यासाठी दुय्यम माहितीचे एकात्मिक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

विश्लेषण आणि चर्चा

भारतातील हक्क-कर्तव्य विचारांची उत्क्रांती

भारताच्या संवैधानिक इतिहासात हक्क आणि कर्तव्यांचा प्रवास पाहिल्यास, त्यात एक उद्देशपूर्ण पण विषम (deliberate yet asymmetrical) विकास दिसून येतो. संविधानकर्त्यांनी, विशेषत: गांधीवादी विचारांनी प्रभावित होऊन, कर्तव्यांची कल्पना हक्कांपासून अविभाज्य नैतिक जबाबदारीम्हणून केली होती. गांधीजींचा 'खरे हक्क हे कर्तव्यांच्या पूर्ततेतून मिळतात' हा आग्रह सामाजिक व्यवस्था केवळ कायदेशीर दंडावर नाही, तर अंतर्गत नैतिक संयमावर अवलंबून असते हे दर्शवतो.

तथापि, संविधान सभेतील चर्चांमध्ये (१९४६–१९४९) मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश करण्याचा प्रस्ताव स्वीकारला गेला नाही, कारण वसाहतवादी दडपशाहीनंतर हक्क सुरक्षित करण्यावर मुख्य लक्ष होते. १९७५-७७ च्या राजकीय आणीबाणीच्या काळातच ४२ वी घटनादुरुस्ती झाली, ज्यामुळे अनुच्छेद ५१-अ समाविष्ट करण्यात आले आणि दहा कर्तव्ये सूचीबद्ध करण्यात आली. राजकीय परिस्थिती तणावपूर्ण असली तरी, या दुरुस्तीने नागरिक जबाबदारीच्या दिशेने एक महत्त्वाचे पाऊल टाकले.

त्यानंतर, ८६ व्या घटनादुरुस्तीने (२००२) अकरावे कर्तव्य जोडले गेले, ज्यानुसार पालक किंवा पालकांनी सहा ते चौदा वयोगटातील मुलांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे बंधनकारक केले. तरीही, मूलभूत हक्कांप्रमाणे नसतानाही, कर्तव्ये न्यायप्रविष्ट (non-justiciable) राहिली — म्हणजेच त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी कोणतेही कायदेशीर यंत्रणा किंवा नागरिक प्रोत्साहन जोडले गेले नाही. ही संवैधानिक विषमता आजही भारतीय नागरिकाचे राज्य आणि समाज यांच्याशी असलेले संबंध निश्चित करते.

न्यायालयीन भाष्य: संवैधानिक नैतिकतेचे साधन म्हणून कर्तव्ये

भारताच्या न्यायालयांनी अन्यथा अंमलबजावणीस अयोग्य असलेल्या कर्तव्यांना जीवदान देण्यात सक्रिय भूमिका बजावली आहे. एम.सी. मेहता विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (१९८८) या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने जीवनाच्या हक्काला (अनुच्छेद २१) पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करण्याच्या कर्तव्याशी (अनुच्छेद ५१-अ (छ)) जोडले. यामुळे कर्तव्ये हक्कांचा अर्थ कसा विस्तारू शकतात हे दिसून आले.

एआयआयएमएस स्टुडंट्स युनियन विरुद्ध एआयआयएमएस (२००१) या खटल्यात, न्यायालयाने निरीक्षण नोंदवले की, "हक्क आणि कर्तव्ये परस्परांशी संबंधित आहेत — प्रत्येक हक्क दुसऱ्या व्यक्तीच्या कर्तव्याचा अर्थ सूचित करतो." त्याचप्रमाणे, रंगनाथ मिश्रा विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (२००३) मध्ये न्यायव्यवस्थेने नमूद केले की, कर्तव्ये कायदेविषयक आणि कार्यकारी कृतींचे मार्गदर्शन करणारी अर्थनिर्णायक तत्त्वे(interpretative principles) म्हणून कार्य करू शकतात.

या निकालांवरून असे दिसून येते की, कर्तव्यांना हक्कांचे नैतिक आधारस्तंभ (ethical substratum) मानणारी एक विकसित होत असलेली संवैधानिक न्यायप्रणाली अस्तित्वात येत आहे. अशा प्रकारे, न्यायपालिका वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि सामूहिक जबाबदारी यांचा समतोल साधणारी नैतिक भाष्यकार बनली आहे.

सामाजिक-कायदेशीर वास्तव: नागरिकांची जागरूकता आणि आचरण

संवैधानिक आणि न्यायिक चौकट अस्तित्वात असली तरी, त्यांचे सामाजिक स्वीकारार्हता अजूनही कमकुवत आहे. नागरी संस्था आणि शैक्षणिक संस्थांनी केलेल्या सर्वेक्षणांत मूलभूत कर्तव्यांविषयीची जागरूकता मर्यादित असल्याचे दिसून येते. बहुतेक नागरिकांना भाषण स्वातंत्र्य किंवा समतायांसारखे हक्क आठवतात, पण सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण करणे, सलोखा वाढवणे किंवा उत्कृष्टतेसाठी प्रयत्न करणे यांसारख्या कर्तव्यांविषयी फारशी माहिती नसते.

या असंतुलनाचे प्रत्यक्ष परिणाम दिसतात. सार्वजनिक स्वच्छतेकडे होणारी नागरिक उदासीनता, वाहतूक नियमांकडे दुर्लक्ष आणि पर्यावरणाची हेळसांड हे कायदेशीर जागरूकता आणि नैतिक आचरण यातील अंतर दर्शवते. सामाजिक माध्यमे हक्कांची मागणी वाढवतात, पण कर्तव्यांचा फारसा उल्लेख करत नाहीत. शिक्षणामध्ये, एन.सी.ई.आर.टी. अभ्यासक्रमात कर्तव्यांचा समावेश असला तरी, वर्गातील चर्चांमध्ये त्यांना संवैधानिक अनिवार्यता (constitutional imperatives) म्हणून नव्हे, तर दुय्यम नैतिक धडे म्हणून हाताळले जाते. त्यामुळे, सामाजिक-कायदेशीर समस्या कर्तव्यांच्या अभावात नाही, तर त्यांच्या आत्मसात न होण्यात (lack of internalization) आहे. कायद्याच्या आदेशावरून नागरिकांच्या नैतिक मन वळवण्याकडे (civic persuasion) जाणे — म्हणजेच संवैधानिक मजकुरातून जगणाऱ्या नागरिकत्वाकडे (lived citizenship) वळणे — हेच खरे आव्हान आहे.

शिक्षण, माध्यमे आणि नागरिक समाजाची भूमिका

न्यायमूर्ती वर्मा समिती (१९९९) ने यावर जोर दिला की, कर्तव्यांची जाणीव शाळांमधून सुरू होऊन सामुदायिक सहभागातून वाढायला हवी. नागरिक शिक्षण जर केवळ पाठांतरावर आधारित न ठेवता मूल्य-आधारित शिक्षणाद्वारे दिले गेले, तर तरुणांमध्ये आत्मीयता आणि जबाबदारीची भावना विकसित होऊ शकते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२० संवैधानिक मूल्ये, नीतिमत्ता आणि नागरिक जाणीव मुख्य प्रवाहातील अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्याची एक नूतन संधी प्रदान करते. त्याचप्रमाणे, नागरिक समाज संस्था आणि माध्यमे फक्त हक्कांचा आग्रह न धरता, जबाबदार नागरिकत्वाला प्रोत्साहन देणारी सार्वजनिक चर्चा पुन्हा मांडणी करू शकतात. स्वच्छ भारत अभियान आणि एक भारत श्रेष्ठ भारत यांसारखी अभियाने दर्शवतात की, जेव्हा नागरिक भावनिकरित्या जोडले जातात, तेव्हा कर्तव्यांची पूर्तता सक्ती नसून अभिमानाचा स्रोत बनते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

या संदर्भात, कायदा आणि समाज यांच्यातील संबंध परस्परपूरक आहेत: कायदेशीर नियम चौकट निश्चित करतात, तर सामाजिक नियम पालनाची पातळी ठरवतात. नागरिक सद्गुणांशिवाय (civic virtue) संवैधानिक संस्कृती विकसित होऊ शकत नाही.

संवैधानिक आणि नागरिक दरी सांधणे

हक्क आणि कर्तव्यांमधील दरी सांधण्यासाठी कायदेशीर, शैक्षणिक आणि संस्थात्मक सुधारणांचा समावेश असलेली बहु-आयामी (multi-dimensional) रणनीती आवश्यक आहे.

संवैधानिक पुनर्समर्थन: संसद आणि राज्य विधिमंडळे धोरणे संवैधानिक कर्तव्यांच्या पूर्ततेस कशी प्रोत्साहन देतात किंवा अडथळा आणतात, याचे मूल्यांकन करण्यासाठी वार्षिक अहवाल किंवा 'नागरिकत्व लेखापरीक्षण' (citizenship audits) जारी करू शकतात.

नागरिक प्रोत्साहन: कर्तव्य-आधारित वर्तनाशी (उदा. पर्यावरण पालनासाठी कर सवलत किंवा सामुदायिक सेवेची ओळख) सार्वजनिक लाभ जोडून स्वयंस्फूर्त पालनास प्रोत्साहित केले जाऊ शकते.

शैक्षणिक सुधारणा: नागरिक अभ्यासांना केवळ पाठ्यपुस्तकांपुरते मर्यादित न ठेवता, सामुदायिक सेवा, वादविवाद आणि अनुकरण (simulations) यांसारख्या अनुभवात्मक शिक्षणाद्वारे (experiential learning) एकत्रित केले पाहिजे.

माध्यम नीतिमत्ता: माध्यम संस्थांनी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क आणि सलोखा जपण्याचे कर्तव्य यांचा समतोल साधत, जबाबदार भाषण स्वातंत्र्याला प्रोत्साहन देणारी स्व-नियामक सनद (self-regulatory charters) स्वीकारली पाहिजे.

न्यायालयीन भाष्य: न्यायालयाने हक्क आणि जबाबदारी यांच्यात प्रमाणबद्धता (proportionality) सुनिश्चित करण्यासाठी मूलभूत कर्तव्यांचा वापर हक्कांचा विस्तार किंवा मर्यादा निश्चित करण्यासाठी अर्थनिर्णायक साधने म्हणून सुरू ठेवावा.

अशी पाऊले उचलल्यास नागरिकत्वाची संकल्पना फक्त हक्क-मागणाऱ्या स्तरावरून सहभागी आणि जबाबदार संबंधांकडे वळेल.

निष्कर्ष आणि सूचना

प्रमुख निष्कर्ष (Key Findings)

- न्यायप्रविष्ट नसणे (non-justiciable nature) आणि संस्थात्मक प्रोत्साहनाचा अभाव यामुळे मूलभूत कर्तव्यांची अंमलबजावणी कमी राहिली आहे.
- हक्कांविषयीच्या जागरूकतेपेक्षा कर्तव्यांविषयीची सार्वजनिक जागरूकता लक्षणीयरीत्या कमी आहे, ज्यामुळे शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक दरी दिसून येते.
- न्यायालयीन भाष्याने कर्तव्यांचे आदर्शात्मक मूल्य (normative value) बळकट केले आहे, पण विधायी आणि कार्यकारी स्तरावरील पुढाकार मर्यादित आहेत.
- सामुदायिक-आधारित अभियानांचे समर्थन मिळाल्यास, नागरिक आणि पर्यावरणीय कर्तव्ये कायदा आणि सामाजिक वर्तन यांमध्ये मजबूत दुवा दर्शवतात.

सूचना

- **कायदेशीर सुधारणा:** मूलभूत कर्तव्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रगतीचे मूल्यांकन करण्यासाठी नियतकालिक पुनरावलोकन यंत्रणा (periodic review mechanism) सुरू करावी (मूलभूत हक्क पुनरावलोकनाप्रमाणे).
- **शिक्षण:** 'नागरिक आणि संवैधानिक नीतिमत्ता' हा विषय शाळा आणि विद्यापीठांमध्ये अनिवार्य आंतरविद्याशाखीय विषय (mandatory interdisciplinary subject) म्हणून सुरू करावा.
- **धोरणांचे एकात्मीकरण:** स्वच्छ भारत, बेटी बचाओ बेटी पढाओ आणि राष्ट्रीय सेवा योजना (NSS) यांसारख्या योजनांमध्ये कर्तव्य-आधारित मूल्यांकन निर्देशांक समाविष्ट करण्यासाठी मंत्रालये आणि विभागांना प्रोत्साहित करावे.
- **सार्वजनिक जागरूकता:** हक्कांसोबतच कर्तव्यांनाही अधोरेखित करणारी राष्ट्रीय जागरूकता अभियाने सुरू करावी — उदाहरणार्थ, संविधान दिनाच्या कार्यक्रमांदरम्यान.
- **सामुदायिक सहभाग:** संवैधानिक कर्तव्याची अभिव्यक्ती म्हणून नागरिक सामुदायिक सेवा करू शकतील अशी व्यासपीठे तयार करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना सक्षम करावे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

निष्कर्ष (Conclusion)

भारताच्या संविधानातील दृष्टी स्वातंत्र्य आणि जबाबदारी यांच्यातील एका नाजूक समतोलावर (delicate balance) आधारित आहे. सात दशकांच्या लोकशाहीने हक्कांची संस्कृती अधिक दृढ केली असली तरी, व्यक्तिवाद आणि राजकीय लोकानुयायी धोरणांच्या (political populism) दबावाखाली कर्तव्यांचा नैतिक आधार कमी झाला आहे. मूलभूत कर्तव्यांना पुनरुज्जीवित करणे म्हणजे स्वातंत्र्यावर निर्बंध घालणे नसून, स्वातंत्र्याला अर्थपूर्ण बनवणाऱ्या नैतिक पायाला टिकवून ठेवणे आहे.

सामाजिक-कायदेशीर दृष्टिकोन दर्शवतो की कर्तव्ये केवळ मजकुरातील अलंकार नसून, ती राष्ट्रनिर्मिती, नागरिक सलोखा आणि संवैधानिक नैतिकतेची साधने आहेत. न्यायपालिकेची अर्थनिर्णायक सक्रियता (interpretative activism), नागरिक शिक्षण आणि सामुदायिक सहभाग यांच्या संयोगाने संविधानकर्त्यांना अपेक्षित असलेला समतोल पुन्हा स्थापित केला जाऊ शकतो. शेवटी, भारतीय लोकशाहीचे यश नागरिक त्यांचे हक्क किती चांगल्या प्रकारे मागतात यावर अवलंबून नसून, ते त्यांची कर्तव्ये किती प्रामाणिकपणे पार पाडतात यावर अवलंबून आहे.

References

1. Agarwal, S. (2015). Civic Constitutionalism and the Role of Duties in Modern Democracies. New Delhi: Oxford University Press.
2. Baxi, U. (2008). Human Rights in a Posthuman World: Critical Essays. New Delhi: Oxford University Press.
3. Government of India. (1999). Report of the Justice Verma Committee on the Operationalization of Fundamental Duties of Citizens. New Delhi: Ministry of Law and Justice.
4. Ramaswamy, S. (2010). Political Theory and the Indian Constitution. Hyderabad: Orient Blackswan.
5. Rao, P., & Singh, K. (2020). Awareness of Fundamental Duties among Indian Citizens: A Socio-Legal Study. Indian Journal of Public Affairs, 12(2), 45–63.
6. Supreme Court of India. (1988). M.C. Mehta v. Union of India, AIR 1988 SC 1115.
7. Supreme Court of India. (2001). AIIMS Students' Union v. AIIMS, (2001) 8 SCC 397.
8. Supreme Court of India. (2003). Rangnath Mishra v. Union of India, (2003) 7 SCC 592.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतातील संत्री उत्पादनाचे चिकित्सक अध्ययन

मयुरी जयप्रकाश वानखेडे[1], डॉ. एल एच पाटील[2]
[1]संशोधक विद्यार्थिनी, छत्रपती शिवाजीराजे महाविद्यालय उदगीर, जिल्हा लातूर
[2]संशोधन मार्गदर्शक, छत्रपती शिवाजीराजे महाविद्यालय उदगीर, जिल्हा लातूर
Email: mayuwankhede20@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171104
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 17-21
Nov. 2025

Submitted: 15 Oct. 2025
Revised: 25 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

गोषवारा

भारतातील संत्रा उत्पादन हे देशाच्या कृषी अर्थव्यवस्थेतील एक महत्त्वाचा घटक आहे. भारत हा जगातील प्रमुख संत्रा उत्पादक देशांपैकी एक असून देशातील हवामानातील विविधता, भौगोलिक परिस्थिती आणि प्रगत शेती तंत्रज्ञानामुळे अनेक राज्यांमध्ये संत्र्याचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होते. महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, राजस्थान, पंजाब, आसाम आणि मिझोरम या राज्यांमध्ये संत्रा उत्पादन प्रामुख्याने आढळते. महाराष्ट्रातील नागपूर, अमरावती आणि वर्धा जिल्ह्यांमध्ये उत्पादित होणारे नागपुरी संत्रे विशेष प्रसिद्ध असून त्याला भौगोलिक मान्यता मिळालेली आहे. भारतातील संत्रा उत्पादन हे केवळ शेतीपुरते मर्यादित नसून निर्यातक्षम व मूल्यवर्धित क्षेत्र म्हणून विकसित होऊ शकते. संशोधनाधारित शेती, हवामानाशी सुसंगत तंत्रज्ञान, रोगनियंत्रण आणि बाजारपेठीय व्यवस्थापन या घटकांवर अधिक भर दिल्यास भारत जगातील संत्रा निर्यातदार देशांपैकी एक बनू शकतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी उत्पादनासोबतच फळ प्रक्रिया, साठवण आणि निर्यातक्षमता वाढविण्यावर लक्ष केंद्रित करणे ही काळाची गरज आहे.

मुलभूत शब्द - *संत्रा उत्पादन, मूल्यवर्धित क्षेत्र, निर्यातक्षमता, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, उत्पादकता, गुणवत्ता, राष्ट्रीय बागायती विकास अभियान.*

प्रस्तावना

भारतामध्ये सुमारे १० ते १२ लाख हेक्टर क्षेत्रावर संत्र्याची लागवड होते आणि दरवर्षी सुमारे ९० ते १०० लाख टनांचे उत्पादन मिळते. नागपूर आणि मध्य प्रदेशातील होशंगाबाद व छिंदवाडा तसेच राजस्थानातील कोटा आणि झालावाड हे प्रमुख उत्पादन क्षेत्रे मानली जातात. संशोधनानुसार संत्रा उत्पादनासाठी २५°से. ते ३२°से. तापमान, हलकी काळी किंवा गाळमिश्र माती आणि चांगली जलनिकासी असलेली जमीन योग्य ठरते. फुलोऱ्यासाठी कोरडे हवामान अनुकूल असते. आधुनिक शेती पद्धती जसे की ड्रिप इरिगेशन आणि मायक्रो स्प्रिंकलर यांचा वापर केल्यास उत्पादनात २० ते २५ टक्क्यांपर्यंत वाढ होते. भारतातील नागपुरी, सतगुडा, कोटा, मंदारिन, किनो आणि वॉशिंग्टन नेव्हल या जातींची उत्पादकता व गुणवत्ता वेगळी असते. सूक्ष्म अन्नद्रव्ये जसे झिंक, बोरॉन आणि मॅग्नेशियम तसेच जैवखते यांचा वापर केल्यास फळांची गुणवत्ता सुधारते. सध्या संत्रा शेतीमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता, इंटरनेट ऑफ थिंग्स आधारित सेन्सर तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला आहे.यामुळे पिकांची वाढ, रोग नियंत्रण आणि सिंचन व्यवस्थापन यावर वैज्ञानिक नियंत्रण ठेवता येते. संत्रा पिकावर होणारे सिट्रस कॅंकर, गम्मोसिस आणि ट्रिस्टिझा व्हायरस हे रोग नियंत्रित करण्यासाठी जैविक पद्धती प्रभावी ठरल्या आहेत. आर्थिकदृष्ट्या पाहता, संत्रा उत्पादक शेतकऱ्यांना थेट विक्री प्रणाली आणि सहकारी संस्थांद्वारे अधिक नफा मिळतो. निर्यातीसाठी गुणवत्ता मानकांचे पालन करणे आवश्यक असून भारतातून बांगलादेश, नेपाळ, श्रीलंका आणि मध्यपूर्व देशांमध्ये संत्री निर्यात केली जातात. या क्षेत्रात प्रक्रिया उद्योग विकसित केल्यास शेतकऱ्यांना स्थिर उत्पन्नाचे साधन मिळू शकते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
मयुरी जयप्रकाश वानखेडे, संशोधन मार्गदर्शक, छत्रपती शिवाजीराजे महाविद्यालय उदगीर, जिल्हा लातूर

How to cite this article:
वानखेडे, . मयुरी . जयप्रकाश ., & पाटील, . एल . एच . (2025). भारतातील संत्री उत्पादनाचे चिकित्सक अध्ययन. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 17–21. https://doi.org/10.5281/zenodo.18128993

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18128993
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

१. भारतातील संत्रा उत्पादन,निर्यात पध्दतीचा अभ्यास करणे.

२. संत्रा उत्पादन सुधारण्यासाठी परिणामकारक उपाययोजना सुचविणे.

३. भारतातील संत्रा उत्पादकासाठी असणाऱ्या पिक विमा योजनेचे अध्ययन करणे.

तथ्य संकलन - संत्रा व फळबाग विषयीचे दस्तावेज, शासन निर्णय, अहवाल, परिपत्रके, जणगणना अहवाल, विविध संदर्भ ग्रंथ, शोध प्रबंध, विशेषांक, वर्तमानपत्रे, मासिके, शोधनिबंध, लेख व विविध संगणकीय संकेतस्थळे इत्यादींच्या आधारे माहिती संकलीत करण्यात आली आहे.

तक्ता क्र.१
भारतातून विविध देशात संत्राची केलेली निर्यात (२०२५)

देश	२०१७-१८		२०२३-२४	
	नगसंख्या (मिलियन टन)	निर्यात मूल्य (लाख रु.)	नगसंख्या (मिलियन टन)	निर्यात मूल्य (लाख रु.)
बांग्लादेश	२८३५५.२१	७६०४.५२	५२८६७७.००	१५७४०.६५
नेपाळ	७७३५.१९	१४१७.२८	१४६४२.८०	४७६२.२३
युएई	४६९.०१	२०४.६६	२२१.८३	१०९.२९
इजिप्त	०.००	०.००	२१३.२५	१००.४३
ओमान	१२८.००	६७.८२	१४४.००	७८.६९
सौदी अरब	६४.९६	२५.४१	४३.२७	६१.३५
कतार	१४७.७१	७१.२६	१६.८४	२.१६
कुवेत	५९.७३	३५.४९	२४.६५	८.२४
बहरीन	६०.१४	२०.२०	३१.४६	६.१३
भूतान	२.९८	०.३४	३७३.७८	५३२.०९
मालदीव	०.६६	०.४५	५०.५६	७०.४९
संयुक्त संस्थाने	१८.४५	२२.७९	३१.२५	१४.९१
युएसए	०.०४	०.०३	३७.१५	२१.१३
सिंगापूर	४.६५	३.७०	३.७१	८.७२
मलेशिया	०.००	०.००	१४.९८	६८.५०
इतर	२.३८	२.८४	०.३८	०.९६
एकूण	३७०४९.११	९४७६.७९	५४४५२६.९१	२१५८५.९७

Source: Horticultural Statistics at a Glance 2017 to 2024

वरील तक्त्यानुसार भारतातून २०१७-१८ ते २०२३-२४ या कालावधीत संत्रा निर्यातीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसते. २०१७-१८ मध्ये एकूण ३७,०४९.११ मिलियन टन संत्र्यांची निर्यात होऊन त्याचे मूल्य ९,४७६.७९ लाख रुपये होते, तर २०२३-२४ मध्ये ही निर्यात ५,४४,५२६.९१ मिलियन टनांपर्यंत वाढून निर्यात मूल्य २१,५८५.९७ लाख रुपयांवर गेले आहे.

बांग्लादेश हा भारताचा सर्वात मोठा संत्रा आयातदार देश असून त्याला झालेल्या निर्यातीमध्ये सर्वाधिक वाढ दिसून येते. २८,३५५.२१ वरून ५,२८,६७७ मिलियन टनांपर्यंत.

नेपाळ, भूतान आणि मालदीव या देशांनाही निर्यातीत वाढ झाली आहे. इजिप्त आणि मलेशिया या देशांना २०१७-१८ मध्ये निर्यात नव्हती, परंतु २०२३-२४ मध्ये ती सुरू झाली आहे.

भारतातील संत्री उत्पादनाचे एकूण मूल्य:

२०१४-१५ ते २०२३-२४ या दहा वर्षांतील भारतातील संत्रा उत्पादनाच्या एकूण आर्थिक मूल्याचा अभ्यास तक्ता क्र. २ मध्ये करण्यात आलेला आहे.

तक्ता क्र. २
भारतातील संत्री उत्पादनाचे एकूण मूल्य

वर्ष	उत्पादन मूल्य (अब्ज रु.)	वाढ/घट (अब्ज रु.)
२०१४-१५	१२८	-
२०१५-१६	१३०	२
२०१६-१७	१३१	१
२०१७-१८	१३९	८
२०१८-१९	१५५	१६

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

२०१९-२०	१७०	१५
२०२०-२१	१७९	९
२०२१-२२	१८१	२
२०२२-२३	१८३	२
२०२३-२४	१८७	४
एकूण मूल्य	१५८३	५९

Source: www.statista.com

२०१४-१५ ते २०२३-२४ या दहा वर्षांच्या कालावधीत भारतातील संत्री उत्पादनाचे मूल्य सातत्याने वाढले आहे. २०१४-१५ मध्ये हे मूल्य १२८ अब्ज रुपये होते, तर २०२३-२४ पर्यंत ते १८७ अब्ज रुपयांवर पोहोचले. या काळात एकूण ५९ अब्ज रुपयांची वाढ नोंदली गेली आहे. सर्वाधिक वाढ २०१८-१९ मध्ये (१६ अब्ज) झाली असून त्यानंतरही उत्पादनात स्थिर वाढ कायम दिसते. सर्वात कमी वाढ २०१६-१७, २०२१-२२ आणि २०२२-२३ या वर्षांत केवळ १ ते २ अब्ज रुपयांची नोंदली गेली.

भारतातील एकूण फळे व संत्रा क्षेत्र, उत्पादन, उत्पादकता: २०१०-११ ते २०२२-२३ या कालावधीत भारतातील एकूण फळ क्षेत्र, उत्पादन व उत्पादकता तसेच संत्रा क्षेत्र, उत्पादन व उत्पादकतेतील बदलांचे विश्लेषण पुढील तक्ता क्र.३ मध्ये केले आहे.

तक्ता क्र. ३
भारतातील एकूण फळे व संत्रा क्षेत्र, उत्पादन, उत्पादकता
(२०१०-११ ते २०२०-२१)

वर्ष	फळे			संत्रा		
	क्षेत्र (हजार हेक्टर)	उत्पादन (हजार मेट्रिक टन)	उत्पादकता (मेट्रिक टन /दर हेक्टरी	क्षेत्र (हजार हेक्टर)	उत्पादन (हजार मेट्रिक टन)	उत्पादकता (मेट्रिक टन /दर हेक्टरी
२०१०-११	६,३८३	७४,८७८	११.७३	३२४.०	३,२५५.०	१०.०
२०११-१२	६,७०५	७६,४२४	११.४०	३२९.१	३,१२८.५	९.५
२०१२-१३	६,९८२	८१,२८५	११.६४	३११.२	२,९०६.३	९.३
२०१३-१४	७,२१६	८८,९७७	१२.३३	३३०.०	३,४३१.४	१०.४
२०१४-१५	६,११०	८६,६०२	१४.१७	२९९.२	३,६९९.०	१२.४
२०१५-१६	६,३०१	९०,१८३	१४.३१	३९६.९	४,११२.८	१०.४
२०१६-१७	६,३७३	९२,९१८	१४.५८	४१०.२	४,४३७.५	१०.८
२०१७-१८	६,५१०	९६,४४७	१४.८२	४२८.३	५,१०१.२	११.९
२०१८-१९	३,५९७	९७,९६७	१४.८५	४६८.७	६,२४३.०	१३.३
२०१९-२०	६,७७४	१,०२,०८०	१५.०७	४५४.५	६,१३६.२	१३.५
२०२०-२१	६,९३०	१,०२,४८१	१४.७९	४७६.५	६,२१९.४	१३.१
२०२१-२२	७,०६४	१,१२,५६३	१७.२४	४७९.९	६,३१३.२	१३.७
२०२२-२३	७,०२५	१,०२,१५४	१५.०९	४८५.४	६,३८९.१	१३.९
एकूण	८३,९७०	१२,०४,९५९	१८२.००	५११४	६१,३७३	१५२.०

Source: Horticultural Statistics at a Glance 2010-11 to 2020-21.

२०१०-११ ते २०२२-२३ या कालावधीत भारतातील एकूण फळे आणि संत्रा उत्पादनात सातत्याने वाढ झालेली दिसते. फळांचे क्षेत्र ६,३८३ हजार हेक्टरवरून ७,०२५ हजार हेक्टरपर्यंत वाढले असून उत्पादन ७४,८७८ हजार मेट्रिक टनांवरून १,०२,१५४ हजार मेट्रिक टनांवर पोहोचले आहे.

त्याचप्रमाणे संत्र्याचे क्षेत्र ३२४ हजार हेक्टरवरून ४८५.४ हजार हेक्टरपर्यंत वाढले असून उत्पादन ३,२५५ हजार मेट्रिक टनांवरून ६,३८९ हजार मेट्रिक टनांपर्यंत वाढले आहे. संत्र्याची उत्पादकता देखील १०.० वरून १३.९ मेट्रिक टन प्रति हेक्टरपर्यंत वाढली आहे. या सर्व आकडेवारीवरून भारतात संत्रा आणि फळ उत्पादन दोन्ही क्षेत्रांमध्ये प्रगतीशील वाढ झाली असल्याचे दिसते.

संत्री या पिकाखालील राज्यनिहाय क्षेत्र, उत्पादन आणि उत्पादकता :
२०१५-१६ ते २०२०-२१ या कालावधीत भारतातील विविध राज्यांमध्ये संत्रा पिकाखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि उत्पादकतेचे तुलनात्मक विश्लेषण पुढील तक्ता क्र.४ मध्ये करण्यात आले आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

तक्ता क्र. ४.

संत्री या पिकाखालील राज्यनिहाय क्षेत्र, उत्पादन आणि उत्पादकता

वर्ष	२०१५-१६			२०२० -२१		
	क्षेत्र (हजार हेक्टर)	उत्पादन (हजार मेट्रिक टन)	उत्पादकता (मेट्रिक टन /दर हेक्टरी	क्षेत्र (हजार हेक्टर)	उत्पादन (हजार मेट्रिक टन)	उत्पादकता (मेट्रिक टन /दर हेक्टरी
आंध्र प्रदेश	७७.९४	१२६५.१६	१६.२३	११०.९७	२६६३.२८	२४.००
आसाम	०.४६	४.७६	१०.२८	०.१७	२.६९	१५.६३
बिहार	०.५०	५.५०	११.००	०.४८	४.६९	९.७४
छत्तिसगढ	०.41	२.१९	५.३८	०.५३	३.९४	७.४३
हिमाचल प्रदेश	१.६९	२.२२	१.३१	२.२०	३.३९	१.६८
जम्मू काश्मीर	१.७७	२.६०	१.४७	३.२७	६.१५	१.८८
कर्नाटक	१.७०	२७.४३	१६.१०	०.७८	१४.४५	१८.६५
मध्यप्रदेश	३.०४	४३.४८	१४.२०	७.०६	१२०.७४	१७.०९
महाराष्ट्र	५४.२६	६५९.१५	१२.१५	६१.२६	६११.५४	९.९८
मिझोरम	१.९६	४.५५	२.३२	१.५९	४.९४	३.११
नागालँड	०.२७	२.०६	७.६१	०.२३	१.८५	८.२२
पंजाब	२.७२	२२.४२	८.२४	२.७९	२४.१८	८.६७
राजस्थान	०.१९	२.३५	१२.२३	०.२९	४.१२	१४.११
तामिळनाडू	०.१३	२.२०	१७.३१	१.५४	२.४९	१.६२
तेलंगाना	९५.३०	१४२०.३०	१४.९०	२२.३६	५१७.०३	२३.१३
त्रिपुरा	१.३३	१.६४	१.२४	१.१९	२.४१	२.०२
इतर	०.०८	०.१३	१.५८	०.००	०.००	०.००

Source: Horticultural Statistics at a Glance 2015-16 to 2020-21. Horticulture statistics division, Department of argriculture, Co-operation & farmers welfare

२०१५-१६ ते २०२०-२१ या कालावधीत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये संत्रा उत्पादन, क्षेत्रफळ आणि उत्पादकतेत लक्षणीय बदल झालेला दिसतो. आंध्र प्रदेश व तेलंगाना या राज्यांनी सर्वाधिक प्रगती केली असून आंध्र प्रदेशात उत्पादकता १६.२३ वरून २४.० मेट्रिक टन प्रति हेक्टर झाली आहे, तर तेलंगानामध्ये ती १४.९० वरून २३.१३ पर्यंत वाढली आहे. मध्यप्रदेशात क्षेत्रफळ व उत्पादन दोन्ही वाढले असून उत्पादकता १४.२० वरून १७.०९ पर्यंत सुधारली आहे. महाराष्ट्रात मात्र उत्पादकता १२.१५ वरून ९.९८ मेट्रिक टनांपर्यंत घटली आहे. इतर राज्यांमध्ये तुलनेने कमी वाढ झाली असली तरी एकूणच पाहता देशातील संत्रा उत्पादनात प्रगती दिसून येते.

शेतकऱ्यांच्या मागण्या काय?

विदर्भातील शेतकऱ्यांनी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांना पत्र पाठवून संत्री उत्पादकांच्या समस्या सोडविण्याची मागणी केली आहे. केंद्र सरकारने संत्री विकत घ्यावी आणि शेतकऱ्यांच्या समस्येवर कायमस्वरूपी तोडगा काढावा, अशी शेतकऱ्यांची अपेक्षा आहे. सुमारे ४० ते ४५ टक्के संत्री अजूनही झाडांवरच आहेत. केंद्र सरकारने संत्र्याचे दर निश्चित करून हक्काची बाजारपेठ उपलब्ध करून द्यावी, दरवर्षी संत्र्याची खरेदी करावी, देशभरात 'शालेय पोषण आहारा'त संत्र्याचा समावेश करावा, ज्या शेतकऱ्यांनी कमी दरात संत्री विकली अशा बागायतदारांना दरातील तुटीची तफावत रक्कम अनुदान स्वरूपात देण्याचे धोरण असावे, अशा मागण्या आहेत.

संत्री प्रक्रिया केंद्रांचे भवितव्य काय?

नागपूर जिल्ह्यातील नागपूर, काटोल, कळमेश्वर, अमरावती जिल्ह्यातील मोर्शी आणि बुलढाणा जिल्ह्यातील संग्रामपूर येथे आधुनिक संत्री प्रक्रिया केंद्र उभारण्याचा निर्णय सरकारने घेतला आहे. संत्री फळाचे काढणीपश्चात होणारे नुकसान सुमारे २५ ते ३० टक्के आहे. राज्यात संत्र्यावर प्रक्रिया करून मूल्यवर्धित उत्पादने तयार करण्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे. ही पार्श्वभूमी सरकारच्या निर्णयामागे असली, तरी प्रत्यक्षात हे प्रक्रिया केंद्र केव्हा उभारले जाणार, याची प्रतीक्षा आहे.

संत्री बागांमधील फळगळतीचे दुष्टचक्र केव्हा थांबणार? गेल्या काही वर्षांत विदर्भातील संत्री बागा फळगळतीमुळे संकटात सापडल्या आहेत. त्यावर दीर्घकालीन उपाययोजना होण्याच्या प्रतीक्षेत शेतकरी आहेत, त्याविषयी... विदर्भातील संत्री बागांची स्थिती काय?

फळपीक विमा योजना कशासाठी?

फळपिकांचे बाजारमूल्य अधिक असल्याने शेतकऱ्यांना चांगले उत्पन्न मिळते. मात्र फळपिकाचे अपेक्षित उत्पन्न न आल्यास येणारा तोटाही मोठा असतो. फळपिकांना हवामान धोक्यांपासून संरक्षण दिल्यास शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य अबाधित राखण्याच्या दृष्टीने मदत होते. विविध हवामान धोक्यांमुळे फळपिकाच्या उत्पादकतेवर परिणाम होऊन मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनामध्ये घट येते. पर्यायाने

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

शेतकऱ्यांना अपेक्षित उत्पादन न मिळाल्याने आर्थिक संकटाला तोंड द्यावे लागते. त्यासाठी सरकारने पुनर्रचित हवामान आधारित फळपीक विमा योजना लागू केली. मृग बहारामध्ये संत्री, मोसंबी, डाळिंब, चिकू, पेरू, लिंबू, सीताफळ, द्राक्ष या आठ फळपिकांसाठी २६ जिल्ह्यांमध्ये तसेच आंबिया बहारामध्ये संत्री, मोसंबी, काजू, डाळिंब, आंबा, केळी, द्राक्ष आणि प्रायोगिक तत्त्वावर स्ट्रॉबेरी, पपई या नऊ पिकांसाठी ३० जिल्ह्यांमध्ये महसूल मंडळ हा घटक धरून योजना राबविण्याचा निर्णय सरकारने घेतला.

योजनेची उद्दिष्टे काय?

नैसर्गिक आपत्ती आणि हवामानातील प्रतिकूल परिस्थितीमुळे फळपिकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना विमा संरक्षण देणे हे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. ही योजना कर्जदार तसेच बिगर कर्जदारांसाठी ऐच्छिक आहे. या योजनेंतर्गत केंद्र सरकारने त्यांचे विमा हप्ता अनुदान ३० टक्के दरापर्यंत मर्यादित केले आहे. त्यामुळे ३० टक्क्यांवरील विमा हप्ता राज्य सरकार आणि शेतकऱ्यांना स्वीकारणे क्रमप्राप्त आहे. ३५ टक्क्यांवरील विमा हप्ता राज्य सरकार आणि शेतकरी यांनी समान ५० टक्के भरावा लागतो. एका वर्षात एका क्षेत्रावर मृग अथवा आंबिया बहारापैकी कोणत्याही एकाच हंगामासाठी विमा संरक्षणासाठी अर्ज करण्याची व्यवस्था आहे. सहभागी शेतकऱ्यांनी ई-पीक पाहणी करणे बंधनकारक आहे. विमा संरक्षण केवळ उत्पादनक्षम फळबागांनाच लागू आहे. विहित वयापेक्षा कमी वयाच्या फळबाग लागवडीस विमा संरक्षणाची नोंद झाल्याचे पडताळणीत निदर्शनास आल्यास विमा संरक्षण केव्हाही संपुष्टात आणण्याची आणि शेतकऱ्याने भरलेला विमा जप्त करण्याची तरतूद आहे.

सारांश

खर्चाच्या तुलनेत मिळणारे दर कमी आहेत. संत्र्यासाठी देशांतर्गत बाजारपेठ उपलब्ध आहे, पण वाहतुकीचा प्रश्न आहे. बांगलादेश हा संत्र्याचा सर्वात मोठा आयातदार देश होता. आयातीसंदर्भात बांगलादेश सरकारने वारंवार धोरणात बदल केला. आयात शुल्कात कमालीची वाढ केली, त्यामुळे संत्र्याची निर्यात कमी झाली. त्याचा फटका संत्री उत्पादकांना बसला. नैसर्गिक आपत्तीमुळे नुकसान होते. फळपीक विमा योजनेत सहभागी होऊनही योग्य नुकसानभरपाई मिळत नाही. आंबिया बहार फळपीक विम्यामध्ये झाडावरील फळ तोडणीपर्यंत ट्रिगर देण्यात यावा. तसेच यामध्ये वाऱ्याचा वेग हासुद्धा ट्रिगर समाविष्ट करण्यात यावा अशी शेतकऱ्यांची मागणी आहे.

संदर्भ

1. पाटील डी. बी. (२०१५), “संत्रा उत्पादन तंत्रज्ञान” (२ री आवृत्ती), डायमंड प्रकाशन, पुणे. पृष्ठ क्र. ५६ ते ५८.
2. खोत एम. एस. व शिंदे एस. टी. (२०१७), “फळबाग व्यवस्थापन व संत्रा शेती” (१ ली आवृत्ती), कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, मुंबई. पृष्ठ क्र. १२३ ते १२८.
3. धोत्रे के. आर. (२०१८), “बागायती पिकांचे तंत्रज्ञान: संत्रा विशेष” (३ री आवृत्ती), श्री गुरुकृपा प्रकाशन, औरंगाबाद. पृष्ठ क्र. ३१३ ते ३१५.
4. पवार आर. डी. (२०१६),“संत्रा पिकातील कीड व रोग व्यवस्थापन” (१ ली आवृत्ती),कृषी विज्ञान प्रकाशन, नागपूर. पृष्ठ क्र. १ ते ३.
5. गायकवाड पी. पी. (२०१९), “हवामान बदल व संत्रा उत्पादन” (१ ली आवृत्ती), यश पब्लिकेशन, नाशिक. पृष्ठ क्र. ११८ ते १२०.
6. पुढारी वृत्तसेवा (१७ ऑक्टोबर २०२३)
7. प्रतिनिधी महाराष्ट्र टाइम्स नाशिक (१८ नोहेंबर २०२२)
8. मोहन अटाळकर, लोकसत्ता (१७ मार्च २०२४)
9. गजानन बाजड अग्रोवन वाशीम (१४ मार्च २०२४)
10. बातमीदार अग्रोवन (२२ मे २०२५)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

बी.एड. विद्यार्थी- शिक्षकांमध्ये भारतीय संविधानाबाबतची जाणीव: एक वर्णनात्मक सर्वेक्षण

डॉ. विजय संतू पाटोळे
रयत शिक्षण संस्थेचे, स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ एजुकेशन, श्रीरामपूर, जि. अहिल्यानगर
Email: vijay.patole9@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171105
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 22-28
Nov. 2025

Submitted:15 Oct. 2025
Revised: 25 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारत देशाला इंग्रज राजवटीतून १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. देश स्वतंत्र झाला असला, तरी देश चालवण्यासाठी घटना अजून तयार नव्हती. ९डिसेंबर १९४६ पासून घटना समितीच्या बैठका सुरू झाल्या होत्या. १४१ दिवसांच्या परिश्रमानंतर घटना समितीने पहिला मसुदा तयार केला. तो दिवस होता ३ नोव्हेंबर १९४७, पण हा काही अंतिम मसुदा नव्हता. २६जानेवारी १९५० ला आपली राज्यघटना अंमलात आली. म्हणजेच भारत देश प्रजासत्ताक झाला. याच राज्यघटनेनुसार आजही आपलं सरकार, आपली राज्यव्यवस्था आणि एकूणच राज्यकारभार चालतो. भारतीय राज्यघटना घटना समितीने बनविली आहे. कॅबिनेट मिशन योजनेप्रमाणे प्रदेशांच्या कायदेमंडळांनी घटनासमितीच्या सभासदांची निवड केली होती. घटनासमितीमध्ये एकूण ३८९ सभासद होते. घटनासमितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्रप्रसाद होते. घटनासमितीने निरनिराळ्या देशांच्या राज्यघटनांचा आणि आपल्या देशाच्या परिस्थितीचा अभ्यास करुन घटना बनविली. घटना बनविण्यास २ वर्षे, ११ महिने, १८ दिवस एवढा कालावधी लागला. २६ जानेवारी १९५० पासून भारताची राज्यघटना लागू करण्यात आली. त्यामुळेच २६ जानेवारी गणराज्य दिवस म्हणून साजरा करण्यात येतो. भारतीय राज्यघटना हा भारतीय प्रजासत्ताकाचा सर्वोच्च कायदा आहे. तो देशाच्या राजकीय व्यवस्थेची चौकट मांडतो, सरकारी संस्थांचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या परिभाषित करतो, मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करतो आणि शासनाची तत्त्वे स्पष्ट करतो. हा देशाच्या प्रशासनाचे मार्गदर्शन करणारे नियम आणि नियमांचा संच आहे. सदर संशोधन लेखात विद्यार्थी शिक्षकांत भारतीय राज्यघटने बाबत असणारे ज्ञान यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. तसेच प्रत्येक भारतीय नागरिकाला राज्यघटना काय आहे, त्याचे किती महत्व आहे हे माहिती होणे अतिशय गरजेचे आहे.

सूचक शब्द: *भारतीय राज्यघटना, संविधान, भाग, परिच्छेद, डॉ. बी.आर.आंबेडकर, कलम, मुलभूत हक्क, स्वातंत्र्य, कर्तव्य. विद्यार्थी शिक्षक.*

प्रस्तावना

भारतात सर्व भारतीयाना एकत्रित बांधून ठेवण्याचे काम फक्त एका भारतीय राज्य घटनेने केले आहे असे अभिमानाने म्हणावेसे वाटते. आजचा भारत हा जगातील उद्याची महासत्ता म्हणून उदयास येत आहे आणि त्यातील प्रत्येक नागरिक हा कर्तव्यदक्ष असा राहणार आहे. एक नागरिक म्हणून देशाप्रती, समाजाप्रती आपली काय जबाबदारी आहे याची जाणीव होणे अतिशय महत्वाचे आहे. भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही राष्ट्र आहे. २०० वर्षांहून अधिक काळ वसाहतवादी राजवट, अनेक स्वातंत्र्य चळवळी, भारतीय राष्ट्रीय चळवळ, सांप्रदायिक रक्तपात आणि समृद्ध इतिहासानंतर आपल्या देशाला जगाला एक वेगळी ओळख मिळाली व तिचा आजची जगातील अनेक राष्ट्रांना हेवा वाटतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18129218

OPEN ACCESS

Address for correspondence:
विजय संतू पाटोळे, रयत शिक्षण संस्थेचे, स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ एजुकेशन, श्रीरामपूर, जि. अहिल्यानगर

How to cite this article:
पाटोळे, . विजय . संतू . (2025). बी.एड. विद्यार्थी- शिक्षकांमध्ये भारतीय संविधानाबाबतची जाणीव: एक वर्णनात्मक सर्वेक्षण. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 22–28.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18129218

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

संविधानाचा अर्थ

राज्याचे संविधान म्हणजे **मूलभूत तत्त्वांचा किंवा स्थापित उदाहरणांचा संच असतो** ज्यानुसार राज्याचे शासन केले जाते. ते सरकारी संस्थांचे संघटन, अधिकार आणि मर्यादा तसेच नागरिकांचे हक्क आणि कर्तव्ये यांची रूपरेषा देते. ते **देशातील सर्वोच्च कायदा** म्हणून काम करते , सरकारच्या कामकाजासाठी, वैयक्तिक स्वातंत्र्यांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि सामाजिक सुव्यवस्थेच्या देखभालीसाठी एक चौकट प्रदान करते. म्हणून, देशाच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्राला समजून घेण्यासाठी संविधानाचा अर्थ एक महत्त्वाची भूमिका बजावतो. भारताचे संविधान आज आपण जे पाहतो आहोत, ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केवळ एका देशाच्या संविधानाचा अभ्यास केला नाहीतर अनेक देशांचे संविधान अभ्यासले व त्यातून आपल्या देशासाठी जे योग्य आहे त्याची निवड त्यांनी केली.

भारतीय संविधानाचे स्रोत खालीलप्रमाणे आहेत.

अ) **१९३५ चा भारत सरकार कायदा** - संघराज्य योजना, राज्यपालांचे कार्यालय, न्यायपालिका, लोकसेवा आयोग, आपत्कालीन तरतुदी आणि प्रशासकीय तपशील.

आ) **ब्रिटिश राज्यघटना** – यातून संसदीय शासन व्यवस्था, कायद्याचे राज्य, कायदेविषयक प्रक्रिया, एकल नागरिकत्व, मंत्रिमंडळ व्यवस्था, विशेषाधिकार लेख, संसदीय विशेषाधिकार आणि द्विसदनीवाद घेतला.

इ) **अमेरिकन राज्यघटना** – यातून मूलभूत हक्क, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य, न्यायिक पुनरावलोकन, राष्ट्रपतींवर महाभियोग, सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना काढून टाकणे आणि उपराष्ट्रपती पद अशा बाबी घेतल्या.

ई) **आयर्लंड राज्यघटना** – या देशाकडून राज्य धोरणाचे निर्देशक तत्वे, राज्यसभेतील सदस्यांचे नामांकन आणि राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीची पद्धत याबाबत ची माहिती घेण्यात आली.

उ) **कॅनेडियन संविधान** - एक मजबूत केंद्र असलेले संघराज्य, उर्वरित अधिकार केंद्राकडे सोपवणे, केंद्राकडून राज्यपालांची नियुक्ती आणि सर्वोच्च न्यायालयाचे सल्लागार अधिकार क्षेत्र याची माहिती घेतली.

ऊ) **ऑस्ट्रेलियन संविधान** – यातून समवर्ती सूची, व्यापार, वाणिज्य आणि परस्परसंबंध स्वातंत्र्य आणि संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची संयुक्त बैठक या बाबींची माहिती घेण्यात आली.

ऋ) **जर्मनीचे वायमर संविधान** - आणीबाणीच्या काळात मूलभूत हक्कांचे निलंबन कसे करावे हे घेतले.

ऌ) **सोव्हिएत संविधान (यूएसएसआर, आता रशिया)** - प्रस्तावनेत मूलभूत कर्तव्ये आणि न्यायाचा आदर्श (सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय).

ऍ) **फ्रेंच संविधान** - प्रजासत्ताक आणि प्रस्तावनेत स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाचे आदर्श घेण्यात आले.

ऎ) **दक्षिण आफ्रिकेचे संविधान - राज्यघटनेत सुधारणा** आणि राज्यसभेच्या सदस्यांच्या निवडणुकीची प्रक्रिया .

ए) **जपानी संविधान** - कायद्याने स्थापित केलेली प्रक्रिया जाणून घेतली व अमलात आणली.

राज्यघटना म्हणजे काय?

राज्यघटना (Constitution) म्हणजे देशाचा मूलभूत व सर्वश्रेष्ठ कायदा होय.

महत्त्व

राज्यघटना लोकशाही व्यवस्थेचा आधार आहे. प्रत्येक देशाची स्वतःची राज्यघटना असते. प्रत्येक देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थिती आणि देशाच्या गरजांप्रमाणे त्या देशाच्या राज्यघटनेला आकार आलेला असतो. राज्यघटनेमुळे राज्यात कायद्याचे राज्य निर्माण होते. राज्याला राजकीय स्थिरता, सातत्य प्राप्त होते. भारतीय राज्यघटनेच्या काही वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपामुळे जगातील इतर देशांच्या राज्यघटनांपेक्षा भारताची घटना वेगळी ठरते.

भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये

जगातील सर्वात व्यापक, विस्तृत आणि लिखित राज्यघटना

जगातील आतापर्यंतच्या सर्व राज्यघटनांमध्ये भारताची राज्यघटना सर्वात मोठी आहे. भारताची राज्यघटना २२ भागात विभागलेली आहे. मूळ घटनेची ३९५ कलमे व ८ परिशिष्टे आहेत. इतर देशांच्या राज्यघटनेमध्ये पुढीलप्रमाणे कलमे आहेत. अमेरिका ७, कॅनडा १४७, ऑस्ट्रेलिया १२८, चीन १०६. इतर देशांच्या तुलनेने भारतीय राज्यघटना अतिशय व्यापक व विस्तृत आहे. १) सविस्तर प्रशासकीय तरतूदी २) इतर देशांतील राज्यघटनांच्या अनुभवाचा उपयोग ३) अनुसूचित जातीजमाती व इतर मागासवर्गीयांच्या समस्यांचे निराकरण ४) जम्मू काश्मीर, नागालैंड, आसाम, सिक्किम या राज्यांसाठी विशेष तरतूदी ५) संघराज्य व घटकराज्यांसंबंधी सविस्तर तरतूदी ६) सविस्तर मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्त्वांची तरतूद ७) निवडणुका, अल्पसंख्यकांचा प्रश्न, आणीबाणीविषयक तरतूदी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

इत्यादी विषयक सविस्तर तरतूदींमुळे भारताची राज्यघटना विस्तृत झाली आहे. भारतीय लोकांची राजकीय स्थिती लक्षात घेऊन घटना निर्मात्यांनी प्रत्येक गोष्ट स्पष्टपणे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारताची राज्यघटना लिखित आहे. भारतीय घटना समितीने अभ्यास करून घटना तयार केली आहे. ९ डिसेंबर १९४६ या दिवशी राज्यघटनेच्या निर्मितीच्या चर्चेस सुरूवात केली. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारतीय राज्यघटना मंजूर करण्यात आली.भारतीय राज्यघटनेची अंमलबजावणी २६ जानेवारी १९५० पासून करण्यात आली. २६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय राज्यघटना अमलात आली. म्हणून आपण २६ जानेवारी हा दिवस प्रजासत्ताक दिन म्हणून साजरा करतो. घटना अमलात आल्यापासून ६२ वर्षात भारतीय राज्यघटनेत जवळपास ९७ वेळा दुरुस्त्या केलेल्या आहेत.

घटना दुरुस्ती प्रक्रिया:

भारतीय राज्यघटनेतही ३६८ व्या कलमाने घटना दुरुस्तीची प्रक्रिया स्पष्ट केलेली आहे. भारतीय घटनेच्या दुरुस्ती सबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटना समितीतील समारोपाच्या भाषणात, "राज्यघटनेत ज्या तत्वांचा समावेश करण्यात आलेला आहे ती तत्त्वे म्हणजे आजच्या पिढीचे विचार आहेत. दुसऱ्या शब्दात असे सांगतो की, ती तत्त्वे म्हणजे घटना समितीच्या सभासदांचे विचार होत" असे स्पष्ट करुन अमेरिकन घटनातज्ञ श्री. जेफर्सन यांचे मत दिले "त्यांच्या मते, प्रत्येक पिढी ही एक स्वतंत्र देश होय, असे मानले पाहिजे. आपल्या पिढीला बहुमताच्या आधारे बांधून घेण्याचा अधिकार तिला मिळालेला असतो. परंतु एका देशातील लोकांना दुसऱ्या देशातील लोकांना बांधून ठेवण्याचा जसा हक्क नसतो. तशाच प्रकारे भावी पिढीला बांधून ठेवण्याचा या पिढीला हक्क नसतो" याचा अर्थच असा की भविष्य काळातील लोकांना त्या काळातील परिस्थितीनुरुप घटनेत दुरुस्ती करण्याचा अधिकार असला पाहिजे. याच दृष्टीकोनातून घटना समितीने घटनादुरुस्तीची तरतूद केलेली आहे.

बेचाळीसावी घटनादुरुस्ती (१९७६) :

बेचाळीसावी घटनादुरुस्ती ही भारतीय राज्यघटनेतील सर्वात मोठी दुरुस्ती असून घटनेच्या निरनिराळया ४० कलमांमध्ये बदल करण्यात आले. जूनी चार कलमे काढून टाकली तर १३ नवीन कलमे व २ नविन प्रकरणे या घटनादुरुस्तीने घटनेत समाविष्ट केली. घटनादुरुस्ती सबंधी असलेल्या ३६८ कलमातही दुरुस्ती करण्यात आली.१९७३ मध्ये केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्यसरकार या खटल्यात चोविस आणि पंचविसाव्या घटनादुरुस्तीला आव्हान देण्यात आले. सर्वोच्य न्यायालयाने या खटल्याचा निर्णय देताना गोलकनाथ खटल्यातील आपली भूमिका बदलली आणि संसदेचा राज्यघटनेच्या कोणत्याही कलमात बदल करण्याचा अधिकार मान्य केला. परंतु घटनेच्या मूलभूत चौकटीत बदल करण्याचा संसदेला अधिकार नसल्याचे स्पष्ट केले. या निर्णयाच्या पार्श्वभूमिवर संसद हीच सर्वश्रेष्ठ संस्था आहे आणि तिला घटनेच्या कोणत्याही कलमात बदल करण्याचा अधिकार आहे या उद्देशाशिवाय काही राजकीय उद्देशांनीही ४२ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. १९७१ च्या निवडणूकीत इंदिरा गांधी यांना प्रचंड बहुमत मिळाले होते. घटनेत एवढी मोठी दुरुस्ती करण्यासाठी असलेले बहुमत त्यांना सहज मिळाले. अर्ध्या घटक राज्यांनीही घटनादुरुस्तीचे हे विधेयक पास केले आणि १८ डिसेंबर १९७६ रोजी राष्ट्रपतीनी सही केली.ह्या घटनादुरुस्तीची व्याप्ती मोठी असून अत्यंत महत्त्वाच्या दुरुस्तीचा उल्लेख पुढील प्रमाणे करता येईल.

१) घटनेच्या उद्देशपत्रिकेत भारताचे वर्णन 'सार्वभौम लोकशाही गणराज' असा होता तो या दुरुस्तीने 'सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य' असा केला. सरनाम्यातच शेवटी 'राष्ट्राची एकता' या जागी 'राष्ट्राची एकता व अखंडता' असा शब्द प्रयोग करण्यात आला.

२) ३१ (ड) हे नविन कलम टाकून राष्ट्रविरोधी कारवायांना प्रतिबंध करण्यासबंधीचा संसदेचा निर्णय न्यायालयीन पुनर्विलोनापासून मुक्त ठेवण्यात आला.

३) घटनेच्या चार अ नविन प्रकरणाद्वारे नागरीकांची १० कर्तव्ये नमूद करण्यात आली.

४) राष्ट्रपतीचे अधिकार कमी करुन मंत्रीमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपतीवर बंधनकारक केला.

५) संसदेचा व विधानसभेचा कार्यकाळ पाच वर्षांऐवजी सहा वर्षे केला.

६) घटक राज्यातील राष्ट्रपती राजवटीची मुदत सहा महिन्याहून वाढवून एक वर्ष केली.

७) सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्रात घट करण्यात आली.

संशोधनाची गरज व महत्व:

भारतीय संविधानातील मूल्ये, हक्क, कर्तव्ये आणि लोकशाही प्रक्रिया याबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये अद्याप पुरेशी माहिती आणि संवेदनशीलता आहे की नाही, हे मोजण्यासाठी स्थानिक स्तरावर परिस्थितीची विशिष्ट माहिती मिळवणे गरजेचे आहे.शालेय स्तरावरच नागरिक म्हणून जबाबदार, जागरूक आणि सजग होण्यासाठी संविधानाबद्दल ठोस माहिती असणे आवश्यक आहे. हे मूल्य शिक्षणसंस्थेत किती प्रभावीपणे दिले जाते हे जाणून घेणे गरजेचे आहे. समाजातील सर्व घटकांमध्ये संविधानिक किमान साक्षरता असणे हे प्रभावी, उत्तरदायी आणि लोकशाही शासनासाठी अत्यावश्यक आहे. शिक्षक-विद्यार्थ्यांमध्ये या साक्षरतेचा स्तर किती आहे, हे अभ्यासणे आवश्यक ठरते. स्थानिक आणि ग्रामीण स्तरावर, संविधानाबद्दलचे गैरसमज, अपूरी माहिती किंवा गैरसमजुत्या प्रमाणात आढळतात. त्याची नोंद घेऊन सुधारात्मक उपाययोजना राबवता येतात यासाठी संशोधन आवश्यक आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

संविधानाविषयीची स्पष्ट आणि साक्षेपी माहिती मिळाल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये जबाबदारीची जाणीव आणि समाजाभिमुखता वाढते. हे शिक्षण संस्थेमार्फत प्रभावीपणे दिले जात आहे की नाही, हे तपासण्यास संशोधन मदत करते.अशा सर्वेक्षणाच्या निष्कर्षांवर आधारित शिक्षणक्रमात बदल घडवता येतात, तसेच पद्धतशीर प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवता येतात. नागरिक म्हणून उत्तरदायित्व, मताधिकाराचा योग्य वापर, न्याय-समानता-बंधुता यांसारखी लोकशाही मूल्ये दृढ करण्यासाठी संशोधनाच्या मदतीने योग्य धोरणे आखता येतात.

भारतीय संविधान हा देशातील कायदा व लोकशाहीचा पाया आहे. संविधानिक जाणिवेमुळे शिक्षणाच्या गाभ्याचा बळकटीकरण व उत्तम नागरिक निर्माण होण्यास मदत होते. या उद्देशाने संशोधन अत्यंत महत्वाचे आहे. संक्षेपात, विद्यार्थी-शिक्षकांमध्ये संविधानाबद्दलची जागरूकता कोणत्या टप्प्यावर आहे, काय चुकते, कुठे सुधारणा आवश्यक आहे, हे समजण्यासाठी आणि शिक्षणव्यवस्थेत योग्य बदल घडवून आणण्यासाठी अशा संशोधनाची अत्यंत गरज आणि महत्व आहे.

संशोधन समस्या विधान

बी.एड. विद्यार्थी- शिक्षकांमध्ये भारतीय संविधानाबाबतच्या असणाऱ्या जाणीवेचा अभ्यास करणे.

उद्दिष्टे

1. बी.एड. विद्यार्थी-शिक्षकांमध्ये भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये, हक्क आणि जबाबदाऱ्या याबाबतची माहिती आणि जाणीव याबाबतचा शोध घेणे.
2. विविध सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक पार्श्वभूमीमधील विद्यार्थी-शिक्षकांच्या भारतीय संविधानाविषयीच्या जाणीवेची तुलना करणे.
3. संविधानिक मूल्यमापन जाणीव वाढवण्यासाठी आवश्यक शैक्षणिक प्रयत्न किंवा उपाय सुचविणे.

गृहीतके

१. बी.एड. विद्यार्थी-शिक्षकांमध्ये भारतीय संविधानाबाबत जुजबी माहिती आहे.
२. बी.एड. विद्यार्थ्यांना भारतीय संविधान आणि कायद्याचे विशेष ज्ञान दिले जात नाही.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

व्याप्ती: सदर संशोधन हे अहिल्यानगर जिल्ह्यातील बी.एड. महाविद्यालयात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांशी निगडीत आहे.

मर्यादा:

1. सदर संशोधन हे बी.एड. विद्यार्थी- शिक्षकांशी संबंधित आहे.
2. सदर संशोधन हे रयत शिक्षण संस्थेचे स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, श्रीरामपूर या महाविद्यालयातील विद्यार्थी-शिक्षकांशी निगडीत आहे.

संशोधन पद्धती: सदर संशोधनात वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीतील सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे

जनसंख्या : श्रीरामपूर तालुक्यातील सर्व विद्यार्थी -शिक्षकांचा यात समावेश केलेला आहे.

न्यादर्श पद्धती : रयत शिक्षण संस्थेचे स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, श्रीरामपूर या महाविद्यालयातील एकूण प्रवेशित झालेल्या विद्यार्थी -शिक्षकांपैकी २५ जणांची निवड असंभाव्यतेवर आधारित नमुना निवड पद्धतीमधील सहेतुक पद्धतीने केली आहे.

माहिती संकलनाची साधने:

प्रस्तुत संशोधनामध्ये माहितीचे संकलन करण्यासाठी प्रश्नावली या साधनाचा वापर करण्यात आला आहे.

माहिती विश्लेषणाची साधने:

प्रस्तुत संशोधनामध्ये माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी शेकडेवारी या सांख्यिकीय साधनाचा वापर केला आहे.

माहितीचे पृथक्करण, अर्थनिर्वचन

सदर संशोधन प्रश्नावलीतील निवडक प्रश्नांचे अर्थनिर्वचन खालीलप्रमाणे करण्यात आले आहे.

प्रश्न:१. भारतात संविधान दिन कोणत्या दिवशी साजरा केला जातो?

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादकांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	२६ जानेवारी १९५०	०४	१६%
२	२६ नोव्हेंबर १९५०	००	००%
३	२६ नोव्हेंबर १९४९	०४	१६%
४	**२६ जानेवारी १९४९**	**१७**	**६८%**
एकूण		२५	१००%

विश्लेषण : वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी ६८ % विद्यार्थी -शिक्षकांना याबाबत माहिती आहे.

अर्थनिर्वचन : यावरून असा निष्कर्ष की विद्यार्थी- शिक्षक अद्ययावत आहेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

प्रश्न: २. सविंधान सभेचे प्रतिक म्हणून कशाचे चिन्ह स्वीकारण्यात आले होते?

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादकांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	**हत्ती**	**१२**	**४८%**
२	वाघ	२	०८%
३	सिंह	०७	२८%
४	गरूड	०४	१६%
एकूण		२५	१००%

विश्लेषण : वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी केवळ ४८ % विद्यार्थी -शिक्षकांना सभेचे चिन्ह बाबत अचूक माहिती आहे.

अर्थनिर्वचन : यावरून असा निष्कर्ष की अनेक विद्यार्थी -शिक्षकांना याबाबत कमी माहिती आहे.

प्रश्न: ३. सुरुवातीस भारतीय राज्यघटनेत किती कलमे व परिशिष्टे होती?

अ.क्र.	**तपशील**	**प्रतिसादकांची संख्या**	**शेकडा प्रमाण**
१	४६१ व १०	०१	४%
२	३९५ व १२	०२	८%
३	**३९५ व ८**	**०९**	**३६%**
४	४४५ व १२	१३	५२%
एकूण		२५	१००%

विश्लेषण : वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी फक्त ३६ % विद्यार्थी-शिक्षकांना कलमे व परीशिष्ट्य माहिती आहेत.

अर्थनिर्वचन : यावरून असा निष्कर्ष की ५२% पेक्षा जास्त विद्यार्थी-शिक्षकांना कलमे व परीशिष्ट्य याबाबत पुरेशी माहिती नाही.

प्रश्न: ४. भारतीय राज्यघटनेतील कोणत्या कलमानुसार सर्व भारतीय नागरिक कायद्यापुढे समान आहेत?

अ.क्र.	**तपशील**	**प्रतिसादकांची संख्या**	**शेकडा प्रमाण**
१	१२	६	२४%
२	१३	७	२८%
३	**१४**	**१०**	**४०%**
४	१६	०२	८%
एकूण		२५	१००%

विश्लेषण : वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी केवळ ४०% विद्यार्थी-शिक्षकांना सदर कलमाबाबत अचूक माहिती आहे.

अर्थनिर्वचन : यावरून असा निष्कर्ष की ६०% पेक्षा जास्त विद्यार्थी-शिक्षकांना सदर कलमाबाबत माहिती नाही.

प्रश्न: ५. भारतीय राज्यघटनेतील आठव्या परिशिष्टात एकूण किती राष्ट्रीय भाषांचा समावेश केला आहे?

अ.क्र.	**तपशील**	**प्रतिसादकांची संख्या**	**शेकडा प्रमाण**
१	१२	०२	०८%
२	१६	०२	०८%
३	१८	०८	३२%
४	**२२**	**१३**	**५२%**
एकूण		२५	१००%

विश्लेषण : वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी ५२% विद्यार्थी-शिक्षकांना राष्ट्रीय भाषांबाबत अचूक माहिती आहे.

अर्थनिर्वचन : यावरून असा निष्कर्ष की निम्मेपेक्षा जास्त विद्यार्थी-शिक्षकांना राष्ट्रीय भाषांबाबत माहिती नाही.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

प्रश्न: ६. भारताच्या घटनादुरुस्ती चा अधिकार....... ला आहे?

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादकांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	भारतीय जनता	०९	३६%
२	कार्यकारी मंडळ	०२	०८%
३	**कायदेमंडळ**	**०५**	**२०%**
४	सर्वोच्च न्यायालय	९	३६%
	एकूण	२५	१००%

विश्लेषण : वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी २०% विद्यार्थी-शिक्षकांना भारताच्या घटनादुरुस्ती चा अधिकारबाबत अचूक माहिती आहे.

अर्थनिर्वचन : यावरून असा निष्कर्ष की ८०% विद्यार्थी-शिक्षकांना भारताच्या घटनादुरुस्ती चा अधिकारबाबत माहिती नाही.

प्रश्न: ७. डॉ. बी आर आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानाच्या कोणत्या मौलिक अधिकाराला भारतीय संविधानाचा हृदय व आत्मा असे म्हटले होते?

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादकांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	कलम २३	०९	३६%
२	कलम २४	०७	२८%
३	कलम २८	०४	१६%
४	**घटनात्मक उपायांचा अधिकार**	**०५**	**२५%**
	एकूण	२५	१००%

विश्लेषण : वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की,

१) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी २५% विद्यार्थी-शिक्षकांना मौलिक अधिकाराबाबत अचूक माहिती आहे.

अर्थनिर्वचन : यावरून असा निष्कर्ष की ७५% विद्यार्थी-शिक्षकांना मौलिक अधिकाराबाबत माहिती नाही.

निष्कर्ष

१) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी फक्त ३६ % विद्यार्थी-शिक्षकांना कलमे व परीशिष्ट्य माहिती आहेत.

२) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी २५% विद्यार्थी-शिक्षकांना मौलिक अधिकाराबाबत अचूक माहिती आहे.

३) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी ५२% विद्यार्थी-शिक्षकांना राष्ट्रीय भाषांबाबत अचूक माहिती आहे.

४) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी केवळ ४०% विद्यार्थी-शिक्षकांना सर्व भारतीय नागरिक कायद्यापुढे समान आहेत हे माहित आहे.

५) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी केवळ ४८% विद्यार्थी शिक्षकांना भारतीय राज्य घटनेच्या कलम १९ प्रमाणे प्रत्येक नागरिकाला ६ प्रकारचे स्वातंत्र्य आहे हे माहित आहे.

६) एकूण २५ प्रतिसादकांपैकी केवळ ३५% विद्यार्थी शिक्षकांना मूलभूत हक्कांची संबंधित राज्यघटनेचे कलम याबाबत माहिती आहे.

योगदान

भारतीय राज्यघटनेचा अभ्यास सर्वांनी सखोल करण्याची गरज आहे तसेच आपल्या राष्ट्राप्रती आपल्या काय संवैधानिक जबाबदाऱ्या आहेत याची ओळख असून चालणार नाही तर प्रत्यक्ष जीवनांत त्या बाबी अंगीकारल्या पाहिजेत. आज शिक्षक हा समाजाचा अभियंता म्हणून त्याला ओळखले जाते त्याने भविष्यात सर्व समाजातील लोकांना याबाबत सजग करून समाज शिक्षणाचे कार्य करणे अपेक्षित आहे. सदर अभ्यासातून समाज जागृती व भारतीय संविधानाबाबत जाणीव जागृती करण्याचा प्रयत्न सर्वांनी करावा हेच आपल्या राष्ट्रभक्तीचे कार्य ठरते.

शिफारशी

१. बी.एड. अभ्यासक्रमात संविधान व त्यातील मूल्ये (मुलभूत हक्क, कर्तव्ये, उद्देशिका) याबद्दल स्वतंत्र व सुलभ प्रात्याक्षिकांसह अभ्यासक्रम समाविष्ट करावेत.

२. सर्व शिक्षक-विद्यार्थ्यांना संविधान शिक्षणासंबंधीचे विशेष प्रशिक्षण व कार्यशाळा आयोजित करण्यात याव्यात.

३. संविधान दिन, मतदानाचे दिवस, राष्ट्रीय पर्व अशा प्रसंगी स्पर्धा, पोस्टर, चर्चासत्रे, वादविवाद स्पर्धा इ. कार्यक्रमांचे आयोजन करावे.

४. गाव, शहर, जिल्ह्यातील सामाजिक कार्यकर्ते, विधिज्ञ, अथवा स्थानिक प्रशासन यांच्या सहभागातून संविधानाचे मार्गदर्शन कार्यक्रम नियमितपणे घ्यावेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

५. संविधान आणि नागरिकशास्त्र यावर आधारित सामग्री (पुस्तके, व्हिडिओ, पोस्टर, सूची) सहजपणे महाविद्यालयात उपलब्ध करावेत.

६. विद्यार्थ्यांना केवळ माहिती देण्यावर न थांबता, त्यांना स्वानुभवातून आणि कृतीद्वारे नागरिकशास्त्र शिकण्यास प्रवृत्त करावे.

संदर्भसूची

1. rajyshastra marathi Paper2.pdf
2. https://www.nextias.com/blog/constitution-of-india/
3. https://www.bbc.com/marathi/india-47008003
4. https://marathi.indiatimes.com/career/career-news/constitution-day-quiz-in-marathi-10-questions-on-the-constitution-of-india-with-answers-pdf-26-november-1949/articleshow/115661729.cms?story=2
5. https://archive.mu.ac.in/myweb_test/SYBA%20Study%20Material/S.Y.B.A.%20Politics%20Paper%20-%20II%20-%20Indian%20Political%20System%20(Mar).pdf
6. https://legislative.gov.in/constitution-of-india/
7. https://vslopac.iima.ac.in/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=218211
8. Best. J.W.& Kahn ,James S.V(2004),Research in Education,7th Edition ,Prentice Hall of India ,New Delhi.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतीय संविधानातील घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क : लोकशाही, न्याय व विकास यांचे एकात्म दर्शन

लक्ष्मण नागोराव कुमारे

सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ. पतंगराव कदम कला व वाणिज्य महाविद्यालय पेण - रायगड

Email: kumarelaxman@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171106

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 11 (II)

Pp. 29-32

Nov. 2025

Submitted: 16 Oct. 2025

Revised: 26 Oct. 2025

Accepted: 10 Nov. 2025

Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतीय संविधानातील घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क (कलम 32 आणि 226) हा भारतीय लोकशाहीतील सामाजिक न्याय, मानवाधिकार संरक्षण आणि विकास प्रक्रियेचा मूलाधार मानला जातो. हा हक्क नागरिकांना न्यायालयीन संरक्षणाची तात्काळ सुविधा उपलब्ध करून देतो आणि राज्यसत्तेच्या मनमानीवर नियंत्रण ठेवतो. स्वतंत्र भारताच्या सात दशकांच्या प्रवासात सर्वोच्च आणि उच्च न्यायालयांनी आरक्षण व्यवस्था, महिलांचे सुरक्षितताधिकार, मानवी प्रतिष्ठा, जीवननिर्वाहाचा हक्क आणि दुर्बल घटकांच्या संरक्षणाशी संबंधित प्रकरणांद्वारे सामाजिक न्यायाची व्याप्ती सातत्याने वाढवली आहे. इंदिरा साहनी, विषाखा, केसवानंद भारती, मिनर्वा मिल्स, ओल्गा टेलिस इत्यादी खटल्यांनी केवळ न्यायिक सक्रियता दृढ केली नाही तर भारतीय लोकशाहीचे तात्त्विक आणि व्यवहारिक स्वरूप अधिक संवेदनशील, जबाबदार आणि लोकहितवादी बनवले. लेखात विविध राज्यांतील प्रादेशिक अनुभव, न्यायालयीन writ jurisdiction चा वापर, आणि "विकसित भारत @2047" या दृष्टीकोनातून घटनात्मक उपाययोजनेचे भविष्य यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

सूचक शब्द : *भारतीय संविधान, घटनात्मक उपाययोजना, कलम 32, कलम 226, सामाजिक न्याय, न्यायालयीन सक्रियता, आरक्षणव्यवस्था, मानवाधिकार, writ jurisdiction, लोकशाही, विकास, सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालय, राष्ट्रीय*

प्रस्तावना

२६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय संविधान अमलात आले आणि त्याच दिवसापासून भारताने लोकशाही, सामाजिक न्याय आणि मानवमूल्यांवर आधारित शासनपद्धतीची सुरूवात केली. या संविधानाने नागरिकांना केवळ स्वातंत्र्याचे नव्हे, तर समानतेचे आणि न्यायाचे आश्वासन दिले. संविधानाची प्रस्तावना **"न्याय — सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय" या त्रिसूत्रीवर आधारित आहे**, जी आजही भारतीय लोकशाहीच्या आत्म्याचे प्रतिनिधित्व करते. भारतातील सामाजिक न्यायाचा प्रवास केवळ कायदेशीर नव्हे, तर सामाजिक आणि नैतिक क्रांतीचा भाग आहे. १९५० नंतरच्या दशकांत अनुसूचित जाती-जमाती आणि मागासवर्गीय घटकांना न्याय देण्यासाठी आरक्षणाची घटना स्थापन करण्यात आली. आंध्र प्रदेशातील बालाजी प्रकरण(1963), इंदिरा साहनी(1992), महाराष्ट्रातील माराठा आरक्षण(2021), तमिळनाडूतील 69 टक्के आरक्षण कायदा, आणि गुजरातमधील आर्थिक दुर्बल घटक आरक्षण(2019) यांसारख्या निर्णयांनी संविधानातील सामाजिक समतेची व्याख्या सातत्याने विस्तारित केली. *विषाखा वि. राजस्थान राज्य(1997)* या प्रकरणाने महिलांच्या सन्मानाचे आणि कार्यस्थळी सुरक्षिततेचे तत्त्व संविधानात समाविष्ट केले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:

लक्ष्मण नागोराव कुमारे, सहाय्यक प्राध्यापक डॉ. पतंगराव कदम कला व वाणिज्य महाविद्यालय पेण – रायगड

How to cite this article:

कुमारे, . लक्ष्मण . नागोराव. (2025). भारतीय संविधानातील घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क : लोकशाही, न्याय व विकास यांचे एकात्म दर्शन. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 29–32. https://doi.org/10.5281/zenodo.18129385

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.18129385

OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

त्याचप्रमाणे *केसवानंद भारती(1973)*, *मेनका गांधी(1978)*, *मिनर्वा मिल्स(1980)*, *ओल्गा टेलिस(1985)* या निर्णयांनी न्यायालयीन सक्रियतेद्वारे मानवी प्रतिष्ठा आणि जीवनाच्या अधिकाराला विस्तारित अर्थ दिला.या सर्व प्रक्रियेत भारतीय संविधानातील **घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क (Article 32 आणि 226)** हा सामाजिक परिवर्तनाचा प्राणकेंद्र ठरला आहे — जो लोकशाही, न्याय आणि विकास यांचे एकात्म दर्शन साकारतो.

संशोधनाची गृहितके (Research Hypotheses)

1) घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क (Article 32 व 226) हा भारतीय लोकशाहीतील सामाजिक न्याय, मानवाधिकार संरक्षण आणि समतेच्या तत्त्वांना सर्वाधिक प्रभावी व गतिमान आधार प्रदान करतो.
2) आरक्षणव्यवस्था, महिलांचे सुरक्षितताधिकार, मानवी प्रतिष्ठा व धोरणनिर्मिती संदर्भातील सर्वोच्च व उच्च न्यायालयांचे निर्णय भारतीय समाजातील दुर्बल घटकांच्या संरक्षणासाठी आणि समताधिष्ठित विकासासाठी निर्णायक ठरले आहेत.
3) न्यायालयीन सक्रियता (Judicial Activism) व संविधानातील मूलभूत रचनेवरील न्यायालयीन भूमिका यांनी भारतीय लोकशाही व विकासप्रक्रियेचे स्वरूप अधिक समावेशक, संवेदनशील आणि लोकहितवादी बनवले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Research Objectives)

1) भारतीय संविधानातील घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क (कलम 32 व 226) यांची संकल्पना, व्याप्ती, आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या न्यायालयीन निर्णयांच्या माध्यमातून लोकशाही, सामाजिक न्याय व मानवाधिकार संरक्षणात झालेल्या विकासाचा अभ्यास करणे.

2) आरक्षणव्यवस्था, महिलांच्या अधिकारांचे संरक्षण, मानवी प्रतिष्ठा, आर्थिक व सामाजिक समता यांसंबंधीच्या प्रमुख खटल्यांनी—इंदिरा साहनी, विषाखा, बालाजी, केसवानंद भारती, मिनर्वा मिल्स, ओल्गा टेलिस इ.—भारतीय न्यायव्यवस्थेला व धोरणनिर्मितीला दिलेल्या दिशा आणि परिणामांचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे.
3) घटनात्मक उपाययोजना भारतीय लोकशाहीतील सामाजिक परिवर्तनाचे प्राणकेंद्र म्हणून किती प्रभावी ठरल्या आहेत, तसेच भविष्यातील आव्हाने, मर्यादा आणि सुधारणा यांचे चिकित्सक मूल्यांकन करणे.

१. भारतीय संविधान आणि सामाजिक न्यायाचे तात्त्विक अधिष्ठान

भारतीय संविधानाची निर्मिती ही केवळ कायदेशीर प्रक्रिया नव्हती, ती सामाजिक परिवर्तनाचे साधन होती.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांनुसार "राजकीय लोकशाही टिकवायची असेल तर तिचा पाया सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीत असावा."याच दृष्टिकोनातून संविधानाने **समता, स्वातंत्र्य** आणि **बंधुता** या मूल्यांवर आधारित समाजव्यवस्थेचा आराखडा दिला.संविधानातील *Part III* (Fundamental Rights) नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करते, तर *Part IV* (Directive Principles of State Policy) सामाजिक आणि आर्थिक न्याय साध्य करण्याचे मार्गदर्शन करते.या दोन्ही भागांमध्ये संतुलन राखण्यासाठी **घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क** अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

२. घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क : रचना, स्वरूप आणि महत्व

कलम 32 हे सर्वोच्च न्यायालयास अधिकार देते की नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास त्यांना तत्काळ न्याय दिला जाईल.हा अधिकार नागरिकांना थेट सर्वोच्च न्यायालयात याचिका दाखल करण्याची परवानगी देतो.आणि म्हणूनच डॉ. आंबेडकर यांनी या कलमाला "संविधानाचे हृदय आणि आत्मा" म्हटले. कलम 226 अंतर्गत उच्च न्यायालयांना याचिकांच्या माध्यमातून न्याय मिळवून देण्याचा अधिक व्यापक अधिकार आहे. या अधिकाराचा उपयोग अनेक राज्यांनी सामाजिक न्यायासाठी केला —

उदा. महाराष्ट्रातील मराठा आरक्षण याचिका, आंध्र प्रदेशातील Backward Classes Commission व तमिळनाडूतील 69% आरक्षण कायद्याचे न्यायिक परीक्षण ही त्याची उदाहरणे आहेत.

३. न्यायालयीन उपाययोजना (Writs) : लोकशाहीचे संरक्षण साधन

भारतीय संविधानातील पाच न्यायालयीन उपाययोजना—Habeas Corpus, Mandamus, Prohibition, Certiorari आणि Quo Warranto—या केवळ कायदेशीर साधने नसून भारतीय लोकशाहीत सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी करण्यासाठी अत्यंत प्रभावी शस्त्रे ठरली आहेत. भारतासारख्या विविधतापूर्ण आणि बहुकेंद्री समाजात सामाजिक समस्यांचे स्वरूप राज्यागणिक बदलते. या पार्श्वभूमीवर writ jurisdiction ने विविध प्रदेशांमध्ये वेगवेगळया प्रकारे न्याय दिला आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

1. Habeas Corpus: वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे प्रादेशिक संरक्षण

Habeas Corpus चा सर्वात महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे बेकायदेशीर अटक, भटक्या-वंचित घटकांवरील पोलिस अत्याचार, आदिवासींवर होणारा दमन यांना आळा घालणे.

- उत्तर भारतात, विशेषतः उत्तर प्रदेश आणि बिहारमध्ये, ताब्यात घेतलेल्या व्यक्तींच्या बेकायदेशीर अटक प्रकरणांत अनेक वेळा उच्च न्यायालयांनी Habeas Corpus जारी करून दुर्बल घटकांचे प्राण वाचवले आहेत.
- महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात, विशेषतः आदिवासी पट्ट्यात, गैरकायदेशीर कोठडीतील मृत्यू किंवा पोलिसांकडून होणाऱ्या दडपशाही विरोधात हा writ दुर्बल घटकांसाठी संरक्षण कवच ठरला.
- जम्मू-कश्मीर आणि ईशान्य भारतात, सुरक्षा कायद्यांतर्गत झालेल्या मनमानी अटकेविरोधात हा writ लोकशाहीचे संतुलन राखणारा महत्त्वाचा उपाय ठरला.

यामुळे प्रदेशिक पातळीवरील राज्य यंत्रणेच्या दडपशाहीपासून नागरिकांना त्वरित न्याय मिळाला.

2. Mandamus: शासकीय कर्तव्यपालनासाठी सामाजिक न्यायाचे हत्यार

Mandamus ने अनेक प्रदेशांत दलित, आदिवासी, OBC, महिला, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल वर्गांसाठी शासनाने दिलेली कर्तव्ये सक्तीने अमलात आणली.

- तमिळनाडू व कर्नाटकात निवासस्थान, शाळा प्रवेश, पोषण आहार, आश्रमशाळा सुविधा—या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी हा writ प्रभावी ठरला.
- महाराष्ट्रात, विशेषतः मराठवाडा व विदर्भात, रोजगार हमी, वनाधिकार कायदा (FRA), विद्यार्थी शिष्यवृत्ती वितरणात विलंब—याविरोधात Mandamus चा उल्लेखनीय वापर आढळतो.
- आंध्र प्रदेश व तेलंगाणा येथे मागासवर्गीय आरक्षणाच्या अंमलबजावणीसाठी आणि सरकारी नोकरीत कोट्यांचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी Mandamus ने प्रशासनाला जवाबदार धरले.

या writ मुळे “राज्य ही कल्याणकारी संस्था” हा संविधानिक तत्त्व प्रत्यक्षात उतरतो.

3. Prohibition आणि Certiorari: अन्यायकारक निर्णयांवर प्रादेशिक नियंत्रण

हे दोन्ही writs न्यायालयीन किंवा प्रशासकीय प्राधिकरणांचे अधिकार-विस्तार, चुकीचे निर्णय, भ्रष्टाचार आणि भेदभाव यावर नियंत्रण ठेवतात.

- केरळ आणि कर्नाटकात, स्थानिक स्वराज संस्थांच्या बेकायदेशीर कारवायांवर नियंत्रणासाठी वर्षानुवर्षे Certiorari आणि Prohibition चा वापर करण्यात आला.
- गुजरातमध्ये आर्थिक दुर्बल घटकांच्या (EWS) आरक्षणाशी संबंधित प्रशासनिक निर्णयांचे पुनर्परीक्षण Certiorari अंतर्गत झाले.
- राजस्थान व हरियाणा येथे जमीन अधिग्रहण प्रकरणात प्रशासनाच्या मनमानीविरुद्ध Prohibition ने मोठी भूमिका बजावली.

या writs मुळे प्रदेशिक प्रशासनातील अतिरेक रोखला गेला आणि “Rule of Law” सिद्धांत मजबूत झाला.

4. Quo Warranto: सार्वजनिक पदांची पारदर्शकता — प्रादेशिक अनुभव

Quo Warranto ने संपूर्ण देशभरात सत्ता आणि पदांचा गैरवापर थांबवण्यात मदत केली.

- दिल्ली, पंजाब, महाराष्ट्र येथे राजकीय नेत्यांच्या बेकायदेशीर नियुक्ती, शैक्षणिक संस्थांत अर्हता नसताना मिळवलेल्या पदांबाबत नागरिकांनी यशस्वी अर्ज दाखल केले.
- दक्षिण भारतात, विशेषतः तमिळनाडूत, सरकारी व विद्यापीठीनियुक्त्यांमधील नातेवाईकवादावर (Nepotism) नियंत्रण ठेवण्यासाठी हा writ प्रभावी ठरला.

यामुळे सार्वजनिक प्रशासनातील पारदर्शकता आणि जवाबदारी वाढली.

४. न्यायालयीन सक्रियता आणि सामाजिक न्यायाचा विस्तार

भारताची न्यायव्यवस्था सामाजिक न्यायाची एक प्रभावी व्याख्याता ठरली आहे. सर्वोच्च न्यायालय आणि राज्य उच्च न्यायालयांनी सामाजिक न्यायाचा विस्तार करण्यासाठी अनेक निर्णायक भूमिका घेतल्या आहेत.

- इंदिरा साहनी प्रकरण (1992) – आरक्षणावरील ५०% मर्यादा निश्चित.
- विषाखा वि. राजस्थान राज्य (1997) – महिलांच्या सन्मानासाठी कार्यस्थळावरील सुरक्षा मार्गदर्शक तत्त्वे.

- ओल्गा टेलिस (1985) – झोपडपट्टीवासियांचा “जीवननिर्वाहाचा हक्क” मान्य.
- महाराष्ट्र राज्य वि. माराठा आरक्षण समिती (2021) – सामाजिक न्याय आणि आर्थिक निकष यातील संतुलन.
- तमिळनाडूतील M. Nagaraj प्रकरण (2006) – आरक्षणात पदोन्नतीच्या न्यायिक अटी.

या सर्व निर्णयांनी संविधानातील “न्याय” आणि “विकास” यांना एकात्म स्वरूप दिले.

5. सामाजिक न्यायाचे प्रादेशिक अनुभव: महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू आणि गुजरात

- **महाराष्ट्र:** फुले–आंबेडकर–शाहूंच्या वारशावर आधारित राज्य. आरक्षण, शिक्षण, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि महिला सक्षमीकरण या क्षेत्रांत संविधानातील समतेची अंमलबजावणी.
- **आंध्र प्रदेश:** Backward Classes Commission आणि सामाजिक न्याय विषयक Balaji प्रकरणाद्वारे न्यायिक व्याख्या.
- **तमिळनाडू:** 69% आरक्षण कायदा, समाजातील पिछड्या वर्गांच्या प्रतिनिधित्वाची संकल्पना.
- **गुजरात:** आर्थिक दुर्बल घटक आरक्षण (EWS) च्या माध्यमातून सामाजिक न्यायाचा नवीन अध्याय.

या सर्व अनुभवांतून संविधानातील न्याय आणि विकास यांचे परस्परसंबंध स्पष्ट होतात.

6. घटनात्मक उपाय आणि विकासाचा दृष्टिकोन

घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क हा केवळ न्यायालयीन अधिकार नाही, तर सामाजिक विकासाचा प्रेरक आहे.जेव्हा नागरिक आपल्या हक्कांच्या रक्षणासाठी न्यायालयात जातात, तेव्हा ते शासनाच्या जबाबदारीला अधोरेखित करतात.भारताच्या विकसित भारत @2047 या दृष्टीकोनात लोकशाहीचा पाया मजबूत करण्यासाठी पारदर्शकता, जबाबदारी आणि न्यायप्रवेश हे आवश्यक घटक आहेत.

Article 32 आणि 226 यांचा प्रभावी वापर हा नागरिकांना शासनात सहभागी होण्याची संधी देतो — आणि त्यामुळे शाश्वत व समावेशक विकास साध्य होतो.

निष्कर्ष

भारतीय संविधानातील **घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क** हा केवळ न्यायालयीन अधिकार नाही,तो लोकशाहीचा श्वास, सामाजिक न्यायाचा रक्षक आणि विकासाचा प्रेरक आहे.सात दशकांहून अधिक काळानंतरही या हक्काचे महत्त्व वाढतच चालले आहे कारण तो नागरिकाला शासनाशी संवाद साधण्याची आणि न्याय मिळवण्याची संधी देतो.लोकशाही, न्याय आणि विकास यांचे हे एकात्म दर्शनच भारतीय संविधानाची खरी ओळख आहे.“विकसित भारत @2047” चे स्वप्न तेव्हाच साकार होईल,जेव्हा प्रत्येक नागरिक आपले हक्क ओळखेल, जबाबदाऱ्या पार पाडेल,आणि सामाजिक समतेवर आधारित न्यायव्यवस्थेला अधिक सशक्त करेल.

संदर्भसूची (References)

1. भारताचे संविधान, 1950 (सुधारित आवृत्ती)
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – घटनासभेतील भाषणे
3. M.P. Jain – Indian Constitutional Law
4. D.D. Basu – Introduction to the Constitution of India
5. State of Madras v. Balaji (1963)
6. Indira Sawhney v. Union of India (1992)
7. Vishaka v. State of Rajasthan (1997)
8. Kesavananda Bharati v. State of Kerala (1973)
9. Minerva Mills v. Union of India (1980)
10. Maratha Reservation Case (2021)
11. M. Nagaraj v. Union of India (2006)
12. Olga Tellis v. Bombay Municipal Corporation (1985)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

ग्रामीण विकासातील पंचायत राज संस्थांची भूमिका

प्रा. डॉ. कांतीलाल दाजभाऊ सोनवणे
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, जगन्नाथ कडवादास शाह, आदर्श कला महाविद्यालय निजामपूर, तालुका -साक्री,जिल्हा- धुळे
Email: sonkanti84@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171107
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 33-36
Nov. 2025

Submitted:16 Oct. 2025
Revised: 26 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

गोषवारा

पंचायत राज संस्था (PRIs) भारताच्या विकेंद्रित ग्रामीण शासनाचा पाया आहेत. हा संशोधन अभ्यास त्यांची ऐतिहासिक उत्क्रांती, संवैधानिक रचना, कार्यात्मक गतिशीलता आणि ग्रामीण विकासावरील प्रभाव तपासतो, सांख्यिकीय पुरावे आणि अलीकडील क्षेत्रीय अनुभवांवर आधारित. हा अभ्यास मिश्र-पद्धती दृष्टिकोन स्वीकारतो, सरकारी आकडेवारीसह गुणात्मक अधिकृत अहवाल आणि विद्वत्तापूर्ण साहित्य एकत्रित करतो. समावेशक आणि शाश्वत विकासाच्या अनुषंगाने पंचायत राज संस्था मजबूत करण्यासाठी गंभीर आव्हाने आणि शिफारसींची चर्चा केली आहे.

बीज संज्ञा :*पंचायत राज संस्था, ग्रामीण विकास, विकेंद्रित शासन, वित्तीय विकेंद्रीकरण,*

प्रस्तावना

विकेंद्रीकरण आणि तळागाळातील लोकशाही यांनी स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या ग्रामीण विकास धोरणाला मार्गदर्शन केले आहे. पंचायत राज प्रणाली, निवडून आलेल्या स्थानिक सरकारी संस्थांची तीन-स्तरीय रचना म्हणून संकल्पित, विधायी, कार्यकारी आणि आर्थिक अधिकारांसह ग्रामीण समुदायांना सशक्त करण्याचे उद्दिष्ट आहे. भारतीय लोकसंख्येच्या जवळपास दोन-तृतीयांश लोक ग्रामीण भागात राहतात हे लक्षात घेता, सहभागी शासन, सुधारित सेवा वितरण आणि दारिद्र्य निर्मूलनासाठी प्रभावी पंचायत राज संस्था महत्त्वाच्या आहेत. ग्रामीण शासनाच्या प्राचीन परंपरांपासून ते आधुनिक, संवैधानिकरित्या अनिवार्य प्रणालीपर्यंत पंचायत राज संस्थांचा उदय स्थानिक आकांक्षांना राष्ट्रीय धोरणासह सुसंगत करण्याचा भारताचा प्रयत्न प्रतिबिंबित करतो. प्रणालीचे सध्याचे स्वरूप 1992 च्या 73 व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे तयार करण्यात आले, ज्याने पंचायत राज संस्थांना ग्रामीण सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनाचे गंभीर इंजिन म्हणून मजबूत केले .

उद्दिष्टे (Objective)

या अभ्यासाचे खालील संशोधन उद्दिष्टे आहेत:

1. भारतातील पंचायत राज संस्थांची ऐतिहासिक उत्क्रांती आणि कायदेशीर पाया शोधणे.
2. वेगवेगळया स्तरांवर पंचायत राज संस्थांची रचना, भूमिका आणि कार्ये यांचे विश्लेषण करणे.

समावेशक सहभाग, वित्तीय स्वायत्तता आणि सरकारी योजनांच्या वितरणाच्या संदर्भात ग्रामीण विकासावर पंचायत राज संस्थांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणे. आर्थिक, प्रशासकीय, सामाजिक आणि तांत्रिक क्षेत्रांमध्ये पंचायत राज संस्थांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख आव्हानांचे मूल्यांकन करणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
कांतीलाल दाजभाऊ सोनवणे, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,जगन्नाथ कडवादास शाह, आदर्श कला महाविद्यालय निजामपूर,तालुका -साक्री,जिल्हा- धुळे

How to cite this article:
सोनवणे, . कांतीलाल . दाजभाऊ . (2025). ग्रामीण विकासातील पंचायत राज संस्थांची भूमिका. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 33–36. https://doi.org/10.5281/zenodo.18129566

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18129566

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

माहिती आणि पद्धतीशास्त्र (Data and Methodology)

1 संशोधन रचना

या संशोधन पेपरमध्ये **मिश्र-पद्धती रचना** वापरण्यात आली आहे, ज्यामध्ये सरकारी अहवाल आणि सांख्यिकीय हँडबुक्समधील परिमाणात्मक दुय्यम डेटा, समीक्षा-समीक्षित विद्वत्तापूर्ण साहित्य आणि प्रकाशित केस स्टडीजमधील गुणात्मक पुनरावलोकने एकत्रित केली आहेत.

2 माहिती स्रोत

परिमाणात्मक माहिती: पंचायत राज मंत्रालयाचे वार्षिक अहवाल,नियंत्रक व महालेखापरीक्षक ,लेखापरीक्षा डेटा आणि वित्त आयोगाचे वितरण,राज्य पंचायत सांख्यिकी, भारत निर्देशांक (नीती आयोग),ई-ग्रामस्वराज डेटा डॅशबोर्ड

गुणात्मक माहिती: समीक्षा-समीक्षित लेख,क्षेत्रीय अहवाल आणि प्रशासकीय सुधारणा आयोग आणि समिती अहवाल

3 विश्लेषणात्मक पद्धती

या संशोधन पेपरमध्ये तुलनात्म विश्लेषण पद्धतीचा वापर करून पंचायत राज संस्थांच्या कार्याच्या आंतर-राज्य विषमता ओळखता येते तसेच विषयात्मक सामग्री विश्लेषणमाध्यामातून गुणात्मक थीम संश्लेषित करून सशक्तीकरण, आव्हाने, प्रभाव यांचा अभ्यास करता येतो. .

4 मर्यादा

या पेपरमध्ये प्राथमिक फील्डवर्क नाही परंतु प्रमाणित दुय्यम डेटावर अवलंबून आहे.

ऐतिहासिक उत्क्रांती आणि संविधानिक पाया

प्राचीन काळापासून भारतात ग्रामसभा, पंच आणि गावपंचायतींच्या स्वरूपात स्वराज्याची संकल्पना अस्तित्वात होती. वेद, महाभारत, अर्थशास्त्र आदी ग्रंथांमध्ये ग्रामप्रशासनाचा उल्लेख आढळतो. ब्रिटिश कालखंडात स्थानिक संस्थांना दुय्यम स्थान देण्यात आले, मात्र स्वातंत्र्यानंतर ग्रामविकास आणि स्थानिक कारभाराकडे भर दिला गेला.लॉर्ड रिपनचा ठराव (१८८२): स्थानिक स्वराज्य संस्थांना राजकीय प्रशिक्षण देण्याचा हेतू.बलवंत राय मेहता समिती (१९५७): पंचायती राजसाठी तीनस्तरीय व्यवस्था सुचवली– ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद.अशोक मेहता समिती (१९७८): जिल्हा स्तरावर कार्यकारी अधिकार असलेल्या द्विस्तरीय प्रणालीची शिफारस.जी.व्ही.के.राव समिती (१९८५) व एल.एम.सिंगवी समिती (१९८६): संविधानिक मान्यता देण्याची शिफारस केली. 73 वा घटनादुरुस्ती कायदा, 1992 ने स्थापन केले.एकसमान रचना (तीन-स्तरीय प्रणाली: ग्राम, ब्लॉक, जिल्हा),प्रत्यक्ष निवडणुका आणि पाच वर्षांचा कार्यकाळ,महिला आणि अनुसूचित जाती/जमाती (SC/ST) साठी आरक्षण,अकरावी अनुसूचीचे एकत्रीकरण (29 विषय),राज्य वित्त आयोगांच्या स्थापनेची अनिवार्यता आणि सहभागी नियोजनासाठी ग्रामसभांचे सशक्तीकरण.आजच्या घडीला, पंचायती राज संस्था भारताच्या संविधानात दृढपणे स्थापन झाल्या असून, स्थानिक विकास, लोकसहभाग आणि सामाजिक न्याय साधण्यात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.

पंचायत राज संस्थांची रचना आणि कार्यात्मक आदेश

भारतातील पंचायत राज संस्था तीन स्तरांवर कार्य करतात:

- **ग्रामपंचायत:** मूलभूत सेवा, स्थानिक विकास आणि गाव-स्तरीय कार्यक्रम अंमलबजावणीचे पर्यवेक्षण.
- **पंचायत समिती (ब्लॉक):** एका ब्लॉकमधील गावांमध्ये नियोजन आणि अंमलबजावणी एकत्रित करते.
- **जिल्हा परिषद (जिल्हा):** शीर्ष स्तर, निधी वाटप करतो, कार्यक्रमांवर लक्ष ठेवतो आणि जिल्हा-व्यापी योजना राबवतो.

राज्य-विशिष्ट कायदे रचना अनुकूल करतात, परंतु संवैधानिक तत्त्वे प्रबल आहेत. ग्रामसभा प्रत्यक्ष सहभागासाठी, जबाबदारीसाठी आणि अभिप्रायासाठी मुख्य सार्वजनिक मंच म्हणून काम करते.

लोकशाही सहभाग, सामाजिक समावेश आणि लैंगिक सशक्तीकरण

नियमित पंचायत निवडणुका मोठ्या प्रमाणावर सहभागाला प्रोत्साहन देतात. संवैधानिक आणि विधायी आरक्षणे महिला, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांना प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करतात. 2018 च्या डेटामध्ये पंचायत राज संस्थांमध्ये 13.7 लाखांहून अधिक निवडून आलेल्या महिला सदस्यांचा उल्लेख आहे—ज्यामुळे तळागाळातील महिला आणि उपेक्षित समुदायांचे सशक्तीकरण होत

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

आहे.ग्रामसभा प्रत्यक्ष लोकशाहीला संस्थात्मक स्वरूप देते, ज्यामुळे गावकऱ्यांना विकास योजना, अर्थसंकल्प आणि लाभार्थी यादी मंजूर करता येते, पारदर्शकता आणि आवाज सुनिश्चित होतो.

वित्तीय विकेंद्रीकरण आणि आर्थिक कामगिरी

पंचायत राज संस्थांना उत्पन्न प्राप्त होते:

1.**स्थानिक स्रोत:** कर (मालमत्ता, व्यावसायिक), शुल्क, बाजार भाडे, पाणी शुल्क

2.**राज्य आणि केंद्रीय अनुदान:** लोकसंख्या, कामगिरी आणि योजनांवर आधारित वाटप (मनरेगा, पीएमएवाय-जी, एसबीएम)

3.**वित्त आयोग :**

वित्तीय स्वायत्तता मजबूत करण्यासाठी नियतकालिक वितरणाची हमीतथापि, आर्थिक स्वायत्तता असमान राहते.बहुतेक पंचायत राज संस्था सरकारी अनुदानांवर अवलंबून आहेत (अनेक राज्यांमध्ये 70% पेक्षा जास्त).कमी कर आधार आणि प्रशासकीय अकार्यक्षमतेमुळे स्थानिक महसूल संकलन कमकुवत आहे.सरकारी लेखापरीक्षा आणि सामाजिक लेखापरीक्षा (उदा., मनरेगा) मुळे जबाबदारी सुधारली आहे परंतु आव्हाने कायम आहेत.

ग्रामीण विकास योजनांची अंमलबजावणी

भारतात विकास योजनाची अंमलबजावणी पंचायत राज संस्थाच्या माध्यामातून प्रत्येक राज्यात केली जाते.ते खालीलप्रमाणे **मनरेगा:** रोजगार हमी आणि सामाजिक लेखापरीक्षा **पीएमएवाय-जी:** ग्रामीण गृहनिर्माण बांधकाम आणि लाभार्थ्यांचे पर्यवेक्षण **स्वच्छता आणि पिण्याचे पाणी:** ग्रामपंचायतींमार्फत शौचालय बांधकाम, पाण्याची गुणवत्ता तपासणी **SDG एकत्रीकरण:** गाव-स्तरीय एकात्मिक नियोजन—रस्ता, विद्युतीकरण, शाळा, आरोग्य केंद्र तरतूद ज्या राज्यांमध्ये परिणामकारकता सर्वाधिक आहे.विकेंद्रित नियोजन आणि मजबूत ग्रामसभा सहभाग,डिजिटल एकत्रीकरण (ई-ग्रामस्वराज, ऑडिट ऑनलाइन) प्रभावी क्षमता वर्धन इत्यादी.

क्षमता वर्धन आणि डिजिटल शासन अंगीकरण

कुशल कर्मचाऱ्यांचा अभाव आणि तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव हा एक मोठा अडथळा आहे. सर्वसमावेशक क्षमता-वर्धन कार्यक्रम (उदा., राष्ट्रीय ग्रामस्वराज अभियान) नेतृत्व, आर्थिक व्यवस्थापन आणि नियोजनातील अंतर दूर करत आहेत.डिजिटल प्लॅटफॉर्म—**ई-ग्रामस्वराज** (लेखा, निरीक्षण), **ऑडिट ऑनलाइन**, आणि **ग्राम मंचित्र** (भू-स्थानिक पुरावा-आधारित नियोजन)—यांनी काही पंचायत राज संस्थांमध्ये क्रांती घडवून आणली आहे, जरी ग्रामीण कनेक्टिव्हिटी आणि डिजिटल साक्षरता मोठ्या प्रमाणात बदलते.

प्रमुख आव्हाने आणि अडथळे

भारतात पंचायतराज संस्थाची प्रगती असूनही, पंचायत राज संस्थांना सतत आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

1. **प्रशासकीय:** अपुरा कर्मचारी, वारंवार बदल्या, क्षमता तूट
2. **आर्थिक:**अपुरे स्थानिक उत्पन्न, उच्च अनुदान अवलंबित्व, विलंबित निधी हस्तांतरण
3. **राजकीय:**स्थानिक वर्चस्व, हस्तक्षेप, सहमतीचा अभाव
4. **सामाजिक:**जात आणि लिंग पूर्वाग्रह, आरक्षण असूनही खऱ्या सशक्तीकरणाचा अभाव
5. **कार्यात्मक:** खराब समन्वय, आच्छादित भूमिका, अकार्यक्षम लेखापरीक्षा कव्हरेज
6. **तांत्रिक:**असमान अंगीकरण, पायाभूत सुविधा मर्यादा

चर्चा आणि विश्लेषण

पंचायत राज संस्थांनी ग्रामीण शासनाचे लोकशाहीकरण केले आहे. सेवा वितरण सुधारले आहे आणि सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन दिले आहे. जेथे पंचायत राज संस्था कार्यक्षम आणि सशक्त आहेत तेथे पायाभूत सुविधा, आरोग्य, शिक्षण आणि रोजगारात सुधारणा स्पष्ट आहेत. तथापि, जबाबदार, आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र आणि तांत्रिकदृष्ट्या आधुनिक पंचायत राज संस्थांची दृष्टी अंशतः साकार झाली आहे आणि तिला बळकटीची आवश्यकता आहे.सैद्धांतिक फ्रेमवर्क (विकेंद्रीकरण सिद्धांत, सहभागी शासन मॉडेल) यशासाठी "निधी, कार्ये आणि कार्यकर्ते" हस्तांतरित करण्याचे महत्त्व अधोरेखित करतात. खरे सशक्तीकरण राज्य समर्थन, सामाजिक बदल आणि सतत सुधारणांवर अवलंबून असते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

शिफारसी

कार्यक्षमता आणि प्रभाव वाढविण्यासाठी, डेटा आणि साहित्य दोन्हीद्वारे खालील पावले प्रमाणित आहेत

1. **आर्थिक सशक्तीकरण:** स्थानिक संसाधन एकत्रीकरण वाढवा; कामगिरी आणि स्वायत्ततेला प्रतिफळ देण्यासाठी अनुदान सूत्रे सुधारा.
2. **तांत्रिक एकत्रीकरण:** डिजिटल पोर्टल, भू-स्थानिक नियोजन साधने आणि ई-ऑडिट प्रणाली सार्वत्रिक करा.
3. **सहभाग आणि समावेश:** ग्रामसभेची भूमिका गाढ करा; महिला आणि अनुसूचित जाती/जमाती सदस्यांचा अर्थपूर्ण समावेश लागू करा.
4. **सेवा वितरण दुवे:** पारदर्शक, मोजण्यायोग्य परिणामांशी निधी आणि प्रोत्साहने जोडा.
5. **प्रशासकीय सुव्यवस्थितता:** भूमिका स्पष्ट करा, स्तरांमध्ये अखंड अभिसरण सुनिश्चित करा, नोकरशाही घर्षण कमी करा.
6. **सामाजिक लेखापरीक्षा आणि पारदर्शकता:** नियमित मूल्यांकन अनिवार्य करा, नागरिक अभिप्राय यंत्रणा मजबूत करा.

मूल्यमापन (Conclusions)

पंचायत राज संस्था केवळ प्रशासकीय एकके नसून ग्रामीण भारतातील लोकशाही नूतनीकरण आणि समावेशक विकासासाठी उत्प्रेरक आहेत. आर्थिक स्वायत्तता, क्षमता वर्धन, डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि समावेशक सहभागामध्ये सतत गुंतवणूक सतत आव्हानांवर मात करू शकते. भारताने ग्रामीण प्रगतीला जागतिक मानकांशी (SDGs) संरेखित करण्याचा प्रयत्न केल्याने, भविष्य पंचायत राज संस्थांना पुढे सशक्त करण्यात, उच्च-कार्यक्षम राज्यांकडून शिकण्यात आणि धोरणे स्थानिक गरजा आणि आकांक्षा प्रतिबिंबित करण्यात आहे.

संदर्भ (Reference)

1. भारत सरकार, पंचायती राज मंत्रालय, "पंचायती राज संस्थांचा वार्षिक अहवाल", नवी दिल्ली, २०१८.
2. मौमिता साहा रॉय, "भारतामधील पंचायती राज संस्था: एक विहंगावलोकन", इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च अँड रिव्ह्यू, खंड ११, अंक १२, डिसेंबर २०२४.
3. हीना, "पंचायती राज संस्था (पीआरआय) भारतामधील: ऐतिहासिक दृष्टीकोन", IJFMR, खंड ५, अंक ३, मे-जून २०२३.
4. फजल हुसेन आणि इश्तियाक अहमद, "भारतामधील पंचायती राज प्रणाली: एक विहंगावलोकन", इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ पॉलिटिकल सायन्स अँड पब्लिक अडमिन, खंड २, अंक २, डिसेंबर २०२२.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

नेपाळमधील लोकशाही आणि GEN-Z क्रांतीचे विश्लेषण

डॉ. दत्ता मा. कुंचेलवाड
प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, नागनाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, औंढा नागनाथ
Email: dkunchelwad@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171108
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 37-41
Nov. 2025
Submitted: 16 Oct. 2025
Revised: 26 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

गोषवारा

8 सप्टेंबर 2025 रोजी नेपाळमधील तरुणांनी प्रचंड मोठे हिंसक आंदोलन घडवून आणले ते GEN-Z क्रांती म्हणून प्रचलित झाले. मुख्यतः नेपाळमधील सरकारचे प्रमुख म्हणून पंतप्रधान के.पी. ओली शर्मा होते. त्यांच्या विरोधात प्रचंड जनमत होऊन क्रांती घडली. कारण ओली शर्मा पंतप्रधान म्हणून देशातील गरिबी, दारिद्र्य संपवू शकले नाही. तेथील तरुणांना दर्जेदार कमी दरात शिक्षण नाही, शिकले त्यांना रोजगार नाही तसेच नेते, राजकारणी, कारखानदार, उद्योगपती आणि फिल्मी कलाकार यांच्या संपत्तीत प्रचंड वाढ होत आहे. गरीब अधिक तळाशी तर श्रीमंत अधिक वरचढ हे विसंगत चित्र पुढे आले. त्यासोबतच के.पी. ओली शर्माने चीन सरकारकडे अधिक झुकलेले आहेत. अशा विविध कारणांमुळे तरुण नेतृत्व बालेंद्र शहा, सुदन गुरंग, रक्षा ब्याम व तनुजा पांडे यांनी शासनातील वाढता भ्रष्टाचार, प्रशासनाची दसर दिरंगाई आणि विशिष्ट समूहाची सर्व क्षेत्रातील मक्तेदारीला छेद देण्यासाठी हे आंदोलन छेडले गेले.

मुख्य शब्द: *झेन-जी क्रांती, खस आर्य, भू-वेष्टित प्रदेश, सोशल मीडिया, बाहून, छेत्री, नेपो किड्स व सार्वभौमत्व*

प्रस्तावना

नेपाळ हा भारतीय उपखंडातील छोटासा देश असून भारत आणि चीन देशांशेजारील भू-वेष्टित भाग आहे. भारताच्या जवळचा आणि सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व व्यापार विषयक क्षेत्रात देवाण- घेवान करणारा मित्र देश आहे. त्यामुळे नेपाळचे भारतासाठी राजनैतिक, भौगोलिक व व्यापार विषयक दृष्टीने बरीच जवळीकता आहे. या देशाला उंच पर्वत, टेकड्या व जंगलाने व्यापलेले असून नेपाळमध्ये अगदी प्राचीन कालखंडापासून राजेशाही आहे. परंतु येथील नागरिकांच्या मूलभूत गरजा पुरवण्यात ही राजेशाही सत्ता यशस्वी होऊ शकली नाही. येथे राजा, राजघराणे व नातेवाईक यांच्या कक्षेबाहेर सत्ता पोहचू न शकल्याने या देशात भांडवलशाही व व्यापारी समूहाने देशातील सत्ता, साधन व संपत्तीवर आपले अधिपत्य निर्माण केले. परिणामी पहाडी, डोंगराळ भागातील नागरिक विकासापासून कोसो दूर आहेत. तसेच या देशात वंशीय भेद, जातीयता व वर्णव्यवस्थेचा तसेच धार्मिक कर्मकांडाने कळस गाठल्यामुळे एक आहेरे वर्ग तर दुसरा नाहीरे वर्ग निर्माण झाला आहे. ऐतिहासिक कालखंडापासून छोट्या छोट्या अनेक साम्राज्यात विभागलेल्या नेपाळला 1769 साली राजा पृथ्वीनारायण शहा यांनी आपल्या साहस आणि लढाऊ शक्तीच्या जोरावर अनेक साम्राज्याशी लढाया करून हा प्रदेश जिंकला व एकसंघ नेपाळची निर्मिती केली. म्हणून त्यास नेपाळचा निर्माता (The father of Nation) असे म्हटले जाते. प्रारंभी या राजाची सत्ता जनकल्याणार्थ होती परंतु कालांतराने पुढील शासक सत्तेचा उपयोग स्वार्थाने प्रेरित होऊे केल्यामुळे नागरिकांच्या इच्छा, आकांक्षावर पाणी फेरले गेले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
दत्ता मा. कुंचेलवाड, प्राध्यापक , राज्यशास्त्र विभाग नागनाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, औंढा नागनाथ

How to cite this article:
कुंचेलवाड, . दत्ता . मा . (2025). नेपाळमधील लोकशाही आणि GEN-Z क्रांतीचे विश्लेषण. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 37–41. https://doi.org/10.5281/zenodo.18129737

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18129737
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

परिणामी तेथील जनतेच्या मनात असंतोष वाढत जाऊन राजेशाही विरोधात जनमत तयार होऊ लागले. त्यातच भारतात तेथील तरुण 1930 दरम्यान दिल्ली, वाराणसी, इंदोर इ. शहरात शिक्षण घेत असताना येथील स्वातंत्र्यचळवळ तसेच येथील लोकशाहीवादी वातावरणाचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला. पुष्पकमल दहाल उर्फ प्रचंड व बाबुराम भट्टाचार्य इ. तरुणांनी नेपाळलाही विकासाच्या मार्गाने नेण्यासाठी तेथेही लोकशाही चळवळ सुरू केली. त्यासाठी माओवादी झेंड्याखाली स्वातंत्र्य चळवळ 1989 दरम्यान चालू केली. ही चळवळीची बांधणी प्रथम खेडे, जंगल व दुर्गम भागातील नागरिकांना आपली ध्येय धोरणे सांगून लोकांना संघटित केले व अनेक लढे आंदोलने करून राजेशाहीपुढे तगडे आव्हान उभे केले. जनतेच्या वाढत्या पाठिंबामुळे लोक चळवळीचे रूप आले आणि तेथील राजाला सत्ता सोडण्यास भाग पाडले. हिंसक आंदोलनातून 2008 साली राजेशाही संपवून नेपाळमध्ये संसदीय लोकशाही व्यवस्था स्वीकारली गेली पण लोकशाही व्यवस्थाही स्थिर राहू शकली नाही. त्यातच 2025 च्या 9 सप्टेंबरला भ्रष्ट, निष्क्रिय व भांडवली सरकारच्या विरोधात तेथील तरुणांनी म्हणजे वय 14 ते 28 वर्ष दरम्यानच्या तरुणांनी आपल्या न्याय हक्कासाठी आंदोलन उभारले व सरकारला राजीनामा द्यावयास भाग पाडले. त्यास ZEN-G आंदोलन म्हटले जाते. युवकांनी एवढे मोठे हिंसक आंदोलन का केले? त्यांच्या नेमक्या मागण्या काय? सरकारची भूमिका काय होती? सामान्य नागरिक सरकारच्या बाजूने होते का तरुणांच्या बाजूने होती. सध्या नेपाळची अवस्था काय आहे इ. अनुषंगाने विश्लेषण केले जाणार आहे.

नेपाळची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

नेपाळला राजेशाहीची परंपरा लाभलेली आहे. 1769 साली राजा पृथ्वीनारायण शहा यांनी नेपाळला एकसंघ निर्माण केले. प्राचीन काळी गोपाळ नावाचे क्षत्रिय 'ने' नावाच्या ऋषीने काठमांडू प्रदेशात राज्यसंस्थाचा पाया घातला. पुढे अभिरवंश राजा, किरात शासक 29 राजांनी येथे सत्ता गाजवली. या घराण्यांचे जवळजवळ 700 वर्षे राज्य होते. इ. पूर्व चौथ्या दशकात ' लिच्छवी' राजकूळ सत्ताधीश होते. पुढे 11 व्या शतकात 'कर्नाटक' राजवंशांनी सत्ता मिळवली. 1098 मध्ये कर्मामन वंशीय राजा ज्ञानदेव हे सत्ताधीश झाले. तेराव्या शतकात ' 'मल्ल'घराणे आले ते 1768 पर्यंत चालले. अठराव्या शतकापर्यंत नेपाळमध्ये छोटी- छोटी साम्राज्य अस्तित्वात होती. यांच्यात अनेक वेळा युद्ध होऊन राजकता माजत असे. यामुळे तेथील स्वातंत्र्य व सार्वभौमत्व धोक्यात आल्याने अराजक माजत असे. या अवस्थेचा फायदा घेत राजा पृथ्वी नारायण शहा यांनी 1769 ला आपली पूर्ण ताकद लावून लढाया केल्या व एकसंग नेपाळ निर्माण केला. त्यानंतर त्यांचा मुलगा 1777 ते 1832 दरम्यान राजा म्हणून काम पाहू लागला. या राजाच्या काळात राजकारभारात मदत करण्यासाठी प्रधानमंत्री अस्तित्वात होते. तेच निरंकुश पद्धतीने वागू लागल्याने जनतेच्या हक्क, अधिकाराकडे दुर्लक्ष होत गेले. राजा आणि नागरिकांतील संवाद कमी होऊन असंतोष वाढत गेला. इकडे भारतात लोकशाहीचे वारे वाहत होती. ब्रिटिश सत्तेला विरोध करणारी स्वातंत्र्य चळवळ गतीने काम करताना येथील घटनांचाही प्रभाव नेपाळच्या तरुणांवर झाला आणि लोकशाही व स्वातंत्र्याची मागणी होऊ लागली. नेपाळमध्ये सर्वप्रथम 1896 साली काठमांडूत आर्य समाजाची स्थापना झाली. हे संघटनाच म. गांधींच्या विचाराने प्रभावित होती. पुढे 1931 साली प्रचंड गोरखा संघटना, पुढे प्रजापरिषद स्थापन झाली. तसेच नेपाळमधील बी.पी. कोईराला हे 1946 साली भारतातील बनारस येथील नेपाळी काँग्रेसची स्थापना केली. अशा पद्धतीने संघटना व राजकीय पक्षाची उभारणी करत राजेशाहीच्या विरोधात जनमत तयार होत गेले. राजे महेंद्र यांनी जनतेचा रोष कमी करण्यासाठी 1962 ला पंचायत राज्याची स्थापना केली आणि राजाचे प्रतिनिधी यावर नेमले जाऊ लागल्याने जनता परत निराश होऊ लागली. दुसरीकडे 1990 ला जगभरात लोकशाहीची लाट सुरू होऊन नेपाळमध्येही 13 डिसेंबर 1996 ला मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षांकडून लोकयुद्धाची घोषणा झाली. व हिंसाचाराचे पर्व सुरू झाले. माओवाद्यांनी दहशत, हिंसा, लुटमार, जाळपोळ सारख्या घटनेचा अवलंब केल्याने देशात अशांतता आणि अराजक सतत 10 वर्षे चालले याची दखल घेत 2006 साली संयुक्त राष्ट्र संघाने दखल घेत शांततेसाठी प्रयत्न केले. आणि 2008 साली राजेशाही व्यवस्था संपून लोकशाहीची स्थापना झाली. परंतु लोकशाही व्यवस्था देखील तेथे स्थिर राहू शकली नाही. जनतेच्या रेटयामुळे 1960 ला पंचायत लोकशाहीचा प्रयोग केला पण वर्चस्व मात्र राजा आणि राजघराण्यांचे होते. त्यामुळे जनता नाराज होतीच परिणामी माओवादी पक्षांच्या नेत्यांनी आंदोलन तीव्र करून लोकशाही स्थापन केली. यात लोकसत्ताक शासनही जनतेच्या गरजेचं पूर्तता करू शकले नाही.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

नेपाळमधील GEN-Z हिंसक आंदोलन:

8 सप्टेंबर 2025 रोजी नेपाळच्या काठमांडूत नेपाळ तरुणांनी हे आंदोलन घडवून आणले. आंदोलनामुळे जगातील सर्वच देश आश्चर्यचकित झाले. आकारमान व लोकसंख्येने छोट्या देशात हे आंदोलन एवढे उग्र झालेच कसे? हा प्रश्न प्रत्येकानांच पडला होता. याची प्रसिद्धीही सोशल मीडियामुळे प्रचंड मिळालेली दिसते. जेन- जी (GEN-G) आंदोलन नेपाळमधील वय 14 ते 28 दरम्यानच्या युवकांनी घडवून आणले. या आंदोलनाचे मुख्य युवक नेते सुदन गुरुंग व बालेन्द्र शहा, रक्षा ब्याम व तनुजा पांडे हे तरुण चेहरे आहेत. यांच्या आंदोलनाची व्याप्ती वाढण्याचे मुख्य कारण म्हणजे देशातील कमालीचे भांडवलदाराचे वर्चस्व तसेच कष्टकरी, गरीब व दुर्लक्षित समूहाच्या गरजांकडे सरकारचे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष आणि घराणेशाहीमधील वाढता चंगळवाद हे सामान्य युवकांना लक्षात आला. एकीकडे राज्यकर्ते, प्रशासक व मोठे कलाकार 'तुपाशी आणि सामान्य नागरिक उपाशी' अशा विषम वाटचालीमुळे तरुणांच्या मनात सत्तेमधील अभिजनांच्या विरोधात प्रचंड रोष तयार होऊन ZEN-G च्या आंदोलनातून बाहेर पडला आहे. नेते, प्रशासक व लष्करी बळ देखील त्यांना सावरण्यात कमी पडले. आंदोलकांनी संसद भवन, राष्ट्राध्यक्ष निवासस्थान, आणि सुप्रीम कोर्टात आग लावली. अनेक मंत्री आणि नेत्यांवर हल्ला केला, राजकीय पक्षाची कार्यालय आणि बँकांची तोडफोड व लूट केली. एवढी तीव्र रोष निर्माण होण्यामागील मुख्य कारण नेपाळमधील शासन- प्रशासन यांच्यात समन्वय नव्हता. कायदा व सुव्यवस्था कोलमडली होती. तेथील नागरिक आपले हक्क आणि अधिकाराची लढाई लढताना तेथील सोशल मीडियावर बंदी घातली. जेव्हा तरुण आपले राहणीमान व नेत्यांच्या मुलांचे राहणीमाना संदर्भात तुलना करू लागले ते शासन व नेत्यांना रुचले नाही. तेथील भ्रष्टाचार, दप्तरदिरंगाई, यामुळे नागरिक त्रस्त झाले होते. तसेच तरुण मुलांच्या हाताला काम नाही, त्यांच्या गरजेची पूर्तता होत नसल्यामुळे असंतोष पसरण्यास मदत झाली. शिवाय Nepo Kids / Nepo Baby अशा पोस्ट प्रसारित करत नेत्यांच्या ऐश आरामी जीवन नागरिकांना दाखवू लागले. म्हणजे नेत्यांचे, भांडवलदारांचे व प्रशासकांची मुले बाहेर देशात शिक्षण घेतात आणि आम्हाला दर्जेदार शिक्षण व जीवन उपभोगण्यास मिळत नाही हा विरोधाभास उघड केला. त्यातून नेपाळमधील सर्वच पक्ष्यांच्या नेत्यांना त्यांनी नाकारले. सत्ताधारी त्यावर मात्र चीन धार्जीने धोरण आखत असल्याचाही आरोप आहे. विशेष कारण म्हणजे नेपाळमधील शासन, प्रशासन, उद्योग व्यवसायात विशिष्ट जाती समूहाची मक्तेदारी राहिली आहे. ज्यात बाहून (ब्राह्मण) याचा उल्लेख नेहमी होतो. देशातील संख्येचा विचार करता 12.2% टक्के आहे तर 'छेत्री' (राजपूत) यांची संख्या 16.6% टक्के आहे. ब्राह्मण आणि छेत्री मिळून या समूहाला 'खस आर्य' असे म्हणतात. या दोन्ही समूहाने युती करून सर्व क्षेत्रात आपले वर्चस्व राखले आहे. इतर जाती ज्यात बौद्ध, आदिवासी व भटक्या इत्यादी समूहांना राजकीय, धार्मिक व औद्योगिक क्षेत्रात दुर्लक्षित ठेवण्यात आले आहे. एकूण 142 विभिन्न जातीय गयत समाज विभागला आहे. ज्यात थारू, तमांग, गुरंग, मगर, लिंबू, राय या जाती असून त्यांचे प्रमाण राजकारणात कमी आहे. सदर आकडेवारी 2021 च्या जनगणना निकषावर आधारित आहे. त्यामुळे तरुण वर्गांनी हिंसक मार्गाच्या अवलंब केल्याचे दिसून येते. आंदोलनादरम्यान 75 पेक्षा अधिक लोक मृत्युमुखी पडले व सुमारे 1300 लोक गंभीर जखमी झाले. वास्तविक पाहता काही विश्लेषकांचे मत आहे की, के.पी. ओली शर्माने चीन सोबत अधिक संबंध साधले आणि 26 social media वर नेपाळ सरकारने बंदी घातली ज्यात Facebook, messenger, YouTube, WhatsApp इ. वर बंदी घातली पण चीनच्या Tick Tok वर मात्र बंदी घातली नाही. हे विपरीत वागने नेपाळी तरुणांना आवडले नाही.

हिंसक आंदोलनाचे स्वरूप:

या तरुणांनी बधिर झालेले सरकार आणि प्रिंट व इलेक्ट्रॉनिक्स मीडिया सत्ताधारी सरकारचे बटिक झाले. त्यामुळे यांच्यावरही अंकुश राहिला नाही. परिणामी युवकांनी ही व्यवस्था कुचकामी आहे ती बदलण्याची भूमिका घेतली. या आंदोलनात 14 ते 28 वर्षापर्यंतचे युवक सक्रिय झाले. दरम्यान राष्ट्रपती कार्यालय, सुप्रीम कोर्ट येथे आग लावली, लष्कर व पोलीस यंत्रनाही हातबल झाली. शिवाय आंतरराष्ट्रीय विमानतळावरही ताबा मिळवत नासधूस केली. 2008 साली राजेशाही सरकार संपवून संसदीय लोकशाही स्वीकारली तरी 17 वर्षात येथे कमालीची गरिबी व कमालीची श्रीमंती हा भेद संपवता आलेला नाही. हे सरकारचे अपयश आहे. 2008 पासून नेपाळमध्ये लोकशाहीच्या नावाखाली राज्यकारभार सुरू असला तरी अभिजन वर्ग व भांडवलशाहीवर सत्ताधाऱ्यांना आळा घालता आला नाही. 2008 ते 2025 दरम्यान बारा वेळा सरकार पडले आहे. तेव्हापासून कोणत्याही पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही. सत्ता स्थापनेसाठी कोणत्याही पक्षासोबत युती करत खुर्चीवर बसतात हा आरोप येथील आंदोलकांनी केला म्हणून लोकशाहीपेक्षा आता राज्यशाही व्यवस्था स्वीकारावी अशी त्यांची मानसिकता झालेली आढळली. सत्ताधारी विरोधात नाकर्तेपणाचा रोष व्यक्त करण्याच्या तरुणांवर सरकारतर्फे गोळीबार केला. त्यात अनेक तरुणांचे प्राण गेले त्यामुळे रोष अधिकच पसरला. विशेष म्हणजे आंदोलक

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

विद्यार्थ्यांनी शाळेचा गणवेश, बॅग आणि पुस्तके हातात घेत सुरुवातीस शिस्तबद्ध आंदोलन केले. पण सरकारच्या वतीने बेचुट गोळीबार करून युवकांच्या हत्या घडवल्या त्यामुळे आंदोलन अधिक भडकले.

नेपाळमधील आंदोलनाचा भारतावर होणारा परिणाम:

भारत आणि नेपाळची सीमा (Boundaries) लगतची आहे. तसेच नेपाळमध्ये हिंदू धर्मीयांची संख्या लक्षणीय आहे. शिवाय सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, व्यापार- उद्योग व राजकीय क्षेत्रावरही याचा प्रभाव निश्चितच पडेल. जे नेपाळच्या बाबतीत घडले तसेच भारतातही घडू शकते कारण येथील राजकीय नेतृत्व आणि पक्षांनी आपला सत्ता स्वार्थ साधण्यासाठी तत्त्व पायदळी तुडवली आहे. सत्ता हेच अंतिम सत्य या न्यायाने व्यवहार येथे चालू आहे. देशातील साधन संपत्तीवर मुठभर लोकांचे वर्चस्व आहे. तसेच भारतात संसदीय लोकशाही असली तरी व्यवहारात मात्र एक समांतर स्वार्थी, घराणेशाहीची नितीमूल्य हरवलेली, भ्रष्ट व्यवस्था सुरू आहे. येथे भ्रष्टाचार एक शिष्टाचार झाला आहे. त्यामुळे भारतातही अशी क्रांती होण्यास वाव आहे असे वाटते. ते खालील प्रमाणे सांगता येईल.

1. भारताच्या सीमा सुरक्षा आणि क्षत्रिय स्थैर्याला धोका निर्माण होत आहे. नेपाळ भारताचा 'बफर झोन' असल्याने चीन सोबतच्या सीमा वादावर प्रभाव पडत आहे. त्यामुळे सैनिकी क्षमता वाढवावी लागेल.
2. सामाजिक प्रसार माध्यमावरील नियंत्रण व प्रतिबंध विरोधातील तरुणांच्या क्रांतिकारी चळवळी वाढवून राजकीय अस्थिरता निर्माण होईल.
3. भारत- नेपाळ आर्थिक व व्यापार विषयक संबंधावर संघर्षात्मक परिस्थितीमुळे विपरीत परिणाम होऊ शकतो. व त्या देशात गुंतवणूक करण्यास कोणी धजनार नाही.
4. भारतातही तरुणांच्या राजकीय जागरूकतेत वाढ होऊन राजकीय सत्ता स्पर्धा वाढीस लागेल.

ज्या पद्धतीने विपरीत परिणाम होऊ शकतील तसेच या आंदोलनामुळे भारतामधील तरुणांत जागृती होऊन जनतेच्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यास मदत होईल.

1. राजकीय, आर्थिक, सामाजिक वाढते केंद्रीकरण थांबण्यास मदत होईल. नेपाळमधील वाढलेला हिंसाचार, नेत्यांची घरे, कार्यालयाची झालेली जाळपोळ ही घटना भारतीय व्यवस्थेला परवडणारी नसेल म्हणून वाढता भ्रष्टाचार, जातीय विषमता, विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी, घराणेशाही, झुंडशाही, सत्तेचे केंद्रीकरण, भांडवलशाही वर गतिरोध निर्माण करण्यास तसेच भ्रष्टाचारावर आळा घालण्यासाठी उपरोक्त घटना वरून आपणास बोध घेऊन वेळीच ह्या सुधारणा करणे क्रमप्राप्त आहे. अन्यथा नेपाळ व बांगलादेशातील झालेल्या हिंसक आंदोलन येथे होण्यास आता वाट मोकळी होणार आहे. कारण शासन कर्ते व नेते जनतेचे सेवक आहेत. त्यांनी जबाबदारीने शासन व प्रशासन करण्यास बाध्य नसतील तर अशा भ्रष्ट, अकार्यक्षम व स्वार्थी नेत्यांनी वेळीच आपली खुर्ची व पद सोडावे अन्यथा बेरोजगार युवकांना रोजगार दिला नाही व त्यांचे व्यक्तिस्वातंत्र्य व अधिकारावर गदा आणल्यास नेपाळमधील सशस्त्र क्रांती घडू शकते. हे भारतासारख्या विशाल देशाला परवडणारे असणार नाही. कारण वरील दोष दूर नाही केले तर देशांतर्गत फुटीर प्रवृत्ती वाढेल याचा फायदा पाकिस्तान, चीन इ. देश घेऊन भारताला दुर्बल करण्यासाठी व देशावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी अनेक पातळयांवर पाऊले टाकतील असे वाटते.

नेपाळचे भवितव्य:

नेपाळ या देशाची राजकीय वाटचाल अभ्यासता गेल्या अनेक शतकांपासून तेथे अस्थिरता राहिली आहे. प्राचीन काळापासून या भागावर अनेक छोट्या छोट्या साम्राज्यात लढाया, हल्ले झाले. 1769 ला राजा पृथ्वीनारायण शहा यांनी आपल्या सामर्थ्याच्या जोरावर एकसंघ नेपाळ निर्माण केला. पण शासनकर्त्यांच्या चुका, स्वार्थ यामुळे घराणे शाही मुळे जनता संघर्षात उतरली. राजेशाही व्यवस्थेतून नागरिकांच्या गरजेवर पाणी फिरले. पुरेसा विकास होत नसल्याचे लक्षात घेऊन माओवादी चळवळ पुढे आली व प्रदेशातून राजेशाही संपून 2008 साली संसदीय लोकशाही आली. पण लोकशाही व्यवस्था स्थिरावू शकली नाही. तेथे 17 वर्षापासून आजपर्यंत बारा वेळा सत्ता कोसळली. नेपाळची जनता प्रखर स्वाभिमानी, राष्ट्र अभिमानी व कार्यतत्पर आहे, म्हणूनच ब्रिटिशांनी अनेक वेळा प्रयत्न करूनही नेपाळवर विजय मिळवता आला नाही. पण आपल्या देशांतर्गत सार्वभौम व सर्वश्रेष्ठ लोककल्याणकारी शासन निर्माण करता आलेले नाही. ही खंत आहे. त्याचा उद्रेक म्हणून Gen-Z युवकांनी आंदोलन उभारून केवळ नेपाळच्याच नव्हे तर संपूर्ण जगातील सत्तापिपासू राजकारण्यांना एक प्रकारे जागे करण्याचे काम या आंदोलनाने केले. आता पुढील भविष्याचा विचार करता हा देश चीन-

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

भारता शेजारील भू- वेष्टित (land Locked) देश आहे. भारत व चीन मधील झालेली प्रगती पाहून आपल्याही देशा त अशीच प्रगती व्हावी यासाठी नागरिकांच्या अपेक्षा उंचावल्या आहेत, त्यामुळे सुशिला कार्की यांनी अंतरीम प्रधान म्हणून पदभार स्विकारला, मार्च 2026 पर्यंत त्या पदावर असणार आहेत त्यांना आणि त्यांच्या सहकार्यांना पुढील काळात स्थैर्य, शांतता आणि सुव्यवस्था आणणे कठीण असेल. गेल्या वर्षात नेपाळचे वारंवार सरकार बदलले, सत्तांतर, आंदोलने झाली त्यामुळे आर्थिक व राजकीय व्यवस्थेची घडी बसवण्यासाठी बराच काळ जाईल. तसेच Gen-Z आंदोलनामुळे नेपाळी तरुणांचा रोष व उत्साह व अपेक्षा वाढलेल्या दिसतांत. तसेच सरकार वरील तरुणांचा विश्वास उडाला आहे तो विश्वास संपादन करावे लागेल.

नेपाळमधील नागरिकांच्या मूलभूत गरजा, बेकारी, निर्मूलन, तसेच आर्थिक संकटाचा सामना करण्याची क्षमता वाढवावी लागेल. या सर्व समस्येतून मार्गक्रमण होण्यासाठी राजकीय स्थैर्य, विश्वासार्हता, सचोटीचे नेतृत्व पुढे आले तर नेपाळ निश्चितच विकासाकडे जाईल. सध्या राजेशाहीची मागणी, हिंदू राष्ट्राचा आग्रह, आणि युवकांना रोजगार या बाबी महत्त्वाच्या असून यावर जे सत्ताधारी लक्ष केंद्रित करतील तेच नेपाळला स्थैर्य व विकासाकडे नेतील.

सारांश / निष्कर्ष:

नेपाळमधील नेते व शासनकर्त्यांच्या ना कर्तेपणामुळे तेथील जनतेच्या समस्यात दिवसेंदिवस भर पडत आहे. मूलभूत गरजांची कमी, उद्योग व्यवसायांचे केंद्रीकरण, राजकीय सत्तेतील वाढती घराणेशाही व मक्तेदारी यामुळे तेथील नागरिक विविध समस्यांना तोंड देत आहेत. एकीकडे राज विलासी व ऐषरामात जीवन जगणारे नेते व त्यांची लेकरे तर दुसरीकडे आर्थिक अणचणीमुळे सामान्य कुटुंबाच्या जीवन जगण्याची घालमेल सुरू आहे. हे सर्व अनेक वर्षांपासून बिनदिक्तपणे चालले आहे. याला कंटाळून तेथील युवकांनी हिंसक आंदोलन उभारले. त्यात सरकारने युवकांशी संवाद न सत्ता आंदोलन बळाने दडपण्याच्या प्रयत्नात अधिक भडका उडून सरकार, न्यायव्यवस्था आणि लष्करी व्यवस्थेची धिंडवडे निघाले. तसेच देशातील हिंसाचारात अनेक नेते त्यांचे कुटुंबीय व सामान्य नागरिक मारले गेले. हे नेपाळच्या दृष्टीने खेदाची बाब आहे. भारतासारखा स्वाभाविक मित्र असतानाही चीनकडे अधिक जवळ जाणे नेपाळला महागात पडले. त्यामुळे भारतानेही नेपाळ सोबत विश्वास संपादन करून एकमेकांच्या विकासासाठी कटिबद्ध राहणे शहाणपणाचे ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ

1. Asia annual, democratic conblict in Nepal, Kathmandu public. Nepal, 2011
2. Saha Sandip, Bahadur Bhawishawani vidroh, sanay public. Delhi 2004.
3. Thapa Prem Jung, the cost Benifit of land reforms, Himalaya vol. 14, 2001
4. अग्रवाल निर्मला, भारत नेपाळ संबंध, ए.बी.डी. पब्लिकेशन दिल्ली,2003
5. अर्चना कुमारी, राजनीति संविधान एवं प्रजातंत्र का विकास, एम.पी.एस. पब्लिकेशन, नई दिल्ली 2008
6. वैदिक वेधप्रताप, नेपाळमध्ये काय सुरू आहे, दैनिक लोकमत 29-12-2007
7. नेपाळमध्ये अराजक, IBN लोकमत न्यूज चॅनल 09-09-2025
8. GEN-Z से नेपालको धक्का, आज तक न्यूज चॅनल 09-09-2025

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

शिक्षक एक संवैधानिक निर्माता के रूप में

डॉ. रमेश प्रसाद कोल
सहायक प्राध्यापक, राजनीतिशास्त्र विभाग, शासकीय रणविजय प्रताप सिंह स्नातकोत्तर महाविद्यालय, जिला उमरिया म.प्र.भारत
Email: dr.rameshprasadkol@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171109
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 42-44
Nov. 2025
Submitted: 16 Oct. 2025
Revised: 26 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

एक शिक्षक संविधान निर्माता के रूप में छात्रों को समाज की भलाई के लिए एक मजबूत, निष्पक्ष और प्रगतिशील ढांचा तैयार करने के लिए मार्गदर्शन करता है। एक शिक्षक एक संविधान की तरह, मौलिक सिद्धांतों को स्थापित करता है और न्याय, समानता और स्वतंत्रता सुनिश्चित करते हुए एक जिम्मेदार नागरिक के रूप में छात्रों को आकार देता है। शिक्षक की भूमिका एक संविधान निर्माता की तरह है जो अपने छात्रों के लिए एक मार्गदर्शक दस्तावेज के रूप में ज्ञान और मूल्यों की नींव रखता है। एक शिक्षक एक संविधान के मौलिक सिद्धांतों के समान, कक्षा में एक ऐसे माहौल का निर्माण करता है जो न्याय, समानता और स्वतंत्रता जैसे मूल्यों को प्राथमिकता देता एक संविधान एक राष्ट्र के लिए एक मार्गदर्शक दस्तावेज हैय उसी तरह, एक शिक्षक अपने छात्रों के लिए ज्ञान और मूल्यों की एक नींव रखता है जो उन्हें जीवन में निर्णय लेने और जिम्मेदारी से कार्य करने में मदद करता है। संविधान एक नागरिक के कर्तव्यों को परिभाषित करता है। शिक्षक उन जिम्मेदार और जिम्मेदार नागरिकों को तैयार करते हैं जो समाज में सकारात्मक योगदान देते हैं, क्योंकि वे अपने छात्रों को नियमों और सिद्धांतों के महत्व को समझाते हैं। संविधान निर्माता एक राष्ट्र के भविष्य को आकार देते हैं। एक संविधान यह सुनिश्चित करता है कि सभी नागरिकों को समान अधिकार और अवसर मिलें। शिक्षक भी अपनी कक्षा में एक ऐसा माहौल बनाते हैं जहाँ सभी छात्रों को बढ़ने और अपनी पूरी क्षमता हासिल करने का समान अवसर मिलता है।

की–वर्ड– *शिक्षक, संविधान, अधिकार, छात्र, विकास.*

प्रस्तावना

शिक्षा के संबंध में भारतीय संविधान की प्रस्तावना सीधे तौर पर शिक्षा का उल्लेख नहीं करती है, लेकिन यह न्याय, स्वतंत्रता, समानता और बंधुत्व जैसे मूल्यों को स्थापित करती है, जो सभी के लिए समान और गुणवत्तापूर्ण शिक्षा के अधिकार का आधार हैं। संविधान के विभिन्न अनुच्छेदों में शिक्षा के संबंध में प्रावधान किए गए हैं, जैसे कि शिक्षा के अधिकार के तहत (6–14) वर्ष के बच्चों के लिए निःशुल्क और अनिवार्य शिक्षा का अधिकार (अनुच्छेद (21)–ए)। शिक्षक के लिए एक संविधान निर्माण शिक्षक कक्षा के लिए नियमों का एक समूह बनाने में छात्रों की मदद करता है, जो एक स्वागत योग्य और निष्पक्ष वातावरण सुनिश्चित करता है। यह प्रक्रिया छात्रों को संविधान के सिद्धांतों को समझने में मदद करती है, जैसे कि लोकतंत्र, समानता, और न्याय। इसके अतिरिक्त, इसमें शिक्षकों और छात्रों द्वारा संविधान की प्रस्तावना को मिलकर पढ़ना शामिल हो सकता है ताकि उसके मूल्यों को समझा जा सके। शिक्षक एक सूत्रधार के रूप में कार्य करता है, जो छात्रों को कक्षा के लिए नियमों का एक समूह बनाने में मार्गदर्शन करता है। इसमें साझा करना, सीखना और एक–दूसरे के साथ सम्मानपूर्वक व्यवहार करना शामिल है, जो भारत के संविधान के मूल्यों को दर्शाता है। कक्षा संविधान का उद्देश्य एक सुरक्षित, स्वागत योग्य और निष्पक्ष वातावरण बनाना है। यह छात्रों को संविधान के सिद्धांतों, जैसे स्वतंत्रता, समानता और न्याय के बारे में सिखाने का एक व्यावहारिक तरीका है। भारतीय संविधान की प्रस्तावना भारत के लक्ष्यों और मूल्यों को दर्शाती है, जिसमें स्वतंत्रता, समानता और न्याय शामिल हैं। शिक्षक छात्रों को प्रस्तावना का पाठ करने के लिए प्रोत्साहित कर सकते हैं, जिससे वे संविधान के आदर्शों को समझ सकें। यह छात्रों को संवैधानिक मूल्यों को अपने जीवन में अपनाने के लिए प्रेरित करता है, जिससे नागरिक चेतना विकसित होती है। भारतीय संविधान के तहत, शिक्षा एक मौलिक अधिकार है,

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18129807
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
डॉ. रमेश प्रसाद कोल, सहायक प्राध्यापक, राजनीतिशास्त्र विभाग,शासकीय रणविजय प्रताप सिंह स्नातकोत्तर महाविद्यालय, जिला उमरिया म.प्र.भारत

How to cite this article:
कोल, . रमेश . प्रसाद . (2025). शिक्षक एक संवैधानिक निर्माता के रूप में. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 42–44. https://doi.org/10.5281/zenodo.18129807

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

और संविधान के विभिन्न प्रावधानों में इसके बारे में उल्लेख किया गया है। यह शिक्षा प्रदान करने की जिम्मेदारी को केंद्र और राज्य सरकारों पर डालता ळें शिक्षक संवैधानिक मूल्यों को कक्षा में बढ़ावा देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं और छात्रों को उनके अधिकारों और कर्तव्यों के बारे में जागरूक करते हैं।

उद्देश्य– न्याय, समानता, स्वतंत्रता और बंधुत्व जैसे संवैधानिक मूल्यों को छात्रों में विकसित करना, सामाजिक परिवर्तन के एक साधन के रूप में शिक्षा का उपयोग करना और उन्हें एक अच्छा, जिम्मेदार और विश्व नागरिक बनाना है। इसका उद्देश्य छात्रों के सर्वांगीण विकास के साथ–साथ एक ऐसे समाज का निर्माण करना भी है जो सहिष्णुता और सह–अस्तित्व पर आधारित हो।

शिक्षा और संवैधानिक मूल्यों का विकास

संवैधानिक मूल्यों का समावेश– शिक्षकों को भारतीय संविधान में निहित सामाजिक, नैतिक और सांस्कृतिक मूल्यों जैसे समानता, स्वतंत्रता, न्याय और बंधुत्व को शिक्षा प्रणाली के माध्यम से छात्रों तक पहुँचाना चाहिए। विश्व नागरिकता की भावना– छात्रों में श्वसुधैव कुटुम्बकम्श की भावना का विकास करके उन्हें एक जिम्मेदार विश्व नागरिक बनाना। सहिष्णुता और सम्मान– छात्रों को दूसरों के विचारों का सम्मान करना और लोकतांत्रिक सिद्धांतों के प्रति सहिष्णुता विकसित करने में मदद करना।

सामाजिक परिवर्तन और सशक्तिकरण

सामाजिक परिवर्तन का माध्यम– शिक्षा को गरीबी के चक्र को तोड़ने और हाशिए पर पड़े समुदायों को सशक्त बनाने के साधन के रूप में उपयोग करना।

संवैधानिक जागरूकता– छात्रों को उनके मौलिक अधिकारों (अनुच्छेद 51ए, अनुच्छेद 14 और 15) के बारे में सिखाना, जिससे वे अपने और दूसरों के अधिकारों के प्रति जागरूक और संवेदनशील बनें।

समान अवसर– सभी छात्रों को उनकी सामाजिक या आर्थिक पृष्ठभूमि की परवाह किए बिना उत्कृष्ट और समान शिक्षा के अवसर प्रदान करना।

समग्र और सर्वांगीण विकास

समग्र विकास– केवल ज्ञान प्रदान करने के बजाय छात्रों का मानसिक, आध्यात्मिक और नैतिक विकास सुनिश्चित करना।

व्यावसायिक कौशल– छात्रों को व्यावसायिक कौशल विकसित करने में मदद करना ताकि वे आत्मनिर्भर बन सकें।

अच्छा नागरिक बनाना– छात्रों को एक ऐसा व्यक्ति बनाना जो समाज के प्रति जिम्मेदार हो और एक सभ्य नागरिक के रूप में कार्य कर सके।

व्यक्तियों में ज्ञान और कौशल का विकासय सामाजिक, नैतिक और सांस्कृतिक मूल्यों को बढ़ावा देनाय व्यावसायिक कौशल को बढ़ावा देनाय और व्यक्ति का समग्र विकास करना ताकि वह एक अच्छा नागरिक बन सके। संविधान 14 वर्ष की आयु तक सभी बच्चों के लिए निःशुल्क और अनिवार्य शिक्षा का प्रावधान करता है और अल्पसंख्यकों के अपने स्वयं के शैक्षणिक संस्थान स्थापित करने के अधिकार की रक्षा करता है। शिक्षा को ज्ञान, अनुभव और स्वस्थ दृष्टिकोण प्राप्त करने के एक साधन के रूप में देखा जाता है जो लोगों को सभ्य और परिष्कृत बनाता है और समाज को सहयोगात्मक रूप से कार्य करने में सक्षम बनाता है।

हमारे संविधान निर्माताओं ने शिक्षा को राष्ट्र निर्माण और सामाजिक न्याय के एक सशक्त माध्यम के रूप में देखा था। यह दृष्टिकोण संविधान के विभिन्न अनुच्छेदों में निहित है जो प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से शैक्षिक उद्देश्यों को संबोधित करते हैं। प्रस्तावना स्वयं न्याय, स्वतंत्रता, समानता और बंधुत्व पर जोर देकर इसकी दिशा निर्धारित करती है कृये वे मूल्य हैं जो हमारे शैक्षिक उद्देश्यों में व्याप्त हैं। हमारे संविधान का परीक्षण करने पर हम पाते हैं कि शैक्षिक उद्देश्य तीन प्रमुख स्रोतों से प्राप्त होते हैं–मौलिक अधिकार (भाग III)– ये शैक्षिक अधिकारों और सुरक्षा के लिए कानूनी ढांचा स्थापित करते हैंराज्य नीति के निर्देशक सिद्धांत (भाग IV)– ये शैक्षिक नीतियों के लिए मार्गदर्शक सिद्धांत प्रदान करते हैं मौलिक कर्तव्य (भाग IVA)– ये शिक्षा के प्रति नागरिकों की जिम्मेदारियों को रेखांकित करते हैं अनुच्छेद 15(4)– उन्नति के लिए विशेष प्रावधान इस महत्वपूर्ण खंड में कहा गया है कि राज्य को नागरिकों के किसी सामाजिक और शैक्षणिक रूप से पिछड़े वर्ग या अनुसूचित जातियों और अनुसूचित जनजातियों की उन्नति के लिए विशेष प्रावधान करने से कोई नहीं रोकेगा। यह प्रावधान शैक्षणिक संस्थानों में आरक्षण नीतियों और सकारात्मक कार्रवाई का संवैधानिक आधार बनाता है। सर्वोच्च न्यायालय ने, इंद्रा साहनी बनाम भारत संघ (1992) सहित अनेक निर्णयों में, शिक्षा में मूलभूत समानता प्राप्त करने के लिए इन विशेष प्रावधानों को आवश्यक उपकरण के रूप में बरकरार रखा है। इन संवैधानिक संरक्षणों का उद्देश्य ऐतिहासिक अन्यायों को दूर करना और सभी शिक्षार्थियों के लिए समान अवसर प्रदान करना है। अनुच्छेद 16– सार्वजनिक रोजगार में समान अवसर यद्यपि अनुच्छेद 16 मुख्यतः रोजगार पर केंद्रित है, फिर भी इसके शिक्षा पर महत्वपूर्ण प्रभाव हैं। सार्वजनिक रोजगार में समान अवसर की गारंटी देकर, यह शिक्षा को सामाजिक गतिशीलता और आर्थिक सशक्तिकरण के मार्ग के रूप में स्थापित करता है । यह शैक्षिक उद्देश्यों को सामाजिक न्याय और समावेशी विकास के व्यापक लक्ष्यों से जोड़ता है ।

इस प्रकार संवैधानिक दृष्टिकोण यह स्थापित करता है कि शिक्षा को केवल ज्ञान प्रदान नहीं करना चाहिए, बल्कि समान पहुंच और भागीदारी में बाधा डालने वाली बाधाओं को दूर करने की दिशा में सक्रिय रूप से काम करना चाहिए।

शिक्षा का अधिकार–

मूलतः, निर्देशक सिद्धांतों के अंतर्गत अनुच्छेद 45 में कहा गया था, राज्य इस संविधान के प्रारंभ से दस वर्ष की अवधि के भीतर, सभी बच्चों को चौदह वर्ष की आयु पूरी करने तक निःशुल्क और अनिवार्य शिक्षा प्रदान करने का प्रयास करेगा। हालाँकि यह शुरू में एक गैर– न्यायसंगत निर्देशक सिद्धांत था, लेकिन सर्वोच्च न्यायालय की प्रगतिशील व्याख्या ने इसकी स्थिति को और ऊँचा कर दिया। मोहिनी जैन बनाम कर्नाटक राज्य (1992) और उन्नीकृष्णन जेपी बनाम आंध्र प्रदेश राज्य

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

(1993) में, न्यायालय ने शिक्षा को अनुच्छेद 21 के तहत जीवन के अधिकार से जुड़े एक अंतर्निहित मौलिक अधिकार के रूप में मान्यता दी । अनुच्छेद 21– शिक्षा एक मौलिक अधिकार है 86 वें संविधान संशोधन अधिनियम 2002 ने अनुच्छेद 21ए को शामिल करके एक ऐतिहासिक क्षण को चिह्नित किया, जिसमें घोषणा की गई है। राज्य छह से चौदह वर्ष की आयु के सभी बच्चों को मुफ्त और अनिवार्य शिक्षा प्रदान करेगा, जैसा कि राज्य कानून द्वारा निर्धारित करेगा। इस संशोधन ने शिक्षा को एक नीति–निर्देशक सिद्धांत से एक न्यायोचित मौलिक अधिकार में बदल दिया, जिससे संवैधानिक व्यवस्था में इसकी महत्ता रेखांकित हुई। इसके बाद, बच्चों को निःशुल्क एवं अनिवार्य शिक्षा का अधिकार (आरटीई) अधिनियम, 2009 ने इस संवैधानिक गारंटी को ठोस रूप दिया। यह प्रावधान संवैधानिक उद्देश्य को दर्शाता है कि शिक्षा बहुलवाद का सम्मान करे और विविध समुदायों को अपने सांस्कृतिक ज्ञान को भावी पीढ़ियों तक पहुँचाने का अवसर प्रदान करे। सर्वोच्च न्यायालय ने सेंट जेवियर्स कॉलेज बनाम गुजरात राज्य (1974) और टीएमए पाई फाउंडेशन बनाम कर्नाटक राज्य (2002) जैसे मामलों में इस अधिकार की लगातार रक्षा की है।

शिक्षकों द्वारा अपनाई जाने वाली विधियाँ–

संवैधानिक मूल्यों का विकास– शिक्षक छात्रों को संवैधानिक मूल्यों को सिखाने के लिए चर्चा, वाद–विवाद और सामाजिक मुद्दों पर भागीदारी जैसे तरीकों का उपयोग करते हैं।

नागरिक जागरूकता और सामाजिक उत्तरदायित्व– वे सामुदायिक सेवा और नैतिक आचरण के महत्व पर जोर देते हैं, जिससे सक्रिय और कर्तव्यनिष्ठ नागरिक बनते हैं।

संस्थागत और संवैधानिक ढांचे का पालन– सरकारी स्कूल के शिक्षक संवैधानिक नियमों और कानूनों का पालन करते हैं, जैसे कि किसी छात्र को किसी विशेष धार्मिक कार्यक्रम में आमंत्रित करने से बचना, क्योंकि यह उनके व्यक्तिगत और पेशेवर जीवन दोनों पर लागू होता है।

सकारात्मक और समावेशी वातावरण बनाना– शिक्षक एक भयमुक्त और सहयोगी वातावरण बनाने के लिए काम करते हैं, जो छात्रों के समग्र विकास में मदद करता है।

शिक्षा के आधुनिक आयामों को शामिल करना– शिक्षक नवीनतम तकनीकों, ई–लर्निंग और नवाचारों को अपने शिक्षण तरीकों में शामिल करते हैं, ताकि यह सुनिश्चित हो सके कि छात्र आधुनिक दुनिया के लिए तैयार हैं।

छात्रों के साथ गहन संबंध स्थापित करना– वे छात्रों और समुदाय के साथ एक मजबूत संबंध बनाते हैं, उन्हें मार्गदर्शन और परामर्श प्रदान करते हैं।

पाठ्यक्रम को लागू करना– शिक्षक विभिन्न शिक्षण विधियों का उपयोग करते हैं, जैसे कि विभेदित अनुदेशन, समूह शिक्षण और व्याख्यान–आधारित अनुदेशन, ताकि यह सुनिश्चित हो सके कि सभी छात्र प्रभावी ढंग से सीख सकें।

संवैधानिक प्रावधानों के अनुसार शिक्षण– अनुच्छेद 46 के अनुसार, वे अनुसूचित जातियों, अनुसूचित जनजातियों और अन्य पिछड़े वर्गों के शैक्षिक और आर्थिक हितों को बढ़ावा देते हैं।

परिणाम– शिक्षक एक संवैधानिक निर्माता के रूप में देश के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं, जो छात्रों में नागरिकता, जिम्मेदारी और मूल्यों के निर्माण को बढ़ावा देते हैं। शिक्षक संविधान द्वारा निर्धारित शिक्षा के अधिकार के लक्ष्यों को प्राप्त करने में एक प्रमुख कड़ी हैं, जो सभी बच्चों को गुणवत्तापूर्ण शिक्षा प्रदान करने का प्रयास करते हैं।

निष्कर्ष– निष्कर्षतः

यह कहा जाता है कि शिक्षक संवैधानिक निर्माताओं की तरह काम करते हैं, जो शिक्षा के माध्यम से एक ऐसे समाज का निर्माण करते हैं जो संविधान के सिद्धांतों पर आधारित हो। वे न केवल ज्ञान प्रदान करते हैं, बल्कि एक ऐसे भविष्य का निर्माण करते हैं जहां प्रत्येक नागरिक के पास अपनी पूर्ण क्षमता का विकास करने का अवसर हो।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. अग्रवाल, जे0सी0 (1991) स्वतंत्र भारत में षिक्षा का विकास, आर्य बुक डिपो, नई दिल्ली।
2. पाण्डेय, रामाकल एवं करूणा शंकर मिश्र (2010), भारतीय षिक्षा की समसामयिक समस्याएँ, अग्रवाल पब्लिकेषन, आगरा, चतुर्थ संस्करण।
3. पाठक, पी0डी0 (2004), भारतीय षिक्षा एवं उसकी समस्यायें, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा।
4. लाल, रमन बिहारी एव ं कृष्णकान्त शर्मा (2012) भारतीय षिक्षा का इतिहास, विकास एव ं समस्याएँ, आर0लाल बुक डिपो, मेरठ।
5. देवी मंजू (2013) षिक्षा का अधिकार अधिनिम–2009 के क्रियान्यवन में गैर सरकारी संगठनों की भूमिका प्राथमिक षिक्षक वर्ष–37, अंक–3, जुलाई राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रषिक्षण परिषद्, नई दिल्ली।
6. सिंह, कुसुमलता (2010), षिक्षा ने बदली ग्रामीणो ं की सोच, कुरूक्षेत्र, वर्ष–56 जनवरी, पृष्ठ 14–17
7. षिक्षा की प्रगति (2012–13) उ0प्र0 षिक्षा निदेषालय, लखनऊ।
8. en.wikipedia.org/wiki/sarva_shiksha-abhiyan
9. unesdoc.unesco.org/image
10. www.tin.gov.in/schooldeducation/contacts.htm

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

कोकण किनारपट्टीवरील आदिवासी समाज २०२४: संवैधानिक अधिकार, जमिनीचे वास्तव आणि विकासाचा विरोधाभास

अनिकेत आदिनाथ कोंडाजी
Ph.D. Research Scholar, संलग्नता: राजीव गांधी समकालीन अध्ययन केंद्र, मुंबई विद्यापीठ
Email: kondajianiket401@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171110
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 45-49
Nov. 2025
Submitted: 16 Oct. 2025
Revised: 26 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतीय संविधानाने कलम ४६ आणि पाचव्या/सहाव्या अनुसूचीद्वारे आदिवासी समाजाला विशेष संरक्षण दिले आहे. तथापि, २०२४ सालातील महाराष्ट्रातील कोकण आणि किनारपट्टीवरील (विशेषतः पालघर, रायगड, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग) आदिवासी समाजाची स्थिती पाहता, विकासाचे प्रारूप आणि आदिवासींचे अस्तित्व यात मोठा संघर्ष निर्माण झाला आहे. प्रामुख्याने कातकरी (PVTG), वारली आणि महादेव कोळी या जमाती कोकणात वास्तव्य करतात. प्रस्तुत शोधनिबंध कोकणातील किनारपट्टीवरील आदिवासींच्या जमिनीचे अधिकार, 'कोस्टल रेग्युलेशन झोन' (CRZ) कायद्याचा २०२४ मधील सुधारित अधिसूचनांचा परिणाम आणि 'वाढवण बंदर' व 'बारसू रिफायनरी' सारख्या प्रस्तावित महाकाय प्रकल्पांमुळे होणारे विस्थापन यांचा सखोल अभ्यास करतो. संवैधानिक संरक्षणाचे आश्वासन आणि २०२४ मधील जमिनीवरील वास्तव (Ground Reality) यात मोठी तफावत आहे. 'वनाधिकार कायदा २००६' च्या अंमलबजावणीला १८ वर्षे उलटूनही, खारफुटी (Mangroves) आणि खाडीकिनारी राहणाऱ्या आदिवासींसाठी स्वतंत्र अशा 'सागरी हक्क कायद्याची' उणीव आजही प्रकर्षाने जाणवते. हा अभ्यास प्राथमिक क्षेत्रीय सर्वेक्षण (२०२३-२४) आणि प्रक्षेपित सांख्यिकी डेटाच्या (Projected Data) आधारे, कोकणातील आदिवासींचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी धोरणात्मक बदलांची गरज अधोरेखित करतो.

कळीचे शब्द: *कोकण, कातकरी जमात, CRZ २०१९, विस्थापन, शाश्वत विकास, आदिम जमाती (PVTG), कोविड-पश्चात स्थलांतर.*

प्रस्तावना

भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीवर वसलेला कोकण प्रदेश हा जैवविविधतेने समृद्ध आहे. सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांपासून ते अरबी समुद्रापर्यंत पसरलेल्या या पट्ट्यात कात्करी, वारली, ठाकर, कोकणा आणि महादेव कोळी यांसारख्या आदिवासी जमाती पिढ्यानपिढ्या निसर्गाशी समरस होऊन राहत आहेत. विशेषतः रायगड आणि पालघर जिल्ह्यांमध्ये कातकरी ही केंद्र शासनाने घोषित केलेली 'आदिम जमात' (PVTG) मोठ्या संख्येने आढळते. संविधानाच्या दृष्टीने आदिवासींचे रक्षण करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. परंतु, स्वातंत्र्याच्या ७७ वर्षांनंतर, २०२४ मध्ये कोकणातील सद्यस्थिती अत्यंत चिंताजनक आहे. एकीकडे 'समृद्धी महामार्ग', 'मुंबई-बडोदा एक्सप्रेसवे', आणि 'कोस्टल रोड' यांसारख्या प्रकल्पांनी कोकणचा चेहरामोहरा बदलला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अनिकेत आदिनाथ कोंडाजी, Ph.D. Research Scholar,संलग्नता: राजीव गांधी समकालीन अध्ययन केंद्र, मुंबई विद्यापीठ.

How to cite this article:
कोंडाजी, . अनिकेत . आदिनाथ . (2025). कोकण किनारपट्टीवरील आदिवासी समाज २०२४: संवैधानिक अधिकार, जमिनीचे वास्तव आणि विकासाचा विरोधाभास. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 45-49.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18129871

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18129871
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

तर दुसरीकडे या विकासाच्या झगमगाटात मूळ निवासी असलेला आदिवासी समाज दिवसेंदिवस परिघावर. (Periphery) फेकला जात आहे. कोविड-१९ महामारीनंतर या समाजाच्या आर्थिक स्थितीत मोठी घसरण झाली असून, कर्जाच्या विळख्यात अडकल्यामुळे त्यांच्या जमिनींचे हस्तांतरण वाढले आहे. जंगलात राहणाऱ्या आदिवासींसाठी 'पेसा' आणि 'वनाधिकार कायदा' अस्तित्वात आहेत, परंतु वेगाने होणाऱ्या नागरीकरणामुळे (Urbanization) किनारपट्टीवरील आदिवासींचे घटनात्मक संरक्षण कुचकामी ठरत आहे.

उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. २०२४ च्या अंदाजित आकडेवारीनुसार कोकणातील (विशेषतः पालघर, रायगड) आदिवासींच्या लोकसंख्याशास्त्रीय बदलांचा आणि सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

२. 'कातकरी' या आदिम जमातीची (PVTG) कोविड-पश्चात वाढलेली भूमिहीनता आणि उपजीविकेसाठी होणारे सक्तीचे स्थलांतर यांचे विश्लेषण करणे.

३. सुधारित CRZ अधिसूचना आणि 'वाढवण बंदर' यांसारख्या नवीन प्रकल्पांचा आदिवासींच्या पारंपरिक अधिवासावर होणारा परिणाम तपासणे.

४. संवैधानिक तरतुदींच्या (FRA, PESA) अंमलबजावणीतील त्रुटी शोधून २०२४-२५ सालासाठी अद्ययावत उपाययोजना सुचवणे.

तथ्य संकलन आणि संशोधन पद्धती:

हा अभ्यास 'मिश्र संशोधन पद्धती' (Mixed Method Research) वर आधारित आहे. या शोधनिबंधात खालील अद्ययावत स्रोतांचा वापर केला आहे:

प्राथमिक स्रोत (Primary Data): २०२३-२४ या वर्षात पालघर आणि रायगड मधील निवडक आदिवासी पाड्यांवर केलेले क्षेत्रीय सर्वेक्षण (Field Survey).

दुय्यम स्रोत (Secondary Data): राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय (NSO) चे ताजे अहवाल, आदिवासी विकास विभागाचे २०२३ चे वार्षिक अहवाल आणि स्थानिक स्वयंसेवी संस्थांनी (NGOs) संकलित केलेली आकडेवारी.

रायगड मधील निवडक आदिवासी पाड्यांवर केलेले क्षेत्रीय सर्वेक्षण (तक्ता क्र:1)

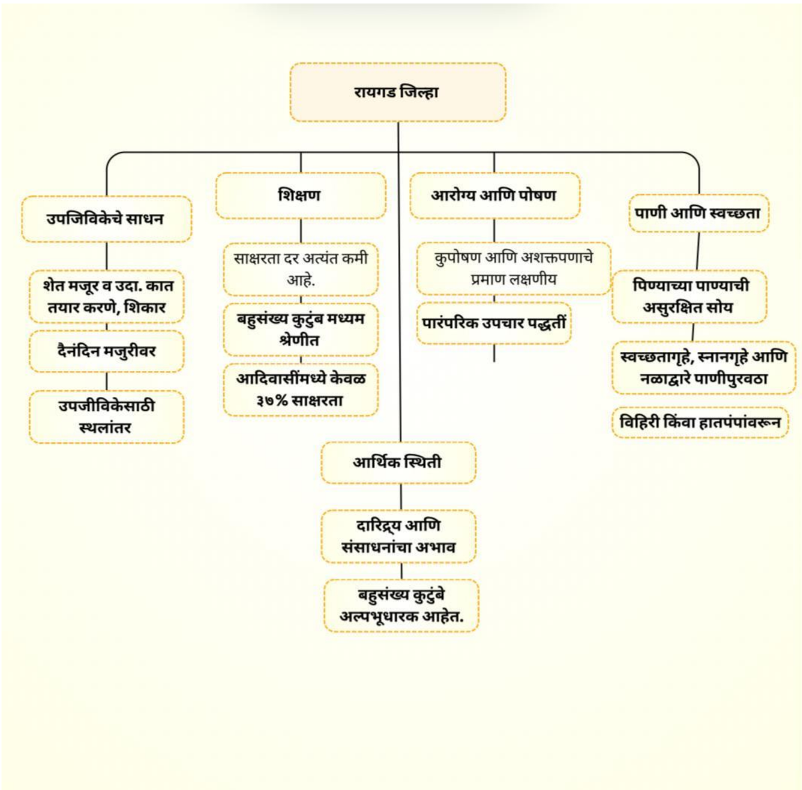

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

पालघर मधील निवडक आदिवासी पाड्यांवर केलेले क्षेत्रीय सर्वेक्षण (तक्ता क्र:2)

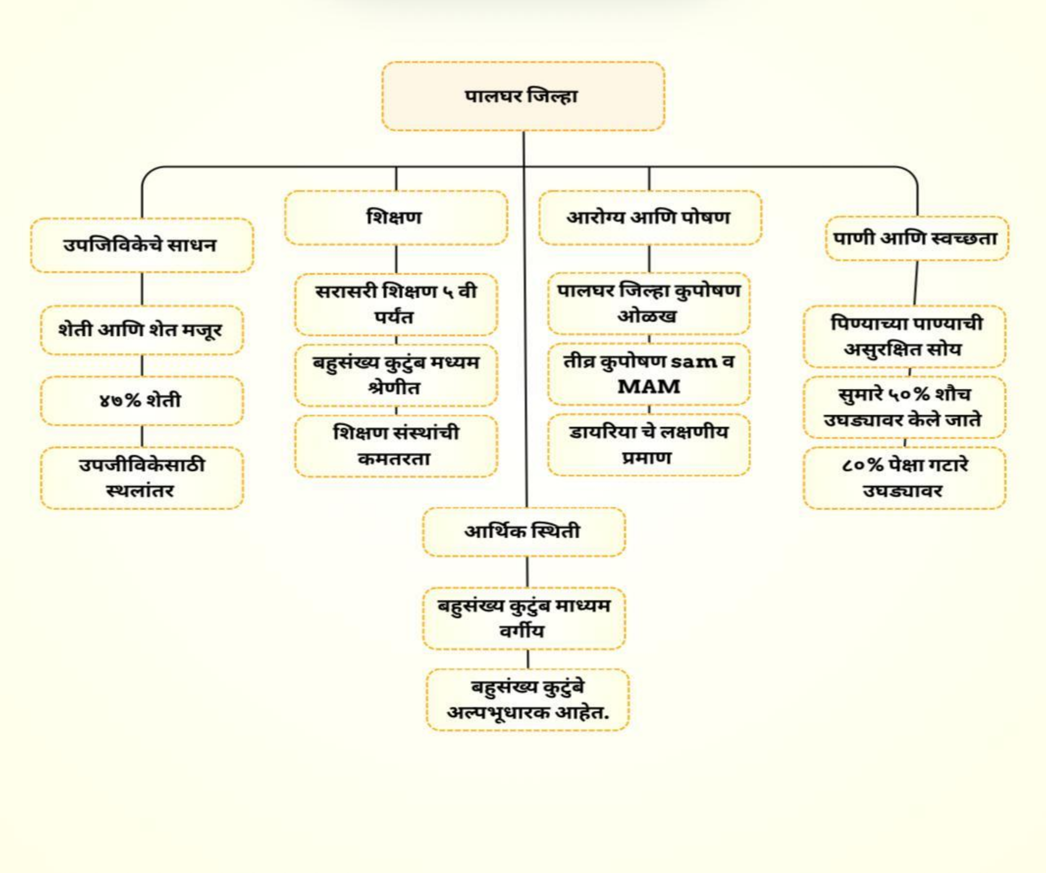

निष्कर्ष आणि चर्चा

या विभागात कोकणातील आदिवासींच्या स्थितीचे सविस्तर विवेचन केले आहे. जमा केलेली सांख्यिकीय माहिती खालीलप्रमाणे परिच्छेदांमध्ये मांडण्यात आली आहे.

१ कोकणातील आदिवासी लोकसंख्येचे वितरण आणि प्रमुख जमाती:

कोकण विभागातील आदिवासी लोकसंख्येची आकडेवारी पाहता, जिल्ह्यानुसार मोठी तफावत दिसून येते. उपलब्ध डेटाचे विश्लेषण केले असता असे निदर्शनास येते की, पालघर हा कोकणातील सर्वाधिक आदिवासीबहुल जिल्हा आहे. या जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी तब्बल ३७.३९ टक्के लोकसंख्या ही अनुसूचित जमातींची (ST) आहे. येथे प्रामुख्याने वारली, मल्हार कोळी आणि कोकणा या जमातींचे वास्तव्य आहे. त्याखालोखाल ठाणे जिल्ह्याचा क्रमांक लागतो, जिथे एकूण लोकसंख्येच्या १३.९५ टक्के आदिवासी असून, त्यात वारली आणि कातकरी समाजाचा समावेश होतो.

रायगड जिल्ह्याचा विचार करता, येथे आदिवासींचे प्रमाण ११.५८ टक्के आहे. रायगडमध्ये कात्करी (PVTG), ठाकर आणि महादेव कोळी या जमातींची संख्या लक्षणीय आहे. मात्र, दक्षिण कोकणाकडे जाताना हे चित्र बदलते. रत्नागिरी जिल्ह्यात आदिवासींचे प्रमाण अवघे १.४० टक्के आहे, तर सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात हे प्रमाण सर्वात कमी, म्हणजे केवळ ०.८५ टक्के इतके आहे. या दोन्ही जिल्ह्यांत कातकरी आणि महादेव कोळी समाज विखुरलेल्या स्वरूपात आढळतो. याशिवाय, मुंबई (उपनगरे) मध्येही अंदाजे १.० टक्के आदिवासी लोकसंख्या असून, आरे कॉलनीसारख्या भागात वारली समाजाचे अस्तित्व टिकून आहे. या आकडेवारीवरून हे सिद्ध होते की उत्तर कोकणात (पालघर-ठाणे) आदिवासींची राजकीय आणि सामाजिक ताकद जास्त आहे, तर दक्षिण कोकणात ते अल्पसंख्याक असल्याने त्यांचे प्रश्न दुर्लक्षित राहतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

कोकणातील आदिवासी लोकसंख्येचे वितरण आणि प्रमुख जमाती: (तक्ता क्र 3)

जिल्हा	लोकसंख्या (%)	प्रमुख जमाती
पालघर	37.39	वारली, मल्हार कोळी, कोकणा
ठाणे	13.95	वारली, कातकरी
रायगड	11.58	वारली, कातकरी, ठाकर, महादेव कोळी
रत्नागिरी	1.40	कातकरी, महादेव कोळी
सिंधुदुर्ग	0.85	कातकरी, महादेव कोळी
मुंबई उपनगर	1.00	वारली

२ कातकरी जमातीची उपजीविका आणि स्थलांतर (Livelihood Pattern):

रायगड आणि रत्नागिरी जिल्ह्यांत प्रामुख्याने आढळणारी "कातकरी" ही जमात अत्यंत असुरक्षित स्थितीत जीवन जगत आहे. या जमातीच्या उपजीविकेच्या साधनांचे विश्लेषण केले असता धक्कादायक वास्तव समोर येते. आकडेवारीनुसार, कातकरी समाजातील सर्वात मोठा वर्ग, म्हणजेच ४५ टक्के कुटुंबे, ही वीटभट्टी आणि स्थलांतरित मजुरीवर अवलंबून आहेत. वर्षातील ६ ते ८ महिने ही कुटुंबे आपल्या मूळ गावातून शहरांकडे वीटभट्टीवर काम करण्यासाठी स्थलांतर करतात.

दुसऱ्या क्रमांकावर शेतमजुरी (Landless Agri Labor) येते. सुमारे ३० टक्के कातकरी लोक हे भूमिहीन शेतमजूर म्हणून दुसऱ्यांच्या शेतात काम करतात. त्यांचा पारंपरिक व्यवसाय मासेमारी असला तरी, केवळ १५ टक्के लोकच आज खाडीतील मासेमारी आणि खेकडे पकडणे या व्यवसायात कार्यरत आहेत. प्रदूषित नद्या आणि सीआरझेडच्या निर्बंधांमुळे हा आकडा कमी होत आहे. अत्यंत चिंताजनक बाब म्हणजे, केवळ ५ टक्के कात्करी कुटुंबांकडे स्वतःची शेती (Land Owners) आहे. उरलेले ५ टक्के लोक हे इतर शासकीय नोकरी किंवा किरकोळ व्यवसायात आहेत. यावरून स्पष्ट होते की ९५% कात्करी समाज भूमिहीन आहे, आणि याच कारणामुळे त्यांना 'वनाधिकार कायदा' किंवा इतर कृषी योजनांचा लाभ मिळत नाही.

३ 'वाढवण' आणि 'बारसू': विस्थापनाचे नवे केंद्रबिंदू:

२०२४ मध्ये कोकणातील आदिवासींसमोर सर्वात मोठे आव्हान हे केंद्र सरकारने मंजूर केलेले महाकाय प्रकल्प आहेत.

वाढवण बंदर (पालघर): डहाणू तालुक्यातील वाढवण बंदरामुळे समुद्रात भराव टाकला जाणार आहे. स्थानिक मच्छिमार कृती समितीच्या अहवालानुसार, यामुळे डहाणू आणि तलासरी पट्ट्यातील सुमारे २०,००० आदिवासी आणि मच्छिमार कुटुंबांच्या उपजीविकेवर थेट परिणाम होणार आहे.

बारसू रिफायनरी (रत्नागिरी): नाणार प्रकल्प रद्द झाल्यानंतर आता बारसू-सोलगाव येथे रिफायनरी प्रस्तावित आहे. येथील कातळसड्यावर (Rocky Plateaus) अवलंबून असलेल्या स्थानिक धनगर आणि आदिवासी समाजाच्या चराई कुरणांवर (Grazing Lands) गदा येणार आहे.

४ CRZ २०१९ आणि आदिवासी हक्क:

२०१९ च्या सुधारित CRZ अधिसूचना आणि २०२४ मधील त्याच्या अंमलबजावणीमुळे किनारपट्टीवरील नियम शिथिल करण्यात आले आहेत. मात्र, ही शिथिलता (Relaxation) प्रामुख्याने पर्यटन आणि बांधकाम व्यावसायिकांच्या पथ्यावर पडली आहे. स्थानिक आदिवासींना अजूनही त्यांची घरे दुरुस्त करण्यासाठी जाचक अटींना सामोरे जावे लागते. सर्वेक्षणातून असे दिसून आले की, गेल्या ५ वर्षांत रायगडच्या किनारपट्टीवर अनेक नवीन रिसॉर्ट्स उभे राहिले, परंतु त्याच कालावधीत स्थानिक आदिवासींना घरकुलासाठी जागा उपलब्ध झाली नाही.

निष्कर्ष

२०२४ च्या परिप्रेक्ष्यातून पाहता, कोकणातील आदिवासी समाज एका निर्णायक वळणावर उभा आहे:

१. अस्तित्वाची लढाई: केवळ गरिबी नाही, तर आपली ओळख (Identity) आणि अधिवास (Habitat) वाचवणे हे आजचे सर्वात मोठे आव्हान आहे. 'वाढवण' सारख्या प्रकल्पांमुळे हे आव्हान अधिक तीव्र झाले आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

२. हक्कांची पायमल्ली: 'पेसा' आणि 'वनाधिकार कायदा' कागदावर सक्षम असले तरी, 'राष्ट्रीय हिता'च्या नावाखाली स्थानिक ग्रामसभांचे अधिकार २०२४ मध्ये अधिकच संकुचित (Diluted) करण्यात आले आहेत.

३. आर्थिक अरिष्ट: कातकरी समाजातील ४५% वीटभट्टीवरील स्थलांतर हे 'विकासाचे' नव्हे तर 'विषमतेचे' द्योतक आहे.

शिफारसी (Recommendations 2024-25):

तात्काळ सर्वेक्षण: शासनाने २०२४ मध्ये कोकणातील सर्व आदिवासी वाड्यांचे 'ड्रोन सर्व्हे' (Drone Survey) करून त्यांना तत्काळ जमिनीचे पट्टे आणि घरकुल सनद द्यावी.

शाश्वत पर्यटन मॉडेल: केरळच्या धर्तीवर कोकणात 'आदिवासी-संचलित पर्यटन' (Community-Led Tourism) धोरण राबवावे, जिथे रिसॉर्ट्सचे मालकी हक्क स्थानिकांकडे असतील.

विशेष आर्थिक पॅकेज: कात्करी समाजासाठी 'विशेष उपजीविका पॅकेज' जाहीर करून, मासेमारी आणि खेकडे पकडण्याच्या व्यवसायाला (१५% लोकसंख्या) आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड द्यावी.

निष्कर्ष:

२०२४ च्या परिप्रेक्ष्यातून पाहता, कोकणातील आदिवासी समाज एका निर्णायक वळणावर उभा आहे:

१. अस्तित्वाची लढाई: केवळ गरिबी नाही, तर आपली ओळख (Identity) आणि अधिवास (Habitat) वाचवणे हे आजचे सर्वात मोठे आव्हान आहे. 'वाढवण' सारख्या प्रकल्पांमुळे हे आव्हान अधिक तीव्र झाले आहे.

२. हक्कांची पायमल्ली: 'पेसा' आणि 'वनाधिकार कायदा' कागदावर सक्षम असले तरी, 'राष्ट्रीय हिता'च्या नावाखाली स्थानिक ग्रामसभांचे अधिकार २०२४ मध्ये अधिकच संकुचित (Diluted) करण्यात आले आहेत.

३. आर्थिक अरिष्ट: कात्करी समाजातील ४५% वीटभट्टीवरील स्थलांतर हे 'विकासाचे' नव्हे तर 'विषमतेचे' द्योतक आहे.

References (संदर्भ सूची):

1. Ministry of Tribal Affairs. (2023). Annual Report 2022-23. Government of India.
2. Vadhavan Bandar Virodhi Sangharsh Samiti. (2024). Ground Report on Displacement in Palghar.
3. Dandekar, A. & Narayanan, S. (2023). Dispossession by Development: The Case of Konkan Refinery. Economic and Political Weekly (EPW).
4. Census of India Estimates. (2024). Projected Population Statistics for Maharashtra Districts.
5. Tribal Research & Training Institute (TRTI). (2023). Impact Assessment of Migration on Katkari Tribe Post-COVID. Pune.
6. National Statistical Office (NSO). (2023). Periodic Labour Force Survey (PLFS) Annual Report.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतीय संविधान और विकसित भारत 2047: सामाजिक परिवर्तन की दिशाएँ

प्रदीप कुमार पटेल
सहायक प्राध्यापक समाजशास्त्र, शासकीय नवीन महाविद्यालय सारागांव ,जिला जांजगीर-चांपा छत्तीसगढ़
Email: ppradeep730@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171111
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 50-54
Nov. 2025
Submitted:17 Oct. 2025
Revised: 27 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतीय संविधान केवल एक विधिक दस्तावेज़ नहीं, बल्कि भारतीय समाज के नैतिक, सांस्कृतिक और राजनीतिक जीवन का मार्गदर्शक दर्शन है। यह राष्ट्र को एक ऐसी दिशा प्रदान करता है जिसमें सामाजिक न्याय, समानता, स्वतंत्रता, गरिमा, बंधुत्व तथा लोकतांत्रिक सहभागिता मूल आधार के रूप में उपस्थित होते हैं। संविधान का मूल उद्देश्य केवल शासन तंत्र स्थापित करना नहीं, बल्कि एक ऐसे समाज का निर्माण करना है जहाँ व्यक्ति और समुदाय दोनों समान अवसरों, अधिकारों और संसाधनों के साथ उन्नति कर सकें। इसी संदर्भ में "विकसित भारत 2047" की परिकल्पना एक व्यापक राष्ट्रीय परियोजना बनकर उभरती है। यह परियोजना केवल आर्थिक प्रगति को लक्ष्य नहीं बनाती, बल्कि समावेशी विकास, मानवाधिकार संरक्षण, सामाजिक सुरक्षा, पर्यावरणीय संतुलन, और सांस्कृतिक एकता को समान रूप से महत्व देती है। यह भविष्य दृष्टि भारत को न केवल विकसित राष्ट्र के रूप में स्थापित करने का संकल्प प्रस्तुत करती है, बल्कि एक न्यायपूर्ण और मानवीय समाज के निर्माण की दिशा भी निर्धारित करती है। संविधान में निहित मूल मूल्य—न्याय, समानता, स्वतंत्रता और बंधुत्व—समाज को परिवर्तनशील और प्रगतिशील बनाते हैं। ये मूल्य सामाजिक असमानताओं, जातिगत पदानुक्रम, लैंगिक भेदभाव तथा आर्थिक विषमताओं को चुनौती देते हैं। समाजशास्त्रीय दृष्टि से संविधान सामाजिक संरचना को पुनर्गठित करते हुए अवसरों का पुनर्वितरण, सामाजिक गतिशीलता और वंचित समुदायों की मुख्यधारा में भागीदारी सुनिश्चित करता है। यही कारण है कि संविधान सामाजिक परिवर्तन का सक्रिय साधन बनता है, न कि केवल स्थिर प्रशासनिक ढाँचा।

विकसित भारत 2047 का लक्ष्य तभी साकार होगा जब सामाजिक न्याय नीतियों, न्यायिक हस्तक्षेप, कल्याणकारी योजनाओं और समावेशी विकास मॉडलों के माध्यम से समाज के हर वर्ग को समान सहभागिता का अवसर मिले। शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, कौशल विकास, लैंगिक समानता, डिजिटल पहुँच, ऊर्जा सुरक्षा और पर्यावरणीय संतुलन ऐसे प्रमुख क्षेत्र हैं जहाँ संविधान प्रेरक तत्व के रूप में कार्य करता है। यह दृष्टि भारत को मात्र औद्योगिक शक्ति नहीं, बल्कि सामाजिक रूप से संतुलित और मानवीय विकास के मॉडल के रूप में स्थापित कर सकती है। लोकतांत्रिक प्रणाली में नागरिक सहभागिता एक सशक्त समाज की नींव होती है। मतदान, जनांदोलन, सूचना अधिकार, नीतिगत भागीदारी और स्थानीय स्वशासन लोकतंत्र को जीवंत रखते हैं। विकसित भारत की राह में नागरिक केवल उपभोक्ता या लाभार्थी नहीं, बल्कि विकास प्रक्रिया के सक्रिय सहनिर्माता बनते हैं। यह सहभागिता सामाजिक उत्तरदायित्व, पारदर्शिता और जनकल्याण की संस्कृति को जन्म देती है।

मूल शब्द : *भारतीय संविधान, विकसित भारत 2047, सामाजिक परिवर्तन, लोकतंत्र, समावेशी विकास, नागरिक अधिकार, समानता, शिक्षा, न्याय, सामाजिक संरचना, शासन व्यवस्था*

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18130018
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
प्रदीप कुमार पटेल, सहायक प्राध्यापक समाजशास्त्र,शासकीय नवीन महाविद्यालय सारागांव ,जिला जांजगीर-चांपा छत्तीसगढ़

How to cite this article:
पटेल, . प्रदीप . कुमार. (2025). भारतीय संविधान और विकसित भारत 2047: सामाजिक परिवर्तन की दिशाएँ. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 50–54. https://doi.org/10.5281/zenodo.18130018

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

परिचय

भारत का संविधान राष्ट्र के सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक ढांचे की आधारशिला है। यह केवल प्रशासन के संचालन का दस्तावेज़ नहीं, बल्कि एक ऐसे समाज का स्वप्न है, जहाँ प्रत्येक नागरिक को समान अवसर, न्याय और स्वतंत्रता प्राप्त हो। स्वतंत्रता प्राप्ति के तुरंत बाद निर्मित संविधान ने भारत को न केवल लोकतांत्रिक पहचान दी, बल्कि समाज परिवर्तन की दिशा भी तय की। आज जब भारत अमृतकाल के दौर में है, तब "विकसित भारत 2047" का लक्ष्य राष्ट्रीय चिंतन के केंद्र में है। इस लक्ष्य की प्राप्ति केवल आर्थिक प्रगति से संभव नहीं होगी, बल्कि सामाजिक परिवर्तन, नागरिक सहभागिता, न्यायपूर्ण संसाधन-वितरण, और संवैधानिक मूल्यों के सशक्तीकरण से ही साकार होगी।भारतीय संविधान सामाजिक परिवर्तन का एक गतिशील उपकरण है क्योंकि इसमें समानता, सामाजिक न्याय और मानवीय गरिमा को मूलभूत स्थान दिया गया है। संविधान की प्रस्तावना, मौलिक अधिकार, निर्देशक सिद्धांत और कर्तव्य सामाजिक विकास की दिशा तय करते हैं। उदाहरण के लिए, समान अवसर का सिद्धांत जाति, वर्ग, लिंग, धर्म और आर्थिक विषमता के आधार पर उत्पन्न भेदभाव को चुनौती देता है। इसी प्रकार सामाजिक न्याय एवं कल्याण राज्य की अवधारणा समाज के वंचित वर्गों के उत्थान का आधार निर्मित करती है।

विकसित भारत 2047 का निर्माण केवल जीडीपी की वृद्धि या तकनीकी उन्नति का पर्याय नहीं है; यह एक ऐसे राष्ट्र की कल्पना है जहाँ प्रगति का लाभ समाज के अंतिम व्यक्ति तक पहुँचे। इसके लिए संविधान द्वारा निर्देशित मूल्य—धर्मनिरपेक्षता, लोकतांत्रिक सहभागिता, न्याय, समानता और सरकरात्मक उत्तरदायित्व—केंद्रीय भूमिका निभाते हैं। जैसे-जैसे भारत वैश्विक अर्थव्यवस्था में अग्रणी स्थिति प्राप्त कर रहा है, सामाजिक संरचना में बदलाव, शिक्षा का विस्तार, डिजिटल सशक्तीकरण, स्वास्थ्य सुरक्षा, और लैंगिक समानता जैसे क्षेत्रों में परिवर्तन अनिवार्य हो जाता है।सामाजिक परिवर्तन का संबंध केवल नीतिगत सुधारों से नहीं, बल्कि सामाजिक सोच और व्यवहार में परिवर्तन से है। संविधान की भावना नागरिकों में नैतिक उत्तरदायित्व और कर्तव्यपरायणता को विकसित करती है, जिससे लोकतंत्र अधिक मजबूत होता है। नागरिकों का सक्रिय लोकतांत्रिक भागीदारी, भ्रष्टाचार के विरुद्ध जागरूकता, पर्यावरण संरक्षण, वैज्ञानिक दृष्टिकोण और सामाजिक संवेदना—ये सभी "नए भारत" की बुनियाद हैं।

सामाजिक परिवर्तन की संवैधानिक नींव

भारतीय संविधान सामाजिक परिवर्तन का मूल आधार इसलिए माना जाता है क्योंकि यह राष्ट्र के राजनीतिक ढांचे के साथ-साथ सामाजिक संरचना को भी बदलने की क्षमता रखता है। संविधान के निर्माण के समय ही यह स्पष्ट था कि भारत केवल स्वतंत्रता प्राप्त कर लेने से विकसित राष्ट्र नहीं बन सकता, बल्कि उसे सामाजिक असमानताओं, आर्थिक विषमता, जातिगत विभाजन, लैंगिक भेदभाव और सांस्कृतिक बहिष्करण जैसी चुनौतियों से भी जूझना होगा। संविधान इन्हीं समस्याओं का समाधान लोकतांत्रिक मूल्यों, मानवाधिकारों और समान अवसर पर आधारित समाज की कल्पना के माध्यम से प्रस्तुत करता है। इसमें नागरिकों की गरिमा को सर्वोपरि रखते हुए ऐसा ढांचा निर्मित किया गया है जहाँ प्रत्येक व्यक्ति अपनी क्षमता के अनुसार प्रगति कर सके। संविधान की प्रस्तावना सामाजिक परिवर्तन की दिशा में मूल वैचारिक मार्गदर्शन प्रदान करती है। इसमें न्याय, स्वतंत्रता, समानता और बंधुता जैसे लक्ष्य निर्धारित किए गए हैं, जो किसी भी प्रगतिशील समाज की प्रमुख आधारशिलाएँ हैं। विशेष रूप से 'सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक न्याय' की अवधारणा यह स्पष्ट करती है कि विकास केवल आर्थिक वृद्धि तक सीमित नहीं होगा, बल्कि समाज के प्रत्येक वर्ग तक पहुँचने वाला होना चाहिए। यह दृष्टि विकसित भारत 2047 के लक्ष्य के साथ प्रत्यक्ष रूप से जुड़ी है, क्योंकि समावेशी विकास के बिना प्रगति स्थायी नहीं हो सकती। मौलिक अधिकार सामाजिक परिवर्तन की एक ठोस संरचना प्रदान करते हैं। इन अधिकारों के माध्यम से नागरिकों की स्वतंत्रता की रक्षा की जाती है तथा राज्य द्वारा किसी भी प्रकार के भेदभाव पर रोक लगाई जाती है। समानता का अधिकार जाति, धर्म, लिंग और जन्म के आधार पर भेदभाव को असंवैधानिक ठहराता है। इस प्रकार संविधान समाज में मौजूद ऐतिहासिक और सांस्कृतिक असमानताओं को समाप्त करने का प्रयास करता है। साथ ही शिक्षा का अधिकार, अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता और जीवन के अधिकार जैसे प्रावधान नागरिकों को सक्षम बनाते हैं कि वे लोकतांत्रिक ढांचे में सक्रिय भागीदारी कर सकें।

विकसित भारत 2047 की अवधारणा और संवैधानिक परिप्रेक्ष्य

विकसित भारत 2047 की अवधारणा एक दीर्घकालिक राष्ट्रीय दृष्टि है, जिसका उद्देश्य भारत को स्वतंत्रता के शताब्दी वर्ष तक एक समृद्ध, समावेशी, आत्मनिर्भर और वैश्विक प्रभावशाली राष्ट्र के रूप में स्थापित करना है। यह लक्ष्य केवल आर्थिक प्रगति तक सीमित नहीं है, बल्कि सामाजिक न्याय, सांस्कृतिक विविधता, लोकतांत्रिक सशक्तिकरण और सतत विकास जैसे विभिन्न पहलुओं को सम्मिलित करता है। इस दृष्टि का वैचारिक आधार सीधे भारतीय संविधान से प्राप्त होता है, क्योंकि संविधान ने प्रारंभ से ही समाज को समानता, स्वतंत्रता और न्याय के मूल्यों पर आगे बढ़ाने का संकल्प लिया था। इस प्रकार विकसित भारत 2047 कोई राजनीतिक नारा मात्र नहीं, बल्कि संवैधानिक आदर्शों पर आधारित राष्ट्र निर्माण का रूपांतरणकारी मार्ग है। संवैधानिक परिप्रेक्ष्य से विकसित भारत का मॉडल नागरिक-केंद्रित शासन पर आधारित है। संविधान ने ऐसी लोकतांत्रिक व्यवस्था स्थापित की जो जनता की भागीदारी को सर्वोच्च प्राथमिकता देती है। विकसित भारत की परिकल्पना में पारदर्शिता, ई-गवर्नेंस, जन कल्याणकारी नीतियाँ, स्थानीय निकायों का सशक्तीकरण और राज्य तथा नागरिकों के बीच उत्तरदायित्वपूर्ण संबंध प्रमुख भूमिका निभाते हैं। यह दृष्टिकोण उस सिद्धांत को पुष्ट करता है कि विकास तभी सार्थक होगा जब नागरिक स्वयं नीति निर्माण और क्रियान्वयन की प्रक्रिया के सक्रिय हिस्सेदार बनें। इसके अतिरिक्त, विकसित भारत 2047 का उद्देश्य सामाजिक असमानताओं को समाप्त कर समान अवसर आधारित समाज बनाना है। संविधान में समता, सकारात्मक भेदभाव की नीतियाँ और कमजोर वर्गों के संरक्षण से संबंधित प्रावधान इसी दिशा में निर्देशित हैं। अनुसूचित जाति, जनजाति, महिलाएँ, दिव्यांगजन और अल्पसंख्यक समुदायों के विकास के लिए बनाई गई नीतियाँ समावेशी राष्ट्र निर्माण की नींव रखती

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

हैं। विकसित भारत के लक्ष्य को प्राप्त करने के लिए राज्य की नीतियाँ शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा और कौशल विकास को प्राथमिकता देती हैं, जिससे प्रत्येक नागरिक राष्ट्र की प्रगति में सहभागी बन सके।

सामाजिक न्याय एवं समानता की दिशा

भारतीय संविधान का मूल उद्देश्य एक ऐसे समाज का निर्माण करना है जहाँ प्रत्येक व्यक्ति सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक रूप से समान अवसर प्राप्त कर सके। सामाजिक न्याय का अर्थ केवल भेदभाव का अभाव नहीं, बल्कि ऐतिहासिक, संरचनात्मक और सांस्कृतिक असमानताओं को समाप्त करने का सक्रिय प्रयास भी है। भारत जैसे विविधता-प्रधान समाज में जाति, लिंग, आर्थिक स्तर, भौगोलिक स्थिति और सांस्कृतिक पहचान के आधार पर अनेक असमानताएँ मौजूद रही हैं। संविधान ने सामाजिक न्याय को राष्ट्र निर्माण के केंद्र में रखते हुए ऐसी व्यवस्था विकसित की है जिसमें समान अवसर, गैर-भेदभाव और समावेशी विकास को प्राथमिकता मिलती है। विकसित भारत 2047 की यात्रा इसी संवैधानिक दृष्टि का आधुनिक विस्तार है जहाँ विकास का लाभ केवल विशेष वर्ग तक सीमित न रहकर समाज के प्रत्येक नागरिक तक पहुँचना चाहिए। समानता का अधिकार सामाजिक न्याय की आधारशिला है। यह अधिकार न केवल समाज में समान व्यवहार की गारंटी देता है, बल्कि असमानता मिटाने के लिए राज्य को सक्रिय हस्तक्षेप का अधिकार भी प्रदान करता है। सकारात्मक भेदभाव, आरक्षण नीति और सामाजिक सुरक्षा योजनाएँ इसी सिद्धांत पर आधारित हैं। इन नीतियों का लक्ष्य उन वर्गों को सशक्त करना रहा है जो लंबे समय से सामाजिक व्यवस्था में पीछे धकेले गए थे। अनुसूचित जाति, अनुसूचित जनजाति, पिछड़े वर्ग, महिलाएँ और दिव्यांगजन जैसे समूहों के लिए बनाई गई नीतियाँ सामाजिक न्याय को व्यवहारिक रूप प्रदान करती हैं और विकसित भारत के निर्माण में उन्हें सम्मानजनक स्थान दिलाने की दिशा में कार्य करती हैं। सामाजिक न्याय शिक्षा और कौशल विकास के माध्यम से भी सुदृढ़ होता है। संविधान में शिक्षा को मौलिक अधिकार का दर्जा दिया गया है ताकि समाज का प्रत्येक नागरिक ज्ञान और अवसरों तक पहुँच सके। विकसित भारत 2047 का लक्ष्य शिक्षा को केवल साक्षरता तक सीमित न रखकर उसे जीवन-उन्मुख, तकनीक-सक्षम और रोजगारोन्मुख बनाने पर केंद्रित है। नई शिक्षा नीति, डिजिटल शिक्षा, व्यावसायिक प्रशिक्षण और उच्च शिक्षा के विस्तार जैसे कदम सामाजिक और आर्थिक असमानताओं को कम करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहे हैं। जब हाशिए पर मौजूद समुदायों को गुणवत्तापूर्ण शिक्षा और कौशल विकास के अवसर मिलते हैं, तब वे आर्थिक रूप से सक्षम होते हैं और गरीबी का चक्र टूटता है। आर्थिक समानता सामाजिक न्याय का महत्वपूर्ण आयाम है। संविधान के दिशा-निर्देशक सिद्धांत संसाधनों के न्यायपूर्ण वितरण और सामाजिक सुरक्षा की व्यवस्था को प्रोत्साहित करते हैं। मनरेगा, स्वयं सहायता समूह, जनधन योजना, स्वास्थ्य बीमा, पोषण अभियान, महिला उद्यमिता कार्यक्रम और ग्रामीण विकास योजनाएँ आर्थिक सशक्तीकरण के साधन बनकर सामने आई हैं। विकसित भारत का मॉडल ऐसे समाज की कल्पना करता है जहाँ विकास का माप केवल GDP से नहीं, बल्कि समाज के अंतिम व्यक्ति तक पहुँचने वाले परिणामों से निर्धारित हो।

नागरिक सहभागिता एवं लोकतांत्रिक सशक्तिकरण

भारतीय लोकतंत्र की सबसे बड़ी शक्ति उसका नागरिक है। संविधान ने भारत को मात्र राजनीतिक लोकतंत्र तक सीमित नहीं रखा, बल्कि सामाजिक और भागीदारी आधारित लोकतंत्र की भावना पर बल दिया है। लोकतंत्र केवल चुनावों में वोट देने तक सीमित प्रक्रिया नहीं है; यह निरंतर चलने वाला सामाजिक-राजनीतिक संवाद है जिसमें नागरिक सक्रिय भूमिका निभाते हैं। विकसित भारत 2047 की संकल्पना उस जनभागीदारी को और अधिक व्यापक, समावेशी और सशक्त बनाने की दिशा में केंद्रित है, ताकि नागरिक केवल शासन के उपभोक्ता न रहकर नीतियों के सह-निर्माता बनें। जब समाज के विभिन्न वर्ग शासन प्रक्रियाओं में प्रत्यक्ष सहभागी होते हैं, तब नीतियाँ वास्तविक सामाजिक जरूरतों को प्रतिबिंबित करती हैं, और लोकतंत्र प्रगतिशील रूप से सशक्त बनता है। संविधान ने नागरिकों को अनेक अधिकार और स्वतंत्रताएँ प्रदान की हैं, जैसे अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता, संगठन बनाने का अधिकार, समानता का अधिकार और सूचना का अधिकार। ये अधिकार नागरिकों को शासन की आलोचना करने, विकल्प प्रस्तुत करने और निर्णय प्रक्रिया को प्रभावित करने की क्षमता देते हैं। सूचना का अधिकार विशेष रूप से पारदर्शिता और जवाबदेही को मजबूत करता है, जिससे भ्रष्टाचार और शक्ति केंद्रीकरण पर नियंत्रण होता है। विकसित भारत के संदर्भ में पारदर्शी शासन व्यवस्था लोकतंत्र को अधिक विश्वसनीय बनाती है और नागरिकों में राज्य के प्रति विश्वास बढ़ाती है। स्थानीय स्वशासन संस्थाएँ नागरिक सहभागिता की आधारशिला हैं। पंचायती राज और नगर निकायों को संविधान में संवैधानिक दर्जा देकर निर्णय प्रक्रिया को जमीनी स्तर पर विकेंद्रित किया गया। इससे स्थानीय समस्याएँ स्थानीय स्तर पर ही नागरिकों की भागीदारी से सुलझाई जाती हैं। ग्राम सभाएँ, महिला आरक्षण, सामाजिक न्याय समितियाँ और स्थानीय वित्तीय स्वायत्तता लोकतांत्रिक सशक्तिकरण के महत्वपूर्ण उपकरण हैं। विकसित भारत के मॉडल में स्थानीय लोकतंत्र की मजबूती अत्यंत आवश्यक है, क्योंकि केवल केंद्र और राज्य स्तर की नीतियों से व्यापक सामाजिक परिवर्तन संभव नहीं, बल्कि स्थानीय निकाय ही समाज के वास्तविक विकास को दिशा देते हैं।

सांस्कृतिक विविधता एवं राष्ट्रीय एकता

भारत विश्व की उन प्राचीन सभ्यताओं में से है जहाँ विविधता केवल सांस्कृतिक विशेषता नहीं, बल्कि सामाजिक संरचना की मूल पहचान है। यहाँ भाषा, धर्म, जातीयता, परंपराएँ, कला, जीवन शैली, आस्था और सामाजिक मान्यताओं के अनेक रूप एक साथ विद्यमान हैं। यह विविधता सदियों के ऐतिहासिक विकास, भौगोलिक विस्तार, सांस्कृतिक आदान-प्रदान और सामाजिक संवाद का परिणाम है। संविधान ने इस विविधता को केवल स्वीकार ही नहीं किया, बल्कि उसे राष्ट्रीय एकता की शक्ति के रूप में स्थापित किया। विकसित भारत 2047 की दृष्टि भी इस विचार से प्रेरित है कि भारत की उन्नति उसके बहुलतावाद और सांस्कृतिक समन्वय पर आधारित होगी, जहाँ विविधता को विभाजन की नहीं, बल्कि समृद्धि की पहचान के रूप में देखा जाएगा।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

संविधान ने धर्मनिरपेक्षता, समान नागरिक अधिकार और सांस्कृतिक एवं शैक्षिक अधिकारों के माध्यम से सभी समुदायों की पहचान और अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता सुनिश्चित की है। यह व्यवस्था किसी भी एक सांस्कृतिक मॉडल को राष्ट्र की पहचान के रूप में थोपने के बजाय विभिन्न सांस्कृतिक समूहों को समान रूप से सम्मान प्रदान करती है। यह दृष्टि सामाजिक सद्भाव, सहिष्णुता और बंधुता की भावना को बढ़ावा देती है, जो राष्ट्रीय एकता के लिए आवश्यक है। विकसित भारत 2047 का लक्ष्य तभी साकार हो सकता है जब राष्ट्र विविध समुदायों के बीच संवाद, सहयोग और समान गरिमा के सिद्धांत पर आगे बढ़े। सांस्कृतिक विविधता का संरक्षण केवल संवैधानिक दायित्व नहीं, बल्कि सामाजिक प्रगति का साधन भी है। भारत की लोककलाएँ, हस्तशिल्प, भाषाएँ, परंपराएँ और जनजातीय ज्ञान प्रणालियाँ न केवल सांस्कृतिक धरोहर हैं, बल्कि आर्थिक सशक्तिकरण का भी स्रोत हैं। पर्यटन, रचनात्मक उद्योग, सांस्कृतिक उद्यमिता और कला-आधारित रोजगार के विस्तार से यह विविधता आर्थिक विकास को प्रोत्साहित कर सकती है। विकसित भारत 2047 की परिकल्पना में स्थानीय भाषाओं, जनजातीय परंपराओं और क्षेत्रीय विरासत को वैश्विक स्तर पर पहचान दिलाना महत्वपूर्ण है। लोकतांत्रिक ढांचा भी राष्ट्रीय एकता को मजबूत करता है। प्रतिनिधिक राजनीति, स्थानीय शासन प्रणाली, चुनावी सहभागिता और सार्वजनिक नीति में विविध समुदायों की भागीदारी से एक समावेशी राष्ट्र का निर्माण होता है। जब समाज के सभी वर्ग निर्णय प्रक्रिया का हिस्सा बनते हैं, तब राष्ट्रीय एकता औपचारिक अवधारणा नहीं रहती, बल्कि जनसंवेदना पर आधारित वास्तविक अनुभव बन जाती है। यह सहभागिता सामाजिक असंतोष को कम करती है और संवाद आधारित समाधान को बढ़ावा देती है।

समावेशी विकास एवं सतत राष्ट्र निर्माण

समावेशी विकास वह प्रक्रिया है जिसमें समाज के प्रत्येक वर्ग को विकास के लाभों में समान भागीदारी का अवसर मिलता है। विकसित भारत 2047 की परिकल्पना केवल आर्थिक प्रगति तक सीमित नहीं है, बल्कि यह सामाजिक समानता, पर्यावरण संरक्षण, मानव गरिमा, सांस्कृतिक सम्मान और संसाधनों के न्यायपूर्ण वितरण पर आधारित एक व्यापक विकास मॉडल प्रस्तुत करती है। संविधान के दिशा-निर्देशक सिद्धांत इसी विचारधारा को आगे बढ़ाते हैं, जहाँ राज्य का उद्देश्य सार्वजनिक हित, सामाजिक सुरक्षा और आर्थिक न्याय सुनिश्चित करना है। यदि विकास केवल कुछ विशेष वर्गों तक सीमित रह जाए, तो वह स्थायी और लोकतांत्रिक नहीं माना जा सकता। इसलिए विकसित भारत का लक्ष्य ऐसे समाज का निर्माण है जहाँ अवसरों, संसाधनों और निर्णय प्रक्रिया में सभी नागरिकों की समान पहुँच हो। समावेशी विकास का पहला आधार आर्थिक समानता है। भारत में गरीबी, बेरोजगारी, ग्रामीण-शहरी अंतर और आय विषमता जैसी समस्याएँ लंबे समय से विकास की राह में बाधा रही हैं। इन चुनौतियों का समाधान केवल आर्थिक वृद्धि की दर बढ़ाने से नहीं, बल्कि रोजगार आधारित वृद्धि, स्थानीय अर्थव्यवस्था को बढ़ावा देने और समाज के अंतिम व्यक्ति तक संसाधन पहुँचाने से होगा। स्वरोजगार, स्टार्टअप, ग्रामीण उद्योग, डिजिटल बाजार, महिला स्व-सहायता समूह और उद्यमिता प्रोत्साहन योजनाएँ आर्थिक सहभागिता को विस्तृत करती हैं। विकसित भारत 2047 की दृष्टि ऐसी अर्थव्यवस्था बनाने पर केंद्रित है जो श्रम आधारित, तकनीक-संचालित और सामाजिक रूप से संतुलित हो। इसके साथ ही, सतत विकास समावेशी राष्ट्र निर्माण का अभिन्न अंग है। पर्यावरण संरक्षण, प्राकृतिक संसाधनों का संतुलित उपयोग, नवीकरणीय ऊर्जा का प्रोत्साहन और जलवायु परिवर्तन से निपटने की रणनीति भविष्य की पीढ़ियों के लिए आवश्यक हैं। संविधान ने नागरिकों और राज्य दोनों के लिए पर्यावरण संरक्षण को दायित्व और कर्तव्य के रूप में स्थापित किया है। विकसित भारत का मॉडल उद्योगीकरण को केवल उत्पादन वृद्धि के रूप में नहीं, बल्कि पर्यावरण-अनुकूल, नवाचार आधारित और हरित ऊर्जा पर आधारित विकास पथ के रूप में देखता है। सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, हरित परिवहन और जल संरक्षण कार्यक्रम पर्यावरण और आर्थिक विकास के बीच संतुलन स्थापित करने के महत्वपूर्ण साधन हैं।

निष्कर्ष एवं सुझाव

निष्कर्षतः जनजातीय समाज भारतीय सभ्यता का प्राचीन और महत्वपूर्ण अंग है, जिसकी सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक और राजनीतिक संरचनाएँ प्राकृतिक परिवेश, सामुदायिक जीवन, आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्था और सांस्कृतिक परंपराओं पर आधारित रही हैं। आधुनिकता, बाज़ारवाद, उद्योगीकरण, वैश्वीकरण तथा राजनीतिक हस्तक्षेप ने जहां जनजातीय समाज को शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार और तकनीकी अवसरों से जोड़ा है, वहीं दूसरी ओर भूमि-अधिकार हनन, विस्थापन, पर्यावरण असंतुलन, सांस्कृतिक क्षरण, गरीबी और पहचान संकट जैसी गंभीर चुनौतियाँ भी उत्पन्न की हैं। यह स्पष्ट है कि विकास प्रक्रियाएँ जनजातीय समाज के लिए केवल अवसर नहीं, बल्कि संघर्ष और अनुकूलन का क्षेत्र भी बन गई हैं। अतः यह आवश्यक है कि विकास के प्रत्येक चरण में जनजातीय समुदायों की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, सामुदायिक हित, सांस्कृतिक विविधता और पारंपरिक ज्ञान का सम्मान किया जाए। वर्तमान विकास नीतियों में वन अधिकार अधिनियम, पंचायत (अनुसूचित क्षेत्रों पर विस्तार) अधिनियम, जनजातीय छात्रावास योजनाएँ, वनोपज समर्थन मूल्य योजना, महिला सशक्तिकरण कार्यक्रम तथा हस्तशिल्प प्रोत्साहन जैसी पहलें महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही हैं, परंतु इनके क्रियान्वयन में पारदर्शिता और समुदाय-केन्द्रित दृष्टिकोण का अभाव देखा जाता है। नीति-निर्माण में अक्सर जनजातीय समुदायों को लाभार्थी माना जाता है, सहभागी नहीं, जिसके कारण विकास योजनाएँ स्थानीय आवश्यकताओं और सांस्कृतिक संवेदनशीलता से दूर हो जाती हैं। इस स्थिति में आवश्यक है कि विकास कार्य *संरक्षण* की भावना के साथ *सहभागिता* और *सशक्तिकरण* के सिद्धांतों पर आधारित हों, ताकि समुदाय स्वयं अपनी प्रगति के निर्णयकर्ता बन सके। भविष्य के लिए यह महत्वपूर्ण है कि जनजातीय पहचान की रक्षा को विकास प्रक्रिया का मूल आधार बनाया जाए। भूमि और प्राकृतिक संसाधनों पर उनके पारंपरिक अधिकारों को कानूनी और प्रशासनिक रूप से सुरक्षित किया जाना चाहिए, और किसी भी उद्योग, खनन या बांध परियोजना के पहले उनकी स्वीकृति और हितों को प्राथमिकता दी जानी चाहिए। शिक्षा की नीतियों में मातृभाषा आधारित प्रारंभिक शिक्षा और स्थानीय जीवन पद्धति से जुड़ी ज्ञान परंपराओं का समावेश आवश्यक है। स्वास्थ्य सेवाओं में आधुनिक चिकित्सा के साथ पारंपरिक चिकित्सकीय ज्ञान को भी समान रूप से महत्व दिया जाना चाहिए। आर्थिक सशक्तिकरण के लिए वनोपज आधारित उद्योग, हस्तशिल्प, सांस्कृतिक पर्यटन, कृषि-वन प्रबंधन, और सामुदायिक

व्यापार नेटवर्क को बढ़ावा दिया जाना चाहिए, ताकि रोजगार बाहरी निर्भरता पर आधारित न रहकर स्थानीय संसाधनों पर आधारित आत्मनिर्भर मॉडल बन सके।

References

1. Ambedkar, B. R. (1946). *Annihilation of Caste*. National Publishing House.
2. Austin, G. (2003). *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*. Oxford University Press.
3. Elwin, V. (1955). *The Tribal World of Verrier Elwin*. Oxford University Press.
4. Guha, R. (2019). *India After Gandhi: The History of the World's Largest Democracy*. HarperCollins.
5. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
6. World Bank. (2021). *Social Inclusion and Development in South Asia*. World Bank Publications.
7. NITI Aayog. (2021). *India @ 75 to India @ 2047: Strategic Vision Report*. Government of India.
8. UNESCO. (2020). *Indigenous Knowledge and Sustainability*. UNESCO Publications.
9. Sharma, D. K. (2018). *Indian Society and Social Change*. Rawat Publications.
10. Mahapatra, G. (2016). *Tribal Society and Development in India*. Prabhat Publications.
11. Turtle, K. (2022). *Sustainable Tribal Livelihoods in India*. Routledge.
12. Panigrahi, L., & Bose, S. (2017). *Adivasi Rights and Social Justice*. SAGE Publications.
13. Government of India, Ministry of Tribal Affairs. (2023). *Forest Rights Act: Implementation Report*. Government of India.
14. Iyengar, K. (2015). *Indigenous People, Law and Land Rights in India*. Cambridge Scholars Publishing.
15. NITI Aayog. (2023). *SDG India Index: Inclusive Growth Report*. Government of India.
16. Rajagopal, A. (2014). *Politics after Television: Religious Nationalism and the Reshaping of the Indian Public*. Cambridge University Press.
17. Prasad, K. (2012). *Environment, Culture and Development*. Rajkamal Publications.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतीय संविधान: विकसित भारत 2047 च्या शाश्वत व समावेशक राष्ट्रनिर्मितीचा पाया

विकास भीमराव पाईकराव
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय,दारव्हा संलग्नित , संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती
Email: vikaspaikrao141@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171112
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 55-60
Nov. 2025
Submitted: 17 Oct. 2025
Revised: 27 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

"विकसित भारत 2047" या राष्ट्रीय दृष्टीकोनाच्या निर्मितीसाठी भारतीय संविधानाची भूमिका मूलभूत व सर्वसमावेशक आहे. संविधानातील प्रस्तावना, मूलभूत अधिकार, कर्तव्ये, राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्त्वे तसेच लोकशाही व सहकारी संघराज्यवादाची चौकट देशाच्या शाश्वत, न्याय्य आणि समावेशक प्रगतीस मार्गदर्शन करते. सामाजिक न्याय, पर्यावरण संरक्षण, तंत्रज्ञानाधिष्ठित विकास, नागरिक सक्षमीकरण आणि सुशासन यांसारख्या घटकांना संविधानाने दिलेला वैचारिक पाया 2047 च्या विकसित भारताची दिशा ठरवतो. शिक्षण, आरोग्य, समान संधी, आर्थिक वाढ, डिजिटल प्रगती आणि पर्यावरणपूरक धोरणे ही विकसित राष्ट्रनिर्मितीची प्रमुख आधारशिला ठरत असून, या लेखात संविधान आणि विकसित भारताच्या भविष्यदृष्टीतील परस्परसंबंधाचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. एकूणच, भारतीय संविधान हे विकसित भारत 2047 च्या शाश्वत व समावेशक राष्ट्रनिर्मितीचे केंद्रीय मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून उभे राहते.

सूचक शब्द: *भारतीय संविधान, विकसित भारत 2047, शाश्वत विकास, समावेशक राष्ट्रनिर्मिती, सामाजिक न्याय, मूलभूत अधिकार, धोरणनिर्देशक तत्त्वे, लोकशाही, पर्यावरण संरक्षण, नागरिक सक्षमीकरण, डिजिटल गव्हर्नन्स, तंत्रज्ञानाधिष्ठित विकास, सहकारी संघराज्यवाद.*

प्रस्तावना

भारताच्या संविधानाने 26 जानेवारी 1950 पासून आजपर्यंत भारतीय लोकशाहीला स्थैर्य, दिशा आणि सामर्थ्य दिले आहे. विविधतेने नटलेल्या समाजाला एकत्र बांधून, समानता, न्याय, स्वातंत्र्य व बंधुतेच्या मूल्यांवर आधारित राष्ट्रनिर्मितीचे भक्कम फ्रेमवर्क संविधानाने प्रदान केले. आज "विकसित भारत 2047" या दीर्घकालीन राष्ट्रीय संकल्पनेने देशाला नव्या उंचींच्या दिशेने प्रवास सुरू केला आहे. हा प्रवास केवळ आर्थिक प्रगतीपुरता मर्यादित नाही, तर तो सामाजिक न्याय, शाश्वत विकास, समावेशकता, सुशासन आणि वैज्ञानिक प्रगती यांचा एकात्म दृष्टीकोन आहे. भारत 2047 मध्ये स्वातंत्र्याच्या शताब्दीला पोहोचेल. त्या ऐतिहासिक क्षणी भारत "विकसित", "शाश्वत", "न्याय्य", "समावेशक", आणि "तंत्रज्ञान-सक्षम" राष्ट्र म्हणून जगासमोर उभा राहावा हीच दृष्टी आहे. या राष्ट्रीय ध्येयाला सक्षम बनवणाऱ्या काही मूलभूत रचनांमध्ये भारतीय संविधान ही सर्वात सशक्त व केंद्रीय भूमिका निभावणारी संस्था आहे. संविधानाने दिलेला वैचारिक पाया, मूल्याधिष्ठान, कलमे, मूलभूत अधिकार, मूलभूत कर्तव्ये व राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्वे हीच 2047 च्या भारताच्या निर्मितीची मुख्य दिशा ठरवतात. या लेखात संविधानाच्या विविध पैलूंचा विकसित भारत 2047 च्या दृष्टीने विचार केला असून, संविधान कशाप्रकारे शाश्वत, समृद्ध व समावेशक भारताच्या निर्मितीचा अविभाज्य पाया आहे याचा सर्वांगीण आढावा घेतला आहे. भारतीय संविधान हे देशाच्या विकासाचा मूलभूत दस्तऐवज आहे, ज्यामध्ये देशाच्या विकासासाठी आवश्यक असलेली मूलभूत तत्त्वे आणि मूल्ये नमूद केली आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
विकास भीमराव पाईकराव, मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय,दारव्हा संलग्नित, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

How to cite this article:
पाईकराव, . विकास . भीमराव. (2025). भारतीय संविधान: विकसित भारत 2047 च्या शाश्वत व समावेशक राष्ट्रनिर्मितीचा पाया. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 55–60.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18130168

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18130168
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

विक्सित भारताची कल्पना भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेमध्ये नमूद केली आहे, ज्यामध्ये देशाला एक सशक्त, समृद्ध आणि न्यायप्रिय समाज बनवण्याचे उद्दिष्ट नमूद केले आहे.

भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये : राष्ट्रनिर्मितीची मूलभूत पायाभरणी

भारतीय संविधान जगातील सर्वात मोठे लिखित संविधान म्हणून ओळखले जाते. याची वैशिष्ट्ये आजच्या काळातही अत्यंत आधुनिक व प्रगतिशील आहेत.

1 लोकशाहीची दृढ पायाभरणी

भारतीय संविधानाने भारताला सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही आणि गणराज्य म्हणून परिभाषित केले. ही व्याख्या विकसित भारत 2047 च्या मूल्यांना मार्गदर्शक ठरते—कारण विकास केवळ आर्थिक नसून तो लोकशाही मूल्यांमध्ये नांदणारा असायला हवा.

2 मूलभूत अधिकार : मानवकेंद्रित विकासाचा पाया

संविधानातील मूलभूत अधिकार हे नागरिकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असलेले संरक्षण कवच आहे. शिक्षणाचा हक्क, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, समानता, भेदभावमुक्ती, कायद्यापुढील समता—हे सर्व विकसित भारतासाठी अनिवार्य आहेत.

3 राज्यघटनेतील लवचिकता

संविधान कठोर आणि लवचिक यांचा समतोल राखते. बदलत्या काळानुरूप दुरुस्त्या करून विकासाची प्रक्रिया समर्थ केली जाते. डिजिटल गव्हर्नन्स, पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक न्याय यांसारख्या गरजांना अनुरूप सुधारणा वेळोवेळी करण्यात आल्या आहेत.

4 संघराज्य व्यवस्था आणि सहकारी संघराज्यवाद

विकसित भारतासाठी केंद्र आणि राज्यांमधील सामंजस्यपूर्ण सहकार्य अत्यावश्यक आहे. संविधानाने सहकारी व स्पर्धात्मक संघराज्यवादाच्या संकल्पनांना अधोरेखित केले, ज्यामुळे विकास सर्व राज्यांमध्ये संतुलित पद्धतीने होऊ शकतो.

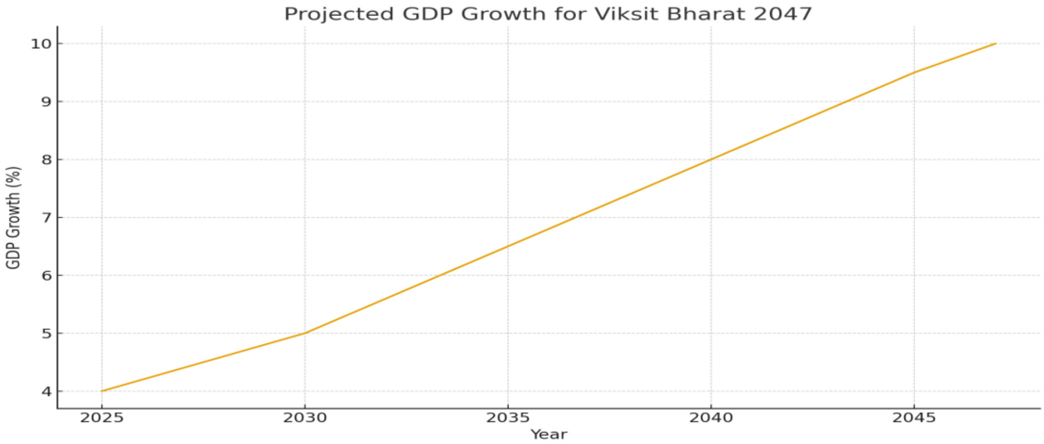

विकसित भारत 2047: एकात्मिक संकल्पना

"विकसित भारत 2047" ही केवळ आर्थिक वृद्धीची संकल्पना नाही. ती खालील घटकांचा समन्वय साधते:

- **सामाजिक न्याय आणि समता**
- **शाश्वत आणि पर्यावरणपूरक विकास**
- **आर्थिक स्वावलंबन आणि नवसंकल्पना**
- **तंत्रज्ञान-आधारित प्रगती**
- **सर्वसमावेशक शिक्षण व आरोग्य**

विकसित भारताची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

1. समृद्ध अर्थव्यवस्था: विक्सित भारताची अर्थव्यवस्था मजबूत आणि स्थिर असली पाहिजे, ज्यामध्ये सर्व नागरिकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध असतील.

2. सामाजिक न्याय: विक्सित भारतामध्ये सामाजिक न्यायाची व्यवस्था असली पाहिजे, ज्यामध्ये सर्व नागरिकांना समान अधिकार आणि संधी उपलब्ध असतील.

3. शिक्षण आणि स्वास्थ्य: विक्सित भारतामध्ये शिक्षण आणि स्वास्थ्य सेवांची व्यवस्था असली पाहिजे, ज्यामध्ये सर्व नागरिकांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि स्वास्थ्य सेवांचा लाभ घेता येईल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

4. पर्यावरण संरक्षण: विक्सित भारतामध्ये पर्यावरण संरक्षणाची व्यवस्था असली पाहिजे, ज्यामध्ये देशाच्या प्राकृतिक संसाधनांचे संरक्षण आणि संवर्धन केले जाईल.

5. नागरिक सक्षमीकरण: विक्सित भारतामध्ये नागरिक सक्षमीकरणाची व्यवस्था असली पाहिजे, ज्यामध्ये सर्व नागरिकांना देशाच्या निर्णय प्रक्रियेत भाग घेता येईल.

विकसीत भारतासाठी आवश्यक उपाय:

1. शिक्षण आणि प्रशिक्षण: देशातील शिक्षण व्यवस्था सुधारण्यासाठी आणि नागरिकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांची व्यवस्था करावी.

2. आर्थिक विकास: देशाच्या आर्थिक विकासासाठी आवश्यक असलेले उद्योग आणि सेवांची स्थापना करावी आणि देशातील संसाधनांचा विकास करावा.

3. सामाजिक न्याय: देशातील सामाजिक न्यायाची व्यवस्था सुधारण्यासाठी आणि सर्व नागरिकांना समान अधिकार आणि संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना कराव्यात.

4. पर्यावरण संरक्षण: देशातील पर्यावरण संरक्षणाची व्यवस्था सुधारण्यासाठी आणि देशाच्या प्राकृतिक संसाधनांचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना कराव्यात.

5. नागरिक सक्षमीकरण: देशातील नागरिक सक्षमीकरणाची व्यवस्था सुधारण्यासाठी आणि सर्व नागरिकांना देशाच्या निर्णय प्रक्रियेत भाग घेता येईल अशी व्यवस्था करावी.

सबल लोकशाही व सुशासन
सांस्कृतिक वारसा आणि आधुनिकता यांचा समन्वय
या सर्व उद्दिष्टांच्या पायाभरणीला संविधानातील मूल्ये व तत्त्वे अनिवार्य आहेत.

संविधानातील मूलभूत अधिकार आणि विकसित भारताचे नागरिक

1 समानतेचा हक्क: समावेशक वाढ

विकसित भारत 2047 साठी सर्व नागरिकांना समान संधी देणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संविधानातील अनुच्छेद 14 ते 18 समानतेची संकल्पना स्थापतात. जात, धर्म, लिंग, भाषा किंवा प्रदेशावर आधारित भेदभावविरहित समाजच प्रगतीचा आधार ठरतो.

2 शिक्षणाचा हक्क आणि मानव संसाधन विकास

अनुच्छेद 21A अंतर्गत शिक्षणाचा अधिकार मुलांना उपलब्ध आहे. शिक्षण-सशक्त नागरिकांशिवाय विकसित भारताची निर्मिती अशक्य आहे. भविष्यकालात तंत्रज्ञान, संशोधन, नवकल्पना आणि उद्योजकता यांचा पाया शिक्षणात आहे.

3 अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य: नवकल्पनेचे मूलतत्त्व

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य (अनुच्छेद 19) हे सामाजातील विचारांची मुक्त देवाणघेवाण, विज्ञान व तंत्रज्ञानातील नवीन कल्पना आणि लोकशाहीचा विस्तार यांचे मुख्य स्रोत आहे.

राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्वे: विकसित भारत 2047 ची नीति-मार्गदर्शकता

DPSP (Directive Principles of State Policy) संविधानाच्या भाग IV मध्ये आहेत.
ही तत्त्वे “विकास” आणि “कल्याण” यांचे भवितव्य निश्चित करतात.

1 आर्थिक आणि सामाजिक न्याय

अनुच्छेद 38 व 39 सामाजिक व आर्थिक न्यायावर भर देतात. गरिबी निर्मूलन, रोजगार निर्मिती, समान वितरण, श्रमिकांचे संरक्षण—हे सर्व विकसित भारताचे अपरिहार्य घटक आहेत.

2 पर्यावरण संरक्षण व शाश्वत विकास

अनुच्छेद 48A पर्यावरण संवर्धनाची जबाबदारी राज्यावर टाकतो.2047 चा भारत हरित तंत्रज्ञान, स्वच्छ ऊर्जा, कार्बन-न्यूट्रल अर्थव्यवस्था व जैवविविधतेच्या संवर्धनावर आधारित असायला हवा.

3 विज्ञान, संशोधन आणि आधुनिक तंत्रज्ञान

अनुच्छेद 51A (h) नागरिकांना वैज्ञानिक दृष्टीकोन वाढवण्याचे कर्तव्य सांगतो. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, क्वांटम तंत्रज्ञान, अवकाश संशोधन, जैव-तंत्रज्ञान यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये संशोधनाला संविधानिक आधार मिळतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

स्थानिक स्वराज्य संस्था: तळागाळातील लोकशाही आणि स्थानिक विकास

विकसित भारत 2047 साठी तळागाळापर्यंत विकास पोहोचणे अत्यावश्यक आहे. 73 वा व 74 वा दुरुस्तीमुळे पंचायत राज आणि महानगरपालिका व्यवस्थेला संवैधानिक आधार मिळाला.

- स्थानिक निर्णयप्रक्रिया
- महिला सक्षमीकरण (महिलांसाठी राखीव जागा)
- स्थानिक पातळीवर शाश्वत विकास प्रकल्प
- मूलभूत नागरी सुविधा

ही सर्व देशाच्या समग्र प्रगतीसाठी महत्त्वाची आहेत.

न्यायपालिकेची भूमिका : न्याय्य व पारदर्शक राष्ट्रनिर्मिती

भारतीय न्यायपालिका संविधानाची रक्षक आहे. विकसित भारतासाठी न्यायव्यवस्था पारदर्शक, जलद आणि प्रभावी असणे आवश्यक आहे.

- ई-कोर्ट्स
- न्यायप्रवेश सुलभता
- मानवी अधिकारांचे संरक्षण
- सामाजिक व पर्यावरणीय न्यायाची अंमलबजावणी

हे घटक नागरिकांच्या जीवनमानात थेट सुधारणा घडवतात.

सुशासन, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व

संविधानाने कार्यकारी व विधायी यंत्रणेला स्पष्ट अधिकार व जबाबदाऱ्या दिल्या आहेत.

लोकशाहीतील जबाबदारी

लोकप्रतिनिधींची जबाबदारी,विधिमंडळाचे नियंत्रण,प्रशासकीय पारदर्शकता हे सर्व विकसित भारतासाठी अत्यावश्यक आहेत.

डिजिटल गव्हर्नन्स

डिजिटल इंडिया, ई-गव्हर्नन्स, सार्वजनिक सेवांचा ऑनलाइन विस्तार—या सर्व सुधारणा संविधानाच्या मूलभूत तत्त्वांनीच प्रेरित आहेत.

सामाजिक समावेशन: संविधानातील आरक्षण व्यवस्था आणि कल्याणकारी धोरणे

1 सामाजिक न्याय

SC, ST, OBC यांच्यासाठी आरक्षणाचा पाया समानतेच्या व्यापक संकल्पनेत आहे. विकसित भारत 2047 हे समाजातील सर्व घटकांच्या सहभागाशिवाय शक्य नाही.

2 लैंगिक समानता

संविधानाने महिलांना समान हक्क दिले. महिला सक्षमीकरण, आरोग्य, शिक्षण, रोजगार व निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग हे भविष्यातील भारताचे मुख्य आधारस्तंभ आहेत.

पर्यावरणीय संवर्धन : शाश्वत भारताची भविष्यदृष्टी

1 संविधानातील पर्यावरणाभिमुखता

अनुच्छेद 48A व 51A(g) पर्यावरण संवर्धनाला प्रोत्साहन देतात.

2 विकसित भारतातील पर्यावरणपूरक उपाय

स्वच्छ ऊर्जा,इलेक्ट्रिक मोबिलिटी,कचरा व्यवस्थापन,हवामान बदलावर उपाय,शाश्वत विकासाची दृष्टी संविधानाच्या पर्यावरणीय तत्त्वांवर आधारित आहे.

सांस्कृतिक वारसा, विविधता आणि राष्ट्रीय एकात्मता

भारताची विविधता ही संविधानाने जपलेली आणि संरक्षित केलेली आहे. भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक विविधतेचे संरक्षण हा विकसित भारताच्या स्थैर्याचा आधार आहे.

संविधान अनुच्छेद 29-30 अंतर्गत सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्कांची हमी देते, ज्यामुळे राष्ट्रीय ऐक्य अधिक दृढ होते.

तंत्रज्ञान आणि डिजिटल युगातील संविधानिक मूल्ये

2047 चा भारत तंत्रज्ञान-सक्षम असेल. अशा वेळी डेटा संरक्षण, गोपनीयता, डिजिटल अधिकार यांचा संविधानाशी निकट संबंध आहे.

1 गोपनीयतेचा मूलभूत हक्क

सुप्रीम कोर्टाच्या निर्णयानंतर गोपनीयतेला मूलभूत हक्काची मान्यता मिळाली—ही डिजिटल युगातील सर्वात मोठी संविधानिक प्रगती आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

2 डिजिटल समावेशन

इंटरनेट प्रवेश,डिजिटल साक्षरता,ई-कॉमर्स, ई-शिक्षण, ई-हेल्थ हे सर्व समान संधी निर्माण करतात.

संविधान आणि राष्ट्रीय सुरक्षेची चौकट

विकसित भारत हा सुरक्षित भारतही असावा लागतो. संविधानाने केंद्राला सशक्त संरक्षण व्यवस्था, कायदा-सुव्यवस्था, राष्ट्रीय एकात्मता आणि आपत्ती व्यवस्थापनाचा व्यापक अधिकार दिला आहे.

राष्ट्रीय सुरक्षेचे संवैधानिक आधार देशाला स्थैर्य प्रदान करतात, जे विकासासाठी अनिवार्य आहे.

2047 च्या भारतासाठी संविधानाचे महत्व —

विकसित भारत **2047** ही संकल्पना केवळ योजनांचा संच नाही**,** तर मूल्याधिष्ठित राष्ट्रनिर्मितीचा मार्ग आहे. भारतीय संविधान या मार्गाची पायाभरणी करते:

- मानवी मूल्यांवर आधारित लोकशाही
- समान संधींची हमी
- सामाजिक व आर्थिक न्याय
- शाश्वतता व पर्यावरण संरक्षण
- तंत्रज्ञानासह प्रगतिशीलता
- संघराज्यीय सहकार्य
- सांस्कृतिक विविधतेचे रक्षण
- सबल संस्था व सुशासन

शाश्वत व समावेशक राष्ट्रनिर्मितीचा पाया"

शाश्वत राष्ट्रनिर्मिती (Sustainable Nation-Building)

अशी राष्ट्रनिर्मिती जी *दीर्घकालीन टिकाऊ* असते, ज्यामध्ये संसाधनांचा समतोल वापर, पर्यावरणाचे रक्षण आणि भावी पिढ्यांच्या कल्याणाचा विचार केला जातो. यात आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय संतुलन राखून विकास केला जातो.

समावेशक राष्ट्रनिर्मिती (Inclusive Nation-Building)

अशी प्रक्रिया ज्यात *प्रत्येक नागरिकाला समान संधी* मिळते—जात, लिंग, धर्म, भाषा, आर्थिक स्थिती किंवा भौगोलिक स्थान काहीही असो. यात समाजातील सर्व घटकांचे मत, सहभाग आणि प्रगती यांना समान महत्त्व दिले जाते.

निष्कर्ष

भारतीय संविधान हे केवळ कायदेशीर दस्तऐवज नाही, तर भारताच्या आत्म्याचे प्रतिबिंब आहे. 1947 मध्ये मिळालेल्या राजकीय स्वातंत्र्याला 1950 नंतर सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक स्वातंत्र्याची दिशा संविधानाने दिली. 2047 चा भारत—विकसित, प्रगत, समावेशक, शाश्वत आणि शांततापूर्ण—हा संविधानाच्या मूल्यांना दृढपणे स्वीकारूनच शक्य आहे.

आगामी दशकांत भारताचे तंत्रज्ञान, अर्थव्यवस्था, पायाभूत सुविधा आणि समाजरचना नवे रूप धारण करतील, परंतु या बदलांचे केंद्रबिंदू संविधानातील *न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता* हे सार्वकालिक मूल्येच राहतील.

म्हणूनच, **"भारतीय संविधान : विकसित भारत 2047 च्या शाश्वत व समावेशक राष्ट्रनिर्मितीचा पाया"** हे विधान केवळ घोषवाक्य नाही, तर आज आणि पुढील पिढ्यांसाठी एक मजबूत, मार्गदर्शक आणि प्रेरणादायी सत्य आहे.

विकसित भारताची कल्पना भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेमध्ये नमूद केली आहे, ज्यामध्ये देशाला एक सशक्त, समृद्ध आणि न्यायप्रिय समाज बनवण्याचे उद्दिष्ट नमूद केले आहे. विक्सित भारतासाठी आवश्यक असलेली प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि उपाययोजना या लेखामध्ये नमूद केल्या आहेत. देशाच्या विकासासाठी आवश्यक असलेले शिक्षण, आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय, पर्यावरण संरक्षण आणि नागरिक सक्षमीकरण यावर विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे

संदर्भ सूची

1. भारतीय राज्यघटना – भारत सरकार प्रकाशन विभाग
2. अमर्त्य सेन (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.
3. संयुक्त राष्ट्रसंघ (UN). (2015). Sustainable Development Goals (SDGs) – अधिकृत अहवाल.
4. Planning Commission / NITI Aayog (भारत सरकार). Inclusive Growth Reports.

5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिखित वाङ्मय – सामाजिक न्याय व समता संबंधी ग्रंथ.
6. World Bank (2020). World Development Report – Inclusive Growth and Sustainable Development.
7. UNESCO (2022). Education for Sustainable Development.
8. Drèze, J. & Sen, A. (2013). An Uncertain Glory: India and its Contradictions. Penguin Books.
9. Sachs, J. (2015). The Age of Sustainable Development. Columbia University Press.
10. भारतीय प्रशासन अकादमीचे (LBSNAA) Governance, Inclusive Development & Sustainability विषयक लेखन व प्रशिक्षण सामग्री.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतीय राज्यघटनेतील भाषिक तरतुदी – एक अभ्यास

गजानन दत्तात्रय चव्हाण
सहयोगी प्राध्यापक, वीर वाजेकर कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,महालण विभाग, फुंडे, उरण
Eamil: profgdchavan@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171113
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 61-65
Nov. 2025

Submitted: 17 Oct. 2025
Revised: 27 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

शोधनिबंधाचा संक्षिप्त गोषवारा:

• अनुच्छेद ३४३ नुसार, संघाची राजभाषा देवनागरी लिपीतील हिंदी असून, संक्रमणकाळासाठी इंग्रजीचा वापर सुरू ठेवण्याचा उल्लेख आहे.

• अनुच्छेद ३४४ मध्ये राजभाषा आयोग आणि संसदीय समितीची स्थापना करुन भाषिक समतोल राखण्याचे नियोजन केले आहे.

• राज्यांना त्यांच्या प्रादेशिक भाषांना अधिकृत भाषा म्हणून स्वीकारण्याचा अधिकार अनुच्छेद ३४५ अंतर्गत दिला आहे.

• अनुच्छेद ३४६ आणि ३४७ मध्ये राज्यांमधील आणि राज्य- संघ संवादासाठी वापरल्या जाणाऱ्या भाषेबाबत तरतुदी आहेत.

• न्यायालयीन कार्यवाहीसाठी इंग्रजी ही मुख्य भाषा आहे आणि स्थानिक न्यायालयात हिंदी अथवा प्रादेशिक भाषा वापरण्याची मर्यादा अनुच्छेद ३४८ मध्ये दिली आहे.

• अनुच्छेद ३५० नागरिकांना आपल्या पसंतीच्या भाषेत तक्रार करण्याचा अधिकार देतो.

• अनुच्छेद ३५०अ नुसार भाषिक अल्पसंख्यकांसाठी मातृभाषेत प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा पुरवण्याची व्यवस्था आहे.

• अनुच्छेद ३५०ब अंतर्गत भाषिक अल्पसंख्यकांसाठी विशेष अधिकाऱ्याची नेमणूक केली जाते, जो त्यांच्या हक्कांच्या रक्षणाची काळजी घेतो.

• हिंदीवर दक्षिण भारतात विरोध होण्यामागे सांस्कृतिक अभिमान, राजकीय स्वायत्तता, शैक्षणिक धोरणांवरील भिन्नता आणि रोजगारातील अपव्यवस्था यांसारखी कारणे आहेत.

• भारतीय राज्यघटना भाषिक विविधता आणि संघराज्यीयतेचा संवैधानिक मेळ घालते, ज्यामुळे हिंदीबरोबरच इतर प्रादेशिक भाषांचे संरक्षण होते.

• अभिजात भाषा दर्जा म्हणजे सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक दर्जा असून तो राजभाषेच्या संवैधानिक दर्ज्यापेक्षा स्वतंत्र असून भाषा संरक्षणाला बळकटी देतो.

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वात मोठ्या बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक देशासाठी एक अत्यंत संवेदनशील आणि संतुलित दस्तऐवज आहे. भाषिक कल्पकता आणि भेदभाव या भारताच्या सामाजिक-सांस्कृतिक व राजकीय वास्तवाचा अविभाज्य भाग आहेत, ज्यामुळे भाषिक विषय राज्यघटनेत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. भारतीय राज्यघटनेचे सत्रावे प्रकरण (अनुच्छेद ३४३-३५१) मध्ये भारतीय संघराज्याच्या राजभाषा धोरणासाठी समर्पित तरतुदी दिल्या आहेत, ज्या राष्ट्रीय एकात्मता आणि भाषिक विविधतेमधील संतुलन राखण्याचा प्रयत्न करतात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.18130312

Address for correspondence:
गजानन दत्तात्रय चव्हाण ,सहयोगी प्राध्यापक वीर वाजेकर कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,महालण विभाग, फुंडे, उरण

How to cite this article:
चव्हाण, . गजानन . दत्तात्रय . (2025). भारतीय राज्यघटनेतील भाषिक तरतुदी – एक अभ्यास. Journal of Research and Development, 11(II), 61–65. https://doi.org/10.5281/zenodo.18130312

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

या तरतुदी हिंदीला संघाची राजभाषा म्हणून ओळख देतात, परंतु इंग्रजीचा अनिश्चित काळापर्यंत अधिकृत वापर राखून हे बहुभाषिक समर्थन आणि राज्यांच्या भाषिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करतात. अन्वयार्थाने, राज्यांना त्यांच्या प्रादेशिक भाषांना अधिकृतता देण्याचा अधिकार राज्यघटनेने दिला आहे, ज्यामुळे राज्य-स्तरीय भाषिक ओळखीचे संरक्षण होते. तसेच, भाषिक अल्पसंख्यकांच्या हितासाठी विशेष अधिकारी नेमण्यासंबंधी तसेच मातृभाषेतील शिक्षणासाठी तरतुदी या विविध भाषा-संबंधित समस्या यांचा विचार राज्यघटनेत केला गेला आहे.हिंदीच्या राजभाषा म्हणून स्वीकारापासून सुरु झालेल्या भाषिक प्रश्नांनी देशाच्या विविध भागांत, विशेषत: दक्षिणेतील राज्यांमध्ये, सामाजिक-सांस्कृतिक आणि राजकीय वाद निर्माण केले. राज्यघटना भाषिक विविधतेला सक्षमपणे सादर करताना संयुक्त राष्ट्रपती, संसदीय आयोग, न्यायालय आणि शिक्षण धोरणांतून भाषिक संघराज्यीयतेचा ताळमेळ साधण्याचा प्रयास केला आहे. त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेतील भाषा विषयक तरतुदींचे खोलवर संशोधन आणि समज आवश्यक आहे.हा शोधनिबंध अनुच्छेद ३४३ ते ३५०ब या संवैधानिक तरतुदींचा सखोल अभ्यास करून त्यांचे ऐतिहासिक, न्यायिक व प्रशासकीय दृष्टीकोनातून विश्लेषण करतो. त्याचबरोबर विविध प्रदेशातील भाषिक विचारधाऱ्यांचा हिंदी भाषेच्या प्रसारावरील विरोध आणि भाषिक भेदांमुळे उद्भवणाऱ्या केंद्रीय आणि प्रादेशिक संघर्षांवर प्रकाश टाकतो. या अभ्यासाचा उद्देश राज्यघटना राज्यांच्या आणि केंद्र सरकारच्या भाषिक तत्त्वांचे एकत्रीत स्वरूप कसे जपते, हे स्पष्ट करणे व भाषिक समानतेचा संविधानिक आराखडा कसा आखतो हे समजावणे आहे

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारतीय राज्यघटनेचे सत्रावे प्रकरण (अनुच्छेद ३४३-३५१) राजभाषा आणि भाषिक संरक्षणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे हे. संविधान निर्मितीच्या वेळी संघाची एकात्मता टिकवणे आणि बहुभाषिक विविधेत संतुलन राखणे हा मुख्य हेतू होता. हिंदीला राजभाषा म्हणून व इंग्रजीला संक्रमणकाळातील सहभाषा म्हणून स्वीकारण्यात आले; ही तडजोड 'मुंशी-अय्यंगार सूत्र' या नावाने प्रसिद्ध आहे. भारतीय राज्यघटनेतील अनुच्छेद ३४३ ते ३५०ब यांचे सविस्तर विश्लेषण पुढीलप्रमाणे मांडता येईल. प्रत्येक अनुच्छेदाचा मजकूर, उद्देश, ऐतिहासिक संदर्भ आणि व्यावहारिक परिणाम या चार अंगांनी विवेचन केले आहे. अनुच्छेद ३४३: संघाची राजभाषा अनुच्छेद ३४३ (१) नुसार संघाची राजभाषा देवनागरी लिपीतील हिंदी आहे आणि अंकांचे स्वरूप आंतरराष्ट्रीय प्रकारातील भारतीय अंक असेल. यामुळे हिंदीला संघ पातळीवर संवैधानिक अधिकार प्राप्त होतो, परंतु अधिकृत भाषा म्हणजे "एकमेव व्यवहार्य भाषा" असे नसून प्रशासनिक बहुभाषिकतेला पुढील उपधारांनी जागा ठेवली आहे. उपधारा (२) मध्ये राज्यघटनेच्या प्रारंभापासून पंधरा वर्षे (१९५०–१९६५) संघाच्या सर्व अधिकृत कार्यासाठी इंग्रजीचा वापर सुरू राहील, असे स्पष्ट केले आहे. या संक्रमणकाळात अधिसूचना, कायदे, न्यायनिवाडे इत्यादींमध्ये इंग्रजीचा प्राधान्य वापर सुरू राहावा हा हेतू होता, जेणेकरून तात्काळ सर्व स्तरांवर हिंदीकडे वळताना प्रशासन ठप्प होऊ नये. उपधारा (३) संसदेला या पंधरा वर्षांनंतरही इंग्रजीचा आणि देवनागरी अंकांचा वापर कोणत्या प्रमाणात आणि कसा करायचा याविषयी कायदे करण्याचा अधिकार देते. हाच अधिकार वापरून राजभाषा अधिनियम १९६३ आणि त्यातील १९६७ ची दुरुस्ती करून हिंदीबरोबरच इंग्रजीचा सतत वापर सुरू ठेवण्याचा द्विभाषिक आराखडा निश्चित झाला. संविधानसभा चर्चांमध्ये मुंशी-अय्यंगार सूत्राद्वारे झालेल्या तडजोडीचा परिपाक म्हणजे अनुच्छेद ३४३ होय; यात राष्ट्रीय एकात्मतेच्या नावाखाली एका भाषेचे वर्चस्व न प्रस्थापित करता, टप्प्याटप्प्याने हिंदीचा प्रचार आणि इंग्रजीची व्यावहारिक गरज दोन्ही मान्य करण्यात आली.

अनुच्छेद ३४४: राजभाषा आयोग आणि संसदीय समिती

अनुच्छेद ३४४(१) नुसार, राज्यघटनेच्या प्रारंभापासून पाच वर्षांनी आणि त्यानंतर दहा वर्षांनी राष्ट्रपती एक राजभाषा आयोग नेमतात. या आयोगात अध्यक्षासह आठव्या अनुसूचीत नमूद असलेल्या विविध भाषिक गटांचे प्रतिनिधित्व करणारे सदस्य असतात, ज्यामुळे भाषिक समतोल राखण्याचा प्रयत्न दिसतो. उपधारा (२) आयोगाचे कार्य सांगते: संघाच्या अधिकृत कार्यासाठी हिंदीचा क्रमिक अधिक वापर कसा करावा, इंग्रजीवरील निर्बंध किंवा त्याचा विस्तार कसा असावा, अनुच्छेद ३४८ अंतर्गत न्यायालयीन आणि विधायी मजकूरासाठी कोणती भाषा वापरावी आणि कोणत्या अंकांचे स्वरूप स्वीकारावे याबाबत आयोग राष्ट्रपतींना शिफारसी करतो. या शिफारसी हे फक्त "हिंदी प्रचार" साधन नसून औद्योगिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक प्रगती आणि हिंदीतर प्रदेशातील लोकांच्या न्याय्य दाव्यांचा विचार करून तयार करणे आवश्यक असल्याचे उपधारा (३) स्पष्ट करते. उपधारा (४) अन्वये संसदेमधील ३० सदस्यांची (२० लोकसभा, १० राज्यसभा) समिती आयोगाच्या शिफारसींचा अभ्यास करून त्यावर स्वतःच्या सूचना देऊन राष्ट्रपतींना अहवाल सादर करते. प्रत्यक्षात, नंतर स्थापन झालेली राजभाषा समिती व राजभाषा विभाग हे याच संवैधानिक चौकटीवर उभे राहतात आणि संघ पातळीवरील हिंदी वापराच्या प्रगतीचे परीक्षण करतात. यातून "कार्यकारी-तांत्रिक" प्रश्न (कोणती भाषा/अंक कधी वापरायचे) याबरोबर "राजकीय-सांस्कृतिक" प्रश्न (हिंदीतर राज्यांचे हित, संघराज्यीय संतुलन) एकत्रित विचारात घेण्याची संवैधानिक यंत्रणा उभी राहते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

अनुच्छेद ३४५: राज्याची राजभाषा

अनुच्छेद ३४५ नुसार, राज्याच्या विधिमंडळाला राज्यात प्रचलित असलेली एक किंवा अधिक भाषा किंवा हिंदी, किंवा त्यांचे संयोजन राज्याच्या अधिकृत कार्यांसाठी कायद्याद्वारे स्वीकारण्याचा अधिकार आहे. जोपर्यंत असे कायदे केले नाहीत, तोपर्यंत राज्यात पूर्वीप्रमाणे इंग्रजीचा वापर सुरू राहू शकतो, अशी संक्रमणकालीन तरतूद देखील केली आहे. या अनुच्छेदामुळे राज्यांना "भाषिक स्वायत्तता" मिळते: उदाहरणार्थ महाराष्ट्राने मराठी, कर्नाटकाने कन्नड, तमिळनाडूने तमिळ, तर काही राज्यांनी द्विभाषिक/त्रिभाषिक धोरण स्वीकारले आहे. यामुळे संघराज्यीय आराखड्यात केंद्राची राजभाषा आणि राज्यांची राजभाषा वेगवेगळ्या हक्कसाखळ्यांनी नियंत्रित होत असल्याचे दिसते; केंद्र हिंदी–इंग्रजीचा वापर करत असताना राज्ये स्वतःच्या भाषेत प्रशासन चालवू शकतात.

अनुच्छेद ३४६: राज्यांमधील आणि राज्य–संघ संवादाची भाषा

अनुच्छेद ३४६(अ) नुसार, एका राज्य आणि दुसऱ्या राज्यामधील, तसेच राज्य आणि संघामधील अधिकृत संवादासाठी संघाच्या अधिकृत कार्यांसाठी वापरली जाणारी भाषा (प्रत्यक्षात हिंदी किंवा इंग्रजी किंवा दोन्ही) वापरली जाईल. परंतु जे राज्ये परस्पर सहमतीने हिंदीत संवाद साधू इच्छितात, त्यांना तसे करण्याची मुभा आहे, आणि अशा वेळी इंग्रजीचा वापर बंधनकारक राहत नाही. या तरतुदीचा व्यावहारिक परिणाम असा की, हिंदी न स्वीकारलेल्या बऱ्याच राज्यांनी आजही संघाशी लेखी पत्रव्यवहार इंग्रजीतच ठेवला आहे, तर हिंदी स्वीकारलेल्या राज्यांमध्ये संघ–राज्य संवाद बहुधा हिंदीत होतो. ही संरचना प्रशासकीय सुलभता (एकसंध भाषा) आणि भाषिक स्वातंत्र्य (परस्पर सहमती) यांचा तडजोडीचा मार्ग दाखवते.

अनुच्छेद ३४७: राज्यातील लोकसंख्येच्या भागाद्वारे बोलली जाणारी भाषा

अनुच्छेद ३४७ नुसार, जर राज्यातील "मोठ्या प्रमाणातील" लोकसंख्या एखाद्या विशिष्ट भाषेला त्या राज्याची अधिकृत भाषा म्हणून मान्यता देण्याची मागणी करीत असेल, आणि राष्ट्रपती त्या मागणीवर समाधान पावले, तर राष्ट्रपती त्या भाषेला संपूर्ण राज्यात किंवा काही भागात ठरावीक अधिकृत कार्यांसाठी मान्यता देऊ शकतात. "मोठा प्रमाण" या संज्ञेसाठी ठोस टक्केवारी किंवा संख्या संविधानात दिलेली नाही; हा प्रश्न प्रशासकीय व राजकीय निर्णय प्रक्रियेवर सोडला आहे. ही तरतूद अल्पसंख्यक नव्हे तर "प्रमुख परंतु राज्यव्यापी बहुमत नसलेले" भाषिक गट यांच्या प्रतिनिधित्वासाठी महत्त्वाची आहे. उदाहरणार्थ, काही राज्यांमध्ये उर्दू किंवा इतर भाषांना अशा प्रकारे अतिरिक्त अधिकृत दर्जा देण्यात आला आहे, ज्यामुळे दस्तऐवज, सूचना, शिक्षण किंवा स्थानिक प्रशासनाच्या स्तरावर त्या भाषेला मान्यता मिळते.

अनुच्छेद ३४८: सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये आणि विधेयकांचा अधिकृत मजकूर

अनुच्छेद ३४८(१) नुसार, जोपर्यंत संसद अन्यथा कायद्याद्वारे तरतूद करत नाही, तोपर्यंत सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांतील सर्व कार्यवाही इंग्रजीत होईल आणि संसद व राज्य विधानमंडळात मांडावयाच्या सर्व विधेयके, दुरुस्त्या, अधिनियम आणि अध्यादेश यांचा अधिकृत मजकूर इंग्रजी भाषेत असेल. न्यायप्रणालीतील भाषिक एकरूपता ठेवून कायद्यांच्या अर्थाअर्थी अस्पष्टता टाळणे हा यामागचा मूल हेतू आहे. उपधारा (२) नुसार, राज्यपाल राष्ट्रपतींच्या पूर्वसंमतीने संबंधित उच्च न्यायालयातील काही कार्यवाहीसाठी हिंदी किंवा राज्याची राजभाषा वापरण्यास परवानगी देऊ शकतात; परंतु निकाल, आदेश, हुकूम यांचे अधिकृत स्वरूप मात्र इंग्रजीतच राहते. यामुळे स्थानिक पक्षकारांना आपली भाषा वापरता येते, परंतु सर्वोच्च न्यायालय किंवा इतर राज्यांमध्ये न्यायालयीन संदर्भांसाठी एकसंध इंग्रजी मजकूर उपलब्ध राहतो. ही तरतूद न्यायप्रणालीचे "तांत्रिक–व्यावसायिक" स्वरूप जपते, कारण न्यायाधीश, वकिल, कायदेविषयक साहित्य यांची मुख्य भाषा अद्याप इंग्रजी आहे, तर राजकीय पातळीवर हिंदी व प्रादेशिक भाषांना इतर अनुच्छेदांतून स्थान दिलेले आहे.

अनुच्छेद ३४९: भाषा संबंधी विशिष्ट कायद्यांची विशेष प्रक्रिया

अनुच्छेद ३४९ नुसार, राज्यघटनेच्या प्रारंभापासून पंधरा वर्षांच्या कालावधीत (१९५०–१९६५), अनुच्छेद ३४८(१) मध्ये नमूद केलेल्या विषयांवरील भाषेबाबत कोणतेही विधेयक संसदेमध्ये मांडण्यापूर्वी राष्ट्रपतींची पूर्वमान्यता आवश्यक आहे. राष्ट्रपती ही मान्यता देताना अनुच्छेद ३४४ अंतर्गत स्थापन केलेल्या आयोगाच्या शिफारसी आणि संसदीय समितीचा अहवाल यांचा विचार करतात. याचा अर्थ असा की, न्यायालयीन आणि विधायी भाषाविषयक संवेदनशील बदल स्वतंत्र बहुमतावर किंवा तात्कालिक राजकीय दबावावर सोडले गेले नाहीत, तर तज्ज्ञ आयोग, संसदीय समिती आणि राष्ट्रपतींच्या विवेकातून जाणाऱ्या सुसंवादी प्रक्रियेतूनच घडावेत, अशी रचना करण्यात आली. हा "सामंजस्यपूर्ण रचना" दृष्टिकोन भाषा प्रश्नावर संविधानकर्त्यांचे सावध धोरण प्रतिबिंबित करतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

अनुच्छेद ३५०: तक्रारींच्या निवारणासाठी अर्जाची भाषा

अनुच्छेद ३५० प्रत्येक व्यक्तीला, संघात किंवा राज्यात वापरल्या जाणाऱ्या कोणत्याही भाषेत, संघ किंवा राज्यातील कोणत्याही अधिकारी/प्राधिकरणाकडे तक्रार किंवा प्रतिनिधित्व सादर करण्याचा अधिकार देतो. म्हणून, राजभाषा, राज्यभाषा किंवा न्यायालयीन भाषेच्या तरतुदी काहीही असोत, नागरिकाच्या "अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य" आणि "लोकशाही प्रवेश" या मूल्यमानांवर भाषिक अडथळा नसावा ही हमी दिली जाते. प्रशासकीय व्यवहारात, यामुळे प्रादेशिक भाषेत अर्ज, याचिका, तक्रारी स्वीकारण्याची जबाबदारी वाढते; भाषांतराची जबाबदारी शासनाने घ्यायची, नागरिकाने नाही, हा या अनुच्छेदाचा अप्रत्यक्ष पण महत्त्वाचा परिणाम आहे.

अनुच्छेद ३५०अ: मातृभाषेत प्राथमिक शिक्षणाच्या सुविधा

अनुच्छेद ३५०अ हा ७व्या संविधान दुरुस्तीने नंतर जोडलेला प्रावधान असून, प्रत्येक राज्य आणि स्थानिक प्राधिकरणाने भाषिक अल्पसंख्यक गटांच्या मुलांना प्राथमिक स्तरावर मातृभाषेत शिक्षणाच्या पुरेशा सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करावा, अशी सक्तीचा स्वरूपातील सूचना करतो. राष्ट्रपती अशा सुविधांच्या अंमलबजावणीसाठी राज्यांना आवश्यक निर्देश देऊ शकतात, यामुळे हा अनुच्छेद फक्त "धोरणात्मक मार्गदर्शक" न राहता नियंत्रण–तपासणीचे साधनही बनतो. शैक्षणिक मानसशास्त्र आणि भाषाविज्ञानानुसार मातृभाषेत प्राथमिक शिक्षण मुलांच्या संज्ञानात्मक विकासासाठी तसेच सांस्कृतिक ओळखीच्या जपणुकीसाठी आवश्यक मानले जाते. विविध आयोग आणि समित्यांनी (कोठारी आयोग, राष्ट्रीय शिक्षण धोरणे) या अनुच्छेदाचा पुनर्पुष्टीकारक संदर्भ दिला आहे, जरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणी राज्यनिहाय असमान आहे.

अनुच्छेद ३५०ब: भाषिक अल्पसंख्यकांसाठी विशेष अधिकारी

अनुच्छेद ३५०ब(१) नुसार, राष्ट्रपती भाषिक अल्पसंख्यकांसाठी विशेष अधिकारी नेमतात; प्रत्यक्षात या पदाला "भाषिक अल्पसंख्यकांचे आयुक्त" किंवा Commissioner for Linguistic Minorities असे संबोधले जाते. उपधारा (२) नुसार, या अधिकाऱ्याचे कर्तव्य म्हणजे भाषिक अल्पसंख्यकांसाठी संविधानात दिलेल्या संरक्षणांच्या अंमलबजावणीशी संबंधित सर्व बाबींची चौकशी करणे आणि राष्ट्रपतींना ठराविक कालावधीने अहवाल सादर करणे.राष्ट्रपती नंतर हे अहवाल संसदेसमोर आणि संबंधित राज्य सरकारांना सादर करतात; त्यामुळे अनुच्छेद ३५०, ३५०अ, ३४५–३४७ इ. तरतुदींची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी कितपत होते याचा लोकशाही पद्धतीने सार्वजनिक आढावा शक्य होतो. या कार्यालयाची स्थापना १९५७ पासून झाली असून, मुख्यालय नवी दिल्ली येथे आहे, आणि वार्षिक अहवालांत शिक्षण, प्रशासन, न्याय, पोलिस, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये भाषिक अल्पसंख्यकांना येणाऱ्या अडचणींचा उल्लेख आढळतो. संविधानात "भाषिक अल्पसंख्यक" ही संज्ञा ठोस व्याख्येसह दिलेली नसल्याने, राज्य–केंद्र स्तरावर याची व्यावहारिक व्याख्या (राज्य पातळीवरील अल्पसंख्यक की अखिल भारतीय?) हा सतत चर्चेचा विषय राहिला आहे; तथापि, आयुक्तांच्या अभ्यासात प्रामुख्याने राज्य पातळीवरील अल्पसंख्यक भाषिक समुदायांचे प्रश्न घेतले जातात. याप्रमाणे अनुच्छेद ३४३ ते ३५०ब एकत्रितपणे संघराज्यीय रचनेत भाषा, प्रशासन, न्याय, शिक्षण आणि अल्पसंख्यक संरक्षण या सर्व स्तरांवर सूक्ष्म संतुलन निर्माण करतात. हिंदीचा विकास, इंग्रजीची व्यावहारिक आवश्यकता, प्रादेशिक भाषांचे स्वातंत्र्य आणि भाषिक अल्पसंख्यकांचे हक्क यांचा "सामंजस्यपूर्ण रचना" या तत्त्वानुसार मेळ घालण्याचा प्रयत्न या प्रत्येक अनुच्छेदात दिसून येतो.

निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटनेतील भाषा विषयक तरतुदींमध्ये संघराज्यीय रचनेच्या अनुरूप भाषिक विविधतेचे सुसंवाद आणि संतुलन राखण्याचा ठोस प्रयत्न दिसून येतो. हिंदीला संघाची राजभाषा घोषित करताना इंग्रजीचे संक्रमणकालीन आणि अनिश्चितकाळ वापर राखण्याचा अधिकारही राज्यघटनेतून दिला आहे, जे विविध भाषिक गटांच्या भावभावनांचा सन्मान करतो. प्रादेशिक भाषांना राज्यस्तरावर अधिकृतता देण्याचा अधिकार राज्यांना स्वतंत्रपणे असल्यामुळे सांस्कृतिक व भाषिक स्वायत्तता कायम राहते.

राज्यघटनेतील राजभाषा आयोग आणि संसदीय समिती महामंडळ, न्यायपालिका, प्रशासकीय संस्थांच्या भाषिक धोरणांची काळजी घेत संवैधानिक भाषिक तडजोडीत तंत्र व मनोभाव यांचा समन्वय साधतात. भाषिक अल्पसंख्यकांच्या हक्कांचे संरक्षण विशेष अधिकाऱ्यांच्या तत्त्वानुसार होत असून, मातृभाषेत शिक्षणासाठीही विविध उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत.

दक्षिणेकडील राज्यांचा हिंदी विरोध हा भाषा-राजकारण, सांस्कृतिक अभिमान आणि संघराज्यीय अधिकारांची जपणूक या संमिश्र कारणांवर आधारित आहे, ज्याला संविधानाच्या भाषिक संघराज्यीयतेच्या तत्त्वातून आधार दिला गेला आहे.

या सर्व तरतुदी एकत्रितपणे भाषिक एकात्मता व विविधतेच्या आदराने सामाजिक एकतेची रचना घडवतात. त्यामुळे, भारतीय राज्यघटना बहुभाषिक देशात "विविधता मध्ये एकता" या तत्त्वाला यशस्वीतेने साकारण्यात सक्षम ठरते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

संदर्भ सूची

1. Vajiram & Ravi. (2025). भारतीय राज्यघटनेतील भाषा.
2. LawFoyer. (2024). Official Language Provisions: Articles 343-351.
3. UPSC Geeks. (2025). Official Language Policy in India: Constitutional Provisions and Debates.
4. Indira Gandhi National Tribal University. (n.d.). Language in India: Unit 4-6.
5. PWOnlyIAS. (2024). Official Language of India.
6. Shankarias Parliament. (2022). All about Languages of India.
7. FLAME University. (2020). Tongue-tied: Language and Language Education in the Indian Constitution.
8. Testbook. (2025). Article 350A and 350B of the Indian Constitution.
9. Narayan AIAS Academy. (n.d.). Special Officer for Linguistic Minorities - Study Notes.

आंतरजालावरील संदर्भ

1. Department of Official Language. (2023). संवैधानिक प्रावधान. Rajbhasha.gov.in. https://rajbhasha.gov.in/en/constitutional-provisions
2. Ministry of External Affairs. (2023). Part XVII Official Language. https://www.mea.gov.in/Images/pdf1/Part17.pdf
3. South Western Railway, Indian Railways. (n.d.). Official Language Policy. https://swr.indianrailways.gov.in/cris/uploads/files/1424417212794-OL%20Policy.pdf
4. Wikipedia. (n.d.). Languages with official recognition in India. https://en.wikipedia.org/wiki/Languages_with_official_recognition_in_India

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतातील अपंग लोकांच्या हक्कांचे एक गंभीर विश्लेषण

डॉ. मंगला कडवे
मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्यमहाविद्यालय,नरखेड.जि.नागपूर
Email: mangalakadve37@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171114
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp .66-70
Nov. 2025

Submitted:17 Oct. 2025
Revised: 27 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

अभ्यासाचा मुख्य उद्देश अपंगत्व हक्क चळवळ (डीआरएम) च्या उत्क्रांतीचे सादरीकरण करणे आणि अपंग व्यक्तींचा (पीडब्ल्यूडी कायदा, १९९५) आढावा सादर करणे आहे.दुय्यम डेटावर आधारित या अभ्यासाचा उद्देश अलीकडेच पारित झालेल्या "अपंग व्यक्तींचे हक्क कायदा, २०१६" (आरपीडब्ल्यूडी) चा आढावा प्रदान करणे आहे. यूएनसीआरपीडीचा स्वाक्षरीकर्ता म्हणून, भारताने आंतरराष्ट्रीय अधिवेशनांचे पालन करून अपंग व्यक्तींशी संबंधित कायदे आणि नियम लागू केले आहेत. विकास प्रक्रियेत अपंग व्यक्तींचा पूर्ण सहभाग आणि संधींची समानता सुनिश्चित करण्यासाठी धोरणे पारित करण्यात आली आहेत. प्रत्येक जातीत अपंग व्यक्ती असतात आणि त्यापैकी अनेकांना अवांछित किंवा अस्वीकार्य वाटल्यामुळे भेदभाव केला जातो. ते मानव असल्याने, अपंग व्यक्तींना सन्मान, स्वातंत्र्य, समानता, सुरक्षितता आणि जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. या धड्याने भारताच्या आंतरराष्ट्रीय कायदेशीर वचनबद्धता, अपंगांच्या हक्कांचे रक्षण करणारे केस कायदे आणि देशाच्या कायदेविषयक चौकटीबद्दल ज्ञान मिळवा. भारतीय संविधानाचे उद्दिष्ट अपंग व्यक्तींसाठी आर्थिक आणि सामाजिक समानता सुनिश्चित करणे, मूलभूत हक्क आणि सन्माननीय जीवन सुनिश्चित करणे आहे. कलम २१ जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या अधिकारांची हमी देते, तर अपंग असलेले काही लोक सन्मानाने जगतात आणि नजीकच्या भविष्यात सुधारणा अपेक्षित आहेत. RPWD कायदा, २०१६,भारतात, अपंग लोकांसाठी समान हक्क सुनिश्चित करणे, भेदभाव न करणे, सक्रिय सहभाग, समान संधी, सुलभता, लिंग समानता आणि त्यांच्या क्षमतांची ओळख यांना प्रोत्साहन देणे हे उद्दिष्ट ठेवतो. ते मानसिक आजार, पालकत्व, गैरवापर आणि शोषण यांना देखील संबोधित करते, नागरिकत्व आणि आदराचा पाया स्थापित करते.

बिजशब्द: - *अपंगत्व हक्क चळवळ, (RPWD), (UNCRPD), आंतरराष्ट्रीय अधिवेशने, प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य, समानता.*

प्रस्तावना

प्रत्येक मानव स्वतंत्र जन्माला येतो आणि काही अविभाज्य, कालातीत, सार्वत्रिक नैसर्गिक हक्कांनी संपन्न आहे. हे अधिकार प्रतिष्ठेची समानता सुनिश्चित करतात आणि आवश्यक मानवी हक्क म्हणून ओळखले जातात. सर्व मानवांना जीवनाचा अधिकार, समानता, स्वातंत्र्य, हालचालींचे स्वातंत्र्य, विचारांचे स्वातंत्र्य आणि मत, प्रवेश, शोषणापासून संरक्षण आणि सुरक्षिततेसह मूलभूत अधिकार आहेत. मानवी सार्वत्रिक घोषणापत्र१९४८ मध्ये स्वीकारण्यापूर्वी, मानवी हक्क सर्वत्र अस्तित्वात होते. अपंग व्यक्तींच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठीचा संघर्ष ९ डिसेंबर १९७५ रोजी संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेने अपंग व्यक्तींच्या हक्कांची घोषणा केल्यानंतर सुरू झाला. २०११ च्या जनगणनेनुसार, भारतात, १२१ कोटी लोकसंख्येपैकी सुमारे २.६८ कोटी (२६.८ दशलक्ष) व्यक्ती 'अपंग' आहेत जे एकूण लोकसंख्येच्या २.२१% आहे. पूर्वग्रह, अलगाव आणि उपेक्षिततेमुळे, अपंग व्यक्ती समान आधारावर त्यांचे मानवी हक्क पूर्णपणे वापरू शकत नाहीत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
मंगला कडवे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य , महाविद्यालय, नरखेड.जि.नागपूर.

How to cite this article:
कडवे, . मंगला . (2025). भारतातील अपंग लोकांच्या हक्कांचे एक गंभीर विश्लेषण. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 66–70. https://doi.org/10.5281/zenodo.18130515

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18130515
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

त्यांचे हक्कशारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि पर्यावरणीय आघाड्यांवर तसेच इतर घटकांवर मोठ्या गैरसोयींमुळे वास्तविक जीवनात द्वितीय श्रेणीचे नागरिक म्हणून जगण्यास भाग पाडले जाते. अपंगत्वाची व्याख्या ऑक्सफर्ड डिक्शनरीनुसार, अपंगत्व म्हणजे बौद्धिक, मर्यादित, संज्ञानात्मक, विकासात्मक, संवेदी, व्यायामाशी संबंधित किंवा या सर्वांचे मिश्रण असलेले दोष. एखाद्या व्यक्तीचे अपंगत्व जन्माच्या वेळी किंवा क्रियाकलापांदरम्यान उद्भवू शकते. कधीकधी एखाद्या व्यक्तीला प्रौढ व्यक्तीलाही होऊ शकते. "जन्मजात किंवा नसलेल्या शारीरिक किंवा मानसिक क्षमतेच्या कमतरतेमुळे, सामान्य वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनाची आवश्यकता पूर्णपणे किंवा अंशतः स्वतःला निश्चित करण्यास असमर्थ असलेली कोणतीही व्यक्ती," अपंगत्व असलेली व्यक्ती म्हणून वर्गीकृत केली जाते. अपंगत्वाची व्याख्या करण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे नियमित शारीरिक, मानसिक किंवा मानसिक कार्ये करण्यास असमर्थता. "अपंगत्व" म्हणजे: (१) क्षमता, शक्ती, शक्ती किंवा मानसिक किंवा शारीरिक क्षमता नसणे; (२) कायमचे अपंग असणे. शारीरिक विकृती, दुर्बलता किंवा अपंगत्व जे एखाद्या व्यक्तीला पूर्णपणे सामान्य जीवन जगण्यापासून किंवा विशिष्ट कार्य पूर्ण करण्यापासून रोखते, किंवा (३) अपंगत्वाची स्थिती किंवा परिस्थिती. अभ्यासाची आवश्यकता त्यांना तोंड द्यावे लागणाऱ्या विविध अडथळयांमुळे - आर्थिक, शारीरिक आणि वृत्तीमुळे - अपंग लोक विशेषतः असुरक्षित असतात.

या अडथळयांवर मात करणे आपल्या अधिकारात आणि आपल्या नैतिक जबाबदारीमध्ये आहे. जगाला देण्यासाठी खूप काही असलेल्या असंख्य लोकांच्या क्षमता या अडथळयांना तोडून उघडल्या जातील, जे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. जगभरातील सरकारांना लाखो अपंगांना ओळखण्यास भाग पाडले जाते ज्यांना आरोग्य सेवा, पुनर्वसन, करिअरच्या संधी, शिक्षण आणि आधार मिळण्यास वंचित ठेवले जाते आणि ज्यांना कधीही भरभराटीची संधी मिळत नाही. १६ डिसेंबर २०१६ रोजी लोकसभेने अपंग व्यक्तींचे हक्क कायदा, २०१६ (RPWD कायदा, २०१६) मंजूर केला आणि १४ डिसेंबर २०१६ रोजी राज्यसभेनेही RPWD कायदा, २०१६ मंजूर केला ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की "योग्य सरकार हे सुनिश्चित करेल की अपंग व्यक्ती समानता, सन्मानाने जगेल आणि इतरांसोबत स्वतःच्या सचोटीचा आदर करण्याचा अधिकार उपभोगे." अपंग व्यक्तींच्या क्षमतेसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करून, सरकारने कृती करावी.

अभ्यासाचा उद्देश या अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्टे अपंगत्व हक्क चळवळी (DRM) च्या उत्क्रांतीचे सादरीकरण करणे आणि अपंगत्व असलेल्या व्यक्ती (PWD कायदा, १९९५) आणि अपंगत्व असलेल्या व्यक्तीच्या हक्कांचा आढावा सादर करणे अधिनियम, २०१६. संशोधन पद्धती वापरलेल्या वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा संशोधन अभ्यास करणे. हा अभ्यास प्रामुख्याने दुय्यम डेटावर अवलंबून असतो जो प्रकाशित लेख, वार्षिक अहवाल, पुस्तके, संशोधन पत्रे, सरकारचे कायदे इत्यादींमधून गोळा केला जातो.

हक्क चळवळी (DRM)

भारतात अपंगत्व हक्क चळवळ (DRM) १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीला सुरू झाली, परंतु ती अद्याप एकसंध चळवळ नव्हती. १९८० च्या दशकात विविध गट आणि संघटनांकडून क्रॉस-डिसेबिलिटी छत्राखाली मागण्यांचे एकत्रीकरण झाले, ज्यामुळे अपंगत्व क्षेत्रात स्वयंसेवी संस्थांची स्थापना झाली. अपंगत्व असलेल्या व्यक्ती कायदा, १९९५ ने अपंग श्रेणीसाठी ३% सरकारी पदे राखीव ठेवली. २००७ मध्ये, भारताने अपंग व्यक्तींच्या हक्कांवरील कन्व्हेन्शनवर स्वाक्षरी केली, ज्यामुळे आरक्षणाची मागणी वाढली. अपंग व्यक्तींचे हक्क विधेयांक, २०१६, तीन वर्षांच्या दुरुस्तीनंतर संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी मंजूर केले आहे.

भारतातील अपंगत्व कायदे

(i) राज्यघटनेतील तरतुदी - मूलभूत हक्क

भारतीय संविधानाचे उद्दिष्ट शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या अपंगांसाठी आर्थिक आणि सामाजिक समानता आणि न्याय सुनिश्चित करणे आहे. प्रस्तावनेत न्याय, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समानता आणि व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेची खात्री देणारे बंधुत्व सुनिश्चित करण्याचे आश्वासन दिले आहे. संविधान अस्तित्वासाठी, व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि सन्माननीय जीवनासाठी आवश्यक असलेल्या प्रत्येक नागरिकासाठी मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करण्याची हमी देते.

कलम २१ मध्ये असे म्हटले आहे की कायद्याने घालून दिलेल्या प्रक्रियेनुसार शिवाय कोणत्याही व्यक्तीला त्यांचे जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाणार नाही. सन्माननीय जीवनात सन्मान, स्वीकृती, कामाच्या संधी, शैक्षणिक सुविधा, वैद्यकीय फायदे, सुलभता आणि परवडणारी क्षमता यांचा समावेश आहे. तथापि, काही अपंग लोक सन्मानाने जगतात आणि बहुसंख्य लोक दुःखात जगतात. निवास, उपजीविका, शिक्षण आणि कामाचा अधिकार राज्याने सर्वसाधारणपणे लोकांना, विशेषतः अपंगांना सक्रियपणे उपलब्ध करून दिला पाहिजे. संयुक्त राष्ट्रांच्या अपंग व्यक्तींच्या हक्कांवरील अधिवेशन (UNCRPD) देखील समानता वाढविण्यावर भर देते, अपंग व्यक्तींच्या आर्थिक हक्कांमध्ये आणि त्यांच्या व्यापक सामाजिक आणि राजकीय हक्कांमध्ये समान रोजगार संधी केंद्रस्थानी ठेवून.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

(ii) निर्देशक तत्त्वे

भारतीय संविधान अपंगत्वाची संकल्पना मांडते, जी अपघात किंवा दुखापतीमुळे एखाद्या व्यक्तीच्या शरीराच्या कोणत्याही भागाचा वापर करण्यास असमर्थतेचा संदर्भ देते. सर्वोच्च न्यायालय संविधानाच्या आर्थिक आणि सामाजिक उद्दिष्टांना पुढे नेण्यासाठी कलम ४१ चा अर्थ लावते. संविधानाच्या कलम ४१६ मध्ये राज्याला बेरोजगारी, वृद्धापकाळ, आजारपण आणि अपंगत्वाच्या बाबतीत लोकांना रोजगार, शिक्षण आणि सार्वजनिक मदत प्रदान करण्याचे आदेश दिले आहेत. कोठारी शिक्षण आयोगाने १९६४-६६ मध्ये संधींची समानता या शीर्षकाच्या प्रकरणात अपंग मुलांसाठी एकात्मिक शिक्षणाचा उल्लेख केला होता. तथापि, प्रगती मर्यादित आहे आणि नजीकच्या भविष्यात सुधारणा अपेक्षित आहेत. १९६८ च्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात शारीरिक आणि मानसिक आव्हाने असलेल्या मुलांसाठी शैक्षणिक सुविधांचा विस्तार करण्याचा प्रस्ताव होता, ज्यामध्ये एकात्मिक कार्यक्रमांचा विकास समाविष्ट होता. सर्व शिक्षा अभियान (SSA) ने २०१० पर्यंत प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते. अपंगत्व आणि आरोग्य कायदे देखील पोषण पातळी आणि सार्वजनिक आरोग्य वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात. विवाह कायदे अपंगांना समान रीतीने लागू होतात, काही विशिष्ट परिस्थितींमध्ये विवाह रोखण्यासाठी.भारतीय संविधान अपंगांसह सर्व नागरिकांना शिक्षणाचा अधिकार हमी देते. संविधानाच्या कलम २९(२)शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्रवेश किंवा राज्य निधीतून मदत करताना धर्म, वंश, जात किंवा भाषेवर आधारित भेदभाव प्रतिबंधित करते. कलम ४५ अपंगांसह सर्व मुलांना १४ वर्षांचे होईपर्यंत मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देणे बंधनकारक करते.मानसिक आरोग्य कायदा, १९८७ सारखे आरोग्य कायदे सार्वजनिक आरोग्य सुधारण्याचे आणि हानिकारक पदार्थांचे सेवन रोखण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात. हिंदू विवाह कायदा, १९५५, ख्रिश्चन विवाह कायदा,१८७२ आणि पारसी विवाह आणि घटस्फोट कायदा, १९३५ यासारखे विवाह कायदे अपंगांना समान रीतीने लागू होतात. अपंग व्यक्तीपालक आणि वारसा कायदा, १८९०, किंवा हिंदू अल्पसंख्याक आणि पालकत्व कायदा, १९५६, किंवा मुस्लिम कायद्यांतर्गत अल्पवयीन मुलांचे पालक म्हणून काम करू शकत नाहीत. अपंगांसाठीचे उत्तराधिकार कायदे त्यांना हिंदू उत्तराधिकार कायदा, १९५६ आणि भारतीय उत्तराधिकार कायदा, १९२५ नुसार वडिलोपार्जित मालमत्तेचा वारसा मिळविण्यापासून वंचित करत नाहीत.ते असे करण्याचे परिणाम समजून घेतल्यास, ते मृत्युपत्र लिहून त्यांच्या मालमत्तेची विल्हेवाट लावू शकतात. अपंगांसाठीचे कामगार कायदे मोठ्या प्रमाणात सोपवले जातात, ज्यामध्ये नियोक्त्यांशी असलेल्या त्यांच्या संबंधांना पूरक तरतुदी असतात. अपंगांसाठीच्या न्यायिक प्रक्रियांमध्ये डिझाइन कायदा, १९११ समाविष्ट आहे, जो अपंग व्यक्तीच्या मालमत्तेवर अधिकारक्षेत्र असलेल्या व्यक्तीला विधाने करण्याची किंवा कामे करण्याची परवानगी देतो. अपंगांसाठी आयकर सवलतींमध्ये कलम ८० डीडी, ८० व्ही आणि कलम ८८ बी यांचा समावेश आहे.

मानसिक आरोग्य कायदा, १९८७

मानसिक आरोग्य कायदा, १९८७ मानसिक आजारी व्यक्तींना मानसोपचार रुग्णालये, वृद्धाश्रम किंवा आरोग्य केंद्रांमध्ये दाखल करण्याचा, उपचार करण्याचा आणि त्यांची काळजी घेण्याचा अधिकार देतो. अगदी अल्पवयीन, १६ वर्षाखालील अल्पवयीन मुले आणि ड्रग्जचे व्यसन असलेल्यांनाही स्वतंत्र सुविधांमध्ये उपचार घेण्याचा अधिकार आहे. मानसिक आरोग्य सेवांचे नियमन आणि केंद्र आणि राज्य अधिकाऱ्यांद्वारे समन्वय साधता येतो. उपचार इन-रुग्ण किंवा आउट-रुग्ण म्हणून मिळू शकतात. मानसोपचार रुग्ण स्वेच्छेने प्रवेश घेऊ शकतात आणि पोलिसांनी त्यांच्या नातेवाईकांचे संरक्षण आणि माहिती दिली पाहिजे. त्यांना बरे झाल्यावर डिस्चार्ज मिळण्याचा आणि सुविधा सोडण्याचा अधिकार आहे. जर मानसिक आजारी व्यक्तींकडे मालमत्ता असेल, तर जिल्हा न्यायालयाने त्याचे व्यवस्थापन सुरक्षित केले पाहिजे. सरकारी मानसोपचार रुग्णालये किंवा वृद्धाश्रमांमधील रुग्णांसाठी देखभालीचा खर्च राज्य सरकार उचलते, जोपर्यंत व्यक्तीने सहमती दर्शविली नाही. उपचार घेत असलेल्या मानसिक आजारी व्यक्तींना अपमान किंवा क्रूरता दिली जाऊ शकत नाही. त्यांचा वापर त्यांच्या संमतीशिवाय संशोधनासाठी केला जाऊ शकत नाही. त्यांना सरकारी देयके किंवा सेवा नाकारता येणार नाहीत.

१९९५ च्या पीडब्ल्यूडी कायद्याचा आढावा

"अपंग व्यक्ती (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि पूर्ण सहभाग) कायदा, १९९५, ७ फेब्रुवारी १९९६ रोजी लागू करण्यात आला, ज्यामुळे अपंग व्यक्तींना समान संधी मिळतील आणि प्रतिबंधात्मक आणि प्रोत्साहनात्मक पुनर्वसन उपायांद्वारे राष्ट्र उभारणीत त्यांचा पूर्ण सहभाग सुनिश्चित होईल. या योजनेत सर्वेक्षण करणे, अपंगत्व तपासणे आणि प्रतिबंधात्मक उपाययोजना राबविणे समाविष्ट आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित केले जाईल, जोखीम असलेल्या प्रकरणांसाठी दरवर्षी मुलांची तपासणी केली जाईल, जागरूकता मोहिमा लागू केल्या जातील आणि प्रसूतीपूर्व, प्रसूतीपूर्व आणि प्रसूतीनंतरच्या काळजीसाठी उपाययोजना केल्या जातील. सरकारी नोकरी अपंग व्यक्तींसाठी ३% रिक्त पदे वाटप करेल, प्रत्येकी १% अंधत्व, श्रवणदोष, गतिहीनता आणि सेरेब्रल पाल्सी

साठी. योजना प्रशिक्षण, कल्याण, वयोमर्यादेत शिथिलता, रोजगार नियमन आणि आरोग्य आणि सुरक्षा उपायांवर लक्ष केंद्रित करतील अपंग मुलांना एकात्मिक किंवा विशेष शाळांमध्ये १८ वर्षांपर्यंत मोफत शिक्षणाचा अधिकार आहे. त्यांना मोफत पुस्तके, शिष्यवृत्ती, गणवेश, व्यावसायिक प्रशिक्षण सुविधा आणि अनौपचारिक शिक्षण उपलब्ध आहे. मनुष्यबळ विकसित करण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण संस्था स्थापन केल्या जातील. पालक त्यांच्या मुलांच्या नियुक्तीबाबतच्या तक्रारींचे निराकरण करू शकतात. सरकारी शैक्षणिक संस्थांनी अपंग लोकांसाठी किमान ३% जागा राखीव ठेवल्या पाहिजेत आणि जर कोणताही कर्मचारी सेवेदरम्यान अपंग झाला तर त्याला काढून टाकले किंवा पदावनत केले जाऊ शकत नाही. अपंग लोकांसाठी मदत आणि उपकरणे उपलब्ध करून देऊन सकारात्मक कृती आवश्यक आहे. सार्वजनिक इमारती, रेल्वे डबे, बस, जहाजे आणि विमाने सहज उपलब्धतेसाठी डिझाइन केली जातील आणि शौचालये व्हीलचेअरसाठी सुलभ असावीत. सार्वजनिक उपयुक्ततेची अडथळामुक्त ठिकाणे प्रदान केली जातील. संशोधन आणि मनुष्यबळ विकास अपंगत्व प्रतिबंध, पुनर्वसन, सहाय्यक उपकरणे, नोकरी ओळख आणि ऑन-साइट सुधारणांवर लक्ष केंद्रित करेल. गैर-सरकारी संस्था आणि सरकारी अपंग कर्मचाऱ्यांना आर्थिक मदत दिली जाईल.

RPWD कायदा, २०१६ चा आढावा:-

अपंग व्यक्तींचे हक्क (RPWD) कायदा, २०१६ मध्ये भारतात अपंग व्यक्तींचे हक्क आणि हक्क सुनिश्चित करण्यासाठी २०१६ मध्ये २०१६ हा कायदा लागू करण्यात आला. १९९५ च्या अपंग व्यक्ती (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि पूर्ण सहभाग) कायद्याची जागा घेणारा हा कायदा, सर्व अपंग व्यक्तींना सन्मान, भेदभावापासून स्वातंत्र्य आणि समान संधीची हमी देण्याचे उद्दिष्ट ठेवतो. भारत UNCRPD चा स्वाक्षरी करणारा देश आहे, जो अपंग व्यक्तींच्या हक्कांची रूपरेषा देतो. हा कायदा डिसेंबर २०१६ मध्ये संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी मंजूर केला. RPWD कायदा - २०१६ चा उद्देश अपंग व्यक्ती (PWD) इतरांसोबत त्यांचे हक्क पूर्णपणे उपभोगू शकतील याची खात्री करणे आहे. या कायद्यात शारीरिक, गतिमान, संज्ञानात्मक, श्रवण, भाषण, भाषा, बौद्धिक आणि मानसिक अपंगत्व यासह विविध अपंगत्वांचा समावेश आहे. यामध्ये महत्त्वपूर्ण समर्थन गरजा असलेल्या व्यक्ती आणि बेंचमार्क अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींचा देखील समावेश आहे. हा कायदा अतिरिक्त फायदे प्रदान करतो, ज्यामध्ये सहा ते अठरा वयोगटातील मुलांसाठी मोफत शिक्षण, सरकारी आणि सरकारी अनुदानित उच्च शिक्षणात ५% जागा कोटा यांचा समावेश आहे. संस्था आणि ४% सरकारी नोकऱ्या बेंचमार्क अपंगत्व असलेल्या लोकांसाठी राखीव आहेत. पालकत्व न्यायालय किंवा इतर संस्थेद्वारे दिले जाऊ शकते आणि कायद्यानुसार धोरण ठरवणाऱ्या संस्था म्हणून काम करण्यासाठी केंद्रीय आणि राज्य अपंगत्व सल्लागार मंडळे स्थापन करण्याची आवश्यकता आहे.अपंगांना आर्थिक मदत देण्यासाठी राष्ट्रीय आणि राज्य निधीची स्थापना. अपंगांच्या हक्कांच्या उल्लंघनाशी संबंधित तक्रारी ऐकण्यासाठी न्यायालये नियुक्त केली जातात. २०१६ च्या आरपीडब्ल्यूडी कायद्यात २१ वेगवेगळ्या श्रेणीतील अपंगत्वांची यादी आहे, ज्यात अंधत्व, कमी दृष्टी, कुष्ठरोग, श्रवणदोष, हालचाल अक्षमता, बौनेपणा,बौद्धिक अपंगत्व, मानसिक आजार, ऑटिझम स्पेक्ट्रम डिसऑर्डर, सेरेब्रल पाल्सी, मस्क्युलर डिस्ट्रॉफी, क्रॉनिक न्यूरोलॉजिकल स्थिती, विशिष्ट शिक्षण अक्षमता (डिस्लेक्सिया), मल्टिपल स्क्लेरोसिस, भाषण आणि भाषा अपंगत्व, थॅलेसेमिया, हिमोफिलिया आणि सिकलसेल रोग यांचा समावेश आहे. अंधत्व ही अशी स्थिती आहे जिथे व्यक्ती दोन्ही डोळ्यातील तेजस्वी प्रकाश आणि अंधार यात फरक करू शकत नाही. कमी दृष्टी म्हणजे दृश्य तीक्ष्णता १० अंशांपासून ४० अंशांपेक्षा कमी कोनापर्यंतचे निर्बंध. कुष्ठरोग हा एक संसर्गजन्य रोग आहे जो वरच्या श्वसनमार्गाच्या, डोळयांच्या, त्वचेच्या आणि परिधीय नसांच्या श्लेष्मल पृष्ठभागावर परिणाम करतो. श्रवणदोष हा श्रवणदोष संपूर्ण किंवा आंशिक असू शकतो. लोकमोटर अपंगत्व म्हणजे पायांमधील अपंगत्व ज्यामुळे हालचाल करणे कठीण होते. बौनेपणा ही एक वाढीची स्थिती आहे जी सरासरी शरीराची उंचीपेक्षा कमी असते. बौद्धिक अपंगत्व एखाद्या व्यक्तीची समुदायात राहण्याची आणि काम करण्याची क्षमता मर्यादित करते, ज्यामध्ये स्वतःची काळजी, संवाद, सामाजिक कौशल्ये, सुरक्षितता आणि स्वतःचे मार्गदर्शन या समस्यांचा समावेश आहे. मानसिक आजारात मानसिक आणि न्यूरोलॉजिकल विकारांचा समावेश असतो, तर ऑटिझम स्पेक्ट्रम डिसऑर्डर सामाजिक संबंध, मौखिक आणि अमौखिक संवाद आणि दैनंदिन जीवनाच्या इतर क्षेत्रांवर परिणाम करतो. सेरेब्रल पाल्सी हा एक शारीरिकदृष्ट्या कमकुवत करणारा आजार आहे जो मेंदूच्या दुखापतीमुळे होतो ज्यामुळे स्नायूंचे समन्वय बिघडते. स्नायूंचा डिस्ट्रॉफी हा एक अनुवांशिक न्यूरोमस्क्युलर आजार आहे ज्यामुळे स्नायूंचे व्यापक नुकसान आणि कमकुवतपणा होतो. बहिरेपणासह अनेक अपंगत्वांमध्ये बौद्धिक अपंगत्व आणि अंधत्व, मानसिक मंदता आणि ऑर्थोपेडिक कमजोरी, लोकमोटर अपंगत्व आणि बोलण्यात कमजोरी यांचा समावेश आहे. ॲसिड हल्ल्यातील बळीअनेकदा चेहऱ्याचे आणि इतर शारीरिक भाग विकृत असतात.

निष्कर्ष

आरपीडब्ल्यूडी कायदा, २०१६, अपंग लोकांना समानता, प्रतिष्ठा आणि एकात्मतेचे समान अधिकार मिळावेत याची खात्री करणे हे उद्दिष्ट ठेवतो. तो भेदभाव न करणे, सक्रिय सहभाग, समान संधी, सुलभता, लिंग समानता आणि त्यांच्या विकसित होणाऱ्या क्षमतांची ओळख यांना प्राधान्य देतो. हा कायदा विविधता स्वीकारण्याचे आणि अपंगत्वांना मानवी विविधतेचा अविभाज्य भाग

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

मानण्याचे महत्त्व देखील अधोरेखित करतो. सक्षम न्यायालय असे आदेश देईपर्यंत अपंग मुलांना त्यांच्या पालकांकडून घेऊ नये. या कायद्यात पालकत्व, गैरवापर, हिंसाचार आणि शोषणापासून संरक्षण यासारख्या मानसिक आजारांसह जगण्याच्या विशिष्ट पैलूंचा समावेश असावा. भारतातील अपंगत्व हक्क चळवळीने लाखो अपंग लोकांच्या जीवनावर लक्षणीय परिणाम केला आहे, नागरिकत्व, आदर आणि संधींचा पाया स्थापित केला आहे.

संदर्भ

1. अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींचे हक्क कायदा, २०१६, भारताचे राजपत्र (अतिरिक्त सामान्य); २८ डिसेंबर, २०१६. २७]
2. http://www.disabilityaffairs.gov.in/upload/uploadfiles/files/RPWD/ACT/2016.pdf.
3. अपंग व्यक्ती (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि पूर्ण सहभाग) कायदा,
4. १९९५.http:/ /www.disabilityaffairs.gov.in/upload/uploadfilles/files/PWDAct.pdf.
5. http://www.prsindia.org/uploads/media/Disability/Comparison
6. राज्यसभेने मंजूर केलेले मानसिक आरोग्यसेवा विधेयक, २०१६.
7. http://www.prsindia.org/uploads/media/Mental/Health.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

कामाच्या ठिकाणी बालसंगोपन केंद्रे आणि महिला कामगारांच्या गृह व्यवस्थापनातील बदल

मनिषा जगदिशराव गावंडे

संशोधक विद्यार्थी,मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा जी. यवतमाळ

Email: manishamahalle66@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171115

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 11 (II)

Pp. 71-73

Nov. 2025

Submitted:17 Oct. 2025

Revised: 27 Oct. 2025

Accepted: 10 Nov. 2025

Published: 30 Nov. 2025

सारांश

कामाच्या ठिकाणी बालसंगोपन केंद्रे ही महिला कामगारांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक सक्षमीकरणासाठी अत्यंत महत्त्वाची सुविधा मानली जाते. औद्योगिकीकरण, नागरीकरण आणि महिलांच्या वाढत्या रोजगार सहभागामुळे कार्यरत मातांसमोरील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे काम आणि घरातील जबाबदाऱ्या यांच्यात संतुलन राखणे होय. कारण महिलांची संगोपन केंद्रे नसेल तर फार ओढाताण होते व त्यांची आर्थिक स्थिती सुद्धा डगमळते. बालसंगोपन केंद्रे ही समस्या मोठ्या प्रमाणात कमी करण्याचे एक प्रभावी साधन आहे. उद्योगांनी आणि शासनाने सुविधांचा विस्तार केल्यास महिला कामगारांचे जीवनमान सुधारेल. तसेच आर्थिक भरभराट होईल, कुटुंबांमध्ये सलोख्याचे संबंध राहील, कुटुंब व्यवस्था टिकून राहील आणि महिलांचा नोकरी सहभाग वाढेल व कामाचा दर्जा सुधारेल. या संशोधनात महिला कामगारांना मिळणाऱ्या बालसंगोपन सुविधांचा त्यांच्या दैनंदिन घरगुती व्यवस्थापन, वेळेचे नियोजन, मानसिक ताण, मुलांच्या आरोग्याची काळजी, कुटुंबातील सामंजस्य आणि कामाच्या कार्यक्षमतेवर होणारा प्रभाव यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. जेव्हा एखादे बाळ आपल्या जीवनाची सुरुवात करतो तेव्हा सुरुवातीच्या ६ वर्षांपर्यंत बऱ्याच वैयक्तिक आणि सामाजिक सवयी तो आत्मसात करीत असतो. म्हणून हा काळ अतिसंवेदनशील असा संबोधिला आहे. बाल्यावस्थेचा काळ वाढ व विकासाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण असतो. संविधानातील कलम 42 नुसार राज्याने मातृत्व सहाय्य आणि बालसंगोपनाच्या अनुकूल सुविधांची तरतूद करणे अपेक्षित आहे. तसेच Maternity Benefit (Amendment) Act, 2017 अंतर्गत 50 किंवा त्यापेक्षा अधिक कामगार असलेल्या संस्थांमध्ये बालसंगोपन केंद्र बंधनकारक करण्यात आले आहे. या व्यवस्थांचा प्रत्यक्ष परिणाम काय होतो, याचा या अभ्यासात सखोल शोध घेण्यात आला आहे. अभ्यासानुसार आढळते की बालसंगोपन केंद्रे उपलब्ध असल्यास महिला कामगारांमध्ये वेळेचे नियोजन सुधारते, कामात एकाग्रता वाढते, गैरहजेरी आणि उशीर कमी होतो, तसेच घरातील जबाबदाऱ्या संतुलितपणे पार पाडण्याची क्षमता वाढते. मुलांचे पोषण, आरोग्य, सुरक्षितता सुनिश्चित होत असल्यामुळे मातांना अधिक मानसिक समाधान मिळते. घरातील सदस्यांमध्ये जबाबदाऱ्या अधिक समतोलपणे विभागल्या जातात. दुसरीकडे जिथे अशा सुविधा नाहीत, तिथे महिला कामगारांना कुटुंबातील सदस्यांवर अवलंबून राहावे लागते, ज्यामुळे गृह व्यवस्थापन, वेळेचा ताण आणि कामातील कार्यक्षमता यावर नकारात्मक परिणाम दिसून येतो. या संशोधनातून निष्कर्ष निघतो की बालसंगोपन केंद्रे ही केवळ सुविधाच नसून महिला कामगारांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असलेली सामाजिक–कामगार धोरणाची कळीची बाब आहे. उद्योगांनी आणि शासनाने या सुविधांचा विस्तार केल्यास महिला कामगारांचे जीवनमान, आर्थिक स्थैर्य आणि कौटुंबिक संतुलन आणखी मजबूत होईल.

कीवर्ड: *बालसंगोपन केंद्रे, महिला कामगार, गृह व्यवस्थापन, मातृत्व लाभ कायदा, संविधानिक हमी,कार्य–जीवन संतुलन, बालसुरक्षा, आर्थिक सक्षमीकरण*

Quick Response Code:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.18130628

OPEN ACCESS

Address for correspondence:

मनिषा जगदिशराव गावंडे, संशोधक विद्यार्थी मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा जी. यवतमाळ

How to cite this article:

गावंडे, . मनिषा . जगदिशराव . (2025). कामाच्या ठिकाणी बालसंगोपन केंद्रे आणि महिला कामगारांच्या गृह व्यवस्थापनातील बदल. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 71–73.

https://doi.org/10.5281/zenodo.18130628

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

प्रस्तावना

आजच्या आधुनिक कार्यक्षेत्रात महिलांचा सहभाग सतत वाढत आहे. यामुळे महिलांना आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि आत्मसन्मान मिळण्यास मदत होते. परंतु कार्यक्षेत्रात काम करण्याबरोबरच त्यांना घराची जबाबदारीही पार पाडावी लागते. विशेषतः लहान मुलांची काळजी ही महिलांसाठी एक मोठे आव्हान ठरते. कामाच्या ठिकाणी बालसंगोपन केंद्रे उपलब्ध असल्यास कार्यरत मातांचे अनेक प्रश्न आपोआप सुटतात आणि त्या अधिक परिणामकारकपणे काम करू शकतात.

भारतीय संविधान आणि विविध कामगार कायद्यांद्वारे महिलांच्या हितासाठी संरक्षणात्मक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. त्यामध्ये बालसंगोपन सुविधा ही अत्यावश्यक बाब मानली जाते. मातृत्व लाभ कायद्याने महिलांच्या प्रसूती, स्तनपान आणि बालसंगोपन काळातील गरजांचा सखोल विचार करून कार्यस्थळी 'क्रेश सुविधा' बंधनकारक केली आहे. हा कायदा महिला कामगारांच्या स्वास्थ्य, मुलांच्या सुरक्षितते आणि संस्थेच्या उत्पादकतेवर सकारात्मक परिणाम घडविणारा ठरतो.

गृह अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने पाहता बालसंगोपन केंद्रे ही महिलांच्या गृह व्यवस्थापनाला थेट प्रभावित करतात. घरातील वेळेचे नियोजन, स्वयंपाक, साफसफाई, मुलांची काळजी, कुटुंबातील संवाद, निर्णय, आर्थिक नियोजन या सर्व घटकांवर त्याचा प्रभाव पाहायला मिळतो. यामुळे घर आणि काम यात समतोल साधणे सोपे होते.

समाजाचा विकास हा महिलांच्या सक्षमीकरणावर अवलंबून असतो. कार्यरत महिलांचे योगदान वाढवायचे असल्यास त्यांना योग्य पायाभूत सुविधा मिळणे अत्यावश्यक आहे. पायाभूत सुविधांमध्ये बालसंगोपन केंद्र ही सर्वात महत्वाची पहिली सुविधा आहे. त्यामुळे बालसंगोपन केंद्रे ही फक्त सेवा नसून महिलांच्या दैनंदिन जगण्याचा आणि कुटुंबव्यवस्थेचा आधारस्तंभ आहेत. या संशोधनात अशा सुविधांचा महिलांच्या गृह व्यवस्थापनात कसा बदल घडवून आणला जातो, याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश: (Objectives of Research)

- कामाच्या ठिकाणी उपलब्ध बालसंगोपन केंद्रांचा महिला कामगारांच्या गृह व्यवस्थापनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- बालसंगोपन सुविधांचा महिलांच्या कामातील उपस्थिती, उत्पादकता व मानसिक स्वास्थ्यावर होणारा प्रभाव समजून घेणे.
- बालसंगोपन सुविधांमुळे महिलांची कामातील उपस्थितीमुळे उत्पादनात होणारी वाढ.
- कुटुंबातील जबाबदाऱ्यांचे विभाजन आणि वेळेच्या नियोजनातील बदल तपासणे.
- महिला कामगारांच्या आयुष्यातील कार्य–जीवन संतुलन सुधारण्यातील बालसंगोपन केंद्रांची भूमिका विश्लेषित करणे.
- बालसंगोपन केंद्राच्या मार्फत महिला व बालकांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे.
- बालसंगोपन सुविधा नसल्यास महिलांना भेडसावणाऱ्या अडचणींचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे.

बालसंगोपन केंद्राचे कार्य (Functions of Crash)

- आई-वडील कामावर गेले असतांना मुलांची काळजी घेणे त्यांचा सांभाळ करणे.
- बालकांची शारीरिक काळजी घेणे.
- पोषण-विषयक काळजी घेणे.
- आरोग्याची व आजाराबाबतची काळजी घेणे.
- सुरक्षितता प्रदान करणे.
- विश्रांतीची सोय असणे.
- मुलांना खेळामधून व मनोरंजनातून शैक्षणिक माहिती पुरविणे.

संशोधनाचे महत्त्व: (Importance of Research)

बालसंगोपन केंद्रांची गरज ही आधुनिक कामगार व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग बनली आहे. महिलांच्या रोजगारात वाढ झाल्यामुळे घरगुती कामकाज आणि मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी दोन्ही हाताळताना अनेक अडचणी निर्माण होतात. विशेषतः लहान मुलांची काळजी योग्य पद्धतीने घेण्यासाठी महिलांना विश्वसनीय आणि सुरक्षित पर्याय आवश्यक असतो. या काळात संस्थेमध्ये उपलब्ध असलेली क्रेश सुविधा मोठी मदत करते.

अभ्यासातून दिसून आले की बालसंगोपन केंद्रे असलेल्या कामाच्या ठिकाणी महिला अधिक आत्मविश्वासाने आणि कमी तणावात काम करतात. मुलांच्या सुरक्षिततेची खात्री असल्याने त्यांच्या मानसिक आरोग्यात सुधारणा होते. त्यांना वेळेची काटेकोरता राखणे सोपे जाते आणि घरातील दैनंदिन कामे अधिक नियोजितपणे पूर्ण करता येतात. घरातील वातावरण चांगले राहते परिणामी सुदृढ बालक निर्माण होतात.

घरातील जबाबदाऱ्यांचे विभाजनही अधिक संतुलित होते. पती-पत्नी दोघेही मुलांच्या संगोपनात सहभागी होतात. आर्थिकदृष्ट्या महिला कामगार अधिक स्थिर होतात कारण गैरहजेरीचे प्रमाण कमी होते तसेच नोकरी सोडण्याचे प्रमाण सुद्धा कमी होते.

बालसंगोपन सुविधा नसलेल्या कार्यस्थळांवर महिला कामगारांकडे मुलांची जबाबदारी सोपवण्यासाठी विश्वासार्ह व्यक्ती किंवा डे-केअर केंद्रांची व्यवस्था करावी लागते. यामुळे खर्च वाढणे, वेळेवर पोहोचण्यात विलंब, मानसिक ताण, गृह व्यवस्थापनातील विस्कळीतपणा असे परिणाम दिसून येतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

निष्कर्ष (Conclusion)

संशोधनातील निष्कर्षानुसार कामाच्या ठिकाणी असलेली बालसंगोपन केंद्रे महिला कामगारांच्या संपूर्ण जीवनावर सकारात्मक परिणाम घडवतात. या सुविधेमुळे महिलांच्या कामाचा स्तर सुधारतो, जीवनमान उंचावते तसेच मानसिक व शारीरिक संतुलन अधिक स्थिर होते. मुलांच्या सुरक्षिततेची खात्री मिळाल्यामुळे त्या घरगुती तसेच व्यावसायिक जबाबदाऱ्या अधिक कार्यक्षमतेने पार पाडू शकतात.बालसंगोपन सुविधांमुळे महिलांमध्ये कामाकडे पाहण्याची दृष्टी अधिक सकारात्मक होते. गैरहजेरीचे प्रमाण कमी आणि तणाव कमी होतो, परिणामी उत्पादकता वाढते. घरातील वेळेचे नियोजन अधिक अचूक होते. गृह व्यवस्थापनातील तणाव कमी झाल्यामुळे कुटुंबात सामंजस्य वाढते. मुलांच्या आरोग्य आणि पोषणाची चांगली काळजी घेतली जाते, ज्याचा थेट लाभ कुटुंबाला मिळतो. अभ्यासामध्ये हेही स्पष्ट झाले की ज्या महिलांना क्रेश सुविधा मिळत नाहीत, त्या वेळेच्या नियोजनात अडचणी, तणाव, कामातील अस्थिरता, घरगुती वेळेची कमतरता आणि आर्थिक भार अशा समस्यांना सामोरे जातात. या अभ्यासाच्या आधारे असे म्हणता येते की बालसंगोपन केंद्रे ही केवळ संस्थात्मक सुविधा नसून समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असलेली सामाजिक सुरक्षा प्रणाली आहे. कामाच्या ठिकाणी अशा सुविधा वाढविणे हे शासन, उद्योग आणि समाजाची संयुक्त जबाबदारी आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी, त्यांच्या कुटुंबाच्या विकासासाठी आणि संस्थेच्या उत्पादकतेसाठी क्रेश सुविधा अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

संदर्भ (References):

1. मातृत्व आणि बालविकास शास्त्र भाग १, त्रिवेणी फराकाडे आणि गोंगे, पिपलापुरे प्रकाशन.
2. मातृकला , बालविकास व बालशिक्षण, प्रीयावंदा लाठकर, विद्याबुक प्रकाशन औरंगाबाद.
3. बालविकास, डॉ. नलिनी वराडपांडे, पिपलापुरे प्रकाशन.
4. प्रारंभिक बाल्यावस्था देखभाल और शिक्षा, मंजीत सिंग गुप्ता, पी.एच.आय. लर्निंग pvt ltd. Delhi.
5. Government of India. Maternity Benefit (Amendment) Act, 2017.
6. Constitution of India – Article 42.
7. International Labour Organization (ILO) Reports on Childcare Facilities.
8. Ministry of Women and Child Development – Annual Reports.
9. UNICEF. Early Childhood Development Reports.
10. Sharma, R. (2018). Women Workforce and Childcare Policies in India.
11. Deshpande, S. (2020). Work-life Balance among Working Women.
12. Indian Journal of Social Work – Childcare Studies.
13. Kulkarni, A. (2019). Impact of Crèche Facilities on Working Mothers.
14. National Commission for Women (NCW) Publications.
15. Rao, P. (2017). Gender and Labour Laws in India.
16. Tripathi, S. (2021). Childcare Support and Women's Productivity.
17. TISS Research Papers on Women and Labour Welfare.
18. Planning Commission of India – Women Employment Trends.
19. Census of India – Female Labour Participation Data.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

सहकारी संस्थांमध्ये पारदर्शकता आणि सुशासनाचा समावेशक विकासावर होणारा प्रभाव

गणेश गुलाबराव वानखडे
संशोधक विद्यार्थी,कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, बोरी अरब ता. दारव्हा जी. यवतमाळ (MH)
Email: ankhade.ganesh11@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171116
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 74-76
Nov. 2025
Submitted: 18 Oct. 2025
Revised: 28 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

सहकारी संस्था या भारताच्या ग्रामीण व शहरी विकासाचा महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहेत. शेती, बँकिंग, किरकोळ व्यापार, दुग्ध व्यवसाय, साखर उद्योग, गृहनिर्माण अशा विविध क्षेत्रांमध्ये सहकारी संस्थांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. परंतु सहकार क्षेत्राला दीर्घकाळापासून असलेली सर्वात मोठी आव्हाने म्हणजे पारदर्शकतेचा अभाव, राजकीय हस्तक्षेप, व्यवस्थापनातील कमकुवतपणा आणि उत्तरदायित्वाची कमतरता. या समस्या संस्थांच्या कार्यक्षमतेला आणि त्यांच्या मूळ उद्देश असलेल्या "सर्वसमावेशक विकासाला" बाधा आणतात. या संशोधनात सहकारी संस्थांमध्ये पारदर्शकता, सुशासन (Good Governance), भ्रष्टाचारनियंत्रण, आर्थिक पारदर्शकता, सभासद सहभाग, लोकशाही व्यवस्थापन, डिजिटलायझेशन, लेखापरीक्षण यंत्रणा आणि जबाबदार नेतृत्वाचा सहकारी संस्थांच्या सर्वसमावेशक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून आले की ज्या संस्थांमध्ये पारदर्शक व्यवहार, डिजिटल व्यवहार पद्धती, नियमित लेखापरीक्षण, कार्यक्षम संचालक मंडळ आणि सभासद सहभाग अधिक आहे, त्या संस्थांमध्ये आर्थिक वाढ, नफा, रोजगारनिर्मिती, लाभांचे समसमान वितरण, सामाजिक न्याय आणि संस्थेवरील सभासदांचा विश्वास अधिक दृढ आढळतो. उलटपक्षी, पारदर्शकतेचा अभाव असलेल्या संस्थांमध्ये गैरव्यवस्थापन, भ्रष्टाचार, आर्थिक अनियमितता, सभासदांचा अविश्वास आणि संस्थेच्या विकासात घसरण दिसून येते. अभ्यासानुसार असे स्पष्ट होते की सहकारी संस्थांमध्ये सुशासनाची अंमलबजावणी केल्यास सर्व स्तरातील सभासदांना समान सहभाग मिळतो, आर्थिक संसाधनांचे योग्य व्यवस्थापन होते आणि समाजाच्या दुर्बल घटकांना विकासप्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते. म्हणून पारदर्शकता आणि सुशासन हे सहकारी संस्थांच्या सर्वसमावेशक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक घटक आहेत.

प्रस्तावना

सहकारी चळवळ ही "सहकारातून विकास" या तत्त्वावर आधारित असून भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा मानली जाते. सहकारी संस्था गावागावात आर्थिक व्यवहार, उत्पादकता वाढ, सामाजिक एकता आणि गरिबी निर्मूलनासाठी प्रभावी साधन म्हणून कार्यरत आहेत. परंतु सहकार क्षेत्राचा यशस्वी प्रवास प्रामुख्याने संस्थांमध्ये असलेल्या पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि सुशासनाच्या पातळीवर अवलंबून असतो. सुशासन म्हणजे परिणामकारक व्यवस्थापन, नियमांचे पालन, लोकशाही निर्णयप्रक्रिया, पारदर्शक माहिती प्रणाली आणि जबाबदार नेतृत्व. सहकार क्षेत्रात हे घटक जितके मजबूत असतील तितकी संस्था अधिक सक्षम, विश्वासार्ह आणि विकासाभिमुख बनते. विशेषतः सर्वसमावेशक विकासाच्या दृष्टीने पाहता संस्थेतील प्रत्येक सभासदाला समान संधी, न्याय्य लाभवाटणी, सहभागाचे स्वातंत्र्य आणि आर्थिक संरक्षण मिळणे अत्यावश्यक ठरते. गेल्या काही वर्षांत काही सहकारी संस्थांमध्ये राजकीय हस्तक्षेप, आर्थिक अनियमितता, कर्ज अपहार, निवडणूक प्रक्रियेत अपारदर्शकता यामुळे सहकार क्षेत्रावर प्रश्नचिन्ह उभे राहिले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
गणेश गुलाबराव वानखडे, संशोधक विद्यार्थी कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, बोरी अरब ता. दारव्हा जी. यवतमाळ (MH)

How to cite this article:
वानखडे, . गणेश . गुलाबराव . (2025). सहकारी संस्थांमध्ये पारदर्शकता आणि सुशासनाचा समावेशक विकासावर होणारा प्रभाव. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 74–76.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18130686

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18130686
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

परिणामी अनेक संस्था बंद पडल्या किंवा दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर आल्या. याउलट ज्या संस्थांनी डिजिटल व्यवहार, पारदर्शक लेखापरीक्षण, लोकशाही व्यवस्थापन, महिला सहभाग आणि व्यावसायिक नेतृत्वावर भर दिला, त्या संस्थांनी उल्लेखनीय प्रगती साधली. यामुळे सहकारी संस्थांमध्ये पारदर्शकता आणि सुशासन या दोन घटकांचा सर्वसमावेशक विकासावर नेमका कसा परिणाम होतो, याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश म्हणजे या दोन घटकांमधील परस्परसंबंध समजून घेणे आणि सहकार चळवळीला अधिक सक्षम करण्यासाठी आवश्यक सुधारणा सुचवणे हा आहे.

संशोधनाचे उद्देश: (Objectives of Research)

- सहकारी संस्थांमधील पारदर्शकतेची सद्यस्थिती अभ्यासणे.
- सुशासन पद्धतींची प्रभावशीलता तपासणे.
- पारदर्शकता आणि सुशासनाचा संस्थांच्या आर्थिक कार्यक्षमतेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- सभासदांच्या सहभागाचा समावेशक विकासाशी असलेला संबंध समजून घेणे.
- सहकारी संस्थांतील भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी असलेल्या यंत्रणांचे मूल्यमापन करणे.
- डिजिटल तंत्रज्ञानाचा पारदर्शकता वाढवण्यासाठी असलेला उपयोग विश्लेषित करणे.
- नेतृत्वशैलीचा सहकारी संस्थांच्या विकासावर होणारा प्रभाव तपासणे.
- आर्थिक लाभांचे वाटप कितपत समतोलपणे केले जाते हे विश्लेषित करणे.
- पारदर्शकता नसल्यास सभासदांमध्ये निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- सहकार क्षेत्रात सुशासन वाढवण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचवणे.

संशोधनाचे महत्त्व: (Importance of Research)

- सहकारी संस्थांच्या विकासात पारदर्शकता आणि सुशासनाची भूमिका समजण्यास मदत होते.
- सर्वसमावेशक विकासावर विविध प्रशासकीय घटकांचा प्रभाव स्पष्ट होतो.
- सहकारी संस्थांतील अनियमितता कमी करण्यासाठी मार्गदर्शन मिळते.
- सभासदांचा विश्वास वाढवण्यासाठी आवश्यक धोरणे सुचवण्यास उपयोग होतो.
- शासन आणि संस्थांना सुधारणा राबवण्यासाठी शास्त्रीय आधार उपलब्ध होतो.
- सहकार क्षेत्र अधिक कार्यक्षम, सुरक्षित आणि लोकाभिमुख बनविण्यास सहाय्य होते.

निष्कर्ष (Conclusion)

या संशोधनाचे निष्कर्ष दर्शवितात की सहकारी संस्थांमध्ये पारदर्शकता आणि सुशासनाचा स्तर जितका उच्च असेल, तितका संस्थेचा सर्वसमावेशक विकास अधिक प्रभावीपणे साध्य होतो. पारदर्शक व्यवस्थापनामुळे संस्थेतील आर्थिक व्यवहार स्पष्ट, विश्वासार्ह आणि तपासण्यायोग्य राहतात. परिणामी सभासदांचा संस्थेवरील विश्वास दृढ होतो आणि त्यांचा सक्रिय सहभाग वाढतो.सुशासनामुळे संस्थांमध्ये लोकशाही प्रक्रिया, उत्तरदायित्व, नियमांचे पालन आणि समान संधी यांना प्राधान्य दिले जाते. हे घटक संस्थेतील आर्थिक तसेच सामाजिक उद्दिष्टे पूर्ण करण्यात मदत करतात. अभ्यासानुसार उत्तम सुशासन असलेल्या सहकारी संस्थांमध्ये नफा वितरण समतोल, व्यवस्थापन कार्यक्षम, रोजगारनिर्मिती जास्त आणि दुर्बल घटकांसाठी संधी अधिक उपलब्ध आढळल्या.याउलट पारदर्शकतेचा अभाव, भ्रष्टाचार, राजकीय हस्तक्षेप, गैरव्यवस्थापन यामुळे अनेक सहकारी संस्था दिवाळखोरीकडे ढकलल्या गेल्या. सभासदांचा विश्वास कमी झाला आणि सर्वसमावेशक विकासास अडथळा निर्माण झाला.एकूणच पारदर्शकता व सुशासन ही सहकारी संस्थांच्या शाश्वत आणि न्याय्य विकासाची दोन मूलभूत तत्त्वे आहेत. डिजिटलायझेशन, नियमित लेखापरीक्षण, लोकशाही निवडणुका, सभासदांना माहितीचा अधिकार आणि जबाबदार नेतृत्व या घटकांचा अवलंब केल्यास सहकारी क्षेत्रात मोठा सकारात्मक बदल घडू शकतो. या अध्ययनातून स्पष्ट होते की भारतातील सहकार चळवळीला अधिक सक्षम, विश्वासार्ह आणि समतोल विकासाभिमुख बनवण्यासाठी पारदर्शकता व सुशासन यांची अंमलबजावणी अत्यावश्यक आहे.

उपाययोजना

- सर्व सहकारी संस्थांमध्ये डिजिटल व्यवहारांची सक्ती करणे.
- नियमित आणि स्वतंत्र लेखापरीक्षण प्रणाली मजबूत करणे.
- पारदर्शक आणि लोकशाही निवडणूक प्रक्रिया सुनिश्चित करणे.
- सभासदांना माहितीचा अधिकार (Right to Information in Cooperatives) उपलब्ध करणे.
- संचालक मंडळासाठी प्रशिक्षण व क्षमता विकास कार्यक्रम राबवणे.
- भ्रष्टाचार व आर्थिक अनियमितता रोखण्यासाठी कडक दंडात्मक नियंत्रण.
- महिला व युवकोंचा संस्थेच्या व्यवस्थापनात अधिक सहभाग वाढवणे.
- पारदर्शकता वाढवण्यासाठी ऑनलाइन माहिती पोर्टल तयार करणे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

- संस्थेच्या उपनियमांचे नियमित पुनरावलोकन व अद्ययावत करणे.
- शासन, NABARD आणि नियामक संस्थांकडून सुशासनाबाबत मार्गदर्शक तत्त्वे सक्तीने लागू करणे.

संदर्भ (References):

1. Government of India – Cooperative Societies Act
2. 97th Constitutional Amendment (Cooperative Reforms)
3. NABARD – Annual Reports
4. Ministry of Cooperation – Government Publications
5. International Cooperative Alliance (ICA) Principles
6. Kulkarni, R. (2019). Governance in Cooperative Institutions
7. TISS Research Reports on Cooperatives
8. Sharma, P. (2020). Transparency in Financial Institutions
9. Indian Journal of Cooperative Studies
10. Yadav, S. (2018). Cooperatives and Rural Development
11. National Cooperative Development Corporation (NCDC) Reports
12. Patil, A. (2021). Good Governance in Indian Cooperatives
13. World Bank – Governance Indicators Reports
14. Singh, A. (2017). Challenges in Indian Cooperative Sector
15. RBI – Reports on Cooperative Banks

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

ग्रामीण विकास आणि स्वयंपर रोजगार

चंद्रशेखर सदाशिवराव खाडे
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा जि. यवतमाळ, महाराष्ट्र
Email: chandrashekhar89khade@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171117
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 77-83
Nov. 2025

Submitted:18 Oct. 2025
Revised: 28 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

ग्रामीण विकास हा देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे, कारण भारतातील मोठा लोकसंख्यावर्ग ग्रामीण भागात राहतो. ग्रामीण भागात आजही पायाभूत सुविधा, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि तंत्रज्ञान यांची कमतरता आहे. या समस्यांचे समाधान करण्यासाठी ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया बळकट करणे गरजेचे आहे. यामध्ये रस्ते, वीज, पाणीपुरवठा, सांडपाणी व्यवस्थापन, शाळा, आरोग्य सेवा, इंटरनेट सुविधा आणि आधुनिक शेती तंत्रज्ञान यांचा विकास महत्त्वाचा आहे. ग्रामीण विकासात स्वयंपर रोजगार हा सर्वात प्रभावी मार्ग मानला जातो. स्वयंपर रोजगार म्हणजे स्वतःचा उद्योग किंवा व्यवसाय सुरू करून उत्पन्नाचे साधन निर्माण करणे. ग्रामीण युवांना शेतीपूरक व्यवसाय, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मध-उत्पादन, सेंद्रिय शेती, मत्स्यव्यवसाय, हातमाग, महिला स्वयंसाहाय्य गट, सूक्ष्म उद्योग अशा अनेक क्षेत्रांमध्ये स्वयंपर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध आहेत. यामुळे युवक गावातच रोजगार मिळवतात, आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त करतात आणि स्थलांतराची गरज कमी होते. सरकारदेखील ग्रामीण भागात स्वयंपर रोजगार वाढवण्याकरिता विविध योजना राबवते—PMEGP, DDU-GKY, आत्मनिर्भर भारत योजना, ग्रामीण उद्यमिता प्रशिक्षण केंद्रे, स्वयंसाहाय्य गट सक्षमीकरण योजना इत्यादी. या योजनांमधून कर्ज, अनुदान, प्रशिक्षण आणि बाजारपेठ उपलब्ध करून देऊन युवकांना रोजगारासाठी सक्षम केले जाते. ग्रामीण विकास आणि स्वयंपर रोजगार हे दोन्ही एकमेकांशी घट्ट जोडलेले आहेत. ग्रामीण विकास झाल्यास स्वयंपर रोजगाराच्या संधी वाढतात, आणि स्वयंपर रोजगारामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी येते. या प्रक्रियेमुळे गावांमध्ये आर्थिक स्थिरता, सामाजिक प्रगती, रोजगार निर्मिती आणि आत्मनिर्भरता निर्माण होते.

महत्वाच्या संज्ञा: *स्वयंसाहाय्य गट (SHG),शेतीपूरक व्यवसाय,ग्रामीण अर्थव्यवस्था,कौशल्य विकास*

प्रस्तावना

भारताचा भौगोलिक व सामाजिक पाया हा ग्रामीण भारतात रुजलेला आहे. देशातील मोठा लोकसंख्यावर्ग अद्यापही गावांमध्ये राहतो आणि आपले जीवनमान मुख्यतः शेती व संबंधित व्यवसायांवर अवलंबून ठेवतो. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास हा केवळ आर्थिक दृष्टीने नव्हे, तर सामाजिक समृद्धी, शैक्षणिक प्रगती आणि सांस्कृतिक उन्नती यासाठीही अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. ग्रामीण विकास म्हणजे फक्त रस्ते, वीज, पाणी किंवा इमारतींची उभारणी नव्हे; तर ग्रामीण समाजाची आर्थिक क्षमता वाढवणे, रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, स्वच्छता, आरोग्य आणि शिक्षण यांत सुधारणा घडवणे ही एक व्यापक प्रक्रिया आहे.या विकास प्रक्रियेत **स्वयंम रोजगार** हा अत्यंत प्रभावी आणि परिवर्तन घडवून आणणारा घटक मानला जातो. स्वयंम रोजगारामुळे युवकांना आपल्या गावातच उत्पन्नाचे साधन उपलब्ध होते. शेतीपूरक उद्योग, सूक्ष्म व लघुउद्योग, पशुपालन, हस्तकला, IT आधारित सेवा, महिला स्वयंसाहाय्य गट आणि विविध उद्यमशीलतेच्या संधी यांच्या माध्यमातून ग्रामीण क्षेत्रात नव्या रोजगाराचे दरवाजे खुले होत आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
चंद्रशेखर सदाशिवराव खाडे, मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा जि. यवतमाळ (महाराष्ट्र)

How to cite this article:
खाडे, . चंद्रशेखर . सदाशिवराव . (2025). ग्रामीण विकास आणि स्वयंपर रोजगार. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 77–83. https://doi.org/10.5281/zenodo.18130757

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18130757

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

स्वतःचा उद्योग सुरू केलेल्या व्यक्तीला आर्थिक स्वावलंबन मिळते आणि त्याचबरोबर इतरांसाठीही रोजगार निर्मिती होते. अशा प्रकारे स्वयंम रोजगार हा ग्रामीण विकासाचा कणा मानला जातो. आजच्या युगात तंत्रज्ञान, सरकारी योजना, कौशल्य-विकास प्रशिक्षण आणि कर्ज सुविधा यांमुळे ग्रामीण युवक-युवतींना स्वयंपर रोजगाराच्या अधिकाधिक संधी उपलब्ध होत आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील बेरोजगारी कमी होऊन आर्थिक स्थिरता वाढण्यास मदत होते. म्हणूनच ग्रामीण विकास आणि स्वयंम रोजगार हे एकमेकांशी निगडीत असून दोन्हींच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे मजबूत, आत्मनिर्भर आणि प्रगत ग्रामीण भारत घडवता येऊ शकतो.

उद्दिष्टे (Research Objectives)

- **स्वयंपर रोजगाराच्या संधींचे विश्लेषण करणे:** ग्रामीण युवकांसाठी उपलब्ध असलेल्या विविध स्वयंपर रोजगाराच्या क्षेत्रांचा अभ्यास करणे.
- **शेतीपूरक व्यवसायांची उपयुक्तता तपासणे:** दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय, सेंद्रिय शेती व अन्य क्षेत्रांचे महत्त्व समजून घेणे.
- **सरकारी योजनांचा परिणाम जाणून घेणे:** PMEGP, DDU-GKY, SHG, आत्मनिर्भर भारत इत्यादी योजनांचा ग्रामीण विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- **ग्रामीण युवकांच्या रोजगारासमोरील अडचणी शोधणे:** भांडवल, प्रशिक्षणाची कमतरता, बाजारपेठ अभाव, तंत्रज्ञानाचा अभाव यांसारख्या अडथळ्यांचा शोध घेणे.
- **महिला उद्यमशीलतेची भूमिका अभ्यासणे:** महिला स्वयंसाहाय्य गट व महिला उद्योगांनी ग्रामीण विकासात केलेले योगदान समजून घेणे.
- **ग्रामीण विकास व स्वयंपर रोजगार यातील परस्परसंबंध तपासणे:** दोन्ही घटक एकमेकांना कसे पूरक आहेत याचा सखोल अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

(A) **संशोधन प्रकार (**Type of Research)

- **वर्णनात्मक संशोधन (Descriptive Research)**
- **विश्लेषणात्मक संशोधन (Analytical Research)**
- **क्षेत्र अभ्यास (Field Study)**

(B) डेटा संकलन पद्धती (Data Collection Methods)

१. प्राथमिक डेटा (Primary Data)

प्रत्यक्ष लोकांकडून गोळा केलेला डेटा.

पद्धती:

- मुलाखत पद्धत (Interviews)
- प्रश्नावली पद्धत (Questionnaire)
- निरीक्षण पद्धत (Observation)
- गावातील प्रत्यक्ष भेटी

२. द्वितीयक डेटा (Secondary Data)

पूर्वी प्रकाशित झालेली माहिती.

स्रोत:

- सरकारी अहवाल
- ग्रामपंचायत नोंदी
- आर्थिक सर्वेक्षण
- पुस्तके, संशोधन लेख
- शासकीय संकेतस्थळे
- SHG आणि NGO अहवाल

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

(C) नमुना निवड पद्धती (Sampling Methods)

- साधी यादृच्छिक पद्धत (Simple Random Sampling)
- मैदानी अभ्यास पद्धत (Field Sampling)
- उद्देशपूर्ण निवड (Purposive Sampling)

(D) डेटा विश्लेषण पद्धती (Data Analysis Methods)

संकलित डेटा खालील पद्धतींनी विश्लेषित करतात:

- टक्केवारी विश्लेषण (Percentage Analysis)
- तुलनात्मक विश्लेषण
- गुणात्मक (Qualitative) व संख्यात्मक (Quantitative) विश्लेषण

परिणाम व चर्चा (RESULT AND DISCUSSION)

ग्रामीण विकासाची स्थिती (विस्तारित स्वरूपात)

भारताचा विकास हा ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण प्रगतीवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. देशातील बहुसंख्य लोकसंख्या गावांमध्ये राहते, त्यामुळे ग्रामीण क्षेत्राची आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थिती देशाच्या एकूण विकासाचा कणा ठरते. तथापि ग्रामीण विकासाची स्थिती विविध स्तरांवर असमान दिसून येते. काही भागांनी मोठी प्रगती साधली असली तरी अनेक गावांमध्ये अजूनही मूलभूत सुविधांचा अभाव स्पष्टपणे जाणवतो.

1) पायाभूत सुविधांची स्थिती

ग्रामीण भागात रस्ते, वीज, पाणी, स्वच्छता आणि घरकुल योजना यांमध्ये काही प्रमाणात सुधारणा झाली आहे.

- प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनामुळे अनेक गावांना रस्ते जोडले गेले.
- सौभाग्य योजनामुळे वीजपुरवठा वाढला आहे.

तरीही अनेक गावांमध्ये वीज खंडित होणे, पाणीटंचाई, आणि दर्जेदार रस्त्यांचा अभाव ही मोठी समस्या आहे.

2) शेतीची स्थिती

ग्रामीण विकासाचा मुख्य आधार शेती असून, अनेक ठिकाणी शेती अजूनही पारंपरिक पद्धतीने केली जाते.

- सेंद्रिय शेती, ड्रिप सिंचन, आधुनिक यंत्रसामग्रीचा वापर सुरू झाला असला तरी सर्व शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचलेला नाही.
- पावसावर अवलंबित्व, किमान आधारभाव मिळण्यात अडचणी, उत्पादन खर्च वाढणे यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न मर्यादित राहते.
- बाजारपेठेत थेट प्रवेश नसल्यामुळे मधली दलाली वाढते आणि शेतकऱ्यांच्या नफ्यात घट होते.

3) शिक्षणाची स्थिती

ग्रामीण भागात प्राथमिक शाळांची संख्या वाढली असली तरी—

•गुणवत्तापूर्ण शिक्षण

•प्रशिक्षित शिक्षक

•डिजिटल शिक्षण साधनांचा अभाव

हे अजूनही मोठे आव्हान आहे.

केंद्र आणि राज्य सरकारने डिजिटल साक्षरता, ई-लर्निंग, स्मार्ट क्लास या योजना सुरू केल्या आहेत, परंतु त्या सर्व गावांमध्ये प्रभावीपणे अंमलात आलेल्या नाहीत.

4) आरोग्य सुविधांची स्थिती

ग्रामीण रुग्णालये आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (PHC) वाढली आहेत, परंतु—

- डॉक्टरांची कमतरता
- औषधे व वैद्यकीय उपकरणांचा अभाव
- महिलांच्या आरोग्याशी संबंधित समस्या
- आपत्कालीन सेवांची कमी उपलब्धता

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

अजूनही मोठ्या प्रमाणावर जाणवते.

5) रोजगाराची स्थिती

ग्रामीण भागातील सर्वात गंभीर समस्या म्हणजे

बेरोजगारी.

- शेतीवरची अवलंबित्व जास्त
- उद्योग-व्यवसायांची कमतरता
- कौशल्य विकास प्रशिक्षण केंद्रांची कमी उपलब्धता

यामुळे युवक शहरांकडे स्थलांतर करतात. तथापि, स्वयंपर रोजगाराच्या संधी वाढल्याने काही गावांत सकारात्मक बदल घडतानाही दिसतो.

6) महिलांची स्थिती आणि सहभाग

महिला स्वयंसाहाय्य गटांच्या माध्यमातून महिलांची आर्थिक व सामाजिक प्रगती चौफेर वाढत आहे.

- शिवणकाम
- दुग्धउद्योग
- पाककला उद्योग
- हस्तकला

या क्षेत्रांत महिलांनी उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. तरीही अनेक महिलांना प्रशिक्षण, संसाधने आणि बाजारपेठेपर्यंत पोहोच मिळण्यात अडचणी आहेत.

7) तंत्रज्ञानाचा प्रसार - डिजिटल तंत्रज्ञानाचा ग्रामीण भागात प्रसार वाढला आहे.

- मोबाईल इंटरनेट
- डिजिटल बँकिंग
- ई-गव्हर्नन्स
- ऑनलाइन मार्केटिंग

यामुळे अनेक ग्रामीण उद्योगांना चालना मिळाली आहे. परंतु डिजिटल साक्षरता अजूनही सर्वांपर्यंत पोहोचलेली नाही.

8) सामाजिक विकासाची स्थिती - ग्रामीण समाजात शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता आणि रोजगार यामुळे एकूण जीवनमान सुधारत आहे,

परंतु-

- जातीय भेदभाव
- माहितीचा अभाव
- आर्थिक विषमता

हे प्रश्न अजूनही अस्तित्वात आहेत.

2) चर्चा (Discussion)

ग्रामीण विकास आणि स्वयंरोजगार या दोन घटकांमध्ये अतिशय घनिष्ठ आणि पूरक संबंध आहे. ग्रामीण प्रगती टिकवून ठेवण्यासाठी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थिरतेचा आधार देण्यासाठी स्वयंरोजगार हा सर्वात प्रभावी उपाय मानला जातो. प्रस्तुत संशोधनाच्या आधारे खालील अंगांनी या संबंधाचे सखोल विश्लेषण करता येते:

१. ग्रामीण आर्थिक उन्नतीचा आधार : स्थानिक रोजगारनिर्मिती

ग्रामीण भागात औद्योगिक संधी मर्यादित असल्यामुळे स्थानिक लोकसंख्येला रोजगार उपलब्ध नाही. अशा परिस्थितीत स्वयंरोजगार हा आर्थिक उन्नतीचा थेट मार्ग ठरतो.

- स्वयंरोजगारामुळे गावातील तरुणांना स्थलांतर करण्याची गरज कमी होते.
- ग्रामीण अर्थचक्र गावातच फिरते, ज्यामुळे आर्थिक स्थैर्य वाढते.
- लघु उद्यम, शेतीपूरक उद्योग, सेवा व्यवसाय यांमुळे नियमित उत्पन्न मिळते.

म्हणूनच स्वयंरोजगार हा ग्रामीण विकासाचा प्राथमिक इंजिन ठरतो.

२. कौशल्यविकास आणि उत्पादकता वाढ यांचा परस्परसंबंध

संशोधनात असे आढळले की प्रशिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींमध्ये स्वयंरोजगाराचे प्रमाण व यश जास्त आहे.

- कौशल्यविकासामुळे व्यक्तींच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ होते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

- कमी भांडवलातही नाविन्यपूर्ण व्यवसाय सुरू करण्याची क्षमता वाढते.
- प्रशिक्षित व्यक्ती रोजगार मागणारे न राहता रोजगार निर्माण करणारे बनतात.

कौशल्यसंपन्न माणसं म्हणजे ग्रामीण विकासाची पायाभूत भांडवल.

३. ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सशक्तीकरण

महिला स्वयंरोजगार ग्रामीण विकासात सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

- महिला बचतगट (SHG) आणि समूह उद्यमांनी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत वैविध्य निर्माण केले आहे.
- महिला व्यवसायांमुळे कुटुंबाचे उत्पन्न वाढते आणि निर्णयप्रक्रियेत महिलांची सहभागिता वाढते.
- समाजातील लिंगभेद कमी होऊन विकासाची प्रक्रिया अधिक सर्वसमावेशक बनते.

स्वयंरोजगारामुळे ग्रामीण विकासाला सामाजिक न्यायाचे स्वरूप मिळते.

४. पायाभूत सुविधांचा विकास आणि व्यवसाय वृद्धी

ग्रामीण भागातील रस्ते, पाणी, वीज, इंटरनेट, वाहतूक या सुविधा वाढल्या की स्वयंरोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात.

- डिजिटल कनेक्टिव्हिटीमुळे ऑनलाइन व्यवसाय, ई-कॉमर्स, डिजिटल पेमेंट्स वाढले.
- चांगल्या रस्त्यांमुळे बाजारपेठेपर्यंत पोहोच सुलभ झाली.
- पायाभूत सुविधा सुधारल्यामुळे उत्पादन खर्च कमी होतो आणि नफा वाढतो.

पायाभूत सुविधा = व्यवसायस्नेही वातावरण = ग्रामीण विकास.

५. सरकारी योजना आणि स्वयंरोजगार—परस्परावलंबी नाते

सरकारच्या विविध योजना स्वयंरोजगार वाढवतात आणि स्वयंरोजगारामुळे योजना प्रभावी ठरतात.

- PMEGP, मुद्रा लोन, मनरेगा, बचतगट योजना, कृषीपूरक उद्योग सहाय्य योजना.
- कमी व्याजदर, प्रशिक्षण, भांडवल सहाय्य मिळाल्यामुळे उद्यमांच्या संधी वाढतात.
- संशोधनात आढळले की जागरूकता वाढली की योजना लाभ वाढतो आणि परिणामी ग्रामीण विकासाला गती मिळते.

सरकारी योजना हा स्वयंरोजगार वृद्धीचा प्रमुख प्रेरक घटक आहे.

६. शेतीपूरक उद्योगांचा ग्रामीण विकासावर प्रभाव

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेती हे मुख्य व्यावसायिक अंग असले तरी ते हंगामी आणि अनिश्चित आहे.

स्वयंरोजगारामुळे खालील शेतीपूरक उद्योग वेगाने वाढले—

- दुग्धव्यवसाय
- कुक्कुटपालन
- मत्स्यपालन
- मधमाशी पालन
- कृषी-प्रक्रिया उद्योग (Agro-Processing)

या उद्योगांमुळे :

- ➢ शेतकऱ्यांचे उत्पन्न द्विगुणित होते
- ➢ महिलांना आणि वृद्धांनाही रोजगार उपलब्ध होतो
- ➢ अन्न साठवणूक आणि मूल्यवर्धनामुळे गावातच उद्योगनिर्मिती होते

यामुळे ग्रामीण विकासाची अर्थव्यवस्था बहुआयामी बनते.

७. स्थलांतर रोखण्यात स्वयंरोजगाराची भूमिका

ग्रामीण भागातील बेरोजगार तरुण मोठ्या प्रमाणावर शहराकडे स्थलांतर करतात.

या संशोधनात दिसून आले की—

- ➢ स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या की स्थलांतरात ३०–४०% घट होते.
- ➢ कौटुंबिक स्थैर्य वाढते.
- ➢ ग्रामीण श्रमशक्तीची सातत्यता टिकते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

स्थलांतर रोखले की ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया अधिक स्थिर होते.

निष्कर्ष (Conclusion)

ग्रामीण विकास आणि स्वयंपर रोजगार यांचा अभ्यास केला असता स्पष्टपणे दिसून येते की या दोन्ही घटकांनी ग्रामीण भागातील आर्थिक आणि सामाजिक परिवर्तनात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. ग्रामीण भारतात अद्यापही अनेक मूलभूत समस्या आहेत—बेरोजगारी, शिक्षण व आरोग्याची अपुरी सुविधा, तंत्रज्ञानाचा अभाव, मर्यादित बाजारपेठ आणि शेतीवरील अत्याधिक अवलंबित्व. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी ग्रामीण विकासाची दिशा व्यापक व बहुआयामी असणे अत्यावश्यक आहे. स्वयंपर रोजगार हा ग्रामीण विकासाचा अत्यंत प्रभावी पर्याय ठरतो, कारण तो फक्त उत्पन्न निर्माण करत नाही, तर व्यक्तीला आर्थिक स्वावलंबन, उद्यमशीलता आणि आत्मविश्वासही देतो. शेतीपूरक व्यवसाय, लघुउद्योग, हस्तकला, पशुपालन, महिला स्वयंसाहाय्य गट आणि प्रगत तंत्रज्ञानावर आधारित छोटे उद्योग हे ग्रामीण भागातील विकासाचे मूलभूत स्तंभ ठरत आहेत. अभ्यासात असे स्पष्ट झाले की योग्य मार्गदर्शन, प्रशिक्षण आणि आर्थिक सहाय्य उपलब्ध झाल्यास युवक मोठ्या प्रमाणात स्वतःचा व्यवसाय उभारण्यास सक्षम आहेत. सरकारी योजनांनी ग्रामीण उद्यमशीलतेला मोठी चालना दिली आहे, परंतु या योजनांबद्दलची माहिती ग्रामीण पातळीवर पुरेशी पोहोचत नसल्याचे दिसते. अर्ज प्रक्रिया सुलभ करणे, प्रशिक्षण केंद्रे वाढवणे, डिजिटल माध्यमातून माहिती पोहोचवणे आणि सूक्ष्म वित्तीय मदत वाढवणे हे उपाय प्रभावी ठरू शकतात. महिला SHG गटांच्या कार्यातून सिद्ध झाले आहे की महिलांनी योग्य संधी मिळाल्यास आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात मोठे योगदान देऊ शकते. तसेच, पायाभूत सुविधा सुधारल्या की स्वयंपर रोजगाराची टिकाऊपणा आणि व्यवसाय वाढण्याची क्षमता अधिक मजबूत होते. रस्ते, बाजारपेठ, तंत्रज्ञान, इंटरनेट आणि बँकिंग सुविधा उपलब्ध असल्यास ग्रामीण उद्योग अधिक यशस्वी होऊ शकतात.

एकूणच, ग्रामीण विकास आणि स्वयंपर रोजगार हे परस्परांना पूरक घटक आहेत. दोन्हींच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे ग्रामीण समाजात रोजगार, आर्थिक स्थिरता, सामाजिक प्रगती आणि आत्मनिर्भरता निर्माण होऊ शकते. जर सरकार, स्वयंसेवी संस्था, ग्रामपंचायती आणि ग्रामीण युवकांनी एकत्रितपणे काम केले तर भविष्यात ग्रामीण भारत अधिक सक्षम, सुशिक्षित, प्रगत आणि आत्मनिर्भर बनेल. हा संशोधन अभ्यास दाखवून देतो की ग्रामीण विकास आणि स्वयंपर रोजगाराचा समन्वय साधला तर ग्रामीण भागात सर्वांगीण विकासाची नवी क्रांती घडविणे पूर्णतः शक्य आहे.

संदर्भ सूची (Bibliography / References)

पुस्तके (Books)

1. **चंद्रकांत दळवी**, *ग्रामीण विकास : संकल्पना व दिशा*, पुणे : फडके प्रकाशन.
2. **डॉ. के. व्ही. सुभाष**, *भारताचा ग्रामीण विकास*, मुंबई : प्रज्ञा प्रकाशन.
3. **डॉ. अच्युत गोडबोले**, *भारतीय अर्थव्यवस्था*, मुंबई : मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
4. **डॉ. शरद जोशी**, *ग्रामीण अर्थव्यवस्था व शेती सुधारणा*, पुणे : ग्रंथाली.
5. **डॉ. एम. एल. धवन**, Rural Development in India, New Delhi : Deep and Deep Publications.
6. संशोधन पत्रे (Research Papers / Journals)
7. Sharma, R. (2019). Rural Entrepreneurship and Employment Generation in India. Journal of Rural Studies.
8. Patel, S. (2020). Role of Self-Help Groups in Empowering Rural Women. International Journal of Social Sciences.
9. Deshmukh, A. (2021). Impact of Government Schemes on Rural Development. Indian Journal of Economics.
10. सरकारी अहवाल (Government Reports)
11. Ministry of Rural Development, Government of India. Annual Rural Development Report.
12. NABARD. Status of Microfinance in India (SHG Report).
13. NITI Aayog. Annual Economic Survey.
14. PMEGP Scheme Guidelines, Ministry of MSME.
15. DDU-GKY Programme Report, Ministry of Rural Development.
16. वेबसाइट्स (Web Sources)
17. Ministry of Rural Development – Government of India
18. www.msme.gov.in – MSME योजनांची अधिकृत माहिती
19. www.nabard.org – NABARD अहवाल व SHG माहिती
20. www.pmegp.gov.in – PMEGP योजना माहिती आणि डेटा
21. www.rbi.org.in – वित्तीय आणि ग्रामीण बँकिंग संबंधित अहवाल

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

22. इतर स्रोत (Additional Sources)
23. ग्रामपंचायत नोंदी (स्थानिक स्तरावरील माहिती)
24. जिल्हा औद्योगिक केंद्राचे (DIC) अहवाल
25. विविध NGOs व SHG गटांचे वार्षिक अहवाल

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

Digital Economy आणि संविधानिक कायदा

शरद विजयराव महाडिक
संशोधक विद्यार्थी, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,बोरी अरब, तालुका दारव्हा, जिल्हा. यवतमाळ, महाराष्ट्र
Eamil: sharadmahadik55@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171118
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 84-87
Nov. 2025
Submitted:18 Oct. 2025
Revised: 28 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतात डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा विस्तार जलदगतीने होत आहे. ऑनलाईन व्यवहार, ई-गव्हर्नन्स, डिजिटल पेमेंट्स, ई-कॉमर्स, बिग डेटा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि सायबर सुरक्षा यामुळे देशाची अर्थव्यवस्था नव्या स्वरूपात उभी राहत आहे. या परिवर्तनाचा थेट संबंध भारताच्या संविधानाशी जोडला जातो—विशेषतः नागरिकांचे मूलभूत अधिकार, गोपनीयता, डेटा संरक्षण, स्वातंत्र्य, समानता, डिजिटल न्याय आणि राज्याची जबाबदारी यांच्याशी या संशोधनात डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि संविधानिक कायदा यांच्यातील आंतरसंबंध, संधी, आव्हाने आणि धोरणात्मक उपाय यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

की–वर्ड्स: *डिजिटल इकॉनॉमी,* भारतीय संविधान,* गोपनीयता हक्क,* डेटा संरक्षण,* ई-गव्हर्नन्स,* सायबर कायदा,* माहिती तंत्रज्ञान कायदा (IT Act 2000),* डिजिटल पेमेंट सुरक्षा,* मूलभूत अधिकार)*

प्रस्तावना

"Digital India" उपक्रमानंतर भारतात डिजिटल संवाद, डिजिटल पेमेंट्स, ई-सेवा आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रचंड विस्तार झाला. डिजिटल अर्थव्यवस्था देशाच्या GDP मध्ये महत्त्वपूर्ण वाटा उचलत असून सरकारी व खाजगी क्षेत्रातील सर्व व्यवहार डिजिटल माध्यमांतून होत आहेत. या बदलांमुळे संविधानात दिलेले अधिकार—उदा. कलम 14 (समानता), कलम 19 (अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य), कलम 21 (जीवन व स्वातंत्र्याचा हक्क – Privacy)—नव्या स्वरूपात लागू होत आहेत. त्यामुळे डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे नियमन आणि नागरिकांचे संरक्षण यासाठी संविधानिक चौकट अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

संशोधन उद्देश (Research Objectives):-

1. डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे संविधानिक चौकटीत विश्लेषण करणे.
2. नागरिकांच्या गोपनीयतेवर डिजिटल तंत्रज्ञानाचा परिणाम समजून घेणे.
3. डेटा संरक्षणासाठी अस्तित्वात असलेले कायदे व धोरणे अभ्यासणे.
4. डिजिटल व्यवहारांच्या सुरक्षा व पारदर्शकतेचे संविधानिक महत्त्व समजावणे.
5. डिजिटल अर्थव्यवस्था व मूलभूत अधिकार यातील संतुलनाचे मार्ग शोधणे.

संशोधनाचे महत्त्व (Significance of Research):-

* संविधानिक दृष्टिकोनातून डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे मूल्य समजते.

* नागरिकांच्या डिजिटल अधिकारांचे संरक्षण कसे करावे याबाबत मार्गदर्शन मिळते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
शरद विजयराव महाडिक, संशोधक विद्यार्थी कला आणि वाणिज्य महाविलद्याय,बोरी अरब, तालुका दारव्हा, जिल्हा. यवतमाळ. महाराष्ट्र

How to cite this article:
महाडिक, . शरद . विजयराव . (2025). Digital Economy आणि संविधानिक कायदा. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 84–87. https://doi.org/10.5281/zenodo.18130790

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18130790
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

* सायबर कायदा व डेटा संरक्षण धोरणांची गरज अधोरेखित होते.
* डिजिटल लोकशाही व ई-गव्हर्नन्सच्या विकासाला मदत होते.
* भविष्यातील धोरणनिर्मितीसाठी महत्त्वपूर्ण संशोधन सामग्री उपलब्ध होते.

6. डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे फायदे (Benefits):-

1. आर्थिक पारदर्शकता वाढते – कॅशलेस व्यवहारांमुळे फसवणूक कमी.
2. वेगवान सेवा – ई-गव्हर्नन्सद्वारे नागरिकांना घरबसल्या सुविधा.
3. रोजगार निर्मिती – IT, डेटा सायन्स, ई-कॉमर्स क्षेत्राचा विस्तार.
4. आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक वाढ – डिजिटल पायाभूत सुविधा मजबूत होत असल्याने.
5. कर संकलन वाढ – डिजिटल नोंदीमुळे आर्थिक शिस्त सुधारते.

7. डिजिटल अर्थव्यवस्थेशी संबंधित आव्हाने (Challenges):-

1. डेटा गोपनीयता आणि सुरक्षा समस्या
2. सायबर गुन्हे, हॅकिंग, आर्थिक फसवणूक
3. डिजिटल साक्षरतेतील विषमता
4. ग्रामीण–शहरी डिजिटल दरी वाढणे
5. सरकारी व खाजगी संस्थांकडून डेटा गैरवापर
6. AI आणि Big Data मुळे मूलभूत अधिकारांवर परिणाम

8. संशोधन पद्धती (Research Methodology):-

या अभ्यासासाठी गुणात्मक (Qualitative) आणि दस्तऐवजी (Documentary) संशोधन पद्धतींचा एकत्रित वापर केला आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्था व भारतीय संविधानिक कायद्याचा परस्परसंबंध तपासण्यासाठी खालील टप्पे अनुसरले आहेत:

1. संशोधन प्रकार (Type of Research):-

a) गुणात्मक संशोधन (Qualitative Research)

* डिजिटल अर्थव्यवस्था, कायदे, कायदेशीर निर्णय, सरकारी धोरणे व न्यायालयीन निकालांचे विश्लेषण केले.
* नागरिकांचे हक्क, गोपनीयता, डिजिटल व्यवहारांची सुरक्षितता यासंबंधी मुद्दे सखोलपणे समजून घेतले.

b) दस्तऐवजी संशोधन (Documentary Research)

* संविधान, संसदेत मंजूर कायदे, IT Act, डिजिटल डेटा संरक्षण कायदा (DPDP Act), संशोधन पेपर, सरकारी अहवाल यांचा अभ्यास.

c) तुलनात्मक अभ्यास (Comparative Study):-

* भारतातील डिजिटल कायदे व इतर देशांची डिजिटल धोरणे यांची तुलना.

2. माहितीचे स्रोत (Sources of Data):-

a) प्राथमिक स्रोत (Primary Sources)(ऐच्छिक, जर तुम्हाला सर्व्हे किंवा मुलाखत करायची असेल तर)

* ऑनलाईन सर्व्हे (Google Forms, MS Forms)
* तज्ञांची मुलाखत (Law professors, IT experts, cyber lawyers)
* ई-गव्हर्नन्स सेवा वापरणाऱ्या नागरिकांचे अनुभव

b) द्वितीयक स्रोत (Secondary Sources):-

ही या अभ्यासाची मुख्य आधारभूत माहिती:

* भारतीय संविधान
* IT Act 2000
* Digital Personal Data Protection Act 2023

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

* सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालयांचे निर्णय (उदा. KS Puttaswamy Case)
* सरकारी अहवाल (MeitY, RBI, NITI Aayog)
* संशोधन लेख, पुस्तके, जर्नल्स
* अधिकृत वेबसाइटवरील माहिती

3. माहिती संकलन पद्धती (Methods of Data Collection):-

a) साहित्य समीक्षा (Literature Review)
* डिजिटल अर्थव्यवस्था, नागरिकांचे अधिकार, डिजिटल सुरक्षा, संविधानिक कायदा यासंबंधी उपलब्ध साहित्याचा अभ्यास केला.
* विद्यमान संशोधनातील कमतरता ओळखली.

b) दस्तऐवजी विश्लेषण (Document Analysis):-
* संविधानातील कलमे – 14, 19, 21
* सर्वोच्च न्यायालय निर्णय – *Puttaswamy (Privacy)*
* विविध धोरणांची तुलना
* सरकारी अहवालातील आकडे, निती, सुधारणा

c) ऑनलाइन डेटाबेसचा वापर :-
* सरकारी पॉटर्ल
* कायद्याचे डेटाबेस
* जर्नल्स व संशोधन संस्था
* डिजिटल व्यवहारांवरील ताजे आकडे

4. विश्लेषण पद्धती (Method of Analysis):-

a) विषयाधारित विश्लेषण (Thematic Analysis)
माहिती पुढील विषयांनुसार वर्गीकृत केली:
1. डिजिटल अर्थव्यवस्था
2. संविधानिक अधिकार
3. डिजिटल गोपनीयता
4. डेटा सुरक्षा
5. सायबर कायदे
6. धोरणात्मक सुधारणा

b) तुलना आधारित विश्लेषण (Comparative Analysis):-
* भारतातील डिजिटल कायदे vs. इतर देशांचे कायदे
* डिजिटल हक्क vs. पारंपरिक हक्क
* डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे फायदे vs. आव्हाने

c) वर्णनात्मक विश्लेषण (Descriptive Analysis):-
* गोपनीयता, सुरक्षा, अधिकार, धोरणे यांचे स्पष्टीकरण
* आकडेवारीचे सरळ वर्णन

5. संशोधन रचना (Research Design):-

* वर्णनात्मक संशोधन (Descriptive Design):
डिजिटल अर्थव्यवस्थेशी संबंधित कायदे, धोरणे, सुरक्षितता प्रश्न यांचे वर्णन
* विश्लेषणात्मक संशोधन (Analytical Design):
संविधानातील अधिकारांवर डिजिटल तंत्रज्ञानाचा परिणाम तपासणे
* तुलनात्मक संशोधन (Comparative Design):
इतर देशांच्या कायदे व भारताची स्थिती

6. संशोधनाची कालमर्यादा (Time Frame):-

* उपलब्ध साहित्य, सरकारी अहवाल व कायदे या कालमर्यादा आधारित आहेत.
* माहितीचा बदलता स्वभाव लक्षात घेऊन अलीकडील कायदे व धोरणांवर लक्ष केंद्रित.

7. विश्वसनीयता व वैधता (Reliability & Validity):-

* अधिकृत सरकारी वेबसाइटवरील माहितीचा वापर
* सुप्रीम कोर्टाचे निर्णय, कायदे आणि धोरण दस्तऐवज
* मान्यताप्राप्त जर्नल्स व संशोधकांचे लेख

9. संशोधन परिसार (Scope of Research):-

* भारतीय डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि संविधानिक कायदा यांचा परस्परसंबंध.
* गोपनीयता हक्क (Right to Privacy – Puttaswamy Judgment).
* IT Act 2000 व Digital Personal Data Protection Act 2023.
* ई-गव्हर्नन्स, डिजिटल पेमेंट्स आणि नागरिकांचे हक्क.
* सायबर सुरक्षा व डिजिटल मानवाधिकार.

10. संशोधनाच्या मर्यादा (Limitations):-

* उपलब्ध डिजिटल डेटा सतत बदलत असल्याने विश्लेषण कालबद्ध ठरते.
* कायदे व धोरणांमध्ये वेळोवेळी बदल होत असल्याने निष्कर्ष बदलू शकतात.
* प्राथमिक डेटाची उपलब्धता मर्यादित असू शकते.
* काही डिजिटल क्षेत्रांवरील अधिकृत माहिती मर्यादित.

निष्कर्ष (Conclusion):-

डिजिटल अर्थव्यवस्था भारताच्या आर्थिक विकासाचा महत्त्वाचा आधारस्तंभ ठरत आहे. मात्र या परिवर्तनात संविधानिक मूल्यांचे संरक्षण अत्यावश्यक आहे. गोपनीयता, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, डेटा सुरक्षा, समानता आणि न्याय या अधिकारांचे पालन न झाल्यास डिजिटल अर्थव्यवस्था नागरिकांसाठी धोका बनू शकते. म्हणूनच डिजिटल तंत्रज्ञान, कायदा आणि संविधान यांचे संतुलन साधणारी धोरणे, मजबूत सायबर कायदा, आणि डिजिटल साक्षरता यांची गरज भविष्यात आणखी वाढणार आहे.

संदर्भ (References):-

1. भारतीय संविधान – भारत सरकार प्रकाशन
2. Information Technology Act 2000
3. Digital Personal Data Protection Act 2023
4. Supreme Court Judgement – Justice K.S. Puttaswamy (Right to Privacy)
5. Ministry of Electronics & IT Reports
6. NITI Aayog – Digital India Reports
7. Academic Research Papers on Digital Economy

उपयुक्त वेबसाइट माहिती (Useful Websites):-

1. भारत सरकारचे IT मंत्रालय (MeitY)
2. https://www.meity.gov.in
3. डिजिटल इंडिया पोर्टल
4. https://www.digitalindia.gov.in
5. RBI – Digital Payments & Cyber Security Reports
6. https://www.rbi.org.in
7. NITI Aayog – टेक व डिजिटल धोरण
8. https://www.niti.gov.in
9. Data Protection Resource
10. https://www.dpdpact.in

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतीय संविधान निर्माण में महिलाओं का योगदान

Manju Rani[1], Dr. Dhiraj Bakolia[2]
[1]Research Scholar, Registration Political Science Maharaja Ganga Singh University, Bikaner, Rajasthan
[2]Department of Political Science Govt. Lohia College, Churu Raj
Email: jitawat@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171119
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 88-92
Nov. 2025

Submitted:18 Oct. 2025
Revised: 28 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

शोध सार

भारतीय संविधान निर्माण की प्रक्रिया में महिलाओं ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई संविधान सभा में 15 महिलाओं की उपस्थिति में केवल महिलाओं के अधिकारों की रक्षा की बल्कि सामाजिक न्याय, समानता ,स्वतंत्रता के मूल्यों को भी स्थापित किया ।इस शोध पत्र में महिलाओं की योगदान उनके द्वारा उठाए गए मुद्दों , बहसों, प्रस्ताव और संविधान में उनके प्रभाव का विश्लेषण किया गया है यह अध्ययन मुख्यतः गुणात्मक पद्धति पर आधारित है इस शोध से स्पष्ट है की महिला सदस्य ने मौलिक अधिकारों, समानता,शिक्षा, सामाजिक सुधार तथा कमजोर वर्गों के हितों को संविधान में शामिल करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई।

शब्दावली :*सामाजिक न्याय, भारतीय संविधान, महिलाओं की सहभागिता, मौलिक अधिकार।*

शोध पद्धति

यह अध्ययन गुणात्मक शोध पद्धति पर आधारित है अध्ययन में द्वितीय स्रोतों का प्रयोग किया गया है ।

तथ्यों के स्रोत

- संविधान सभा की बहसें
- प्रकाशित शोध आलेख
- ऐतिहासिक दस्तावेज
- महिला सदस्यों के भाषण और प्रस्ताव

उद्देश्य

- संविधान निर्माण में
- महिलाओं की भूमिका का अध्ययन
- संविधान और समाज पर उनके प्रभाव का अध्ययन

परिचय

भारत विश्व का एक लोकतांत्रिक देश है। प्रत्येक स्वाधीन राष्ट्र का अपना एक संविधान होता है। जिसके अनुसार उसे राष्ट्र की शासन व्यवस्था का बुनियादी ढांचा निर्धारित होता है। संविधान शासन के प्रमुख अंगों की स्थापना करता है उसके दायित्वों का सीमांकन करता है तथा शासन एवं शासितों के अंतर संबंधों का विनियमन करता है संविधान एक जड़ दस्तावेज मात्रा नहीं होता बल्कि निरंतर विकसित होने की प्रवृत्ति के साथ सक्रिय संस्थाओं की जीवन शक्ति का प्रतिरूप है भारतीय संविधान भारत के जन-जन की विशिष्ट सामाजिक राजनीतिक आर्थिक प्रकृति एवं आस्थाओं पर आधारित है

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Address for correspondence:
Manju Rani, Research Scholar, Registration Political Science Maharaja Ganga Singh University, Bikaner, Rajasthan

How to cite this article:
Rani, M., & Bakolia, D. (2025). भारतीय संविधान निर्माण में महिलाओं का योगदान. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 88–92. https://doi.org/10.5281/zenodo.18130866

Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18130866
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

भारतीय संविधान का निर्माण संविधान सभा द्वारा किया गया भारतीय संविधान अनायास निर्मित दस्तावेज नहीं था अपितु हमारे स्वाधीनता आंदोलन के साथ-साथ विकसित हुए चिंतन का प्रतिफल था भारत के संविधान का जन्म 26 नवंबर 1949 को हुआ परंतु उसकी कहानी का श्री गणेश वर्ष 1857 की भारतीय क्रांति के साथ ही हो गया था तब से लेकर 15 अगस्त 1947 तक जब भारत स्वतंत्र हुआ देश के राजनीतिक सुधारो और स्वायत्तता के अनेक प्रयास हुए जिम जनता की सत्ता में भागीदारी से लेकर पूर्ण स्वतंत्रता की मांग सम्मिलित थी संविधान सभा का प्रथम अधिवेशन 9 दिसंबर 1946 को संसद भवन के केंद्रीय कक्ष में प्रारंभ हुआ संविधान निर्माण एक जटिल कार्य है और इसे केवल संविधान सभा में बहस करके नहीं बनाया जा सकता था इसीलिए संविधान द्वारा अनेक समितियां का गठन किया गया संघ संविधान समिति प्रांतीय संविधान समिति संचालन समिति प्रारूप समिति झंडा समिति आदि । भारतीय संविधान निर्माण विश्व की सबसे बड़े लोकतांत्रिक प्रयोग में से एक था यह केवल एक कानूनी दस्तावेज की रचना ही नहीं था यह भारतीय सभ्यता के आधुनिक पुनर्जागरण का प्रमाण था यह वह समय जब देश कई प्रकार के संक्रमणों से गुजर रहा था - सामाजिक- आर्थिक- राजनीतिक और सांस्कृतिक। संविधान निर्माण की प्रक्रिया में केवल राजनीतिक नेताओं यह विधि विशेषज्ञों की ही नहीं बल्कि महिला सदस्यों की भी महत्वपूर्ण भूमिका थी यद्यपि संविधान सभा में कल 15 महिला सदस्य थी पर उनकी भूमिका संख्या से कई अधिक प्रभावशाली थी महिलाओं ने केवल लैंगिक मुद्दों पर ही नहीं बल्कि शिक्षा, श्रम ,न्यायपालिका, केंद्र राज्य संबंध, सामाजिक न्याय ,अस्पृश्यता उन्मूलन, राष्ट्रीय एकता ,अल्पसंख्यक अधिकार और कल्याणकारी राज्य की अवधारणा इन सभी क्षेत्रों में योगदान दिया संविधान सभा में महिलाओं द्वारा दिए गए भाषण, प्रस्ताव ओर संशोधन भारतीय संविधान के मूल चरित्र को परिभाषित करते हैं। भारतीय संविधान निर्माण में महिलाओं की सहभागिता जब भी भारत के संविधान निर्माण की चर्चा होती है तो अग्रणी पूर्व सदस्यों के नाम और उनके योगदान कोई सराय जाता है जबकि भारतीय संविधान निर्माण में महिलाओं का भी विशेष योगदान रहा है जिन्होंने 2 साल 11 महीने और 18 दिन संविधान सभा के पुरुष सदस्यों के साथ 12 सभा में भाग लेते हुए संविधान निर्माण में पूरी ईमानदारी और लगन के साथ कार्य किया ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

भारतीय महिलाओं की संवैधानिक सहभागिता का इतिहास संविधान सभा से कहीं पहले प्रारंभ हो चुका था 19वीं सदी में सामाजिक सुधार आंदोलन ने भारत में महिलाओं में चेतना का बीच बोया राजा राम मोहन राय दयानंद सरस्वती ज्योतिबा फुले सावित्रीबाई फुले ईश्वर चंद्र विद्यासागर द्वारा किए गए आंदोलन ने नारी को एक स्वतंत्र विचारधारा के रूप में उभरने की भूमि प्रदान की स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओं की व्यापक सहभागिता रही 20 सदी में महिलाओं सहभागिता केवल सामाजिक सुधारो तक की सीमित नहीं रही बल्कि ऐतिहासिक संघर्ष का केंद्रीय हिस्सा बनी होम रूल आंदोलन सविनय अवज्ञा आंदोलन असहयोग आंदोलन सत्याग्रह इन सक्रिय राजनीतिक भागीदारी के कारण महिला नेताओं की एक नई पीढ़ी तैयार हुई जो बाद में संविधान निर्माण में योगदान करने संविधान सभा में पहुंची ।

संविधान सभा में महिलाएं

अम्मू स्वामीनाथन

अम्मू स्वामीनाथन 1946 में मद्रास निर्वाचन क्षेत्र से संविधान सभा का हिस्सा बनी डॉक्टर भीमराव अंबेडकर के साथ अंबेडकर संविधान का ड्राफ्ट तैयार करने में उनकी और भूमिका रही महिलाओं को पुरुषों के समान अधिकार देने की बात उन्होंने प्रमुखता से राखी 24 नवंबर 1949 का संविधान के प्रारूप को पारित करते समय डॉक्टर अंबेडकर द्वारा दिए गए प्रस्ताव पर चर्चा के दौरान अपने भाषण में उन्होंने कहा बाहर के लोग यह कह रहे हैं कि भारत महिलाओं को समान अधिकार नहीं दी लेकिन अब हम यह कह सकते हैं कि भारतीयों ने जब अपने संविधान का निर्माण किया तब हर नागरिक के साथ महिलाओं को भी समान अधिकार प्रदान किए इनकी विचारधारा मैं भारतीय समाज के नवनिर्माण में महत्वपूर्ण संरचनात्मक विचार प्रदान किया और भारतीय संविधान को एक सुरक्षित समर्थ और समर्पित दृष्टिकोण से विकसित करने में सहायता प्रदान की भारतीय संविधान में उन्होंने नीति निर्देशक सिद्धांतों और मौलिक अधिकारों पर हुई चर्चा में भी भाग लिया वे महिलाओं को पुरुषों के सामान्य अधिकार देने के पक्ष में थी वर्ष 1952 में लोकसभा के लिए और वर्ष 1954 में राज्यसभा के लिए चुनी गई उन्होंने भारत स्काउट एंड गाइड और सेंसर बोर्ड की भी अध्यक्षता की थी वर्ष 1975 में आयोजित अंतर्राष्ट्रीय महिला वर्ष के उद्घाटन समारोह में मदर ऑफ द ईयर के लिए उन्हें चुना गया ।

दक्षयानी वैलयादुन

दक्षयानी मद्रास प्रान्त से संविधान सभा कि सदस्या बनी भारतीय संविधान निर्मात्री सभा में दक्षयानी संविधान सभा के सदस्यों में सबसे युवा और एकमात्र दलित महिला सदस्य थी वह दिल्ली तो वह कमजोर वर्गों से संबंधित मुश्किलों की तरफ संविधान सभा का ध्यान आकर्षित करती डॉक्टर अंबेडकर जब संविधान सभा में जाति संबंधित और विशेष कर दलित जाति से संबंधित मुद्दों पर बहस करते तब दक्षयानी भी इन पैसों में पूर्ण सहयोग व समर्थन करती वे वैसे तो भारत के किसी भी व्यक्तिगत आरक्षण का विरोध करती

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

थी परंतु कमजोर वर्गों के उत्थान के लिए प्रयास किया जाए जिससे उनके जीवन स्तर में सुधार हो सके ऐसे प्रयासों का पुरजोर समर्थन करती थी वह चाहती थी कि आने वाले समय में सभी भारतीय सम्मान पूर्वक जीवन यापन करें और भविष्य में भारत में किसी भी समाज को दलित ना कहा जाए समानता के साथ सभी भारतीय अपने जीवन को बेहतर बनाने का प्रयास करें संविधान सभा में महिलाओं और विशेष कर दलित महिलाओं के अधिकारों के मुद्दे को उन्होंने बेझिझक सबके सामने रखा संविधान का मसौदा तैयार करने में उन्होंने अहम भूमिका निभाई।

सरोजिनी नायडू

सरोजिनी नायडू सुप्रसिद्ध कवियत्री व प्रथम श्रेणी की राष्ट्रीय नेता थी इन्हें अपने ओजस्वी कविताओं के कारण भारत कोकिला कहा जाता था भारतीय स्वाधीनता आंदोलन में भी उन्होंने सक्रियता से भाग लिया था भारतीय संविधान को तैयार करने में सबसे प्रसिद्ध नामों से से एक नाम सरोजिनी नायडू का भी है संविधान सभा में महिलाओं को अधिकार दिलाने का प्रयास किया महिलाओं को मताधिकार प्राप्त करवाने में उनका योगदान सबसे अहम् रहा।

सुचेता कृपलानी

सुचेता कृपलानी भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन और राष्ट्र निर्माण की प्रमुख नेताओं में से एक थी 1946 में वे संविधान सभा के सदस्य चुनी गई और भारत के संविधान निर्माण के ऐतिहासिक प्रक्रिया में सक्रिय रूप से शामिल रही महिलाओं के अधिकार समान अवसर और सामाजिक न्याय से जुड़े मुद्दों पर अपनी स्पष्ट और प्रभावशाली राय रखी इनका मानना था कि स्वतंत्र भारत में महिलाओं को सम्मान अधिकार प्राप्त होने चाहिए और संविधान में सुनिश्चित किया जाना चाहिए उनके विचारों का प्रभाव मौलिक अधिकारों समानता के सिद्धांत और मानवाधिकारों की सुरक्षा में स्पष्ट दिखाई देता है वह संविधान को लोकतांत्रिक मानवीय और समता मूलक बनाने की पक्ष थी इस प्रकार उन्होंने संविधान निर्माण में वैचारिक और नैतिक शिक्षाप्रदान की।

हंसा मेहता

हंसा मेहता मुंबई के प्रतिनिधि के रूप में संविधान सभा में शामिल हुई संविधान सभा पर स्वतंत्र भारत का संविधान बनाने की अहम जिम्मेदारी थी अलग-अलग अध्ययन का प्रारूप तैयार करने के लिए समितियां बनाई गई मूल अधिकारों के प्रारूप को तैयार करने के लिए सलाहकार समिति की एक उप समिति बनाई गई जे बी कृपलानी इसके अध्यक्ष थे तथा डॉभीमराव अंबेडकर, के एम मुंशी, एम आर मसानी, के की शाह, राजकुमारी अमृत कौर ,हंसा मेहता ,ए के अययर, हरनाम सिंह ,मौलाना अबुल कलाम आजाद ,जयराम दौलत राम तथा के एम पाणिकर इसके सदस्य थे लैंगिक समानता की प्रबल आवाज बनकर उन्होंने संविधान सभा में प्रस्ताव रखा की संविधान में पुरुष और महिलाओं की जगह नागरिक शब्द का प्रयोग होना चाहिए एक समान नागरिक संहिता मातृत्व लाभ ,महिलाओं और पुरुष के समान अधिकार जैसे विषयों कि संविधान सभा में वकालत की।

रेणुका रे

रेणुका रे अर्थशास्त्री,, सामाजिक कार्यकर्ता व एक स्वतंत्रता सेनानी थी वर्ष 1934 में उन्हें केंद्रीय विधानसभा में महिलाओं के प्रतिनिधि के रूप में सदस्य बनाया गया और 1946मे पश्चिम बंगाल से संविधान सभा की सदस्य बनी संविधान सभा में उन्होंने महिलाओं के अधिकारों की वकालत की उनका मानना की विश्व में सबसे अधिक अन्याय पूर्ण स्थिति भारतीय महिलाओं की है इसीलिए हमें महिलाओं के उत्थान के लिए प्रयास करने होंगे इसके लिए उन्होंने एक समान नागरिक संहिता का प्रस्ताव भी संविधान सभा के पटल पर रखा महिलाओं को पैतृक संपत्ति में अधिकार के लिए प्रयास किए।

श्रीमती लीला राय

लीला राय पश्चिम बंगाल से संविधान निर्मात्री सभा की सदस्य बनी उन्हें नारीवादी के रूप में जाना जाता है उन्होंने भारत में पितृसत्तात्मक के नियमों को उन्होंने चुनौती दी वह महिलाओं को पुरुषों के समान अधिकारों की पक्षधर थी महिलाओं को राजनीतिक, सामाजिक और आर्थिक रूप से सशक्त बनाना चाहती थी से शिक्षा और महिला नेतृत्व को बढ़ाने की प्रबल समर्थक थी राष्ट्रीय भाषा, न्यायपालिका की स्वतंत्रता आदि विषयों पर भी उन्होंने अपने विचार संविधान सभा में प्रस्तुत किए।

पूर्णिमा बनर्जी

पूर्णिमा बनर्जी एक मजबूत इरादों वाली महिला थी संविधान सभा में संयुक्त प्रांत से 54 सदस्य सम्मिलित हुए थे जिनमें से एक पूर्णिमा बनर्जी थी संविधान सभा में महिला अधिकारों ,महिला आरक्षण से संबंधित मुद्दों पर वह अपनी बात प्रखरता से रखती उनके वक्तव्य में समाजवादी विचारधारा स्पष्ट दिखाई देती थी संविधान सभा में वह किसान सभा, ट्रेड यूनियन की व्यवस्था और ग्रामीणों से जुड़े मुद्दे उठाती भारत के संविधान की शुरुआत होती है हम भारत के लोग शब्दों से और उद्देशिका मैं यह शब्द पूर्णिमा बनर्जी द्वारा ही

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

जोड़े गए संविधान सभा में मौलिक अधिकारों से संबंधित चर्चा में भी वह अपने विचार प्रस्तुत करती ।मौलिक अधिकारों में आजीविका व शिक्षा के अधिकारों को सम्मिलित करवाना चाहती थी राज्यसभा के सदस्यों की योग्यता से संबंधित बहस में उन्होंने अहम भूमिका निभाई।

विजय लक्ष्मी पंडित

विजयलक्ष्मी पंडित संविधान ने निर्मात्री सभा में संयुक्त प्रांत से सम्मिलित हुई अल्पसंख्यकों के अधिकार और महिलाओं से संबंधित समस्या पर अपने विचारों को वह सभा पटल पर रखती संविधान सभा में वह भारत का राष्ट्रीय ध्वज तैयार करने वाली समिति में सम्मिलित थी वह भारत कि ही नहीं विश्व कि पहली महिला राजदूत थी ।

मालती चौधरी

भारतीय संविधान निर्माण के लिए जब संविधान सभा का गठन हुआ तब मालती चौधरी उड़ीसा से संविधान सभा में सम्मिलित हुई वह कमजोर समुदायों और महिलाओं के अधिकारों के लिए अपनी आवाज उठातीं उन्हें कई सम्मानो से जैसे राज्य महिला आयोग द्वारा सम्मान, टैगोर लिटरेसी अवार्ड ,समाज कल्याण सलाहकार बोर्ड द्वारा सम्मान, लोकसभा और राज्यसभा द्वारा सम्मान से भी सम्मानित किया गया।

बेगम एजाज रसूल

बेगम आजाद रसूल संविधान निर्मात्री सभा में मौलिक अधिकारों की सलाहकार समिति तथा अल्पसंख्यक उप समिति के सदस्य थी वह अल्पसंख्यको के विशेषाधिकार व आरक्षण से सहमत नहीं थी वह भारत में समानता का समर्थन करती थी संविधान सभा में अल्पसंख्यक से संबंधित विषय पर अपने विचार प्रस्तुत करती थी बेगम एजाज रसूल भारत की राष्ट्रीय भाषा हिंदी को बनाने का समर्थन करती वह स्वयं जमींदार परिवार से होने के बावजूद भी जमींदारी प्रथा को समाप्त करने के पक्ष में थी ।

कमला चौधरी

स्वाधीनता आंदोलन के दौरान कमला चौधरी आने को बार जेल की और जेल में रहकर इन्होंने अंग्रेजी सरकार की आत्माओं को भी सहन किया स्वाधीनता आंदोलन के साथ-साथ इन्होंने महिलाओं की दिशा को सुधारने का भी प्रयास किया महिला शिक्षा की तरफ भी यह निरंतर प्रयास रत रही।

दुर्गाबाई देशमुख

भारत के आयरन लेडी दुर्गाबाई देशमुख मद्रास प्रांत से संविधान सभा किसदस्य बनी उन्होंने कानून की पढ़ाई की हुई थी अति संविधान के कानून ने मसलों को सुलझाने में इन्होंने सहायता की तथा महिलाओं को समझ में उचित स्थान दिलवाने के लिए इन्होंने महिलाओं से संबंधित विषयों को संविधान सभा में प्रस्तुत किया उन्होंने महिलाओं को पुरुषों के सम्मानित संपत्ति में अधिकार दिए जाने की वकालत की स्त्री शिक्षा लैंगिक समानता महिला अधिकार महिलाओं के लिए सीटों में आरक्षण आदि विषयों की उन्होंने खुलकर पर भी की संविधान सभा में राष्ट्रभाषा के प्रश्न पर भी सभा सदस्यों में गंभीर मतभेद थे कुछ सदस्य हिंदी को राष्ट्रभाषा बनाने के पक्ष में थे तो कुछ इसके विरोध में तब दुर्गाबाई देशमुख ने कहा की स्वयं उन्होंने गांधी जी के कहने पर दक्षिण भारत में हिंदी भाषा का प्रचार प्रसार किया और हिंदी विद्यालय भी खोले उन्होंने संविधान सभा में हिंदी में उर्दू के मिश्रण से बनी हिंदुस्तानी भाषा को राष्ट्रभाषा बनाने की बात रखी वे सामाजिक सुधारक शिक्षिका और न्यायपालिका सुधर की समर्थक थी महिला शिक्षण विधि व्यवस्था और परिवार सुधार उनकी प्राथमिक चिंताएं थी ।

राजकुमारी अमृत कौर

राजकुमारी अमृत कौर स्वतंत्र भारत की पहली स्वास्थ्य मंत्री बनी भारतीय संविधान नवरात्रि सभा के लिए राजकुमारी अमृत कौर को संयुक्त प्रांत में से चुना गया मौलिक अधिकारों का मसौदा तैयार करने की जिम्मेदारी संविधान सभा की एक सलाहकार समिति पर थी जिसमें डॉ बी आर अंबेडकर, दीवान बहादुर आचार्य, जे बी कृपलानी ,राजकुमारी अमृत कौर के एस पाणिकर डॉ एस पी मुखर्जी और वी बी पटेल शामिल थे महिलाओं से संबंधित विषयों पर वह गंभीरता से चर्चा करती थी संविधान में स्वास्थ्य अधिकारों की वैचारिक नींव रखने में उनका अहम योगदान रहा ।

एनी मस्कारेने

एनी मस्कारेने भारत के स्वतंत्रता संग्राम की एक जानी-मानी महिला नेता और दक्षिण भारत से संविधान सभा में चुनी जाने वाली महिलाओं में से एक थी। उनके विचार, नेतृत्व और स्पष्ट वक्तव्य ने संविधान सभा की चर्चाओं को एक सकारात्मक दिशा प्रदान की। संविधान सभा में उनका प्रमुख योगदान समानता, सामाजिक न्याय और लोकतांत्रिक मूल्यों से जुड़ा हुआ था। उनका मानना था की एक आधुनिक भारत का निर्माण तभी संभव है जब संविधान हर नागरिक को बिना किसी भेदभाव के समान अवसर और सम्मान प्रदान करें। उन्होंने विशेष रूप से महिलाओं के अधिकारों और शिक्षा तक उनकी पहुंच तथा राजनीतिक भागीदारी को सुनिश्चित करने पर जोर दिया

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

उन्होंने कहा कि भारत की शासन व्यवस्था ऐसी होनी चाहिए जिसमें जनता की सक्रिय भागीदारी हो और सरकार जनता के प्रति जवाब देय हो उन्होंने संविधान निर्माण में मौलिक अधिकारों तथा सामाजिक सुरक्षा को मजबूत करने की वकालत की इसके साथ ही उनका योगदान भारत की सांस्कृतिक विविधता और क्षेत्रीय हितों की रक्षा से भी जुड़ा हुआ था उन्होंने यह सुनिश्चित करने की कोशिश की की संविधान राष्ट्रीय एकता को मजबूत करने के साथ ही विभिन्न भाषाई ओर संस्कृत संस्कृत सांस्कृतिक समूह की पहचान का भी सम्मान करें।

निष्कर्ष

भारतीय संविधान निर्माण में महिलाओं की भूमिका का इतिहास उन अध्याय में से एक है जिन्हें पर्याप्त रूप से प्रकाश में नहीं लाया गया है लेकिन गहन अध्ययन से स्पष्ट होता है कि महिलाएं संविधान निर्माण की नैतिक नींव थी और उन्होंने भारत को आधुनिक प्रगतिशील और न्याय संगत राष्ट्र बनाने में सक्रिय योगदान दिया यद्यपि संविधान सभा में महिला सदस्यों की संख्या मात्र 15 थी परंतु उनके विचार ,भाषण ,संशोधन और दार्शनिक दृष्टिकोण ने संविधान की आत्मा को गहराई तक प्रभावित किया महिलाओं ने संविधान सभा को एक नई और विशिष्ट संवेदनशीलता प्रदान की- मानव गरिमा समानता और गैर भेदभाव ,सामाजिक न्याय, अस्पृश्यता उन्मूलन, महिला और बाल संरक्षण, शिक्षा और श्रम अधिकार आदि भारतीय संविधान का लगभग प्रत्येक मानवीय तत्व तत्व महिलाओं के अहम योगदान का ही परिणाम है उन्होंने यह निश्चित किया कि भारतीय लोकतंत्र केवल शासन प्रणाली ही नहीं बल्कि मानव गरिमा का आधार बने भारतीय संविधान की वैश्विक ख्याति केवल उसकी संरचना मे हीनहीं बल्कि उसकी संवेदनशीलता में है जिसे महिलाओं ने प्रदान किया उनकी उपस्थिति ने यह बताया कि भारतीय महिलाओं में उच्च राजनीतिक क्षमता और नेतृत्व कौशल मौजूद है और वह सर्वोच्च नीति निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकती हैं महिलाओं के योगदान के बिना भारतीय संविधान इतना मानवीय, संवेदनशील और सार्वभौमिक न्याय को सुनिश्चित करने वाला दस्तावेज नहीं बन पाता।

संदर्भ ग्रंथ

1. स्याल शांति कुमार, आत्माराम एण्ड संस दिल्ली, 2010 प्रगतिशील नारी
2. चौहान डॉ. लालबहादुर सिंह, भारत की गरिमामयी नारियॉ, आत्माराम एण्ड संस, दिल्लीगुप्ता डॉ. अकुर प्रकाश, कश्यप श्रीमती ऋतु, वीरांगना आजादी का एक ज्वलंत इतिहास, बुक क्रिएशन पब्लिशिंग छतीसगढ, 2023,
3. परसेडिया बी-एस- , भारत में स्वतन्त्रता तथा लोकतन्त्रात्मक गणराज्य का उदय, बुक्सक्लीनिक पब्लिशिंग, 2021,वशिष्ठ डॉ. आशीष, भारत के प्रसिद्ध राजनेता, कल्पना प्रकाशन, दिल्ली, 2021
4. कुमारी सुमन, शिखर भारतीय महिलाए, ज्ञान गंगा, दिल्ली
5. रुपनारायण, स्वाधीनता संग्राम के सुनहरे प्रसंग साहित्य प्रकाशन
6. व्होरा आशारानी, भारत की प्रथम महिलाएं, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली, 2011
7. नगोरी एस-एल-, नागौरी कांता, भारतीय स्वतन्त्रता आन्दोलन में महिलाओ का योगदान
8. डॉ. श्वेता भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस एंव महिलाएं (1920-1950), वाणी प्रकाशन, 2018

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

सातारा जिल्ह्यातील सिंचन विकास व पीक तीव्रतेचा अभ्यास

काजल सुभाष कुंभारदरे[1], प्रा. डॉ. एस. एस. पोटभरे[2]
[1]संशोधक विद्यार्थिनी,अर्थशास्त्र अधिविभाग,शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
[2]प्राध्यापक आणि संशोधक मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र अधिविभाग,प्रा. संभाजीराव कदम महाविद्यालय देऊर, सातारा
Email: kumbharadarekajal@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171120
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 93-97
Nov. 2025
Submitted:18 Oct. 2025
Revised: 28 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

सातारा जिल्हा हा भौगोलिकदृष्ट्या विविधता असलेला आणि कृषिप्रधान असा जिल्हा असून, येथील शेती प्रामुख्याने मान्सूनवर अवलंबून आहे. पावसाच्या अनियमिततेमुळे कृषी उत्पादनात अस्थिरता निर्माण होत असल्याने सिंचन विकासाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कृषी क्षेत्रात पाण्याचे नियोजन आणि सिंचन सुविधांची उपलब्धता हा उत्पादनक्षमतेवर परिणाम करणारा महत्त्वाचा घटक मानला जातो. या पार्श्वभूमीवर सदर अभ्यासात सातारा जिल्ह्यातील सिंचन विकासातील कालानुरूप बदल तसेच पीकतीव्रता यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासासाठी दुय्यम स्रोतांमधील माहितीचा वापर करून १९७१-७१ ते २०१०-११ या कालावधीत निव्वळ पेरणी क्षेत्र ओलिताखालील क्षेत्र आणि पीक तीव्रता यांची तपशीलवार मांडणी केली आहे. उपलब्ध आकडेवारीनुसार दिसून येते की अभ्यास कालावधीत पेरणी क्षेत्रात काही प्रमाणात चढ उतार झाले असले, तरी दुबार पीक क्षेत्रात लक्षणीय वाढीचा कल दिसून येतो. विशेषतः ज्या कालावधीत सिंचन सुविधांचा विस्तार झाला, त्या वर्षात दुबार पीक घेणाऱ्या क्षेत्राचे प्रमाण वाढल्याचे स्पष्ट होते. निव्वळ ओलिताखालील क्षेत्राच्या विश्लेषणातून दिसते की सुरवातीच्या कालावधीत सिंचन सुविधा अत्यंत मर्यादित होत्या परंतु पुढील काळात लघु व मोठया सिंचन प्रकल्प, विहिरी, लिफ्ट सिंचन, जलसंधारण यांसारख्या उपायांमुळे सिंचन क्षेत्राचा विस्तार झाला. या विस्तारामुळे शेती उत्पादनातील स्थिरता वाढली असून कृषी क्षेत्राला आधार मिळाल्याचे दिसून येते.सातारा जिल्ह्यातील कृषी पध्दतीचे स्वरूप बदलवणारा सर्वात प्रभावी घटक आहे. सिंचनाच्या उपलब्धतेमुळे कृषी उत्पादनक्षमतेत वाढ, दुबार पीक घेण्याची प्रवृत्ती आणि पीक विविधीकरणास चालना मिळाल्याचे निष्कर्ष समोर आले आहेत. मात्र तालुक्यातील सिंचन विकासातील असमानतेमुळे पीक तीव्रतेत फरक दिसून येतो. त्यामुळे सिंचन सुविधांचा संतुलित विस्तार, पाणी बचत तंत्रज्ञानाचा प्रसार, आणि जलसंधारणाच्या उपाययोजना राबविणे आवश्यक ठरते.

मुख्य शब्द: *सातारा जिल्हा, सिंचन विकास, पीक तीव्रता, निव्वळ सिंचित क्षेत्र, एकूण सकल पीक क्षेत्र, निव्वळ पेरणी क्षेत्र, दुबार पीक*

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील शेतीच्या सर्वांगीण विकासासाठी सिंचन व्यवस्था ही अत्यंत आवश्यक आणि प्रभावी घटक ठरते. पिकांच्या वाढीसाठी आवश्यक असलेले पाणी हे कृषी उत्पादनक्षमता आणि पिकांच्या संरचनेचे निर्धारण करणारा मुलभूत घटक मानला जातो. पारंपारिक शेती पध्दती पावसावर अवलंबून असल्याने उत्पादनात अस्थिरता, अनिश्चितता आणि वारंवार चढ उतार आढळून येतात. पर्जन्यमानातील अनियमितता, दुष्काळ किंवा अति-पावसाची परिस्थिती यामुळे शेतकऱ्यांना मोठया आर्थिक जोखमींना सामोरे जावे लागते परंतु सिंचन सुविधांचा विस्तार आणि सिंचित क्षेत्राची वाढ यामुळे कृषी उत्पादनात आवश्यक ती स्थिरता प्राप्त होते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
काजल सुभाष कुंभारदरे ,संशोधक विद्यार्थिनी,अर्थशास्त्र अधिविभाग,शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

.How to cite this article:
कुंभारदरे, . काजल . सुभाष ., & पोटभरे, . एस . एस . (2025). सातारा जिल्ह्यातील सिंचन विकास व पीक तीव्रतेचा अभ्यास. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 93–97.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18130904

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18130904
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

पाणी उपलब्ध झाल्याने शेतकरी बदलत्या हवामानाचा परिणाम कमी करू शकतात, उत्पादनात सातत्य राखू शकतात आणि पारंपारिक पिकांऐवजी अधिक लाभदायक, बाजारपेठेतील मागणी असलेली उच्च उत्पादनक्षम पिके स्वीकारू लागतात. त्यामुळे सिंचनाचा विकास हा केवळ उत्पादनवाढीसाठीच नव्हे, तर पिकांच्या पध्दतीतील संरचनात्मक बदलांसाठी देखील महत्त्वाचा घटक ठरतो.पश्चिम महाराष्ट्रातील सातारा जिल्हा हा एक महत्वाचा कृषिप्रधान जिल्हा असून येथे पर्जन्यमान, भौगोलिक स्थिती, मातीचा प्रकार आणि जलस्त्रोत उपलब्धता यावर कृषी उत्पादनक्षमता मोठया प्रमाणात अवलंबून आहे. या जिल्ह्यातील शेती पूर्वी मुख्यत: पावसावर आधारित होती. पण अलीकडील काळात सिंचन सुविधा वाढणे, नदी खोरे विकास प्रकल्प, लिफ्ट सिंचन योजना तसेच बंधारे व नालाबंधारे यांच्या स्थापनेमुळे शेतीच्या पध्दतीत लक्षणीय बदल घडून आले. विशेषतः कोयना धरण, धोम धरण, माण व कृष्णा नदी खोऱ्यात बांधण्यात आलेले विविध सिंचन योजनांनी सातारा जिल्ह्याच्या कृषी अर्थव्यवस्थेला नवे बळ मिळवून दिले आहे. सिंचन सुविधांचा विस्तार झाल्यामुळे पूर्वी पावसावर आधारित असलेल्या शेतीला वर्षभर पाणी उपलब्ध होऊ लागले. यामुळे शेतकऱ्यांनी पारंपारिक पिकांऐवजी अधिक नफ्याची, जलद वाढ होणारी आणि बाजारपेठेत मागणी असणारी पिके घेण्यास सुरवात केली. ऊस, भाजीपाला, फळबाग यांसारख्या पिकांचे क्षेत्र सातारा जिल्ह्यात झपाटयाने वाढले. परिणामी जिल्ह्यातील पीक पध्दती उत्पादन संरचना आणि कृषी अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण बदल दिसून येतात. म्हणूनच सिंचन विकास व पीक तीव्रतेचा परस्परसंबंध शोधणे, त्यातील प्रवृत्ती ओळखणे आणि भविष्यातील कृषी नियोजनासाठी आवश्यक दिशा ठरवणे हा या संशोधनाचा प्रमुख हेतू आहे. हा अभ्यास कृषी नियोजन करणाऱ्या संस्था, शेतकरी, धोरणकर्ते आणि संशोधक यांच्यासाठी महत्वाचा ठरणार आहे.

अभ्यास क्षेत्र

२०११ च्या जनगणनेनुसार सातारा जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र ११२१.९६ चौ.कि.मी. असून ते महाराष्ट्र राज्याच्या ३.४० टक्के आहे. जिल्ह्यात एकूण ११ तहसील व तेवढयाच पंचायत समिति कार्यरत आहेत. जिल्ह्याच्या उत्तरेस पुणे, पूर्वेस सोलापूर, दक्षिणेस सांगली, पश्चिमेस रत्नागिरी व वायव्येस रायगड हे जिल्हे आहेत. जिल्ह्याचा काही भाग भीमा नदीच्या खोऱ्यात व मोठा भाग कृष्णा नदीच्या खोऱ्यात मोडतो. १७.५ ते १८.११ उत्तर अक्षांश व ७३.३३ ते ७४.५४ पूर्व रेखांश ह्यामध्ये जिल्ह्याचा विस्तार आहे. सह्याद्रीच्या पर्वतश्रेणी, डोंगरदऱ्या चढ उताराची जमिन आणि सपाटीचे क्षेत्र असे जिल्ह्याचे सर्वसाधारण स्वरूप आहे. कृष्णा हि मुख्य नदी असून कोयना ही कृष्णेची सर्वात मोठी उपनदी आहे. वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान १०७१.६ मि.मी. आहे. सन २०२१ चे सरासरी प्रत्यक्ष पर्जन्यमान १४०४ मि.मी. आहे. (जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन , २०२२)

उद्दिष्टे:

१) सातारा जिल्ह्यातील सिंचन विकासाचे विश्लेषण करणे.
२) सिंचन विकासाचा पीक तीव्रतेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

हा अभ्यास दुय्यम माहितीवर आधारित असून विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दती अवलंबवण्यात आली आहे. सातारा जिल्ह्यातील सिंचन विकास व पीक तीव्रतेचा आढावा घेण्यासाठी जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन अह्वालामधील माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित माहितीच्या आधारे निव्वळ पेरणी क्षेत्र, एकूण पीक क्षेत्राचा उपयोग करून पीक तीव्रता मोजण्यात आली आहे. सिंचन विस्तार आणि पीक तीव्रतेतील बदल यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करण्यासाठी टक्केवारी, सरासरी व साध्या सांख्यिकी पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित माहितीचे विश्लेषण व सादरीकरण तक्ते, रेखाचित्रे यांच्या माध्यमातून करण्यात आले.

निकाल आणि चर्चा:

सिंचन विकास

अभ्यास क्षेत्रात पर्जन्यमान असमान असल्यामुळे शेती मोठया प्रमाणावर नैसर्गिक पावसावर अवलंबून होती. त्यामुळे सिंचन सुविधांचा विकास हा कृषी उत्पादन स्थिर करण्यासाठी अत्यंत महत्वाचा घटक ठरतो. सातारा जिल्ह्यात वीर, कण्हेर व धोम धरणे पूर्ण झालेले व सिंचनाचा लाभ चालू असलेले ७ मोठे जलसिंचन प्रकल्प आहेत. या प्रकल्पामुळे १.६६ लाख हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आहे. या शिवाय ६ मध्यम प्रकल्प पूर्ण झाले असून सुरु असलेले ३ प्रकल्प असे 9 प्रकल्पांपासून १८ हजार हेक्टर क्षेत्रासाठी जसिंचन सुविधा उपलब्ध आहे.

तक्ता क्रमांक १: सातारा जिल्ह्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र १९७०-७१ ते २०००-०१

अ.क्र	वर्ष	सिंचनाखालील क्षेत्र (%)
१	१९७०-७१	४.६०
२	१९८०-८१	१७.०४
३	१९९०-९१	१९.९०
४	२०००-०१	२८.४६
५	२०१०-११	२८.४६

संदर्भ: जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

आलेख क्रमांक १: सातारा जिल्ह्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र १९७०-७१ ते २०००-०१

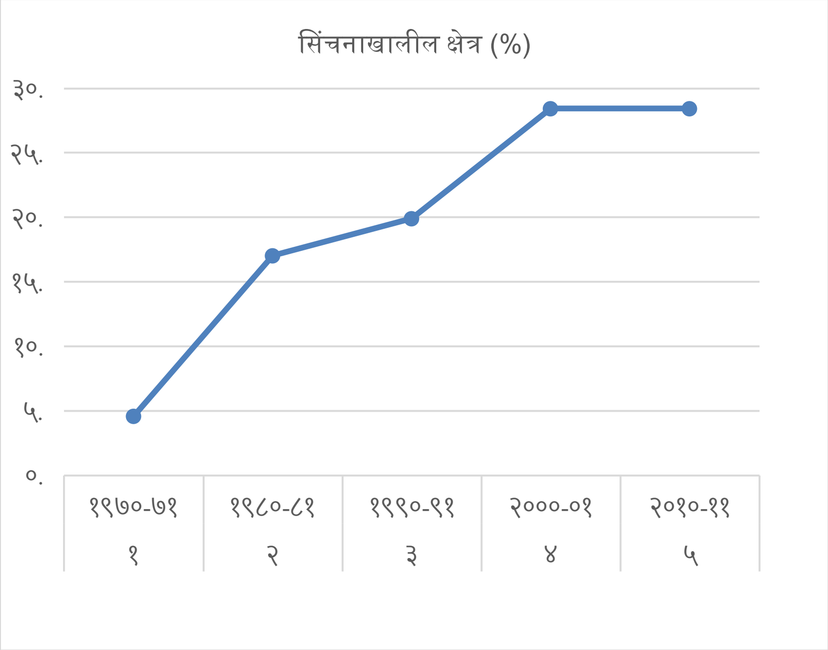

संदर्भ: जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन

सातारा जिल्ह्यातील सिंचन विकासाचा अभ्यास केल्यास १९७०-७१ ते २०१०-११ या कालावधीत सिंचनाखालील क्षेत्रामध्ये वाढ झालेली दिसून येते. तक्ता क्रमांक १ मधील आकडेवारीनुसार, १९७०-७१ या वर्षी जिल्ह्यातील फक्त ४.६० टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली होते. यावरून लक्षात येते की शेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून होती. या नंतरच्या काळात विविध लघु सिंचन प्रकल्प, विहरींची संख्या वाढणे, बंधारे व नालबंधारे यांसारख्या जलसंधारण उपाययोजनांमुळे १९८०-८१ मध्ये सिंचित क्षेत्र वाढून १७.०४ टक्के झाले. १९९०-९१ मध्ये हे क्षेत्र १९.९० टक्के पर्यंत पोहचले, जे पूर्वीच्या कालखंडाच्या तुलनेत मर्यादित पण सातत्यपूर्ण वाढ दर्शवतो, कारण या काळात काही भागातील पावसाच्या अनियमिततेसह भौगोलिक मर्यादांमुळे सिंचन विस्ताराचा वेग कमी राहिला २०००-०१ या वर्षात सिंचित क्षेत्र मोठया प्रमाणात वाढले आणि २८.४६ टक्के झाले. या वाढीचे प्रमुख कारण म्हणजे लिफ्ट सिंचन योजना, जलस्त्रोत सुधारणा, कालव्यांचा विस्तार आणि साठवण्याच्या विविध उपाययोजना हे प्रमुख घटक ठरले. २०१०-११ मध्ये सिंचित क्षेत्र २८.46 टक्के इतकेच नोंदवले गेले असून या वर्षी सिंचन विस्तार स्थिर राहिलेला दिसून येतो. एकूणच पाहता, या ४० वर्षीय कालावधीत सिंचनाखालील क्षेत्रात झालेल्या वाढीने जिल्ह्यातील शेती अधिक स्थिर झाली असून पीक तीव्रतेत व उत्पादनक्षमतेत सकारात्मक बदल झाले आहेत.

पीक तीव्रता:

पीक तीव्रता ही एखाद्या प्रदेशातील उपलब्ध कृषी भूमीचा किती कार्यक्षम वापर केला जातो, याचे एक महत्वपूर्ण निदर्शक म्हणून ओळखली जाते. एका वर्षात एका जमिनीवर घेतलेल्या पिकांच्या एकूण क्षेत्रफळाचे निव्वळ पेरणी क्षेत्राशी असलेले गुणोत्तर मोजून पीक तीव्रता निश्चित केली जाते. सिंचन सुविधा, भौगोलिक रचना, मातीचा प्रकार आणि हवामान या घटकांमुळे विविध तालुक्यांमध्ये पीक तीव्रतेत लक्षणीय फरक आढळतो. सातारा जिल्ह्यातील तहसीलनुसार पीक तीव्रतेतील ही बदलती स्थिती समजण्यासाठी तक्ता क्रमांक २ चा अभ्यास करण्यात आला आहे.

सातारा जिल्ह्यातील सिंचन क्षेत्र (हेक्टर आणि टक्केवारी) आणि पीक तीव्रता -२०१०-११

अ.क्र	तालुका	निव्वळ सिंचित क्षेत्र	एकूण सकल पीक क्षेत्र	सिंचित क्षेत्र (%)	निव्वळ पेरणी क्षेत्र	दुबार पीक	पीक तीव्रता
१	महाबळेश्वर	२२२८	६४६८	६८.57	१४.६४	९९.०७	१९९.०७
२	वाई	१२७४१	५०११२	४१.२५	४९.८७	६२.२७	१६२.२७
३	खंडाळा	१३१५७	४०९०३	४३.९७	५५.८१	३६.७०	१३६.७०
४	फलटण	१५०८६	६४४१९	३६.७३	२०.६३	५६.८७	१५६.८७
५	माण	१५२१९	५५८५१	३७.९६	२६.५८	३९.३३	१३९.३३
६	खटाव	२१४९१	८३४२८	३२.७९	४८.०२	२७.३१	१२७.३१
७	कोरेगांव	१४२७०	६८८१७	२५.९६	५७.९४	२५.२२	१२५.२२

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

८	सातारा	१८०६२	९२१५८	२८.३७	७२.३८	२९.०५	१४४.७५
९	जावळी	९१९५	४५३५५	२९.२५	३६.१६	४४.३०	१४४.३०
१०	पाटण	१०५९०	९२९५०	१२.८२	५८.८१	१२.५९	११२.५९
११	कराड	१९५५३	९५२७८	२४.१६	७७.६५	१७.७२	११७.७२
एकूण क्षेत्र		**१५१५८२**	**६९५७३९**	**२८.३७**	**५०.४८**	**३०.२२**	**१३०.२५**

संदर्भ: सातारा जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन २०११

वरील तक्त्याच्या अभ्यासातून दिसून येते की, विविध तालुक्यांमधील पिकाखालील क्षेत्र, निव्वळ पेरणी क्षेत्र, सिंचित क्षेत्र तसेच पीक तीव्रतेत लक्षणीय भौगोलिक व संसाधनाधारित फरक आढळून येतो. तक्ता क्रमांक २ नुसार जिल्ह्यात एकूण १५१५८२ हेक्टर निव्वळ सिंचित क्षेत्र असून ६९५७३९हेक्टर एकूण सकल पीक क्षेत्र होते. जिल्ह्याची सरासरी पीक तीव्रता १३०.२५ टक्के इतकी दिसून येते, जी दुबार पिके व सिंचन सुविधेमुळे प्रभावित होते. महाबळेश्वर तालुक्यात निव्वळ पेरणी क्षेत्र अत्यल्प १४.६४टक्के असूनही दुबार पीक क्षेत्र लक्षणीय असल्यामुळे पीक तीव्रता १९९.०७ टक्के इतकी उच्च आढळते. तर वाई मध्ये १६२.२७ टक्के आणि फलटण ,मध्ये १५६.८७टक्के पीक तीव्रता दिसून येते. खंडाळा, माण, खटाव, कोरेगांव, सातारा, जावळी या तालुक्यांमध्ये मध्यम पातळीची पीक तीव्रता दिसून येते. ज्यावरून या भागामध्ये सिंचन सुविधांचा हळूहळू विस्तार होत असल्याचे स्पष्ट होते. पाटण तालुक्यातील पीक तीव्रता ११२.५९ टक्के व कराड तालुक्यातील पीक तीव्रता ११७.७२ टक्के असून येथे दुबार पिकाखालील क्षेत्र मर्यादित असल्यामुळे पीक तीव्रतेत मोठी वाढ दिसून येत नाही.

पीक तीव्रतेतील हा फरक मुख्यत: उपलब्ध सिंचन सुविधा, भूप्रदेश, पीक पद्धती, शेतकऱ्यांची उत्पादनक्षमता आणि शेतीवरील गुंतवणूक यावर अवलंबून असल्याचे दिसते. जिल्ह्यातील ज्या तालुक्यांमध्ये आधुनिक सिंचन पद्धती आणि पाणी उपलब्धता अधिक आहे, त्या तालुक्यांमध्ये पीक तीव्रता तुलनेने जास्त असलेली दिसून येते. त्यामुळे पीक तीव्रतेच्या वाढीमध्ये सिंचनाचा व आधुनिक पीक पद्धतीचा महत्त्वपूर्ण वाटा असल्याचे या तक्त्यातील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.

तक्ता क्रमांक:३ पीक तीव्रतेचे वितरण

क्रमांक	**पिकाची तीव्रता (%)**	**तहसीलची संख्या**	**२०१०-११ सातारा तहसील**
१	उच्च (>१५०%)	३	महाबळेश्वर, वाई, फलटण
२	मध्यम (१२०-१५०%)	६	खंडाळा, माण, खटाव, कोरेगांव,सातारा, जावळी
३	कमी (<१२०%)	२	पाटण, कराड

संदर्भ: संशोधकाने संकलित केले.

वरील तक्त्यामध्ये सन २०१०-११ मध्ये सातारा जिल्ह्यातील तालुक्यातील पीक तीव्रतेचे टक्केवारीनुसार वर्गीकरण केले आहे. या तक्त्यात पीक तीव्रतेचे तीन प्रमुख गट केले आहेत. १) उच्च (१२०% पेक्षा जास्त) 2) मध्यम (११०-१२०%) आणि ३) कमी (११०% पेक्षा कमी)

उच्च पीक तीव्रतेचे क्षेत्र:

तक्ता क्रमांक ३ मधील आकडेवारीनुसार, सातारा जिल्ह्यातील ११ तालुक्यांपैकी ३ तालुक्यांची पीक तीव्रता उच्च असून ती १५०% पेक्षा जास्त आहे. या गटात महाबळेश्वर, वाई आणि फलटण या तालुक्यांचा समावेश होत असून या भागांमध्ये सिंचनाची उपलब्धता अधिक असल्याने वर्षभरात दोनपेक्षा जास्त पिके घेण्याची क्षमता दिसून येते.

मध्यम पीक तीव्रतेचे क्षेत्र:

मध्यम पीक तीव्रतेचे (१२०-१५०%) गट सर्वाधिक असून त्यात ६ तालुके येतात. खंडाळा, माण, खटाव, कोरेगांव, सातारा आणि जावळी या तालुक्यांमध्ये मध्यम स्वरुपाची सिंचन सुविधा उपलब्ध असून येथे दोन पिकांचा अवलंब तुलनेने जास्त प्रमाणात दिसतो.

कमी पीक तीव्रतेचे क्षेत्र:

कमी पीक तीव्रतेचा (१२०% पेक्षा कमी) गटात पाटण आणि कराड हे दोन तालुके येतात. या तालुक्यांमध्ये सिंचनाची मर्यादित साधने, भूजल उपलब्धतेतील फरक आणि हवामानातील बदल यामुळे पीक तीव्रता तुलनेने कमी आढळते. अशा प्रकारे तक्त्यातील माहितीवरून स्पष्ट होते की सातारा जिल्ह्यातील बहुतांश तालुके मध्यम ते उच्च पीक तीव्रता दर्शवतात ज्यामुळे जिल्ह्यातील एकूण कृषी उत्पादनशक्तीवर सकारात्मक परिणाम होत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष:

सातारा जिल्ह्यातील सिंचन विकास व पीक तीव्रतेच्या अभ्यासातून असे आढळून आले की जिल्ह्यातील सिंचन क्षेत्रात सातत्याने वाढ झालेली दिसते. आणि या सिंचन क्षेत्रात वाढ होण्याचा मोठा वाट कोयना, धोम, कृष्णा खोऱ्यातील जलस्त्रोत, लघु सिंचन योजना, विहिरी तसेच लिफ्ट सिंचन योजनांचा आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

जिल्ह्यामध्ये सिंचनाची उपलब्धता, पिकांची फेरपालट, तसेच कृषी उत्पादनक्षमता यामध्ये तालुकानिहाय मोठा फरक दिसून येतो. एकूण आणि निव्वळ पिकाखालील क्षेत्राच्या तुलनेत अनेक तालुक्यांमध्ये पीक घेण्याची क्षमता लक्षणीयरीत्या वाढलेली असून, त्यामुळे जिल्ह्याची एकूण सरासरी पीक तीव्रता १३० टक्क्यांपेक्षा अधिक नोंदवली गेली आहे. यावरून सातारा जिल्ह्यात दुबार तिबार पीक पद्धतीचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. महाबळेश्वर, वाई, फलटण, खंडाळा, खटाव, माण, कोरेगांव, सातारा, जावळी या तालुक्यांमध्ये सिंचन सुविधा तुलनेने अधिक उपलब्ध असल्यामुळे हि तालुके उच्च ते मध्यम पीक तीव्रतेच्या गटात येतात. याउलट पाटण आणि कराड या तालुक्यांमध्ये सिंचनाची टक्केवारी कमी असून त्या भागात पीक तीव्रता देखील कमी दिसून येते. एकूणच पाहता, सातारा जिल्ह्यातील सिंचन क्षेत्रातील वाढ झाल्याने शेती अधिक स्थिर झाली असून, काही तालुक्यांमध्ये पीक विविधीकरण, हंगामी पिकांचे उत्पादन वाढले आहे.मात्र काही तालुक्यांमध्ये सिंचन सुविधांच्या असमान विकासामुळे पीक तीव्रतेत तफावत दिसते. त्यामुळे जिल्ह्यातील सिंचन विकासाचे नियोजन अधिक संतुलित व सर्वसमावेशक असणे आवश्यक आहे.

शिफारशी

१) शेतकऱ्यांना आधुनिक सिंचन तंत्र, जलव्यवस्थापन, पीक व्यवस्थापन, शेतीतील जोखीम व्यवस्थापन याविषयी प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

२) जिल्ह्यातील कालवे, लिफ्ट सिंचन, बंधारे व जलसाठा यांचे नियमित देखभाल व आधुनिकीकरण केल्यास उपलब्ध पाण्याचा उपयोग क्षेत्र अधिक विस्तारत येईल.

३) दुबार पीक क्षेत्र आणि पीक तीव्रता वाढवण्यासाठी सातत्यपूर्ण व विश्वसनीय सिंचन सुविधा आवश्यक आहेत. त्यामुळे लिफ्ट सिंचन योजना, ठिबक व तुषार सिंचनाचा प्रसार, जलसंधारण कार्यक्रम यांचा विस्तार करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

1. A. Barman, S. Shome, M. R. Khatun, M. M. Masud, S. Akhher (2021) " Increasing Cropping Intensity and Crop Productivity of Four Crops Based Mustard- Boro- T. AUS-T. Aman Cropping Pattern", Bangladesh Agron. J. 2021, 24(1): 109-117
2. Dr. Vanita Ahlawat, Renu (2016) "Regional Disparity in Cropping Intensity and Relative Impact of Irrigation in Haryana", IOSR Journal of Business and Management, e-ISSN- 2278-487X, p-ISSN: 2319-7668, Volume-18
3. Ganesh Chandra Saha (2020) "Agricultural Production and Cropping Intensity of Assam", A Peer- Reviewed International Journal of Humanities and Social Science, ISSN: 2278-5264, Impact Factor: 6.28, Volume VIII
4. Haque S. (2015) "Impact of Irrigation on Cropping Intensity and Potentiality of Groundwater in Murshidabad District of West Bengal, India", International Journal of Ecosystem, pp. 55-64.
5. Jasim H.R., Madhumitha R., Jincy P. P., Priyanka P. L., Kumaraswamy K., Jegan Kumar R. (2018) "Correlation between Irrigation Intensity and Cropping Intensity in Kongu Uplands, Tamil Nadu", Research Review International Journal of Multidisciplinary, Issn: 2455-3085, Volume-03
6. Prasenjit Saha, Dr. Somnath Rudra (2019) "An Assessment of Agricultural Productivity and Development Status of Agriculture: A Block Wise Study for Birbhum District", Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR), ISSN-2349-5162, Volume 6
7. Rohit Kumar (2024) "Changing Pattern of Cropping Intensity in Haryana with Special Reference to Sustainable Agricultural Development: A Spatio- Temporal Analysis", Journal of Rural and Industrial Development, Volume-12, ISSN: 2321-1873
8. Sujatha K., Bhattacharyya B., Chiphang D. Y. (2019) " Preliminary Study on the Impact of Irrigation on Cropping Intensity in Manipur", International Journal of Agriculture Sciences ISSN: 0975-3710 & E-ISSN: 0975-9107, Volume 11
9. Todkari G. U. (2012) "Impact of Irrigation on Agriculture Productivity in Solapur District of Maharashtra State", International Journal of Agriculture Sciences, ISSN: 0975-3710, E-ISSN- 0975-917, Volume 4
10. Urmi Pattanayak, Minati Mallick (2018) "A Study on Irrigation and Agricultural Productivity in Odisha", Economic Affairs, Volume- 63, No 2, pp.317-323
11. जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन सातारा जिल्हा २०११

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

अनुसूचित जातींच्या महिलांच्या सक्षमीकरणासाठीच्या सरकारी योजनांचा आढावा

यास्मीन हारून मुल्ला[1], डॉ.आर.जी.कोरबु[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी,अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
[2]सहयोगी प्राध्यापक आणि संशोधन मार्गदर्शक अर्थशास्त्र अधिविभाग,डी.डी. शिंदे सरकार कॉलेज, कोल्हापूर.
Email: yasmeenmulla2018@gamil.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171121
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 98-103
Nov. 2025
Submitted:19 Oct. 2025
Revised: 29 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतातील जातीआधारित समाजरचना ही अनुसूचित जाती यांसारखे वंचित समुदाय निर्माण करते, ज्यांचा विकास अद्याप झालेला नाही. अशा समुदायातील महिलांची स्थिती अतिशय दुर्बल आहे. अनुसूचित जातींच्या महिलांचा विकास साध्य करण्यासाठी त्यांच्या सक्षमीकरणाची गरज आहे. अनुसूचित जातीपैकी सुमारे निम्मी लोकसंख्या महिलांची असून जर देशाचा विकास साध्य करावयाचा असेल तर मुख्यतः या दुर्बल घटकांवर लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे. या संशोधनाचा मुख्य भर अनुसूचित जातीतील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सरकारने सुरु केलेल्या योजनांचा थोडक्यात आढावा घेणे हे होय. संशोधनासाठी संशोधकाने दुय्यम सामग्रीचा वापर केला. ज्यामध्ये सरकारी अहवाल, योजनांसाठीचे संकेतस्थळ, तसेच महिला व बालविकास मंत्रालयाचे रिपोर्ट, संशोधन लेख इ. होय. या अभ्यासातून असे आढळून आले की, या महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केंद्र व राज्य शासनाने वेगवेगळ्या योजना आखलेल्या असून मध्ये मुख्यतः PMEGP, Stand-up India, MSY, CEGSSC, PMS-SC आणि NOSC यांसारख्या महत्वाच्या योजनांचा आढावा घेण्यात आल्या. PMEGP/ REGP/ MUDRA या योजनेंतर्गत २००८ ते २०२४ अंतर्गत जवळपास ८०.५३% लाख लोकांना रोजगार प्राप्त झाला आहे. स्टँड अप इंडिया अंतरगत सुमारे ५६२५ कोटी रू. तरतूद अनुसूचित जातींसाठी करण्यात आली. तसेच महिला समृद्धी योजनेंतर्गत २०१७-१८ मध्ये ६५.१४ कोटी रू. अनुसूचित जातींसाठी गुंतवणूक केली असून त्यातून सुमारे ५०,०५७ महिलांना लाभ प्राप्त झाला. प्रत्येक योजना आपापल्या स्तरावर या महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न करताना दिसून येते. यातील अशा काही योजना आहेत ज्या केवळ अनुसूचित जातींसाठी तर अनेक योजना या सर्व व्यक्तींच्या विकासासाठी कार्य करतात. परंतु या योजनांचा हेतू प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे या महिलांना सक्षम करण्यावरती भर देते. महिला सक्षमीकरणासाठी आखलेल्या या योजनांमुळे या महिलांच्या शिक्षणात, उद्योजकतेत व आर्थिक स्वावलंबी होण्यात मदत मिळाली आहे. परंतु योजनांचा अभ्यास केल्यानंतर काही गोष्टी निदर्शनास आल्या, ज्यामध्ये असे दिसून आले की, अनेक महिलांपर्यंत किंवा स्थानिक पातळीपर्यंत या योजना पोहोचल्याच नाहीत. अर्थात अनुसूचित जातींच्या सक्षमीकरणासाठी सुरु केलेल्या योजनांची अंमलबजावणीच होत नसेल तर त्या महिलांचा विकास होण्यात खूप वेळ लागेल. परंतु या योजनेमुळे अनुसूचित जातींच्या महिलांच्या सक्षमीकरणात वाढ झालेली आहे. एकंदरीत शासनामार्फत सुरु करण्यात आलेल्या या योजनांचा महिलांच्या सक्षमीकरणात खूप मोठा वाटा आहे.

मुख्य शब्द : *अनुसूचित जाती, महिला सक्षमीकरण, योजना, उद्योजकता, रोजगार, स्टँड अप इंडिया, PMEGP, MSY*

प्रस्तावना

भारतातील जातीआधारित समाजरचना ही विविध स्तरावर विषमता आणि भेदभाव यांनी गुंतलेले आहे. भेदभावाचा अर्थ असा आहे. की, सामाजिक रचनेतील विविध गटांना वागणुकीत असमानता आणि एक गट प्रबळ असून इतरांवर सत्ता व अधिकार गाजविणे होय.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
यास्मीन हारून मुल्ला,संशोधक विद्यार्थी,अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

How to cite this article:
मुल्ला, . यास्मीन . हारून ., & कोरबु, . आर . जी . (2025). अनुसूचित जातींच्या महिलांच्या सक्षमीकरणासाठीच्या सरकारी योजनांचा आढावा. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 98–103.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18136663

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18136663
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

(N, 1999) अशा सामाजिक रचनेचा अनुसूचित जातींवर विशेषतः या जातीतील महिलांना प्रतिकूल परिस्थितीला सामोरे जावे लागते. समाजातील जातीय स्तरांमुळे अनुसूचित जातीतील महिलांना लैंगिक विषमता, समाजातील भेदभाव यामुळे दैनंदिन जीवनात, आरोग्य सेवेत, रोजगार क्षेत्रात आणि सामाजिक सुरक्षेबाबत भेदभाव तसेच अडथळे निर्माण होत असल्याचे दिसून येते. महिला सक्षमीकरण म्हणजे समाजातील लिंगभेद कमी करून त्यांना स्वत:चे निर्णय घेण्याची तसेच समान हक्क प्राप्त करून देणे.(S & K, 2025) NFHS-५ (IIPS, २०२१) नुसार अनुसूचित जातींमधील महिलांमध्ये पोषणाचा अभाव, आरोग्य सेवा मिळण्याचे प्रमाण कमी, अॅनेमिया, स्वच्छ पाण्याची उपलब्धता कमी आणि आर्थिक स्वातंत्र्य मिळण्याचे प्रमाण कमी यांसारखे प्रकार दिसून आले. (National Family Health Survey (NFHS-5),, 2019-21: India: Volume II.) याचबरोबर NSSO च्या २०१८ च्या माहितीनुसार अनुसूचित जातींच्या महिलांच्या रोजगाराबाबतीत अस्थिर व अनौपचारिक रोजगार, असुरक्षित आणि कमी वेतन यांचे प्रमाण अधिक प्रमाणात दिसून आले.

अनुसूचित जातींच्या महिलांना जात, लिंग आणि त्यांची आर्थिक स्थिती या सर्व घटकांमुळे त्यांना समाजात प्रतिष्ठा, निर्णय घेण्याच्या बाबतीत तसेच सरकारी योजनांचा लाभ घेण्यात अडथळे निर्माण होतात. या सर्व घटकांचा अभ्यास केला असता त्यांचे जीवन सुधारण्यासाठी सरकारी योजनांचा आधार घेणे आवश्यक ठरते. केंद्र शासन तसेच राज्य शासनांतर्गत अनुसूचित जातींसाठी अनेक स्वतंत्र अशा योजना आखलेल्या आहेत. मुख्यत्वे महिलांकरिता योजना स्वतंत्ररीत्या राबविल्या जातात. सामाजिक न्याय व अधिकारिता मंत्रालयाच्या अहवालानुसार योजनेतील निधीचा काही प्रमाणातील हिस्सा हा फक्त अनुसूचित जातींच्या महिलांच्या विकासासाठी वापरला जातो. या महिलांच्या आर्थिक विकासासाठी प्रधानमंत्री मुद्रा योजना, शिक्षणासाठी मॅट्रीकोत्तर शिष्यवृत्ती याच बरोबर प्रधानमंत्री मुद्रा योजना, स्वच्छ भारत मिशन अशा अनेक योजना विशेषतः अनुसूचित जातींसाठी राबविल्या जातात, परंतु प्रत्यक्षात या योजना या महिलांपर्यंत पोहचतात का? हा मोठा प्रश्न निर्माण होतो. स्थानिक पातळीवर योजनांच्या माहितीचा अभाव, योग्य कागदपत्रे-दस्तऐवज नसणे आणि या योजनांचा लाभ घेण्यात येणारे अडथळे यामुळे त्यांना या योजनांचा सुलभपणे लाभ घेता येत नाही. अर्थातच अनुसूचित जातींच्या महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी योजना राबविल्या असल्या तरी अडथळयांमुळे त्यांना त्यांचा लाभ घेत येत नाही.

उद्दिष्टे

१) अनुसूचित जातींच्या महिलांसाठीच्या प्रमुख सरकारी योजनांचा आढावा घेणे.
२) योजनांचा मुख्य उद्देश्य व अमंलबजावणी याविषयी माहिती जाणून घेणे.
३) महिला सक्षमीकरणात योजनांचे महत्त्व जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती

सध्याचा अभ्यास हा पूर्णतः दुय्यम स्त्रोतांवर आधारित आहे. अनुसूचित जातींच्या महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारकडून राबविण्यात येणाऱ्या काही महत्वाच्या योजनांचा सखोल विश्लेषण करण्यासाठी केंद्र व राज्य स्तरावरील शासनाच्या संकेतस्थळावरील शासकीय अहवाल, वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रे, सामाजिक व न्याय मंत्रालय आणि महिला व बालविकास मंत्रालयांचे अहवाल तसेच संशोधन लेख, शोधनिबंध यांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा

१) डॉ. संजय कुमार & अनीत कुमार (२०२५) यांनी भारतातील अनुसूचित जातीतील महिलांच्या सामाजिक गतिशीलतेवर सरकारी योजनांचा होणारा परिणाम यांचा अभ्यास केलेला आहे. सरकारी योजनेच्या माध्यमातून शिष्यवृत्ती, कौशल्यविकास कार्यक्रम, आरक्षण, आर्थिक सहाय्य यांसारख्या कल्याणकारी योजनेमुळे शिक्षणाची पूर्तता, रोजगारात संधी आणि त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाल्या. निष्कर्षानुसार, असे दिसून येते की, योजनेचा लाभ घेतलेल्या व्यक्तींच्या उत्पन्न पातळीत, शैक्षणिक प्रगतीत, रोजगार संधीत आणि राहणीमान यात मोठ्या प्रमाणात प्रगती झालेली आहे. या योजनांच्या माध्यमातून सकारात्मक बदल घडून आला, परंतु योजनांच्या बाबतीत जागरुकता, सुलभता आणि शाश्वतता यामध्ये तफावत दिसून आली. अनेक अनुसूचित महिलांना यांचा लाभ मिळण्यास अडथळे निर्माण होताना दिसून येतात. सरकारी योजनांचा फायदा अल्पकालीन होताना दिसतो, हा फायदा दीर्घकालीन घडवून आणण्यासाठी सरकारने सातत्यपूर्ण सहाय्य आणि पाठपुरावा करणे आवश्यक आहे. अर्थातच सरकारच्या कल्याणकारी योजना सामाजिक गतिशीलतेवर सकारात्मक परिणाम करत असल्या तरी त्यांची व्यापकदृष्ट्या अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

२) अखतारी क्वादसिया (२०२५) यांनी भारतातील वंचित गटाच्या सक्षमीकरणासाठी सरकारने आखलेली धोरणे आणि योजनांचा या गटावर झालेला परिणाम अभ्यासला आहे. शासनाने या उपेक्षित या गटांना सक्षम बनविण्यासाठी शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि सामाजिक सुरक्षा याबाबतीत अनेक योजना राबविल्या आहेत, परंतु प्रत्यक्षपणे योजना व त्यांची झालेली अंमलबजावणी यात खूप तफावत आहे. वंचित समुदायाला या योजनांचा लाभ न घेता येण्यामध्ये भ्रष्टाचार, माहितीचा अभाव, प्रशासनाकडून झालेला विलंब, अपुरा निधी आणि पात्रतेच्या कठोर अटी या घटकांचा समावेश होतो. संशोधकाच्या मते, वंचित समुदायातील विशेषतः महिलांना

समाजात अजूनही लिंग व जात या अडथळयांना सामोरे जावे लागत आहे. सरकाने आणलेल्या योजना सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने योग्य असल्या तरी स्थानिक पातळीवर या वंचित सामुदायांपर्यंत त्यांची अंमलबजावणी होते का? हे पाहणे अत्यंत आवश्यक आहे. या योजनांचे नियोजन व त्यांची अंमलबजावणी या प्रक्रियेत या वंचित समुदायांच सहभागी करून घ्यावे कारण त्यांना त्यांच्या गरजांची समज आहे. थोडक्यात या योजनांची सर्वसमावेशक दृष्टीने अंमलबजावणीसाठी स्थानिक पातळीवर सुधारणा आणि या समुदायातील सदस्यांचा सहभाग आवश्यक आहे.

३) संतोषकुमारी एन., जे. जटाप्पा (२०२४) यांनी कोप्पल जिल्ह्यातील ओजिनहल्ली या पंचायतीतील मनरेगा योजनेचा महिलांच्या सक्षमीकरणावर झालेला परिणाम अभ्यासाला आहे. महिलांमधील शिक्षणाचा अभाव आणि आर्थिक स्थिती तसेच पुरुषप्रधान समाजसंस्कृती यामुळे महिलांचे जीवन खालावलेले आहे. महिला सक्षमीकरण ही दीर्घकाळ चालणारी क्लिष्ट प्रक्रिया असल्यामुळे यासाठी सार्वजनिक पाठींबा आवश्यक आहे. या अभ्यासातून असे दिसून येते की, मनरेगा या योजनेमुळे समाजात लिंग समानता व महिला सक्षमीकरणात वाढ या दोन्ही गोष्टी घडत आहेत. या योजनेमुळे महिलांच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे आणि खर्चात बदल होऊन शिक्षण व आरोग्यावर आर्थिक खर्च होताना दिसून येते. बचतपद्धती मध्ये सुद्धा बदल होताना दिसते. मनरेगा योजनेतील महिलांचा घरातील निर्णय क्षमतेवर बदल होऊन घरगुती अन्न, आरोग्य, मुलांचे शिक्षण आणि बचत याबाबतीत निर्णय घेण्याच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. अर्थातच मनरेगाचा मुख्य उद्देश महिला सक्षमीकरण नसला तरी या योजनेमुळे महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक स्थितीत सकारात्मक बदल झाल्याचे दिसून आले.

४) प्रेम मिश्रा, क. वीरापंडियन, प्रशांत चौधरी (२०२१) यांनी सामाजिक गटात जननी सुरक्षा योजनेची उपलब्धता कितपत झालेली आहे याचा तपास करतो. भारतामधील महिलांना आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्यात जात ही महत्वाची भूमिका बजावताना दिसते. संशोधकाने या अभ्यासासाठी राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS) या माहितीचा आधार घेतला. अनुसूचित जाती व जमातींना जननी सुरक्षा योजनेचा लाभ खूप कमी प्रमाणात मिळतो. जननी सुरक्षा योजना हि राज्ये आणि सामाजिक गटांमध्ये बदलते तसेच लाभार्थी गटांमध्ये देखील खूप मोठी तफावत दिसून आली. या तफावतीतील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे संपत्ती होय. संपत्तीतील असमानतेमुळे अनुसूचित जाती व जमातींच्या महिलांना या योजनेचा लाभ कमी प्रमाणात मिळतो. संपत्तीसोबतच शिक्षणाचाही प्रभाव या योजनेच्या उपलब्धतेवर असल्याचे दिसून येतो. थोडक्यात राज्यांच्या विकासाचा स्तर, सामाजिक रचना यासोबतच जाती आधारित रचना यावरूनच योजनेचा लाभ बदलताना दिसतो. संशोधकांच्या मते, महिलांना योजना व लाभ याबद्दल योग्य मार्गदर्शन, आरोग्य सेवेत सुधारणा आणि स्थानिक पातळीवर अंमलबजावणी केल्यास ही असमानता दूर होण्यास निश्चित मदत होईल.

अनुसूचित जातींच्या महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारी योजना

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या १६.०५% प्रमाण अनुसूचित जातींचे असून त्यापैकी सुमारे ४८.५९% लोकसंख्या हि अनुसूचित जातींच्या महिलांची आहे. अर्थातच अनुसूचित जातींच्या महिलांचे प्रमाण जवळपास निम्मे आहे. महिलांचे आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक दृष्टीने सक्षमीकरण केल्यास देशाचा सर्वसमावेशक विकास सध्या होण्यास मदत होईल, परंतु सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय घटकांमुळे महिलांच्या विकासात अडथळे निर्माण होतात, ज्याचे निराकरण करणे आवश्यक आहे. समाजात महिलांचे योगदान महत्वाचे आहे. यासाठी समाजातील तसेच देशातील या महिलांच्या प्रगतीत अडथळा निर्माण करणाऱ्या घटकांना दूर करणे आवश्यक आहे.(S & K, 2025) भारतामध्ये केंद्र तसेच राज्यशासनामार्फत अनुसूचित जातींच्या महिलांसाठी अनेक योजना राबविण्यात आलेल्या आहेत. ज्यांचा उद्देश महिलांचे शिक्षण, रोजगार, कौशल्य, उद्योजकतेत सहभाग अशा विविध स्तरांवर त्यांना सक्षम बनविणे हा आहे. सरकारने योजना राबविल्या पण प्रत्यक्षात त्यांची अमंलबजावणी होताना दिसत नाही. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे या महिलांना योजनांची माहितीच नसणे हे होय.

अनुसूचित जातींच्या विकासासाठी केंद्र सरकारमार्फत काही आर्थिक तरतुदी आखलेल्या असतात. ज्यामध्ये काही योजना अनुसूचित जाती व जमातींसाठी १००% तरतूद तर काही योजनांसाठी किमान २०% निधी राखीव ठेवलेल्या असतात.

१) प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (PMEGP)

प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम हि योजना सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योजकता मंत्रालयांतर्गत राबविली जाणारी योजना आहे. १५ ऑगस्ट २००८ रोजी या योजनेची घोषणा करण्यात असून ही एक कर्ज सबसिडी योजना आहे. जिचा मुख्य उद्देश गैरकृषी क्षेत्रामध्ये उद्योगांची स्थापना करून रोजगार निर्माण करणे. राष्ट्रीय स्तरावर हि योजना खादी व ग्रामोद्योग आयोगाद्वारे चालविली जाते आणि राज्य स्तरावर KVIC आयोगाची संचालक मंडळे, जिल्हा उद्योग केंद्र आणि बँकांच्या माध्यमातून होते. ही योजना सामान्य व्यक्ती तसेच विशेष प्रवर्ग म्हणजे अनुसूचित जाती, जमाती, महिला, इ. मागास वर्ग, अल्पसंख्याक तसेच इतर यांच्यासाठी कार्य करते. मुख्यतः अनुसूचित जातींच्या महिलांचा विचार केला असता त्यांना अनुदानात विशेष सवलत म्हणजेच जवळपास २५ ते ३५% पर्यंत अनुदान प्राप्त होते. या अनुदानामुळे उद्योग सुरू करण्यासाठी लागणाऱ्या आर्थिक भारात मदत होते. तसेच लाभार्थ्यांना गुंतवावी लागणारी रक्कम ही कमी ठेवली गेली जेणेकरून आर्थिक दुर्बल गटातील महिलांना उद्योग सुरु करता येतील. ग्रामीण व शहरी भागातील महिलांना स्वतःचा उद्योग ज्यामध्ये शिवणकाम, खाद्य प्रक्रिया उद्योग, पशुपालन किंवा कोणतेही उद्योग सुरु करून स्व-रोजगार प्राप्त करून देण्यात

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

मदत करतात. परिणामी अनुसूचित जातींच्या महिलांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन आर्थिक पाठबळ व सामाजिक सहभाग वाढण्यास मदत मिळते.

तक्ता. क्र. १

PMEGP अंतर्गत महिला उद्योजकांची संख्या (२०१९-२० ते २०२४)

वर्ष	महिला उद्योजकांची संख्या
२०२०-२१	२७,२८५
२०२१-२२	३९,१५६
२०२२-२३	३२,६२६
२०२३-२४	३६,८०६

स्रोत: MSME, Annual Report, 2024-25, gov. of India.

PMEGP योजनेंतर्गत महिलांना विशेष अनुदान दिले जाते आणि यामध्ये त्यांचा स्वतःचा वाटा कमी असल्याने महिला उद्योजकतेत वाढ होत आहे. वरील माहितीवरून हे स्पष्ट दिसून येते की, २०२०-२१ ते २०२३-२४ पर्यंत उद्योजकतेची संख्या वाढताना दिसते. या योजने अंतर्गत स्थापन झालेल्या एकूण युनिट्स पैकी जवळपास ५०% युनिट्स हे महिला, अनुसूचित जाती व जमातींच्या मालकीच्या आहेत. अर्थातच अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने ही अत्यंत महत्त्वाची योजना आहे.

२) स्टँड अप इंडिया योजना

स्टँड अप इंडिया ही योजना अर्थ मंत्रालयांतर्गत ५ एप्रिल २०१६ रोजी सुरु करण्यात आली असून अनुसूचित जातींमधील महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी महत्वाची योजना आहे. या योजनेचा उद्देश अनुसूचित जाती/ जमाती/ महिला उद्योजकांना उत्पादन, सेवा, व्यापार क्षेत्रात आणि शेतीशी संबधित क्षेत्रात ग्रीन फिल्ड प्रकल्प उपक्रम स्थापन करण्यासाठी बँकेकडून कर्ज सुविधा उपलब्ध करून देते. योजनेंतर्गत महिलांना १० लाख ते १ कोटी रू. पर्यंतचे बँकेत कर्ज मिळते. योजनेत वैयक्तिक नसलेल्या उद्योगांमध्ये किमान ५१% भाग आणि नियंत्रण अनुसूचित जाती/ जमाती/ महिला उद्योजकांकडे असणे बंधनकारक आहे. याच बरोबर Rupay, डेबिट कार्ड, SIDBI च्या पोर्टल मार्फत प्रशिक्षण, कौशल्यविकास यामुळे अनुसूचित जातींच्या महिलांना व्यवसाय सुरु करताना तांत्रिक, व्यवस्थापकीय आणि आर्थिक मार्गदर्शन यामध्ये येणाऱ्या अडचणींचे निरसन होते. परिणामी अनुसूचित जातींच्या महिलांचे आर्थिक पाठबळ, उद्योगशीलता व सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते.

तक्ता. क्र. २

स्टँड अप इंडिया योजनेची सद्यस्थिती (२१ मार्च २०२३)

प्रवर्ग	**कर्ज खाती संख्या**	**मंजूर कर्ज रक्कम (कोटी रू.)**
महिला	१४४७८७	३३१५२
अनुसूचित जाती (SC)	२६८८९	५६२५
अनुसूचित जमाती (ST)	८९६०	१९३२

स्रोत: https://www.static.pib.gov.in/WriteReadData/specificdocs/documents/2023/apr/doc202345178201.pdf

या योजनेंतर्गत मिळालेल्या माहितीनुसार अनुसूचित जातींच्या महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण होताना दिसते. अनुसूचित जाती या प्रवर्गात या योजनेंतर्गत २६,८८९ कर्ज खाती आणि ५,६२५ कोटी. रू. मंजूर झाली आहेत. यामुळे अनुसूचित जातींच्या महिलांना आर्थिक पाठबळ तसेच उद्योजकतेकडे प्रोत्साहन देते. २०१७-१८ च्या राष्ट्रीय अनुसूचित जाती वित्त व विकास महामंडळाच्या अहवालानुसार सुमारे ९ कोटी २५ लाख रू. अनुसूचित जातींच्या महिलांच्या विकासासाठी मंजूर करण्यात आली.

३) महिला समृद्धी योजना (MSY)

महिला समृद्धी योजना ही मागासलेल्या किंवा गरीब आर्थिक पार्श्वभूमी असणाऱ्या महिला उद्योजकांना लाभ देण्यासाठीची एक योजना आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक व न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालयांतर्गत राष्ट्रीय मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळाद्वारे (NBCFDC) अर्थसहाय्य करण्यासाठी हि योजना राबविण्यात आली. ही योजना विशेषतः चर्मकार समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या महिलांचा विकास करणे, त्यांना समाजात सन्माननीय स्थान मिळवून देणे, यासोबतच शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक विकास करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट्य आहे. स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून आर्थिक साहाय्य करणे आणि मुख्यतः वंचित वर्गातील विशेषतः अनुसूचित जाती व जमातींच्या महिलांचे सक्षमीकरण करणे हा उद्देश आहे. पात्र ठरलेल्या महिलांना २५००० ते ५०००० रू. पर्यंतचे कर्ज कमी व्याजदराने उपलब्ध करून दिले जाते. ज्याचा वापर त्यांना लघु उद्योग, सेवा क्षेत्रात, घरगुती व्यवसाय

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

किंवा स्वयं रोजगाराच्या कोणत्याही उद्योगात वापरता येऊ शकते. या कर्ज सुविधेमुळे महिलांना उत्पन्न मिळविण्यासाठी संधी प्राप्त होते, परिणामी आर्थिक स्वावलंबन, निर्णय क्षमता आणि सामाजिक प्रतिष्ठा वाढण्यास मदत मिळते.

तक्ता क्र. ३

महिला समृद्धी योजनेंतर्गत अनुसूचित जातींच्या महिलांसाठीचा निधी व लाभार्थी संख्या

वर्ष	वितरीत निधी (कोटी रू.)	लाभार्थी संख्या
२०१६-१७	८७.८१	४८,८३१
२०१७-१८	६५.१४	५०,०५७

स्त्रोत: National Scheduled Castes Finance and Development Corporation, 29th Annual Report 2017-18

२०१६-१७ मध्ये अनुसूचित जातींच्या महिलांसाठी सुमारे ८७.८१ कोटी रू. तर, २०१७-१८ मध्ये ६५.१४ कोटी रू. ची तरतूद करण्यात आली असून महिलांचा योजनेतील सहभाग अनुक्रमे ४८,८३१ व ५०,०५७ इतका दिसून आला. यावरून अनुसूचित जातींच्या महिलांमधील उद्योजकता व आर्थिक स्वावलंबनात वाढ झाल्याचे दिसून येते.

४) अनुसूचित जातींसाठी पतसंवर्धन हमी योजना (CEGSSC)

भारत सरकारच्या सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालयाच्या सामाजिक क्षेत्रातील उपक्रमांतर्गत २०१४-१५ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात अनुसूचित जातींसाठी पतसंवर्धन हमी योजनेची घोषणा करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य उद्देश अनुसूचित जातींच्या उद्योजकांमधील उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे हे आहे. या योजनेंतर्गत अनुसूचित जातींच्या उद्योजकांना कर्ज मिळविण्यासाठी येणाऱ्या अडचणी कमी करण्यासाठी बँका व वित्तीय संस्थांना कर्ज वर्धित हमी दिली जाते. CEGSSC या योजनेमध्ये अनुसूचित जातीच्या उद्योजकांना विशिष्ट उद्योगांसाठी बँका किंवा सदस्य कर्ज संस्था यांच्याकडून १५ लाख रू. ते ५ कोटी रू. पर्यंत कर्ज देता येते. याचबरोबर १५ लाख ते १ कोटी रू. पर्यंतच्या कर्जासाठी बँका किंवा कर्ज देणाऱ्या संस्थांना १००% हमी कव्हर उपलब्ध आहे. अर्थात ही योजना अनुसूचित जातीतील उद्योजकांना स्वतंत्र उद्योग उभारणीस प्रोत्साहन व आर्थिक पाठबळ उपलब्ध करून देते. CEGSSC या योजनेत ३१ जाने. २०२४ पर्यंत देशभरातील एकूण ६६ अनुसूचित जातीतील उद्योजकांनी स्थापन केलेल्या उद्योगांना या योजनेतून सुमारे ७२ कोटी रू. हमी देण्यात आली आहे. हमी कव्हरमुळे उद्योजकांना बँकांकडून कर्ज घेणे अधिक सुलभ झाले आहे. या योजनेमुळे सुमारे ४०४९ लोकांना प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे रोजगाराची संधी प्राप्त झाली. ज्यामध्ये कर्मचारी, कामगार, पुरवठादार, विक्रेते व इतर साहाय्यक इ. चा समावेश होतो.

५) अनुसूचित जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी मॅट्रीकोत्तर शिष्यवृत्ती

अनुसूचित जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी मॅट्रीकोत्तर शिष्यवृत्ती योजना (PMS-SC) ही योजना २०२०-२१ पासून नवीन मार्गदर्शक तत्वे लागू करून राबविली जात आहे. अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांचा उच्च शिक्षणात एकूण नोंदणी गुणोत्तरात वाढ करणे हा मुख्य उद्देश आहे. मुख्यत: या समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल विद्यार्थ्यांना माध्यमिक शिक्षणानंतर विविध शिक्षण क्षेत्रातील अभ्यासक्रमासाठी आवश्यक आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा हेतू आहे. या शिष्यवृत्तीसाठी विद्यार्थी भारतातील असावा अशी अट आहे. पात्र विद्यार्थ्यांची निवड राज्यशासन किंवा केंद्रशासनातर्फे केली जाते. उच्च शिक्षणात अनुसूचित जातींचा कमी झालेला सहभाग वाढविणे तसेच मुली व महिलांचा उच्च शिक्षणात सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. PMS-SC या योजनेमुळे उच्च शिक्षणातून शैक्षणिक प्रगती आणि आर्थिक पाठबळ प्राप्त होण्यास मदत मिळते.

६) राष्ट्रीय परदेशी शिष्यवृत्ती योजना

राष्ट्रीय परदेशी शिष्यवृत्ती योजना ही भारत सरकारतर्फे उपेक्षित समुदायातील विद्यार्थ्यांना परदेशातील शिक्षण घेण्यासाठी आर्थिक मदत करणारी योजना आहे. या शिष्यवृत्तीचा मुख्य उद्देश अनुसूचित जाती, जमाती, विमुक्त भटक्या जाती व जमाती, भूमिहीन शेतकरी कामगार व इतर कामगार तसेच इतर वंचित समुदायातील कमी उत्पन्न असणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर लक्ष केंद्रित करून, पात्र ठरलेल्या विद्यार्थ्यांना सक्षम बनविणे हा आहे. या योजनेतंर्गत पदव्युत्तर, पीएच.डी. आणि पोस्ट-डॉक्टरल संशोधन या अभ्यासक्रमांसाठी आर्थिक साहाय्य दिले जाते. ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांचा शिक्षण शुल्क , राहण्याचा खर्च, हवाई खर्च तसेच इतर आवश्यक खर्च दिले जाते. ही योजना सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण मंत्रालय व आदिवासी व्यवहार मंत्रालयांव्दारे व्यवस्थापित केली जाते. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना परदेशात आधुनिक शिक्षण आणि संशोधनाची संधी मिळावी तसेच इतर समुदायांपेक्षा वंचित गटांसाठी जागतिक स्तरावरील उच्च शिक्षणातील दरी कमी कल्यासाठी ही योजना मदत करते.

निष्कर्ष

सध्याच्या संशोधनातून अनुसूचित जातींच्या महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी शासनाने राबविलेल्या महत्त्वाच्या योजनांचा आढावा व त्याची परिणामकारकता दिसून येते. उपलब्ध माहितीनुसार असे दिसून येते की, अनुसूचित जातींच्या महिलांची शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी संबधित योजना महत्त्वपूर्ण ठरल्या आहेत. महिलांची सध्याची स्थिती पाहता त्यांचा

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

साक्षरता दर ५६.४६% असून उच्च शिक्षणात त्यांचा सहभाग दर २६.०% इतका आहे. यासोबतच PLFS च्या २०२३-२४ च्या रिपोर्टनुसार अनुसूचित जातींच्या महिलांचा श्रम दलातील सहभाग दर ३२.२% दिसून आला जो की कमी आहे. अशा कारणांमुळे शासनाला हस्तक्षेप करणे भाग आहे. प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, स्टँड अप इंडिया, महिला समृद्धी योजना, अनुसूचित जातींसाठी पतसंवर्धन हमी योजना, शिष्यवृत्ती योजना यांसारख्या योजनांमुळे महिलांना रोजगार, कर्ज सुविधा व शिक्षण सुविधा उपलब्ध होतात. ज्याचा परिणाम व्यवसाय उभारणीत भांडवल उपलब्ध होऊन स्वरोजगाराबरोबर इतरांनाही प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे रोजगार प्राप्त होतो. स्टँड अप इंडिया या योजनेंतर्गत २०१७-१८ च्या अहवालानुसार ९ कोटी २५ लाख रू. कर्ज मंजूर करून देण्यात आले. महिला समृद्धी योजनेत सुमारे ५०,०५७ अनुसूचित महिलांना या योजनेचा लाभ मिळत आहे. शिक्षण क्षेत्रात उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती, परदेशात शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देऊन अनुसूचित जातींना संरक्षण मिळवून देण्याचे कार्य या योजनांच्या माध्यमातून झाले आहे. या योजनांमुळे अनुसूचित जातींच्या महिलांना आर्थिक सहाय्य, व्यावसायिकतेत सहभाग, आत्मविश्वास, निर्णय क्षमता याचबरोबर समाजात प्रतिष्ठा मिळवून दिलेली आहे. परंतु या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, अजूनही अनेक महिला अशा आहेत ज्यांना या योजनेबाबत माहितीच उपलब्ध नाही. थोडक्यात योजनांबाबतीतील माहितीचा अभाव, योजनेचा लाभ घेण्याची किचकट प्रक्रिया आणि समाजातील बंधने यांसारख्या मर्यादा आजही दिसून येतात. परंतु या योजनेच्या माध्यमातून या महिलांचे सक्षमीकरण होण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

संदर्भ

1. Krigar N. (1999), “Embodying inequality: a review of concepts, measures and methods for studying health consequences of discrimination”. Int. J. Health Serv. 29: 295-352
2. Saranya S., Chandrasekar K. (2025), “The impact of government welfare schemes on women empowerment in India”. International Journal of Management and commerce, Online ISSN: 2664-6854, Print ISSN: 2664-6846, Vol. 7, Issue 1, page no. 62-70
3. Kumar S., Kumar A. (2025), “Impact of Government Welfare Schemes on the Social Mobility of Scheduled Caste Women”. Lex Localis, Journal of Local Self-Government, ISSN: 1581-5374, E-ISSN: 1855-363X, vol. 23, No. S4
4. Mishra P., Veerapandian K., Choudhary P. (2021), “Impact of Socio-Economic inequality in access to maternal health benefits in India: Evidence from Janani Suraksha Yojana using NFHS Data”. Plos ONE 16(3): e0247935, https://doi.org/10.1371/journal.Pone.0247935
5. Akhtari Q. (2025), “Analysis of the government’s policies and programs on empowerment of marginalized communities in India”. International Journal of Commerce and Management Research, ISSN: 2455-1627, vol. 11, Issue 7, p.p. 82-85
6. Santoshkumari N., Jatappa J. (2024), “Impact of Mgnrega on Women Empowerment with special Reference to Ojinahalli Panchayat in Koppal District”. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR), Peer Reviewed Journal, vol. 10, Issue 8.
7. International Institute for Population Sciences (IIPS) and ICF. 2021. National Family Health Survey (NFHS-5), 2019-21: India: Volume II. Mumbai: IIPS.
8. All India Survey on Higher Education 2021-22, Gov. of India Ministry of Education, Department of Higher Education, New Delhi.
9. Periodic Labour Force Survey (PLFS), Annual Report 2023-24, Government of India, Ministry of Statistical and Programme Implementation, National Sample Survey Office, 23 September 2024.
10. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises, Annual Report 2024-25, Gov. of India.
11. https://www.static.pib.gov.in/WriteReadData/specificdocs/documents/2023/apr/doc202345178201.pdf
12. National Commission for Scheduled Castes- https://ncsc.nic.in/schmes
13. https://msme.gov.in/1-prime-ministers-employment-generation-programme-pmegp
14. https://www.myscheme.gov.in/schemes/sui
15. https://.nsfdc.nic.in/en/mahila-samriddhi/yojana
16. https://www.indiabudget.gob.in/budget-archive/vb2008-09/eb/state21.pdf
17. https://www.pib.gov.in/PressReleasePage
18. https://socialjustice.gov.in/schemes
19. https://nosmsje.gov.in

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतातील MSMEs व अर्थव्यवस्था –उद्योग –रोजगार यांचा परस्पर संबंध:एक सखोल अध्ययन

नावडे शितल कैलास[1], डॉ.डी.के .मगर[2]
[1]Research Scholar, Department of Economics, School of Social Science, Swami Ramanand Teerth, Marathwada University, Nanded
[2]Research Guide, Hutatma Jaywantrao Patil Mahavidyalaya Himayatnagar, Nanded
Email: snawade1997@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171122
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 104-107
Nov. 2025
Submitted:19 Oct. 2025
Revised: 29 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि, मध्यम (MSMEs) क्षेत्र हा देशाच्या आर्थिक विकासाचा महत्वाचा पाया आहे. MSMEs क्षेत्र उद्योग विकासाला गती देण्यास,रोजगार निर्मिती वाढविण्यास, स्थानिक कौशल्यांचा विकास करण्यास आणि उद्योगजकतेला चालना देण्यास अत्यंत महत्वाचे आहे. ग्रामीण तसेच शहरी भागात MSMEs उद्योग स्थानिक उत्पादन वाढवतात.सामाजिक आर्थिक संतुलन साधतात आणि स्थानिक लोकसंख्येस आर्थिक संधी उपलब्ध करून देतात.या अध्ययनातून असे दिसून येते कि MSMEs उद्योग मोठ्या उद्योगांना सपोर्ट देणारे पुरवठादार असून संपूर्ण औद्योगीक साखळी मजबूत करतात.हे क्षेत्र युवक , महिला आणि कमी संसाधन असलेल्या व्यक्तींना रोजगार उपलब्ध करून देते.जे सामाजिक समावेश आणि समान संधी वाढवण्यात सहाय्यक ठरते.जरी कर्जपुरवठा ,बानी बाजार पेठेतील स्पर्धा यांसारखी आव्हाने असली तरी योग्य धोरणे,सरकारी योजना व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून MSMEs उद्योग ,रोजगार आणि अर्थव्यवस्था यांच्यातील परस्पर संबंध सखोलपणे स्पस्ट झाले आहे.

मुख्य शब्द : *MSMEs क्षेत्र,भारतीय अर्थव्यवस्था,उद्योग विकास ,रोजगार निर्मिती,उद्योजकता ,आर्थिक प्रगती*

प्रस्तावणा

भारत हा प्रगतीशील मार्गावर असलेल्या विकसनशील देश म्हणून ओळखल्या जातो .देश्यातील आर्थिक वाढ आणि औद्योगिक विस्तार ,रोजगार निर्मिती आणि सामाजिक साक्षमिकरणात विविध घटकाचा सहभाग असतो .यामध्ये सूक्ष्म ,लघु आणि मध्यम उद्योग (MSMEs) क्षेत्राचा वाटा अत्यंत महत्वाचा आहे.भारतात एकून नोंदणीकृत उद्योंगांपैकी ९०%पेक्षा जास्त उद्योग MSMEs आहेत .हे उद्योग लहान असले तरी ते ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागात व्यापक प्रमाणात रोजगार उपलब्ध करून देतात.MSMEs क्षेत्र केवळ उद्योगाच्या वाढीस मदत करत नाही,तर ते आर्थिक सक्षमीकरण प्रभावी साधन ठरते समाजातील विविध घटकांना व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध करून देणे,महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन देणे, स्थानिक कौशल्यांचा विकास करणे ,ग्रामीण भागात उद्योग उभारणी आणि उत्पादनाची वाढ यामुळे हे क्षेत्र देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे मोठे इंजिन बनले आहे .या अभ्यासाचा केंद्र बिंदू म्हणजे MSMEs क्षेत्र अर्थव्यवस्था ,उद्योग आणि रोजगार यांच्यावर कसा प्रभाव टाकते आणि हे तिन्ही घटक परस्पर कश्याप्रकारे एकमेकांशी जोडलेले आहेत.MSMEs क्षेत्राला मिळणारे प्रोत्साहन, त्यातील अडचणी आणि भविष्यातील संधी यांचा सखोल अभ्यास या संशोधनाद्वारे करण्यात तयेत आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
नावडे शितल कैलास, Research Scholar, Department of Economics, School of Social Science, Swami Ramanand Teerth, Marathwada University, Nanded

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18136709
OPEN ACCESS

How to cite this article:
नावडे, . शितल . कैलास ., & मगर, . डी . के . (2025). भारतातील MSMEs व अर्थव्यवस्था –उद्योग –रोजगार यांचा परस्पर संबंध:एक सखोल अध्ययन. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 104–107. https://doi.org/10.5281/zenodo.18136709

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

संशोधनाची उद्दिष्टे

या अभ्यासातील प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत .

१) भारतातील MSMEs क्षेत्राची वर्तमान स्थिती आणि त्याची वैशिष्ट्ये जाणून घेणे .

२) MSMEs क्षेत्र आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था यांमधील संबंधाचा अभ्यास करणे .

३) उद्योगवाढीमध्ये MSMEs क्षेत्राचे योगदान विश्लेषित करणे.

४) MSMEs क्षेत्र रोजगारनिर्मितीमध्ये कसे योगदान देते हे स्पष्ट करणे.

५) MSMEs अर्थव्यवस्था –उद्योग-रोजगार यांचा परस्परसंबंध ओळखणे .६) MSMEs क्षेत्राच्या विकासासाठी आवश्यक सुधारणा सुचविणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन संशोधन पद्धतींचा आधार घेतलेला आहे तर तथ्य संकलनासाठी द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतींचा आधार घेतला आहे .

१) MSMEs मंत्रालयाचे वार्षिक अहवाल .

२) केंद्र सरकारचे आर्थिक सर्वेक्षण .

३) RBI,NITI आयोग ,उद्योग विभाग आणि सांखिकी विभागाचे अहवाल .

४) विविध संशोधन लेख ,शोधनिबंध

५) MSMEs डेटाबेस ,उद्योग,आकडेवारी, सरकारी वेबसाईटस .

गुणात्मक (Qualitative) आणि परीमाणात्मक विश्लेषणाच्या पद्धतींचा वापर करून माहिती अभ्यासली आहे.

MSMEs क्षेत्र:MSMEs क्षेत्र संकल्पना आणि स्वरूप –

MSMEs म्हणजे सूक्ष्म (MICRO),लघु (SMALL) आणि मध्यम (MEDIUM)उद्योग ,हे उद्योग भांडवलानुसार वर्गीकृत केलेले असतात .MSMEs क्षेत्राचे गुणधर्म पुढीलप्रमाणे आहेत .

1. कमी भांडवलात उद्योग सुरु करण्याची क्षमता
2. ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही ठिकाणी समान संधी
3. स्थानिक संसाधनांचा वापर
4. वेगाने रोजगार निर्मिती
5. स्थानिक कौशल्यविकासाला चालना
6. उत्पादन व निर्यात वाढविणे

भारताच्या GDP मध्ये MSMEs क्षेत्रात योगदान ३०% पेक्षा अधिक आहे आणि भारताच्या एकूण निर्यातीत त्यांचे योगदान सुमारे ४५% आहे. त्यामुळे MSMEs क्षेत्र हे ओउद्योगिक वाढीचे स्तंभ आहेत.

MSMEs आणि अर्थव्यवस्था:

MSMEs क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेला अनेक प्रकारे बळकटी देते.

१) GDP वाढविणे – MSMEक्षेत्र हे उत्पादन आणि सेवावर्गात मोठे योगदान देते .त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात त्यांचा वाटा वाढतो.

२) स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत करणे – ग्रामीण भागात उद्योग सुरु झाल्याने स्थानिक बाजारपेठा विकशीत होतात. स्थानिक पातळीवर भांडवलाची गुंतवणूक वाढते.

३) निर्यात वाढ : हातमाग, कापड, अभियांत्रिकी लघुउद्योग , खाद्यप्रक्रिया इत्यादी MSME आधारित उद्योग मोठ्या प्रमाणावर निर्यात करतात .

४) उद्योजकतेला प्रोत्वाहन : तरुण उद्योजक आणि महीलांनाव्यवसाय सुरु करण्यासाठी MSME क्षेत्र मोठ्या प्रमाणावर संधी देते. MSME क्षेत्रामुळे अर्थव्यवस्था नियंत्रित राहते, उत्पादन वाढते आणि बाजारपेठेची विविधता वाढते.

MSME आणि उद्योगवाढ:

उद्योगवाढीमध्ये MSME क्षेत्रात खालिलप्रकारे योगदान देते .

1. लघु व मध्यम उत्पादन उनीट उभारणे .
2. तंत्रज्ञानावर आधारित उद्योगांची वाढ

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

3. पूरक उद्योग निर्मिती
4. कच्यामालाची उपलब्धता आणि पुरवठा साखळी मजबूत करणे .
5. नवीन उत्पादन क्षेत्रांमध्ये प्रवेश .

MSME क्षेत्रांमुळे मोठ्या उद्योगांना देखील फायदा होतो, कारण अनेक लघु उद्योग हे मोठ्या उद्योगाचे पुरवठादार (Vendor) असतात.

MSME आणि रोजगारनिर्मिती:

MSME क्षेत्राचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे रोजगारनिर्मिती.

1) भारतातील ११ कोटींहून अधिक लोक MSME क्षेत्रातील आहेत.
2) कृषी क्षेत्रावर सर्वाधिक रोजगार MSME क्षेत्रातील आहे.
3) महिलांना घरगुती उद्योगांच्या माध्यमातून रोजगार मिळतो.
4) ग्रामीण भागातील स्थलांतर कमी होते .
5) कौशल्याधारित रोजगार मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होतात

MSME क्षेत्र रोजगार निर्मितीसाठी सर्वात प्रभावी मानले जाते.कारण भांडवल आणि श्रम जास्त लागतात.

MSME-अर्थव्यवस्था –उद्योग-रोजगार परस्परसंबंध:

MSME-उद्योगवाढ:

MSME क्षेत्र मोठ्या प्रमाणावर लघु उद्योग,सेवा उद्योग ,उत्पादनक्षम उद्योग निर्माण करते.
उद्योगवाढ-रोजगारनिर्मिती :
नवीन उद्योग उभारल्यामुळे थेट आणि अप्रत्येक्ष रोजगार उपलब्ध होतो.
निर्मिती रोजगार–आर्थिक सक्षमीकरण:
रोजगार मिळाल्याने व्यक्ती आणि समाज आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतो. आणि त्यामुळे उत्पन्न वाढते.
आर्थिक सक्षमीकरण-अर्थव्यवस्था मजबूत :
बाजारातील खर्च वाढल्याने उत्पादन वाढते ,उद्योग वाढतात आणि अर्थव्यवस्था व्यापक होते.

MSME क्षेत्रातील अडचणी:

1) निधी व कर्ज मिळविण्यात अडचणी
2) तंत्रज्ञानाचा अभाव
3) बाजारपेठेपर्यंत पोहच कमी
4) निर्यात प्रक्रियेतील गुंतागुंत
5) कौशल्य प्रशिक्षणाचा अभाव
6) परदेशी स्पर्धा वाढ
7) पायाभूत सुविधांची कमतरता

सुधारणा व उपाययोजना :

1) सहज कर्जपुरवठा (mudra loan CGTMSC)
2) डिजीटल प्लेटफोर्मद्वारे बाजारपेठ वाढविणे .
3) कौशल्य विकास प्रशिक्षण
4) तंत्रज्ञान आधुनिकीकरण
5) ग्रामीण औद्योगिकीरणास प्रोत्साहन
6) स्टार्टउप धोरणांशी MSME क्षेत्रांचे एकत्रीकरण
7) महिलांना विशेष उद्योजकता योजना

निष्कर्ष

MSME क्षेत्र भारताच्या सामाजिक आर्थिक विकासाचे केंद्रबिंदू आहे.अर्थव्यवस्था उद्योग आणि रोजगार यांच्यातील परस्पर संबंध समजून घेतल्यास MSME क्षेत्राचे महत्व अधिक स्पट होते.ग्रामीण ते शहरी भागापर्यंत MSME उद्योगांनी रोजगार निर्मिती ,उत्पादन वाढ,निर्यात वाढ आणि आर्थिक सक्षमीकरणात मोठे योगदान दिले आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

भारताच्या सर्व समावेशक विकासासाठी MSME क्षेत्र बळकट करणे आणि त्यातील अडचणी दूरकरणे अत्यावश्यक आहे भविष्यातभारताला "विकसित देश "बनविण्यात MSME क्षेत्र निर्णायक भूमिका बजावेल यात शंका नाही .

संदर्भ

1. देसाई,व्हि (२०१६),"भारतीय अर्थव्यवस्था व औद्योगिक विकास ,हिमालय पब्लिशिंग हाउस मुंबई .
2. कुलकर्णी ए .आर (२०१८) "भारताची आर्थिक प्रगती " आणि उद्योग व्यवस्था ,पुरुषोत्तम प्रकाशन ,पुणे.
3. Dhingra,I.C (2019) Indian Economy Environment and Policy,sultanchand and sons.
4. Bhalla,V.K (2014),Micro,small and medium enterprises Anmol Publications.
5. NITI Aayog Reports IndistrialGroth MSME Development.
6. Ministry of MSME Government of India Annual Report 2022-23.
7. MSME.gov.in.-MSME मंत्रालय, भारत सरकार.
8. Statisticstimes.com-भारतीय अर्थव्यवस्था व उद्योग आकडेवारी.
9. Newspaper.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

विकसित भारत २०४७ च्या संदर्भात भारतीय राज्यघटनेची भूमिका: महिला सक्षमीकरणाचे एक समीक्षण

डॉ. संदीप विलासराव घोडके[1], प्रविण बाजीराव साळुंके[2]
[1]संशोधक मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक, वीर वाजेकर महाविद्यालय, फुंडे-उरण जि.रायगड
[2]संशोधक विद्यार्थी मुंबई विद्यापीठ, मुंबई, डी.जी.तटकरे महाविद्यालय, तळा, जि.रायगड
Email: pravinbsalunkhe@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171123
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 108-114
Nov. 2025

Submitted:19 Oct. 2025
Revised: 29 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतीय राज्यघटना समता, सामाजिक न्याय, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि मानवी प्रतिष्ठा या लोकशाही मूल्यांच्या आधारे महिलांना विशेष अधिकार आणि संरक्षण प्रदान करते. पारंपरिक पितृसत्ताक सामाजिक संरचनेमुळे महिलांना शिक्षण, रोजगार, आरोग्य आणि राजकीय निर्णयप्रक्रियेतून दूर ठेवणाऱ्या असमानता अद्यापही अस्तित्वात आहेत. विकसित भारत २०४७ ही संकल्पना केवळ आर्थिक विकासावर आधारलेली नसून त्यात लैंगिक समता, मानव विकास आणि सहभागी लोकशाहीचा व्यापक दृष्टीकोन समाविष्ट आहे. शिक्षण, डिजिटल सक्षमता, आर्थिक स्वावलंबन, स्थानिक स्वराज्यातील महिला नेतृत्व आणि NEP २०२० मुळे महिलांच्या उन्नतीत सकारात्मक प्रगती दिसून येते. तरीही घरगुती हिंसा, वेतनातील असमानता, कामाच्या ठिकाणी असुरक्षितता, राजकीय प्रतिनिधित्वाचा अभाव, डिजिटल दरी आणि सांस्कृतिक पूर्वग्रह ही प्रमुख आव्हाने महिलांच्या वास्तविक सक्षमीकरणास अडथळा बनत आहेत. म्हणून विकसित भारत २०४७ साध्य करण्यासाठी राज्यघटनात्मक मूल्ये, धोरणात्मक दिशा आणि सामाजिक परिवर्तन यांच्या एकात्मिक दृष्टिकोनातून महिलांच्या सक्षमीकरणाचा सखोल अभ्यास करणे अत्यावश्यक ठरते.

शोधसंज्ञा: विकसित भारत २०४७, महिला हक्क, लैंगिक समानता, महिला संरक्षण, महिला अधिकार, महिला सक्षमीकरण, संविधानिक तरतुदी, महिला नेतृत्व, न्यायिक निर्णय.

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना ही आधुनिक भारताच्या लोकशाही मूल्यांची, सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वांची आणि समतामूलक राजकीय व्यवस्थेची मूलभूत आधाररचना आहे. या संविधानाने अंगीकारलेल्या समानता, सामाजिक न्याय, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि मानविक प्रतिष्ठा या मूल्यांनी भारतीय समाजात शतकानुशतके अस्तित्वात असलेल्या जात, वर्ग, धर्म आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे लिंगाधिष्ठित असमानतेचे उच्चाटन करण्यासाठी मूलभूत चौकट निर्माण केली आहे. भारतीय समाजाच्या पारंपरिक रचनेत महिलांना सामाजिकदृष्ट्या दुय्यम स्थान, आर्थिकदृष्ट्या गौण भूमिका आणि राजकीयदृष्ट्या अल्प प्रतिनिधित्व मिळाले होते. शिक्षण, रोजगार, मालमत्ता हक्क, आरोग्यसेवा, सुरक्षितता आणि राजकीय निर्णय प्रक्रियेपासून महिलांना विलग ठेवणारी पितृसत्ताक व्यवस्था अजूनही विविध स्वरूपांत टिकून आहे.अशा परिस्थितीत भारतीय राज्यघटनेने महिलांसाठी विशेष संरक्षक तरतुदी, सकारात्मक भेदभाव, समान संधींची हमी आणि मूलभूत अधिकारांद्वारे संरक्षण दिले आहे, ही भारतीय लोकशाहीची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये आहेत. विकसित भारत २०४७ ही संकल्पना भारताच्या शताब्दी विकास प्रवासातील केवळ आर्थिक कार्यक्रम नसून ती सामाजिक समता, मानवी विकास, लैंगिक न्याय आणि सहभागी लोकशाही यांची एकात्मिक दृष्टी दर्शवते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
संदीप विलासराव घोडके ,संशोधक मार्गदर्शक , सहयोगी प्राध्यापक, वीर वाजेकर महाविद्यालय, फुंडे-उरण जि.रायगड

How to cite this article:
घोडके, . संदीप . विलासराव ., & साळुंके, . प्रविण . बाजीराव . (2025). विकसित भारत २०४७ च्या संदर्भात भारतीय राज्यघटनेची भूमिका: महिला सक्षमीकरणाचे एक समीक्षण. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 108–114. https://doi.org/10.5281/zenodo.18136745

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18136745

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

या दृष्टीकोनात महिलांची भूमिका ही केवळ लाभार्थी म्हणून नव्हे, तर विकास प्रक्रियेच्या सक्रिय भागीदार, निर्णयकर्त्या आणि नेतृत्वाच्या स्थानावर असणाऱ्या घटक म्हणून समजली जाते. अलीकडील काळात मुलींच्या शाळेत जाण्याचे प्रमाण, उच्च शिक्षणातील सहभाग, राजकीय प्रतिनिधित्व, स्वयं-सहायता गटांद्वारे आर्थिक स्वावलंबन, डिजिटल तंत्रज्ञानातील प्रवेश आणि कायद्यांद्वारे संरक्षण या सर्व क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती झाली आहे. विशेषतः स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील महिला नेतृत्व, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील SHGs ची प्रभावी भूमिका, तसेच NEP २०२० ने निर्माण केलेल्या शैक्षणिक संधी ही महिला सक्षमीकरणाची महत्त्वाची पावले आहेत. तथापि, या प्रगतीचा वेग आणि व्याप्ती सर्व सामाजिक घटकांमध्ये एकसमान दिसत नाही. घरगुती हिंसा, लैंगिक गुन्हे, वेतनातील असमानता, कामाच्या ठिकाणी असुरक्षितता, राजकीय पक्षांमधील मर्यादित सहभाग, तंत्रज्ञानाच्या प्रवेशातील दरी, आरोग्यविषयक असमानता आणि सांस्कृतिक रूढी आजही महिलांच्या समान संधींच्या वास्तविक उपभोगात अडथळा निर्माण करतात. संविधानाने दिलेल्या संधींचे स्वरूप मूल्याधिष्ठित असले तरी व्यवहारातील आव्हानांमुळे महिलांची क्षमता पूर्णत्वाला पोहोचू शकलेली नाही. आज भारतात महिलांचा सहभाग वाढत असला, तरी तो अजूनही गुणवत्तापूर्ण, निर्णयक्षम आणि नेतृत्वप्रधान स्वरूपात सार्वत्रिक होत नाही. म्हणूनच विकसित भारत २०४७ या ध्येयाच्या पूर्ततेसाठी महिलांना दिल्या जाणाऱ्या मूल्याधिष्ठित संधी अधिक प्रभावी करणे, धोरणांची अंमलबजावणी मजबूत करणे आणि सामाजिक रचनेतील पूर्वग्रह दूर करणे हे राष्ट्रीय कर्तव्य बनते.

उद्दिष्टे

1. भारतीय राज्यघटनेत महिलांसाठी दिलेल्या मूल्याधिष्ठित संधींचे विश्लेषण करणे.
2. महिला सक्षमीकरणासाठी केंद्र व राज्य सरकारच्या धोरणात्मक दिशांचा आढावा घेणे.
3. महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सहभागावर या संधी व धोरणांचा प्रभाव अभ्यासणे.
4. महिला सक्षमीकरणाच्या आव्हानांचे विश्लेषण करणे.

राज्यघटनेतील मूल्याधिष्ठित संधी

भारतीय राज्यघटना ही केवळ कायदेशीर अधिकारांचे संकलन नसून मानवी प्रतिष्ठा, समता आणि सामाजिक न्याय यांना केंद्रस्थानी ठेवणारी एक मूल्याधिष्ठित सामाजिक-राजकीय घोषणा आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणासंदर्भात राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान अत्यंत व्यापक असून, ते महिलांच्या अधिकारांचे संरक्षण, संधींची समानता आणि सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करण्यासाठी बहुआयामी चौकट निर्माण करते.

मूलभूत अधिकार: समानता आणि प्रतिष्ठेचे संवैधानिक अधिष्ठान

कलम १४ – समानता

- कलम १४ महिलांना कायद्यापुढे समानता तसेच कायद्याचे समान संरक्षण प्रदान करते. भारतीय समाजाच्या ऐतिहासिक संदर्भात महिलांनी अनेक प्रकारच्या अन्यायाचा सामना केलेला असल्याने समानतेचे हे तत्त्व केवळ औपचारिक समानतेपुरते मर्यादित न राहता वास्तविक आणि अर्थपूर्ण समानता सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करते. न्यायालयांनीही लैंगिक समानता ही मूलभूत अधिकाराची आत्मा असल्याचे अधोरेखित केले आहे.

कलम १५(३) – संरक्षणात्मक उपायांची परवानगी

- कलम १५ भेदभावास मनाई करते, परंतु उपकलम (३) महिलांच्या हितासाठी विशेष तरतुदी किंवा सक्षमीकरणात्मक उपाय करण्यास राज्याला अधिकार प्रदान करते. या तरतुदीमुळेच महिलांसाठी आरक्षण, मोफत शिक्षण योजनांचे विस्तार, रोजगारातील अनुकूल धोरणे आणि सामाजिक सुरक्षा उपक्रम शक्य झाले. हे उपकलम समता साध्य करण्यासाठी सकारात्मक भेदभावाचे संवैधानिक समर्थन करते.

कलम १६ – सार्वजनिक रोजगारातील समान संधी

- कलम १६ महिलांना सरकारी नोकरीत प्रवेश, बढती, नियुक्ती आणि सेवा अटींमध्ये समान संधी प्रदान करते. महिलांच्या रोजगारातील सहभागाला वाढविण्यासाठी ही तरतूद अत्यंत महत्त्वाची आहे, विशेषतः 'विकसित भारत २०४७' च्या ध्येयदृष्टीत महिलांची आर्थिक स्वायत्तता अत्यावश्यक मानली गेली आहे.

कलम २१ – जीवन व वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा हक्क

- कलम २१ हे महिलांच्या **सुरक्षित,** सन्मानपूर्वक आणि शोषणमुक्त जीवनाचे अधिष्ठान आहे. न्यायालयाने या कलमाचा व्यापक अर्थ लावताना महिलांच्या प्रजनन हक्क, शरीरसत्ता, सन्मानपूर्वक कामकाजाची स्थिती, लैंगिक छळापासून संरक्षण, गोपनीयतेचा अधिकार आणि हिंसेपासून मुक्त जीवन यांचा समावेश केला.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

कलम २३ व २४ – शोषणावरील बंदी

- या कलमांतून मानवी तस्करी, बळजबरी मजुरी, बालमजुरी आणि शारीरिक-मानसिक शोषणावरील स्पष्ट बंदी घालण्यात आली आहे. महिलांच्या विरोधातील ट्रॅफिकींग, bonded labour, forced prostitution यांसारख्या समस्यांवर नियंत्रण आणण्यासाठी ही तरतूद निर्णायक ठरते.

राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वांतील मूल्ये (DPSP): कल्याणकारी राज्य आणि महिलांचे संरक्षण

- DPSP हे भारताच्या कल्याणकारी राज्यव्यवस्थेचे नैतिक तत्त्वज्ञान प्रतिबिंबित करण्यासोबतच महिलांच्या संरक्षण, आरोग्य, समान वेतन, सामाजिक सुरक्षा आणि आर्थिक प्रगतीसाठी मार्गदर्शन करतात.

कलम ३९(a) – उपजीविकेची समान संधी

- हे कलम महिलांना समान उपजीविकेची हमी देण्यावर भर देते. महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी रोजगार निर्मिती, कौशल्यविकास, स्वयं-सहायता गट, उद्योजकता प्रोत्साहन यांसारख्या कार्यक्रमांना या कलमाचे नैतिक समर्थन मिळते.

कलम ३९(d) – समान कामासाठी समान वेतन

- भारतातील महिलांना 'wage gap' चा सामना करावा लागतो. कलम ३९(d) राज्याला समान कार्यासाठी समान वेतनाचे तत्त्व प्रत्यक्षात आणण्याची जबाबदारी देते.

कलम ३९(e) – स्त्रियांचे आरोग्य व संरक्षण

- हे कलम महिलांना आरोग्यदायी आणि सुरक्षित कामकाजाचे वातावरण देण्याची गरज अधोरेखित करते. कारखाने, उद्योग, सेवा क्षेत्र, घरगुती कामगार सर्वच क्षेत्रांतील महिलांसाठी संरक्षणात्मक उपाय अनिवार्य करण्यास हे कलम दिशादर्शक ठरते.

कलम ४२ – मातृत्व लाभ व मानवी कामकाजाची स्थिती

- या कलमानुसार राज्याने महिलांसाठी मातृत्व लाभ, गर्भधारणादरम्यान संरक्षण आणि मानवी कामकाजाच्या अटी प्रदान करणे आवश्यक आहे. *Maternity Benefit Act १९६१*, *POSH Act २०१३*, *Creche Facilities* इत्यादी कायदे या तत्त्वावर आधारित आहेत.

कलम ४६ – दुर्बल घटकांचे संरक्षण

- महिला, विशेषतः अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, अल्पसंख्याक आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल महिलांचे कल्याण सुनिश्चित करण्याचे दायित्व या कलमामुळे राज्यावर आहे. आरक्षण धोरणे, शैक्षणिक अनुदाने, आरोग्य विमा योजना आणि सामाजिक सुरक्षा उपक्रम या मूल्यावर आधारित आहेत.

५.३ नागरिक कर्तव्ये: लैंगिक समानतेचे सामाजिक अधिष्ठान

- **कलम ५१A(e) – स्त्री-पुरुष समानतेला प्रोत्साहन देणे**
- हा मूलभूत कर्तव्य नागरिकांना समानतेचा आदर करण्याची आणि महिलांविरुद्धच्या भेदभावाचा निषेध करण्याची नैतिक जबाबदारी प्रदान करतो. संविधानातील मूल्याधिष्ठित संधी हे केवळ राज्याने अंमलात आणायचे कायदे नसून समाजानेही पाळावयाचे नैतिक तत्त्व आहे, हे या कलमाद्वारे स्पष्ट होते.

भारतीय राज्यघटना केवळ महिलांना अधिकारच देत नाही, तर तत्त्वनिष्ठ, संरचनात्मक आणि नैतिक तीनही स्तरांवर सक्षमीकरणाचे सुसंगत अधिष्ठान निर्माण करते.

धोरणात्मक दिशा

भारतीय राज्यघटना महिलांना समान संधी, सन्मानपूर्वक जीवन आणि सामाजिक व आर्थिक स्वायत्ततेची हमी देते. या मूल्याधिष्ठित तत्त्वांना व्यावहारिक स्वरूप देण्यासाठी शासनाने विविध काळात बहुपातळी धोरणात्मक उपक्रम, कायदेशीर सुधारणा आणि विकास कार्यक्रम राबविले आहेत. हे उपक्रम केवळ महिलांच्या संरक्षणापुरते मर्यादित नसून, त्यांच्या नेतृत्वक्षमता, आर्थिक सहभाग, आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी व्यापक परिवर्तनकारी धोरणात्मक अधिष्ठान निर्माण करतात. विकसित भारत २०४७ या ध्येयदृष्टीच्या दिशेने महिलांची सर्वसमावेशक सहभागिता निर्णायक आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

शासनाची प्रमुख धोरणे

(१) Mahila Samakhya Programme – शिक्षणाद्वारे सक्षमीकरणाचा सामाजिक परिवर्तनशील प्रयोग

महिला समाख्या कार्यक्रम हा भारतातील महिलांच्या सामूहिक आत्मजागृती आणि नेतृत्वनिर्मितीचा एक ऐतिहासिक प्रयोग मानला जातो. या कार्यक्रमाचा उद्देश महिलांना केवळ साक्षर बनविणे नव्हता, तर त्यांच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक निर्णयक्षमता वाढविणे हा होता. ग्रामीण भागातील महिलांनी *महिला संघटने*च्या माध्यमातून कौशल्यविकास, आरोग्य जागरूकता, हिंसेविरोधी लढे, स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील सहभाग आणि रोजगारनिर्मितीमध्ये उल्लेखनीय बदल घडवले. हा कार्यक्रम महिलांच्या क्षमता-वर्धन आणि सामुदायिक संघटनशक्ती निर्माण करण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा ठरला आहे.

(२) Beti Bachao Beti Padhao (BBBP) –BBBP हा भारतातील मुलींच्या संरक्षण, शिक्षण आणि पोषणासाठी राबवण्यात आलेला सर्वसमावेशक अभियान आहे. तीन प्रमुख उद्दिष्टे- *(१) बाललिंगी गुणोत्तर सुधारणा, (२) मुलींच्या शिक्षणाच्या संधी वाढविणे आणि (३) मुलींविषयी सकारात्मक सामाजिक विचारसरणी विकसित करणे.* या कार्यक्रमाद्वारे स्थानिक प्रशासन, आरोग्य विभाग, शिक्षण विभाग, पोलीस आणि समुदाय संस्थांचा समन्वय साधून मुलींच्या जन्मापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत संरक्षणात्मक आणि प्रोत्साहनात्मक उपाय राबविण्यात आले. यामुळे समाजातील लिंगपूर्वग्रह कमी करण्याच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण पावले उचलली गेली.

(३) POSH Act, २०१३ – सुरक्षित कार्यस्थळाची संवैधानिक हमी: POSH Act हा महिलांना कार्यस्थळी लैंगिक छळापासून संरक्षण देण्यासाठी तयार करण्यात आलेला व्यापक कायदा आहे. या कायद्याने सर्व सरकारी व खासगी संस्थांना Internal Complaints Committee (ICC) स्थापन करणे अनिवार्य केले आहे आणि नियोक्त्यांवर सुरक्षित, आदरपूर्ण आणि भेदभावमुक्त कामाच्या वातावरणाची जबाबदारी स्पष्टपणे निश्चित केली आहे. हा कायदा महिलांच्या कामकाजातील सहभाग वाढविण्यासाठी आणि त्यांच्या व्यावसायिक प्रगतीसाठी अत्यंत मूलभूत भूमिका बजावतो.

(४) Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana – मातृसुरक्षा आणि आरोग्य संरक्षण: ही माता व बाल आरोग्याच्या संरक्षणासाठी केंद्रित आर्थिक सहाय्य योजना असून, गर्भवती आणि स्तनपान करणाऱ्या मातांना आरोग्य तपासणी, पोषण, विश्रांती आणि सुरक्षित मातृत्व यासाठी आवश्यक आर्थिक स्थैर्य प्रदान करते. या योजनेमुळे महिलांमधील मातृमृत्यू दर, कुपोषण आणि प्रसूतीसंबंधित जोखमी कमी करण्यास मदत झाली आहे.

(५) Stand-Up India आणि MUDRA Loans – आर्थिक सक्षमीकरणाचा नवा अध्याय: स्टॅण्ड-अप इंडिया व मुद्रा योजनांनी महिला उद्योजकांसाठी वित्तपुरवठा सुलभ करून देशात महिला-नेतृत्वाखालील उद्योजकता वाढीस लक्षणीय चालना दिली आहे. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्रात महिलांच्या सहभागाची व्याप्ती वाढविणे, स्वावलंबन निर्माण करणे आणि ग्रामीण महिला उद्योजकता बळकट करणे हे या योजनांचे प्रमुख लाभ आहेत.

(६) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP २०२०) – महिलांच्या शैक्षणिक नेतृत्वाच्या दिशेने: NEP २०२० शिक्षण व्यवस्थेत लिंगसमानता, समावेशकता, सुरक्षित वातावरण, डिजिटल प्रवेश आणि STEM क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग वाढविण्यावर भर देते. NEP ने *Gender Inclusion Fund* स्थापन करून मुलींच्या शैक्षणिक प्रवासातील आर्थिक व सामाजिक अडथळे कमी करण्याचे योजिले आहे. याशिवाय, शाळा सोडून गेलेल्या मुलींची पुनःप्रवेश प्रणाली, नेतृत्व प्रशिक्षण, शिक्षकांमधील महिला प्रतिनिधित्व आणि मुलींसाठी सुरक्षित शिक्षण परिसर यांना विशेष महत्त्व दिले आहे.

कायदे आणि सुधारणा

(१) महिला आरक्षण कायदा २०२३ – राजकीय प्रतिनिधित्वातील संरचनात्मक बदल

महिला आरक्षण कायदा २०२३ हा भारताच्या संसदीय लोकशाहीतील प्रगत सुधारांपैकी एक आहे. लोकसभा आणि राज्य विधिमंडळांमध्ये महिलांसाठी ३३% आरक्षण उपलब्ध करून राजकीय नेतृत्वात महिलांचे प्रतिनिधित्व संरचनात्मक पातळीवर वाढविण्यात आले आहे. हे सुधार भारतातील निर्णयप्रक्रिया अधिक समावेशक, संतुलित आणि प्रतिनिधिक करण्यासाठी आवश्यक पाऊल आहे. विकसित भारत २०४७ च्या दिशेने सक्षम महिला नेतृत्व हे एक निर्णायक घटक ठरणार आहे.

(२) Self-Help Groups (SHGs) – आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरणाची ग्रामीण पुनर्रचना

SHG चळवळीने भारतातील लाखो महिलांना आर्थिक स्वयंपूर्णतेचा मार्ग दिला आहे. सूक्ष्म-उधार, बचत-साखळी, सामुदायिक नेतृत्व, कृषी-पर्यायी उद्योग, स्थानिक प्रशासनातील सहभाग आणि कौटुंबिक हिंसेविरोधातील सामूहिक आवाज निर्माण करून SHGs नी ग्रामीण भारतात सामाजिक परिवर्तन घडवले आहे. SHG नेटवर्क हे महिलांच्या bottom-up empowerment चे प्रभावी उदाहरण आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

(३) National Mission for Empowerment of Women (NMEW) – बहुआयामी समन्वयात्मक उपक्रम

NMEW हे महिला सक्षमीकरणासाठी विविध मंत्रालयांतील धोरणांचा समन्वय साधणारे राष्ट्रीय मिशन आहे. याचे उद्दिष्ट महिलांचे **न्यायप्रवेश, आर्थिक सुरक्षा, आरोग्य, शिक्षण, तंत्रज्ञान, प्रशिक्षण, मालमत्ता हक्क** आणि सामाजिक संरक्षण बळकट करणे आहे. gender budgeting, gender-mainstreaming आणि संस्थात्मक क्षमता वृद्धी हे या मिशनचे महत्त्वाचे पैलू आहेत.

महिला सक्षमीकरणाची वर्तमान स्थिती

सामाजिक स्थिती (Social Status)

भारतामध्ये महिलांच्या सामाजिक स्थितीत गेल्या काही दशकांत सकारात्मक परिवर्तन झाले आहे. शैक्षणिक सक्षमीकरण हे या परिवर्तनाचे सर्वांत महत्त्वपूर्ण साधन आहे. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणात मुलींचा प्रवेश वाढला असून उच्च शिक्षणामध्ये महिलांचे प्रमाण जवळपास ४९ टक्क्यांपर्यंत पोहोचले आहे. तथापि, विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी या क्षेत्रांमध्ये महिलांचा सहभाग अत्यंत मर्यादित असून तो सुमारे १८–२२ टक्क्यांच्या दरम्यान आहे. सामाजिक पातळीवर महिलांना अजूनही पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्था, पारंपरिक सामाजिक प्रथा, कौटुंबिक बंधने आणि सुरक्षेचे अनेक प्रश्न यांचा सामना करावा लागतो. लवकर विवाह, घरगुती जबाबदाऱ्यांचा असमान भार, निर्णयक्षमतेतील मर्यादा, तसेच लैंगिक छळ, घरगुती हिंसा आणि सायबर हिंसा यांसारख्या समस्यांमुळे महिलांची सामाजिक गतिशीलता आणि आत्मनिर्णयाची शक्ती कमी होते. न्यायप्रक्रियेत विलंब, सामाजिक मौन आणि पीडितांना दोष देण्याची प्रवृत्ती या समस्यांना आणखी गुंतागुंत निर्माण करतात.

आर्थिक स्थिती

भारतातील आर्थिक विकासाचा वेग वाढत असला तरी महिलांची आर्थिक सहभागिता त्याला अनुरूप वाढ झालेली नाही. महिला कामगार सहभाग दर राष्ट्रीय स्तरावर केवळ २०–२५ टक्के असून तो जागतिक सरासरीपेक्षा कमी आहे. घरगुती कामाचे सामाजिक मूल्यांकन नसणे, कुटुंबातील जबाबदाऱ्यांचे असमान वाटप, सुरक्षित व औपचारिक नोकऱ्यांचा अभाव, मातृत्वानंतर करिअर खंडित होणे, तसेच कौशल्य प्रशिक्षणाच्या मर्यादित संधी. दुसरीकडे, महिला उद्योजकतेत गेल्या काही वर्षांत वाढ झाल्याचे दिसून येते. डिजिटल प्लॅटफॉर्म, स्वयं-साहाय्य गट (SHGs), मुद्रा, स्टार्टअप इंडिया यांसारख्या योजनांमुळे महिलांना उद्योजकतेच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. तथापि, भांडवल मिळवण्यातील अडचणी, बाजारपेठेत प्रवेश, मार्गदर्शन प्रणालीचा अभाव आणि सामाजिक समर्थनाची कमतरता यांसारख्या कारणांमुळे महिला उद्योजकता अपेक्षित प्रमाणात विस्तारत नाही.

राजकीय स्थिती

महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण हे लोकशाही व्यवस्थेच्या स्वास्थ्याचे महत्त्वाचे निर्देशक आहे. राष्ट्रीय स्तरावर संसद आणि राज्य विधानसभांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व अद्यापही कमी आहे. महिलांना उमेदवारी देण्याच्या प्रक्रियेत राजकीय पक्षांमध्ये असलेली असमानता, आर्थिक संसाधनांची कमतरता, सामाजिक दबाव, तसेच राजकीय हिंसा यामुळे महिलांचा राजकारणातील प्रवेश आणि टिकाव दोन्हीही मर्यादित राहतात. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे ३३ ते ५० टक्क्यांच्या आरक्षणाचा लाभ मिळाल्यामुळे महिला नेतृत्वात बदल दिसून आला आहे. महिला सरपंच, नगरसेविका आणि पंचांनी विकासकामे, आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता आणि सामाजिक न्यायाच्या मुद्द्यांवर प्रभावी नेतृत्व दाखवले आहे. तथापि, “प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व”, कुटुंबीयांचा हस्तक्षेप, राजकीय प्रशिक्षणाचा अभाव आणि संसाधने मर्यादित असणे यांसारख्या अडथळयांमुळे या प्रभावाची पूर्ण क्षमता अद्याप गाठली गेलेली नाही. राजकीय पक्षांच्या अंतर्गत संरचनांमध्येही महिलांना महत्त्वपूर्ण स्थान मिळत नाही. निर्णय प्रक्रिया, धोरण मांडणी, प्रचार धोरण, संघटनात्मक नेतृत्व अशा प्रमुख स्तरांवर महिलांची उपस्थिती कमी असल्यामुळे महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण गुणात्मकदृष्ट्या मर्यादित राहते.

विकसित भारत २०४७ साठी महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता:

भारताने २०४७ साली स्वतःला ‘विकसित राष्ट्र’ म्हणून प्रस्थापित करण्याचा जो महत्त्वाकांक्षी सार्वत्रिक ध्येयदृष्टिकोन स्वीकारला आहे, त्यात सामाजिक, आर्थिक, तांत्रिक आणि नैतिक प्रगतीचा सर्वसमावेशक अजेंडा अंतर्भूत आहे. विकसित भारत २०४७ या राष्ट्रीय स्वप्नाच्या पूर्ततेसाठी महिलांची स्थिती बळकट करणे आणि त्यांना समान संधी उपलब्ध करून देणे हे अपरिहार्य ठरते.

१) महिला सक्षमीकरणाचा मानवी विकास निर्देशांकावर (HDI) होणारा प्रभाव अत्यंत महत्त्वाचा आहे. शिक्षण, आरोग्य, पोषण, कौशल्यविकास आणि सामाजिक सुरक्षा या घटकांमध्ये महिलांच्या उन्नतीशिवाय देशाच्या मानवभांडवलाची गुणवत्ता सुधारता येत नाही. भारतात स्त्री-पुरुष शिक्षणातील फरक, पोषणातील तुटवडा, मातामृत्यू दरातील असमतोल आणि डिजिटल शिक्षणातील दरी अजूनही गंभीर प्रश्न म्हणून उभे आहेत. २०४७ साली भारत उच्च HDI असणाऱ्या राष्ट्रांच्या श्रेणीत पोहोचायचा असेल, तर

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

महिलांच्या संज्ञानात्मक, शारीरिक आणि सामाजिक क्षमता वृद्धीस प्राधान्य देणे अनिवार्य ठरते. महिलांच्या विकासात गुंतवणूक ही संपूर्ण पिढीच्या सर्वांगीण प्रगतीचे बीजारोपण ठरते, जे विकसित भारताचे मूलभूत पाऊल आहे.

२) अर्थव्यवस्थेत महिलांचा वाढता सहभाग हा सकल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या (GDP) वृद्धीसाठी सर्वात मोठा चालना घटक ठरू शकतो. वित्तीय संसाधनांवरील मर्यादित प्रवेश, वेतनातील असमानता, सुरक्षित व संवेदनशील कार्यस्थळांचा अभाव, तंत्रज्ञान-आधारित व्यवसायातील अल्प उपस्थिती, तसेच उद्योजकतेसाठी अपुऱ्या संधी या गोष्टी महिलांच्या आर्थिक प्रगतीला अडथळा आणतात. विकसित भारत २०४७ साठी आवश्यक असलेल्या उत्पादनक्षमता, नवोन्मेष, उद्योजकता आणि डिजिटल अर्थव्यवस्थेला आवश्यक गती फक्त महिलांच्या व्यापक आर्थिक सहभागातूनच मिळू शकते.

३) महिलांचे सक्षमीकरण हे समतामूलक आणि न्याय्य समाजरचनेचे आधारस्तंभ आहे. भारतातील महिलांवर अद्यापही बालविवाह, लिंगाधारित हिंसा, सामाजिक पूर्वग्रह, पितृसत्ताक परंपरा, मानवी तस्करी आणि विविध प्रकारच्या मानसिक-सामाजिक असमानतेचे ओझे आहे. महिलांना समान संधी मिळाल्यास समाज अधिक समत्ववादी, सुरक्षित आणि मानवी मूल्यांवर आधारित बनतो. २०४७ च्या भारताने 'न्याय, समानता आणि मानवी प्रतिष्ठा' ही मूल्याधिष्ठित समाजव्यवस्था निर्माण करायची असल्यास महिला सक्षमीकरण हा अनिवार्य घटक ठरतो.

४) लोकशाही बळकटीकरणात महिलांचे राजकीय नेतृत्व अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. संसदेतील आणि विधानसभांतील महिलांचे प्रमाण आजही अपुरे असून निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा आवाज पुरेशा प्रमाणात प्रतिबिंबित होत नाही. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षणामुळे महिलांच्या नेतृत्वाची गुणवत्ता, उत्तरदायित्व आणि सामाजिक संवेदनशीलता याचा उत्कृष्ट नमुना दिसून येतो. विकसित भारत २०४७ च्या दिशेने सक्षम आणि पारदर्शक लोकशाही निर्माण करण्यासाठी महिलांचे प्रतिनिधित्व निर्णयप्रक्रियेच्या सर्व स्तरांवर वाढणे आवश्यक आहे.

५) शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने SDG ५ (Gender Equality) ची प्राप्ती ही सर्व इतर शाश्वत विकास उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी निर्णायक ठरते. गरीबी निर्मूलन, चांगले आरोग्य, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, उत्पन्नवाढ, असमानता कमी करणे आणि पर्यावरणीय संरक्षण या सर्व SDG उद्दिष्टांमध्ये महिलांचा व्यापक सहभाग ही गती वाढवणारी शक्ती आहे.

६) महिलांचा नेतृत्व-आधारित सहभाग (Good Governance) घडवण्यास मोठा हातभार लावतो. महिलांच्या नेतृत्वात पारदर्शकता, जबाबदारी, सामाजिक संवेदनशीलता, पर्यावरण-जागरूकता, संसाधनांचे प्रभावी व्यवस्थापन आणि स्थानिक समुदायाशी संवाद यांना विशेष महत्त्व दिले जाते. २०४७ मधील भारत जर प्रभावी, डिजिटल आधारित आणि नागरिक-केंद्रित शासन-पद्धती उभारू इच्छित असेल, तर महिलांचे नेतृत्व हे अत्यावश्यक ठरेल.

आव्हाने

१. पितृसत्ताक मानसिकता आणि सामाजिक पूर्वग्रह: भारतीय समाजातील पितृसत्ताक मूल्यसंस्था ही महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेतील प्राथमिक आणि सर्वाधिक परिणामकारक अडथळा मानली जाते. स्त्री-पुरुष भूमिकांचे पारंपरिक विभाजन, 'स्त्रीची जबाबदारी घरापुरतीच' असा दृष्टिकोन, निर्णयक्षमतेतील अपुरे स्थान, तसेच स्त्रीच्या स्वायत्ततेबद्दलचा समाजातील संकुचित दृष्टिकोन हे घटक अद्यापही महिलांच्या आत्मनिर्णयावर बंधने घालतात. या पूर्वग्रहांमुळे महिलांना शिक्षण, नोकरी, सामाजिक सहभाग यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये समान संधी मिळण्यास अडथळे निर्माण होतात.

२. डिजिटल व माहिती असमानता: डिजिटल क्रांतीच्या काळात माहिती आणि तंत्रज्ञानातील प्रवेश हा सक्षमीकरणाचा प्रमुख घटक बनला आहे. तथापि, महिलांच्या बाबतीत 'डिजिटल डिव्हाईड' विशेषतः ग्रामीण व आदिवासी भागांमध्ये गंभीर रूपाने दिसून येतो. इंटरनेट सुविधा, डिजिटल साक्षरता, तंत्रज्ञान वापराची संधी आणि मोबाईल उपकरणांवरील स्वायत्त नियंत्रण या सर्व बाबींमध्ये महिलांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. या असमानतेमुळे शिक्षण, उद्योजकता, शासकीय योजनांचा लाभ व रोजगाराच्या डिजिटल संधींपासून अनेक महिला वंचित राहतात.

३. सुरक्षिततेचा अभाव व सायबर हिंसा: सार्वजनिक ठिकाणी सुरक्षिततेच्या समस्यांसोबतच सायबरस्पेसमध्ये महिलांचे वाढते लक्ष्यीकरण ही अलीकडील गंभीर बाब आहे. ऑनलाइन छळ, स्टॉकिंग, ट्रोलिंग, खोटी प्रोफाइल्स तयार करणे, मॉर्फिंग यांसारख्या डिजिटल हिंसेच्या प्रकारांनी महत्त्वपूर्ण मानसिक आणि सामाजिक परिणाम होतात. सुरक्षिततेचा अभाव महिलांच्या गतिशीलतेवर, सामाजिक सहभागावर आणि स्वतःच्या मतप्रदर्शनावर प्रतिकूल प्रभाव टाकतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

४. आर्थिक संसाधनांची कमतरता

अनेक महिलांना अजूनही आर्थिक स्वावलंबनासाठी आवश्यक अशा मूलभूत संसाधनांचा, कर्ज, तंत्रज्ञान, प्रशिक्षण, बाजारपेठेतील प्रवेश अभाव जाणवतो. आर्थिक क्षेत्रातील संरचनात्मक अडथळे, बँकिंग प्रक्रियेतील गुंतागुंत, मालमत्तेवरील अपुरे हक्क आणि वारसाहक्कातील भेदभाव ही घटक महिलांना उद्योजकता आणि औपचारिक अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात सहभागी होण्यापासून रोखतात.

५. आरोग्य, पोषण व पुनरुत्पादन हक्कांशी संबंधित समस्या: महिलांच्या सक्षमीकरणात आरोग्य हा मूलभूत घटक असूनही अनेक भारतीय महिलांना गुणवत्तापूर्ण आरोग्यसेवा, सुरक्षित मातृत्व, पोषण, मासिक पाळी व्यवस्थापन आणि पुनरुत्पादन हक्क यांची पुरेशी उपलब्धता मिळत नाही. बालविवाह, लवकर गर्भधारणा, मातृमृत्यूचे प्रमाण, कुपोषण व ॲनिमिया या बाबी ग्रामीण व वंचित घटकांमध्ये विशेषतः प्रकर्षाने दिसून येतात. आरोग्याशी संबंधित असमानता महिलांच्या शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक सहभागावर थेट परिणाम करते.

६. राजकीय पक्षांकडून तिकीट वितरणातील असमानता: जरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ५०% आरक्षणामुळे महिलांच्या सहभागात महत्त्वपूर्ण वाढ झाली असली तरी, राज्य व केंद्र पातळीवरील निवडणुकांमध्ये राजकीय पक्षांकडून महिलांना मिळणाऱ्या तिकिटांचे प्रमाण अत्यल्प राहते. पक्षांतर्गत निर्णयप्रक्रिया, संसाधनांचे वितरण, सत्ता संरचना आणि राजकीय नेटवर्कमध्ये महिलांचा अपुरा प्रवेश हे घटक त्यांच्या राजकीय उन्नतीस मर्यादा आणतात. त्यामुळे राष्ट्रीय पातळीवरील प्रतिनिधित्वात समानता अद्यापही साध्य झालेली नाही.

७. ग्रामीण–शहरी विभागणी: ग्रामीण भागातील महिलांना शिक्षण, आरोग्य, डिजिटल संसाधने, बाजारपेठ, परिवहन, रोजगार, सुरक्षा आणि उद्योजकता या सर्वच क्षेत्रांत शहरी महिलांच्या तुलनेत अधिक अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो. सामाजिक रूढीवाद, आर्थिक परावलंबन, माहितीची मर्यादित उपलब्धता व पायाभूत सुविधांचा अभाव या घटकांमुळे ग्रामीण भागातील महिला सक्षमीकरणाचा वेग मंदावलेला दिसतो.

संदर्भग्रंथ

1. पवार, वैशाली. (२०२०). *भारतीय राज्यघटना आणि महिला हक्क: एक अभ्यास.* पुणे: डायमंड प्रकाशन.
2. काळे, वी. (२०१९). *भारतातील महिला सक्षमीकरण: धोरणे व वास्तव.* मुंबई: ज्ञानदीप पब्लिकेशन.
3. पाटील, अनिल. (२०२५). *विकसित भारत २०४७: संकल्पना आणि दिशा.* रुपी पब्लिकेशन्स.
4. शिंदे, ए. (२०१८). *संविधानातील समानतेचा अधिकार आणि महिला संरक्षण.* नागपूर: यूनिटी पब्लिकेशन.
5. जोशी, एम. (२०२२). *भारतीय न्यायव्यवस्था आणि महिला हक्कांचा विकास.* पुणे: दृष्टि प्रकाशन.
6. Government of India. (२०२३). Women Empowerment Index Report. New Delhi: Ministry of Women and Child Development.
7. Kulkarni, S. (२०२०). Gender Equality and Constitutional Provisions in India. New Delhi: Academic Books India.
8. राणे, पी. (२०२१). *महिला हक्कांचे राज्यघटनात्मक पैलू: एक समीक्षण.* मुंबई: साहित्य सहवास.
9. United Nations. (२०२२). Gender Equality and Sustainable Development Goals. New York: United Nations Publication.
10. भोसले, जी. (२०२४). *भारतातील महिला नेतृत्व: आव्हाने आणि संधी.* औरंगाबाद: सक्षम प्रकाशन.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

मानव विकास आणि सामाजिक पर्यावरण

धोंडे अनिल रामलिंग
संशोधक विद्यार्थी,एम.ए.समाजशास्त्र, B.Ed. SET, गुरु गोविंदसिंग महाविद्यालय, झरी, नांदेड
Email: anildhonde700@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171124
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 115-119
Nov. 2025

Submitted: 19 Oct. 2025
Revised: 29 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

मानव विकास हा जैविक,मानसिक आणि सामाजिक घटकाच्या परस्पवादी प्रक्रियेने घडणारा एक गतिशील प्रवास आहे. व्यक्तीच्या वाढीवर कुटुंब,शाळा,समाज,आर्थिक रचना,सांस्कृतिक मूल्ये आणि तंत्रज्ञान अशा सामाजिक पर्यावरणातील घटकांचा महत्वपूर्ण प्रभाव दिसून येतो.सामाजिक पर्यावरण व्यक्तीचे वर्तन, विचारसरणी,कौशल्ये सामाजिक नातेसंबंध आणि भावनिक विकासाला दिशा देत असते. सकारात्मक सामाजिक आधार,सुरक्षित वातावरण, शिक्षणाची उपलब्धता आणि समान संधी हे मानव विकासाला प्रोत्साहन देणारे घटक ठरतात,तर भेदभाव,गरिबी,हिंसा आणि असमानता या नकारात्मक परिस्थिती विकासात अडथळे निर्माण करतात.त्यामुळे मानव विकासाचे सर्वांगीण आकलन करताना सामाजिक पर्यावरणाची भूमिका अपरिहार्य ठरते. अभ्यासातून मानव विकास आणि सामाजिक पर्यावरणाच्या परस्पर संबंधाचे विश्लेषण करण्यात आले असून व्यक्ती व समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी संतुलित व समक्ष सामाजिक वातावरणाचे महत्व अधोरेखित केले आहे.

मुख्य शब्द: *मानव विकास ,सामाजिक पर्यावरण ,उदाहरण, समाजीकरण, व्यक्तिमत्व विकास, सामाजिक घटक, सांस्कृतिक संदर्भ, बालविकास/किशोरविकास*

प्रस्तावना

"मानवी जीवनातील, सभोवतालचा परीसर म्हणजेच “आपले पर्यावरण” होय. सभोवताली पर्यावरण ही एक अतिशय मौल्यवान गोष्ट आहे. जी आपल्याला स्वच्छ हवा, पाणी, सुपीक माती अनेक परिसंख्या प्रदान करीत असते. त्यामुळे मानवी जीवन सुखकर होण्यास मदत झाली आहे. 5 जुन जागतिक पर्यावरण दिन म्हणून साजरा केला जातो.

आजच्या युगात औद्योगिकीकरणामुळे नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर हा खुप मोठ्या प्रमाणावर वाढलेला दिसुन येतो आहे. निसर्गातील मूलभूत संपदा म्हणजेच उदा, माती, पाणी हवा वनस्पती, खनिजे, इत्यादीवरील ताण वाढलेला आहे. या नैसर्गिक चक्रांमुळे पृथ्वीवरील जैविक घटकांवर मोठा तणाव निर्माण झाला आहे. याचा परिणाम हा आपल्याला बऱ्याच ठिकाणी दिसत असतो. उदाहरणार्थ कारखाने आणि मानवी वस्त्यांमधुन सांडणारे दूषित सांडपाणी धूर, प्रदूषण करणारी वाहने ध्वनिप्रदूषण निसर्गातील अचानक आलेला बदल हवा व भूप्रष्टांचे दूषित होणे इत्यादी गोष्टी आपल्याला एकचे जाणीव करून देतात. की आपण ज्या पृथ्वीवर राहतो त्याच पृथ्वीवरील नैसर्गिक साधन संपत्तीचे अतिजास्त प्रमाणात अतिशोषण केले आहे. निसर्गाच्या नियमानुसार याचे विपरीत परिणाम हे इतर सजीवांसोबत मानवाला सुद्धा भोगावे लागणार याची जाणीव शात्रज्ञांना आहे. मानवी विकास हा सर्वस्वी पर्यावरणावर म्हणजेच निसर्गावर अवलंबून असल्याने, मानवाचा पर्यावरणात हस्तक्षेप होणे साहजिकच आहे. ज्या गोष्टी निसर्गाला निर्माण करायला हजारो वर्षे लागली त्या गेल्या काही वर्षात मानवाने त्यांच्या तंत्रज्ञानाच्या शक्तीने अगदी सहजपणे नष्ट केल्या. मानव आणि पर्यावरण यांचा संबंध मानवाच्या पृथ्वीवरील अस्तित्वापासुनच आहे जसा पर्यावरणाचा मानवावर परिणाम होतो तसाच मानवाचाही पर्यावरणावर प्रभाव पडतो.

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18136786
OPEN ACCESS

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
धोंडे अनिल रामलिंग,सं शोधक विद्यार्थी, एम.ए.समाजशास्त्र, B.Ed. SET,गुरु गोविंदसिंग महाविद्यालय, झरी, नांदेड

How to cite this article:
धोंडे, . अनिल . रामलिंग . (2025). मानव विकास आणि सामाजिक पर्यावरण. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 115–119. https://doi.org/10.5281/zenodo.18136786

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

मानवाला स्वतांचे अस्तित्व टिकवण्याचा अधिकार आहे तसाच अधिकार इतर सजिवांनाही आहे. परंतु मानवाच्या स्वार्थी, लोभी, अतिरेकी व त्याच्या उपयोगी प्रवृत्तीमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास वेगाने होत आहे. यासाठी पर्यावरणाचा समतोल राखणे अतिशय महत्वाच आहे. त्याच बरोबर पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाची जबाबदारी' घेतली पाहिजेत, म्हणून सर्वच मानव जातीला सामाजिक पर्यावरणाचा अभ्यास करणे खूप महत्वाचे ठरते.

उद्दिष्ट्ये

1) मानव विकास आणि सामाजिक पर्यावरण याचा संबंध स्प्ष्ट करता येईल.
2) सामाजिकदृष्ट्या पर्यावरणातील घटक ओळखता येतील.
3) सामाजिक पर्यावरणातील मानव विकासावर परिणाम करणारे घटक स्पष्ट होतील.
4) सामाजिक पर्यावरणाचा संरक्षणाची व संवर्धनसाठीची गरज स्पष्ट करता येते.
5) मानव विकासात भर पडावी यासाठी सामाजिक पर्यावरणात संतुलन राखण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत निबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धत अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोध निबंध हा दुय्यम साधनसामुग्रीवर आधारीत तयार केला असून त्यातील माहिती संकलन करण्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, इंटरनेट आणि पर्यावरण आणि हवामान बदल मंत्रालय विभागातील माहितीचे संकलन करून नीष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत

1) **मानव विकास व सामाजिक पर्यावरण-** मानवाचे पृथ्वीतलावरील अस्तित्व हे 10 ते 20 लाख वर्षांपासुनचे आहे. काळाच्या ओघात मानवी समाजाची उत्क्रांती होत गेली. शेतीचा, तंत्रज्ञानाचा शोध लागेपर्यंत मानवाचे जीवन भटक्या स्वरूपाचे अस्थिर होते. इतर प्राण्यांप्रमाणेच मानवसुद्धा समुह करून आपल्या सभोवतालील परिसरातच आपल्या मूलभूत गरजांची पूजा करत असत.

- **मानव विकास** - मानव विकास म्हणजे माणसाच्या शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, बौद्धिक आणि नैतिक प्रगतीचा सर्वांगीण विकास होय.

मानव विकास आणि सामाजिक पर्यावरण हे एकमेकांशी अतुटपणे निगडीत आहेत.

- **सामाजिक पर्यावरण-** सामाजिक, पर्यावरण म्हणजे एखाद्या व्यक्तीभोवती असलेले सामाजिक घटक संस्था सामाजिक परंपरा मूल्ये नाती, सामाजिक नियम व सहजीवन यांचा परस्पर असलेला संबंध होय.

यामध्ये माणसाचे कुटुंब, शाळा, मित्रमंडळी समाज, धर्म, जात, संस्कृती तसेच त्यांचे सामाजिक संबंध आणि आपसातला संवाद हे सर्वच घटक यामध्ये समाविष्ट होतात. मानवाचा विकास ज्या वातावरणात होत असतो. त्या पर्यावरणातील विविध घटक त्याच्या व्यक्तीमत्वावर परिणाम करतात.

उदा. कुटुंब, समाज शाळा, मित्र, संस्कृती मूल्ये, चालीरीती इत्यादी. सकारात्मक सामाजिक वातावरणात व्यक्ती सुसंस्कृत व समंजस बनते. त्यासाठी मानवी विकासासाठी सामाजिक पर्यावरणाचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे.

2) **मानव विकास व सामाजिक पर्यावरण संबंध -** जेव्हा मानवाची उत्क्रांती झाली तेंव्हापासुनच मानवी विकासात सामाजिक पर्यावरणाशी घनिष्ट असा संबंध निर्माण झालेला आपणास बघायला मिळत असतो. म्हणून मानवाचा विकास होण्यासाठी त्याला त्याचे सामाजिक पर्यावरण उत्तम असणे फार महत्वाचे ठरत असते. त्यावरच विकास अवलंबून असतो. प्रत्येक मानवी विकास हा प्रत्येक मानवी ज्या वातावरणात होतो, त्या सभोवतातील पर्यावरणातील विविध घटक त्याच्या विकासावर व्यक्तीमत्वावर परिणाम करतात.

- **नैसर्गिक पर्यावरण :** हवामान, जमीन, पाणी, अन्न, वनस्पती, प्राणी इत्यादी

उदाहरण - शुद्ध हवा व पाणी मिळाल्यास आरोग्य चांगले राहते, जे शारिरिक व बौध्दिक विकासासाठी उपयुक्त आहे.

- **सामाजिक पर्यावरण :** कुटुंब, समाज, समाजात संस्कृती, सामाजिक मूल्ये रूढी, परंपरा, चालीरिती इत्यादी. शाळा मित्र इत्यादी

उदाहरण - समाजातील सकारात्मक वातावरणात व्यक्ती हा सुसंस्कृत व समंजस बनतो.
अशाप्रकारे सामाजिक पर्यावरण हा मानवी विकासाचा मूलभूत आधार बनलेला आहे.

3) **सामाजिकदृष्टया पर्यावरणातील घटकांचे महत्व** :- व्यक्तीभोवती असलेले समाजाशी संबंधीत घटक आणी परिस्थीती हे घटक व्यक्तीच्या विचारसरणी, आचरण मानवी विकास आणि त्यांच्या जीवनशैलीवर थेट प्रभाव टाकत असतात.

- **व्यक्तीचे कुटूंब** : व्यक्ती हा सर्वप्रथम समाजातील कुटूंबातील अनुभव याच ठिकाणी घेत असतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

- **व्यक्तीचा समाज व शेजारी** : व्यक्ती हा त्याच्या समाजात वाढल्यामुळे तेथील चालीरिती शेजारच्या लोकांचे अनुकरण व संस्कृती जोपासत असतो. म्हणून त्याचा प्रभाव हा थेट त्याच्या व्यक्तीमत्व विकासावर पडत असतो.
- **शाळा व त्याची शिक्षण व्यवस्था :** व्यक्तीच्या बौध्दिक व सामाजिक विकासासाठी शिक्षण हा अत्यंत महत्वाचा भाग आहे. तेथील शिक्षक, वर्गमित्र व त्याचे शालेय वातावरण हे त्याचे व्यक्तीमत्व घडवत असतात.
- **मित्रमंडळी व सहकारी वर्ग** : चांगला स्वभाव चांगल्या सवयींची शिकवण ही आपल्या मित्रमंडळी व सहकाऱ्यांकडूनच प्राप्त होत असते. चांगले मित्रमंडळ सहकार्य, सहिष्णूता आणि संघभावना वाढवतात.
- **धर्म आणि संस्कृती** : व्यक्ती स्वतःच्या कुटुंबात आपली धर्मसंस्कृती अभ्यासण्यास सुरुवात करतो. त्यातूनच त्याचा विकास होतो. अनेक सण, उत्सव, धार्मिक परंपरा निसर्गाशी संबधित आहेत. त्यामुळे सामाजिक पर्यावरणाचे जतन करणे ही आपली सांस्कृतिक जवाबदारी ही आहे. स्वच्छ हवा पाणी, अन्न ही जीवनावश्यक गोष्टी पर्यावरणावर अवलंबून आहेत.
- **समाजात जागरूकता व सहकार्य ठेवणे** :- पर्यावरणासंदर्भात चांगल्या सवयीं अवलंबल्या पाहिजेत जेणेकरून त्याची जागरुकता ही पर्यावरण संवर्धनास मदत होईल, वृक्ष लागवड करणे यामुळे समाजात पर्यावरणासंदर्भात जागरुकता आणि एकोप्याची भावना वाढीस लागेल. शाळा, संस्था, समुदाय या सर्वच गटांना एकत्र आणून पर्यावरणाचे संवर्धन करता येईल.
- **सामाजिक समतोल राखणे** :- पर्यावरणातील घटक जसे की, जलस्रोत, वनस्पती, प्राणीसृष्टी यांचा योग्य वापर करणे म्हणजे समाजातील सर्वच समाजघटकांसाठी समान संधी निर्माण करतो. नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अतिरेकी वापर केल्यास गरिबांना त्याचा फटका बसतो.
- **सामाजिक आर्थिक विकास** :- उद्योग धंद्यांचा विचार केला तर, शेती, मासेमारी, जंगलउद्योग पर्यटनस्थळे यांसारखा अनेक उद्योगांचे अस्तित्व हे सर्वच पर्यावरणावर अवलंबून आहे. पर्यावरणाची उत्तम निघा राखल्यास समाजाची सामाजिक आणि आर्थिक समृद्धी साधता येते. पर्यावरण हे मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. त्यामुळे सामाजिक दृष्टीकोणातून पर्यावरणातील घटकांचे महत्व खुप मोठे आहे.

4) **सामाजिक पर्यावरणातील मानव विकासावर परिणाम करणारे घटक** :

5) मानवाच्या विकासावर परिणाम करणारे सामाजिक घटक हे थेट किंवा अप्रत्यक्षरित्या परिणाम होताना दिसुन आले आहेत. मानवाच्या सर्वागिण विकासावर परिणाम करणारे काही मुख्य घटक आपण पाहुया !

- **मानवाची कुटुंबसंस्था :** मानवाला त्याचे मूलभूत संस्कार सामाजिक मूल्ये व वर्तनाचे शिक्षण हे त्याच्या कुटुंबातूनच मिळत असते. कुटुंबातील वातावरण सकारात्मक असल्यास व्यक्तीचा आत्मविश्वास मानव विकास आणि त्याचे सामाजिक समायोजन चांगले होण्यास मदत होते.
- **व्यक्तीची समाजव्यवस्था :** वेगवेगळया जाती धर्म, वर्ण इत्यादीच्या आधारावर समाजाची रचना होत असल्याने त्या व्यक्तीच्या विकासा वर किंवा संधीवर परिणाम करू शकतात. सामाजिक समतोल आणि समावेशक व्यक्तीच्या सामाजिक विकासात अनुकूल ठरत असते.
- **व्यक्तीची आर्थिक परीस्थिती :** समाजात आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व्यक्तीला चांगले पोषण उत्तम शिक्षण आरोग्य सेवा व जीवनमान मिळते. व्यक्तीच्या गरीबीमुळे विकासाच्या संधी कमी होतात. त्याचा परिणाम हा त्या सर्वागिण विकासावर होत असतो.
- **समाजातील मूल्ये आणि परंपरा :** समाजातील मूल्य प्रणाली, आचारधर्म, रूढी-परंपरा व्यक्तीच्या विचारसरणी आणि त्याच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करतात. काही परंपरा ह्या व्यक्तीच्या विकासाला पोषक असतात तर काही करू शकतात.
- **विविध माध्यमं आणि तंत्रज्ञान :** या तंत्रज्ञानाच्या युगात सामाजिक माध्यमे इंटरनेट टीव्ही. भ्रमणध्वनी इत्यादी व्यक्तीच्या विचारधारेवर व त्याच्या वागणुकीवर प्रभाव टाकतात. या सर्वच माध्यमांचा वापर योग्य झाला तर त्याचा व्यक्तीमत्व विकासात भर पडू शकते.
- **राजकीय धोरणे आणि व्यवस्था:** व्यक्तीला विकासत्मक बाबींचा अवलंब करावयाचा असल्यास त्याला त्याच्या राजकीय धोरणांचा योग्य असा सल्ला यावा लागेल व राजकीय व्यवस्थांची उत्तम व्यवस्था झाली पाहिजेत जेणेकरून व्यक्तीचा विकास होण्यास मदत होईल. शासनाच्या योजना असतील शिक्षणाची व्यवस्था असेल आरक्षण, व आरोग्य इत्यादी धोरणांचा थेट परिणाम हा व्यक्तीच्या विकासावर होत असतो.
- **लिंगभाव :** स्त्री-पुरुष समानतेवरच सगळं काही असतं तरी लिंगाधारित भेदभाव यामुळेही व्यक्तींच्या विकासात फरक पडत असतो.
- **शिक्षण :** शिक्षण हे मानवी विकासातील उत्तम असे साधन आहे. सकारात्मक विचार आणि व्यक्तीला योग्य अस शिक्षण व्यक्तीला ज्ञान, कौशल्य आणि रोजगाराच्या संधी प्रदान करीत असत. अशाप्रकारे मानव विकास हा फक्त, व्यक्तींच्या वैयक्तीक प्रयत्नांतून साकार होत नसतो तर सामाजिक पर्यावरणातीत वरील सर्वच घटक त्याला आकार देत असतात.

6) **सामाजिक पर्यावरणाच्या संरक्षणाची व संवर्धनाची गरज :-** समाजात पर्यावरणाच्या संरक्षणाची व संवर्धनाची गरज प्रत्येक नागरीकाला असावी लागते कारण की मानवी विकास हा सामाजिक पर्यावरणावरच अवलंबून आहे, सामाजिक पर्यावरणाचे संरक्षण व त्याचे संवर्धन करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

- **मानव विकास व सुदृढ समाजनिर्मिती :** सामाजिक पर्यावरण स्वस्थ व सुदृढ राहिल्यास समाजातील समता, न्याय व बंधुभाव टिकून राहण्यास मदत होते. त्यामुळे समाजातील एकोपा निर्माण होतो आणि मानव विकासात भर पडत असते.
- **सांस्कृतिक वारसा जोपासला जातो :** प्रत्येक व्यक्तीकडून स्वतःच्या विकासासाठी सामाजिक पर्यावरणाच्या संरक्षण व संवर्धनासाठी आपण सामाजातील सांस्कृतिक वारसा जोपासला पाहिजेत. विविध रूढी, परंपरा, कला, भाषा संस्कृती यांचे संवर्धन होऊन समाजात एक सामाजिक ओळख निर्माण होत असते यासाठी सामाजिक, सांस्कृतिक वारसा जतन केला गेला पाहिजेत.
- **व्यक्तीच्या सकारात्मक मूल्यांचा विकास :** मानवाचे सामाजिक पर्यावरण जर सुसंस्कृत, शिक्षण विषयक आणि नैतिकदृष्ट्या मजबूत असेल तर समाजात चांगल्या मूल्यांची जोपासना होत असते.
- **शांततामय वातावरण आणि सहकार्य :** समाजातील वातावरण हे शांततामय व सहकार्य वृत्तीचे असेल तर समाजातील विविध घटकांमध्ये विश्वास निर्माण होतो. त्यामुळे सामाजिक सहकार्ये वाढते व संघर्ष कमी होतात.
- **उज्वल भविष्यातील पिढयांसाठी :** सामाजिक पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन केल्यास पुढील पिढीलाही उज्वल दिशा प्राप्त होईल आणि सुरक्षित, सुसंस्कृत टिकाऊ समाजात जगण्याची संधी मिळेल.
- **सामाजिक विकासासाठी :** जर व्यक्तीने सामाजिक पर्यावरण टिकवले गेले तर आर्थिक शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक प्रगती शक्य होते. जे एकंदर समाजाच्या विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

7) **मानव विकासात भर पडावी यासाठी सामाजिक पर्यावरणात संतुलन राखण्यासाठी उपाययोजना:-** मानवाच्या पृथ्वीवरील अस्तित्वापासुनच मानव आणि पर्यावरण यांचा घनिष्ट संबंध आहे. पर्यावरणाचा वापर करून मानव आपला विकास करत आहे. गेल्या विस वर्षांपासुन पर्यावरणाच्या परिसंस्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणात असंतुलन निर्माण झाले आहे सामाजिक पर्यावरणात संतुलन राखण्यासाठी त्यावर महत्वाची उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. यावरून सर्वसमावेशक मानवी विकास साधता येईल.

- **परिसर स्वच्छता आणि नागरीकांची आरोग्य सेवा :** पर्यावरणातील प्रत्येक व्यक्तीला सार्वजनिक आरोग्याच्या उत्तम सोयी सुविधा, स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छतेची साधने सर्वानांच उपलब्ध करून द्यावीत, जेणेकरून परिसर स्वच्छ राहील आणि नागरीकांचे आरोग्य उत्तम राहील.
- **शिक्षणाचा प्रसार :** समाजातील सर्वच घटकांना समान आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध करून दिल्यास सामाजिक विषमता कमी होईल आणि लोक सजग होतील आणि मानवी विकासात भर पडण्यास मदत होईल.
- **परीसरातील समावेशी विकास :** समाजातील वंचित महिला दिव्यांग आणि इतर दुर्बल घटकांना विकास प्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी खास धोरणे आखावीत जेणेकरून वंचित व दुर्बल घटकांचा विकास व्हावा.
- **रोजगार निर्मिती करणे :** समाजात वंचित घटकांसाठी विविध शिबीरे, प्रशिक्षणे उपलब्ध करून द्यावीत जेणेकरून व्यक्तीचा कौशल विकास आणि लघुउद्योगांत वृद्धी होऊन त्यांचा विकास होण्यास मदत होईल. त्यांना स्थानिक पातळीवर रोजगार उपलब्ध करून द्यावा.
- **स्थानिक स्वराज्य संस्था बळकट करणे :** गावपातळीवर लोकसहभागातून निर्णयप्रक्रिया राबवून समाजातील लोकांचे प्रश्न सोडवावीत आणि त्यांना योग्य मार्गदर्शन करावे.
- **नागरीकांचे हक्क व जबाबदाया यांची जनजागृती :** समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपले हक्क आणि जबाबदाऱ्या समजावून सांगणे आवश्यक आहेत.
- **समाजातील पर्यावरणीय उपाययोजना :** व्यक्तीने नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन हरित ऊर्जेचा वापर, कोरडा, कचरा, ओला कचरा व्यवस्थापन स्वच्छता आणि आरोग्य सेवा यावर भर द्यावा. जेणेकरून सामाजिक पर्यावरणाचे संतुलन राहील.
- **नैतिक व सामाजिक मूल्यांची जोपासना :** समाजात एकमेकांप्रती प्रेमभावना, सहानुभूती, सहकार्याची भावना व संहिष्णुता वाढविण्यासाठी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करावे यामुळे समाजात नैतिक व सामाजिक मूल्यांची जोपासना होईल. अशाप्रकारे उपाययोजना राबवली गेली तर पर्यावरणात संतुलन राखता येईल त्यातूनच सर्वसमावेशक मानवी विकासात भर पडेल.

निष्कर्ष

- मानव विकास आणि सामाजिक पर्यावरण यांचा परस्परसंबंध हा घनिष्ट स्वरूपाचा आहे.
- मानवाचा विकास हा कायम व टिकाऊ व सुसंवादी घडवायचा असेल तर मानवी विकास व सामाजिक यांचे संतुलन राखणे अत्यंत आवश्यक आहे.
- सामाजिक पर्यावरण हा मानवी विकासाचा मुलभूत आधार त्यासाठी पर्यावरणाचा समतोल राखणे काळाची गरज आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

- मानवाचे सामाजिक पर्यावरण हे सकारात्मक सुरक्षित आणि प्रेरणादायी असेल तरच त्या व्यक्तीचा सर्वांगिण विकास सुसंवादी व संतुलित होत असतो. त्यामुळे उत्तम रचना निर्माण होण्यास मदत होईल ते मानवी विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे.
- पर्यावरणातील घटकांचे जतन व संरक्षण करणे हे केवळ वैज्ञानिक किंवा शासकीय कार्य ती समाजातील प्रत्येकाची जबाबदारी आहे. म्हणून व्यक्तीने जबाबदारीने वागणे अत्यंत महत्वाचे ठरते.
- सामाजिक स्थिरता टिकवण्यासाठी व पुढील पिढ्यांसाठी पर्यावरण टिकवणे अत्यावश्यक आहे. याचा फायदा येणाऱ्या भावी पिढीस होईल.
- मानव विकास हा फक्त वैयक्तिक प्रयत्नांवर अवलंबून नसतो, तर तो सामाजिक पर्यावरणातील अनेक घटकांवर अवलंबून असतो. त्यामुळे समाजात सकारात्मकता टिकवून ठेवणे खूप महत्वाचे उरते.
- सामाजिक पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन ही प्रत्येक नागरीकांची जबाबदारी आहे. एक आदर्श सुसंस्कृत, आणि सुरक्षित समतामूल्य आधारित समाजनिर्मितीसाठी याचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. यावरुलच पर्यावरणाचे सामाजिक संरक्षण संवर्धन आणि संतुलन राहण्यास मदत होईल.

संदर्भ

1. गोरे, एम. एस. (2000), पर्यावरण शिक्षण. प्रकाशन विभाग, भारत सरकार.
2. शर्मा आर. के. (2018), पर्यावरण अध्ययन. नई दिल्ली, लक्ष्मी पब्लीकेशन.
3. शिंदे. एस. जी (2012), पर्यावरण आणि आपण. सुबोध प्रकाशन.
4. पर्यावरण आणि विकास भावी पिढयासाठी : मानवी अस्तित्वासाठी- नवनाथ मोरे
5. मानव संसाधन व्यवस्थापन-डॉ. डी. बी. पाटील, डॉ.सी.आर.देवरे.
6. मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार - प्रा. विजय पंडित सुर्यवंशी, प्रा. प्रमोद भिमराव ठाकरे.
7. http://ir.unishivaji.ac.in.8080.
8. http://www.vedantu.com
9. News Papers and Internet.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

वितरणात्मक न्याय परिभाषा आणि प्रधानमंत्री आवास योजना

हरगोविंद चिखलु टेंभरे[1], डॉ.शारदा आय. महाजन[2]
[1]संशोधक, पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग, प्राचार्य व विभाग प्रमुख राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
[2]प्राचार्य व विभाग प्रमुख, एस.एस. गर्ल्स कॉलेज,गोंदिया.
Email: hargovindtembhare@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171125
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 120-124
Nov. 2025

Submitted: 19 Oct. 2025
Revised: 29 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

वितरणात्मक न्याय ही संकल्पना समाजातील संसाधने, संधी आणि फायदे यांचे न्याय्य आणि समता-आधारित वाटप सुनिश्चित करण्यावर भर देते. या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू प्रधानमंत्री आवास योजना–ग्रामीण (PMAY-G) असून, गोंदिया जिल्ह्यातील ग्रामीण गरिबांच्या दृष्टीने ही योजना कितपत न्याय्य वितरणाच्या तत्त्वांवर आधारित आहे याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. रॉल्स यांच्या "न्याय म्हणजे निष्पक्षता" या सिद्धांताच्या आधारावर ग्रामीण गृहनिर्माणाच्या प्रक्रियेत समता, समान संधी आणि कमी लाभार्थ्यांना प्राधान्य मिळत आहे का, हे तपासण्यात आले आहे. PMAY-G योजनेत आर्थिक मदत, पायाभूत सुविधा, सामाजिक लाभ आणि विविध योजनांसोबत अभिसरण यांसारखे महत्त्वाचे घटक आहेत; मात्र लाभांचे वितरण सर्वात वंचित घटकांपर्यंत पोहोचते आहे का, हे अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. अभ्यास दर्शवितो की वितरणात्मक न्याय हा केवळ समान वाटप नसून परिस्थितीनुरूप गरजेनुसार न्याय्यतेवर आधारित समता आहे. जर हा दृष्टिकोन धोरणांमध्ये प्रभावीपणे अंमलात आला, तर PMAY-G सारख्या योजना ग्रामीण भागातील सामाजिक परिवर्तनाचा मजबूत पाया ठरू शकतात.

सूचक शब्द: *वितरणात्मक न्याय; समता; निष्पक्षता; प्रधानमंत्री आवास योजना–ग्रामीण; गृहनिर्माण धोरण; ग्रामीण विकास; सामाजिक न्याय; रॉल्सचा सिद्धांत; संसाधन वितरण; समावेशक शासन; लाभार्थी निवड; सामाजिक-अर्थिक*

प्रस्तावना

वितरणात्मक न्याय हा समाजातील संसाधने, वस्तू आणि संधी यांचे सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य वाटप करण्याशी संबंधित आहे .संपत्ती, उत्पन्न आणि सामाजिक स्थिती यासारख्या घटकांचा विचार करून, समाजातील सदस्यांमध्ये संसाधनांचे योग्य वाटप कसे करायचे याच्याशी ते संबंधित आहे. अनेकदा न्याय्य प्रक्रिया आणि औपचारिक समान संधीच्या तुलनेत , वितरणात्मक न्याय हा परिणामांवर (मूलभूत समानता) लक्ष केंद्रित करतो. तत्वज्ञान आणि सामाजिक विज्ञानांमध्ये या विषयाकडे बरेच लक्ष दिले गेले आहे . सिद्धांतकारांनी वितरणात्मक न्यायाच्या मोठ्या प्रमाणात वेगवेगळ्या संकल्पना विकसित केल्या आहेत. समाजात फायदे आणि ओझे यांचे न्याय्य वितरण करण्यासाठी सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक संस्थांच्या व्यवस्थेभोवती वादविवादांना हातभार लावला आहे. वितरणात्मक न्यायाचे बहुतेक समकालीन सिद्धांत भौतिक टंचाईच्या पूर्वअटीवर आधारित आहेत. त्या पूर्वअटीतून दुर्मिळ संसाधनांच्या न्याय्य किंवा किमान नैतिकदृष्ट्या प्राधान्य देणाऱ्या वितरणासंबंधी स्पर्धात्मक हितसंबंध आणि दाव्यांचे निराकरण करण्यासाठी तत्त्वांची आवश्यकता निर्माण होते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
हरगोविंद चिखलु टेंभरे, संशोधक, पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग, प्राचार्य व विभाग प्रमुख,राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

How to cite this article:
टेंभरे, . हरगोविंद . चिखलु ., & महाजन, . शारदा . आय . (2025). वितरणात्मक न्याय परिभाषा आणि प्रधानमंत्री आवास योजना. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 120–124.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18136968

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18136968
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

सामाजिक मानसशास्त्रात , वितरणात्मक न्याय म्हणजे गट सदस्यांद्वारे बक्षिसे आणि खर्च कसे वाटले जातात याची समजलेली निष्पक्षता म्हणून परिभाषित केले जाते (वितरित केले जातात). उदाहरणार्थ, जेव्हा काही कामगार जास्त तास काम करतात परंतु समान वेतन मिळवतात, तेव्हा गट सदस्यांना वाटू शकते की वितरणात्मक न्याय झाला नाही. वितरणात्मक न्याय झाला आहे की नाही हे निर्धारित करण्यासाठी, व्यक्ती बहुतेकदा त्यांच्या गटाच्या वर्तणुकीच्या अपेक्षांकडे वळतात. [2] जर बक्षिसे आणि खर्च गटाच्या नियुक्त वितरणात्मक मानदंडांनुसार वाटले गेले तर वितरणात्मक न्याय झाला आहे.

वितरणात्मक न्यायाचे सिद्धांत -

खालील सिद्धांत या क्षेत्रातील काही प्रमुख सिद्धांत आहेत. हे लक्षात घेऊन, वितरणात्मक न्याय सिद्धांतासाठी ही यादी कोणत्याही प्रकारे संपूर्ण मानली जाऊ शकत नाही.

न्याय म्हणजे निष्पक्षता

जॉन रॉल्स यांनी त्यांच्या '*अ थिअरी ऑफ जस्टिस' या* पुस्तकात न्याय म्हणजे निष्पक्षता या त्यांच्या प्रसिद्ध सिद्धांताची रूपरेषा मांडली आहे.या सिद्धांतात तीन मुख्य घटक आहेत.

1. हक्क आणि स्वातंत्र्यांमध्ये लोकांची समानता;
2. सर्वांना संधींची समानता; आणि
3. कमीत कमी लाभ असलेल्यांना जास्तीत जास्त लाभ देण्यावर लक्ष केंद्रित करणारी आर्थिक असमानतेची व्यवस्था.

मूलभूत रचना

सामाजिक करार सिद्धांतावर आधुनिक दृष्टिकोन निर्माण करताना , रॉल्स त्यांचे काम *मूलभूत रचनेत* रुजलेल्या न्यायाच्या कल्पनेवर आधारित करतात , जे समाजातील मूलभूत नियम बनवते, जे सामाजिक आणि आर्थिक संस्था तसेच प्रशासनाला आकार देतात. ही मूलभूत रचना नागरिकांच्या जीवनाच्या संधींना आकार देते. रॉल्सच्या मते, ही रचना मूलभूत हक्क आणि कर्तव्यांबद्दलच्या तत्त्वांवर आधारित आहे जी कोणताही स्वार्थी, तर्कसंगत व्यक्ती सामाजिक सहकार्याच्या संदर्भात स्वतःचे हित साधण्यासाठी स्वीकारेल.

मूळ स्थिती

रॉल्स मूळ स्थितीची संकल्पना "एक निष्पक्ष प्रक्रिया कशी स्थापित करावी जेणेकरून त्यावर सहमती झालेली कोणतीही तत्त्वे न्याय्य असतील" याची एक काल्पनिक कल्पना म्हणून सादर करतात. मूळ स्थितीची कल्पना करताना, प्राथमिक वस्तूंचे न्याय्य वितरण काय आहे हे ठरवणाऱ्या लोकांच्या गटातील वाटाघाटींद्वारे घेतलेल्या निर्णयातून ते तयार केले जाते (रॉल्सच्या मते, प्राथमिक वस्तूंमध्ये स्वातंत्र्य, संधी आणि संसाधनांवर नियंत्रण समाविष्ट आहे). हे लोक स्वार्थाने मार्गदर्शन करतात असे गृहीत धरले जाते, तर त्यांच्याकडे नैतिकता आणि न्यायाची मूलभूत कल्पना देखील असते आणि त्यामुळे ते नैतिक युक्तिवाद समजून घेण्यास आणि मूल्यांकन करण्यास सक्षम असतात. त्यानंतर रॉल्स असा युक्तिवाद करतात की वाटाघाटीच्या प्रक्रियेत प्रक्रियात्मक न्याय हे या लोकांना समाजात त्यांचे स्वतःचे स्थान मिळवण्यासाठी परिस्थितीचा फायदा घेण्याच्या प्रलोभनांना रद्द करून शक्य होईल.

अज्ञानाचा पडदा

प्रलोभनांचे हे निष्क्रियीकरण *अज्ञानाच्या पडद्याद्वारे* साध्य केले जाते , जे हे लोक मागे असतील. पडदा लोकांना त्यांच्या प्रतिभा, उद्दिष्टे आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, ते स्वतः समाजात कुठे जातील हे लपवून त्यांच्या कोणत्या विशिष्ट पसंती असतील हे जाणून घेण्यापासून रोखतो. दुसरीकडे, पडदा समाजाबद्दल सामान्य माहिती लपवत नाही आणि लोकांना वैयक्तिक पातळीच्या पलीकडे सामाजिक आणि आर्थिक ज्ञान आहे असे गृहीत धरले जाते. अशा प्रकारे, असा पडदा वाटाघाटीसाठी एक वातावरण तयार करतो जिथे वस्तूंच्या वितरणाचे मूल्यांकन विशिष्ट नागरिक पदांसाठी वैयक्तिक फायद्यांवर आधारित पक्षपाती विचारांऐवजी, समाजातील स्थानाकडे दुर्लक्ष करून सामान्य विचारांवर आधारित असते. या तर्कानुसार, वाटाघाटी सर्वात वाईट परिस्थितीत असलेल्या दोघांसाठीही संवेदनशील असतील, कारण त्या श्रेणीत स्वतः असण्याचा धोका या लोकांच्या संरक्षणास प्रोत्साहन देईल, परंतु उर्वरित समाजासाठी देखील, कारण जर तुम्ही उच्च वर्गात असाल तर या लोकांसाठी जास्तीत जास्त वापर करण्यास अडथळा आणू इच्छित नाही.

न्याय्य वितरणाची मूलभूत तत्त्वे

या मूळ स्थितीत, मुख्य चिंता ही प्रत्येक व्यक्तीच्या ध्येयांचा पाठलाग करण्यासाठी सर्वात आवश्यक असलेल्या वस्तू सुरक्षित करणे असेल, मग ते विशिष्ट ध्येय काहीही असो. हे लक्षात घेऊन, रॉल्स न्याय्य वितरणाची दोन मूलभूत तत्त्वे मांडतात .

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

पहिले तत्व, **स्वातंत्र्य तत्व** , म्हणजे सर्वांना मूलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्यांमध्ये समान प्रवेश. याद्वारे, प्रत्येक व्यक्तीला इतर नागरिकांच्या समान प्रवेश योजनांशी सुसंगत असलेल्या स्वातंत्र्यांचा सर्वात विस्तृत संच मिळू शकेल. अशा प्रकारे, हा केवळ सकारात्मक वैयक्तिक प्रवेशाचा प्रश्न नाही तर इतरांच्या मूलभूत अधिकारांचा आणि स्वातंत्र्यांचा आदर करण्यासाठी नकारात्मक निर्बंधांचा देखील प्रश्न आहे. दुसरे तत्व, **फरक तत्व** , सामाजिक आणि आर्थिक असमानतेची व्यवस्था कशी असावी आणि अशा प्रकारे न्याय्य वितरण कसे दिसावे हे संबोधित करते. प्रथम, रॉल्स असा युक्तिवाद करतात की असे वितरण सर्वांसाठी फायद्याच्या वाजवी अपेक्षेवर आधारित असले पाहिजे, परंतु समाजातील सर्वात कमी फायद्याच्या व्यक्तींना देखील सर्वात जास्त फायदा मिळावा. दुसरे म्हणजे, या व्यवस्थेशी जोडलेली कार्यालये आणि पदे सर्वांसाठी खुली असावीत.

न्यायाच्या या तत्त्वांना नंतर दोन अतिरिक्त तत्त्वांनुसार प्राधान्य दिले जाते:

1. स्वातंत्र्याच्या प्राधान्याची तत्त्वे, जिथे मूलभूत स्वातंत्र्यांवर मर्यादा येऊ शकतात जर ते स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी केले गेले तरच:
a. "सर्वांनी सामायिक केलेल्या स्वातंत्र्यांची संपूर्ण व्यवस्था" मजबूत करून; किंवा
b. जर समानतेपेक्षा कमी स्वातंत्र्य असलेल्यांना समानतेपेक्षा कमी स्वातंत्र्य स्वीकार्य असेल तर.
2. संधीची असमानता आणि कार्यक्षमता आणि कल्याणाची प्राथमिकता केवळ तेव्हाच स्वीकार्य असू शकते जेव्हा:
a. ते समाजात "कमी संधी असलेल्यांच्या संधी" वाढवते; आणि/किंवा
b. ज्यांना पारंपारिकपणे फायदा होत नाही त्यांच्यासाठी जास्त बचत केल्याने अडचणींचे गांभीर्य संतुलित होते किंवा कमी होते.

वास्तविक, प्रधानमंत्री आवास योजना – ग्रामीण सारख्या योजनांचे उद्दिष्ट हेच आहे की प्रत्येक गरजू व्यक्तीला योग्य वेळी व योग्य प्रकारे निवारा मिळावा. पण जर या योजनेतून सर्वात वंचित, उपेक्षित व दुर्बल गटांपर्यंत लाभ न्याय्यपणे पोहोचत नसेल, तर ती योजना कितीही चांगली असली तरी तिची सामाजिक परिणामकारकता कमी होते. म्हणूनच, या अभ्यासामध्ये वितरण न्यायाच्या दृष्टिकोनातून प्रधानमंत्री आवास योजना – ग्रामीणची अंमलबजावणी तपासून पाहणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. वितरणात्मक न्याय म्हणजे केवळ समान वाटप नव्हे, तर परिस्थितीनुरूप गरजांनुसार वाटप, म्हणजेच न्याय्यतेवर आधारित समता. ही संकल्पना शासनाच्या प्रत्येक धोरणामध्ये केंद्रस्थानी ठेवली गेली, तर धोरण केवळ आकड्यांपुरते यशस्वी न होता, सामाजिक बदल घडविणारी शक्ती बनू शकते. गोंदिया जिल्ह्यातील ग्रामीण गरिबांच्या संदर्भात, हा न्याय जर खऱ्या अर्थाने साध्य झाला, तर प्रधानमंत्री आवास योजना - ग्रामीणसारख्या योजनांचा खरा उद्देश साकार होईल.

व्याख्या

वितरक न्याय म्हणजे समाज किंवा संस्थेमधील संसाधने, संधी आणि फायदे यांचे समान वाटप. हा एक सिद्धांत आहे जो वैयक्तिक गरजा, योगदान आणि सर्वसमावेशक सामाजिक हितसंबंध लक्षात ठेवून वस्तू, सेवा आणि भारांच्या वितरणामध्ये निष्पक्षता सुनिश्चित करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो. विविधता, समानता आणि समावेश (डीईआय) या संदर्भात, वितरण न्याय प्रणाली आणि संरचना तयार करण्यावर जोर देते जे विशेषत: गटातील लोकांसाठी ऐतिहासिकदृष्ट्या उपेक्षित किंवा कमी -प्रतिनिधित्व करणारे गट योग्य वागणूक सुनिश्चित करतात.

महत्त्व

संस्थांमधील निष्पक्षता आणि समानतेच्या भावनेला प्रोत्साहन देण्यासाठी वितरक न्याय अत्यंत महत्वाचे आहे. जेव्हा कर्मचाऱ्यांना हे समजते की पगार, पदोन्नती, प्रशिक्षण संधी आणि मान्यता यासारख्या संसाधने तितकेच वितरित केल्या जातात, तेव्हा ते अधिक सक्रिय, प्रवृत्त आणि निष्ठावान असतील. याउलट, अन्याय होण्याच्या समजामुळे असंतोष, अलगाव आणि अगदी संघर्ष देखील होऊ शकतो. डीईआयच्या बाबतीत, वितरण न्यायाने हे सुनिश्चित केले आहे की कमी प्रतिनिधित्व करणाऱ्या गटांना प्रसंगांमध्ये समान प्रवेश आहे ज्यामुळे त्यांना भरभराट होण्यास मदत होते. हे केवळ प्रत्येकाशी समान वागणूक देण्याबद्दलच नाही तर विद्यमान असमानता ओळखणे आणि निराकरण करण्याबद्दल आहे. वितरण न्यायासाठी आवश्यक आहे की संस्था त्यांच्या धोरणांचे आणि पद्धतींचे गंभीर पुनरावलोकन करतात जे पूर्वग्रह दूर करण्यासाठी काही गटांना नकळत नुकसान करू शकतात.

प्रधानमंत्री आवास योजना

प्रधान मंत्री आवास योजना – ग्रामीण, 1 एप्रिल 2016 रोजी सुरू करण्यात आलेली, ही गृहनिर्माण आणि शहरी व्यवहार मंत्रालय (MoHUA) द्वारे लागू केलेली ग्रामीण विकास मंत्रालय (MoRD) द्वारे भारत सरकारचे प्रमुख अभियान आहे. PMAY-G चे उद्दिष्ट सर्व बेघर कुटुंबांना आणि कच्चा आणि मोडकळीस आलेल्या घरात राहणाऱ्यांना मूलभूत सुविधांसह पक्के घर उपलब्ध करून देणे आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

PMAY-G ग्रामीण घरांची कमतरता दूर करते आणि भारतातील ग्रामीण भागातील घरांची कमतरता पूर्ण करते, 'सर्वांसाठी घरे' मिशनमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देते.PMAY-G अंतर्गत, स्वच्छ अन्न शिजवण्यासाठी समर्पित क्षेत्रासह, घरांचा किमान आकार 25 चौरस मीटर आहे.27 सप्टेंबर 2022 पर्यंत, एकूण 2.72 कोटी उद्दिष्टापैकी 2.00 कोटी घरांचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे.लाभार्थ्यांची ओळख सामाजिक-आर्थिक आणि जातिगणना (SECC) निकष वापरून केली जाते आणि ग्रामसभांद्वारे सत्यापित केली जाते.रक्कम थेट लाभार्थीच्या लिंक बँक खात्यात/पोस्ट ऑफिस खात्यात हस्तांतरित केली जाते.PMAY-G पुढील दोन वर्षांसाठी म्हणजेच 31 मार्च 2024 पर्यंत वाढवण्यात आली आहे.

केंद्र व राज्य निधी वाटपाचे प्रमाण 60:40 असे प्रमाण आहे.

- योजनेंतर्गत प्राप्त होणाऱ्या उद्दिष्टाच्या 60%उद्दिष्ट हे अनुसूचित जाती/ अनुसूचित जमाती (SC/ST),इतर (Others)-25% व अल्पसंख्यांक (Minority)-15% प्रवर्गास वितरीत करण्यात येते.
- संपूर्ण उद्दिष्टाच्या 5% उद्दिष्ट दिव्यांग व्यक्तींसाठी राखीव आहे.
- लाभार्थ्यांची निवड दिनांक 01/08/2016 रोजीच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार सामाजिक, आर्थिक व जात सर्व्हेक्षण (SECC-2011) माहितीच्या आधारे व सन 2018-19 मध्ये आवासप्लस सर्वेक्षणाच्या आधारे ग्रामसभेमार्फत तयार केलेल्या कायमस्वरुपी प्रतिक्षा यादी (PWL) मधून होते.

उद्दिष्टे आणि उद्दिष्टे

PMAY-G चे उद्दिष्ट 2024 पर्यंत सर्व बेघर कुटुंबांना आणि ग्रामीण भागातील अस्थिर आणि मोडकळीस आलेल्या घरांमध्ये राहणाऱ्यांना मूलभूत सुविधांसह एक पक्के घर उपलब्ध करून देणे हे आहे. ग्रामीण भागातील 1.00 कोटी कुटुंबांचा त्यात समावेश करणे हे त्याचे तात्काळ उद्दिष्ट आहे. 2016-17 ते 2018-19 अशी तीन वर्षे, जे बेघर आहेत किंवा अस्थिर/जीर्ण घरांमध्ये राहत आहेत आणि लाभार्थ्यांकडून स्थानिक साहित्य, डिझाइन आणि प्रशिक्षित गवंडी वापरून उच्च दर्जाची घरे बांधण्यासाठी. घरे बांधण्यासाठी अभिसरणाद्वारे गृहनिर्माण दृष्टीकोन स्वीकारण्याचा प्रस्ताव आहे.

फायदे

- सपाट भागांसाठी, प्रति युनिट ₹ १,२०,००० आर्थिक मदत; आणि डोंगराळ भाग, कठीण भागांसाठी प्रति युनिट ₹ १३०,००० आर्थिक मदत.
- इच्छुक लाभार्थी कायमस्वरूपी घरे बांधण्यासाठी ३% च्या कमी व्याजदराने ₹ ७०,००० पर्यंत संस्थात्मक वित्त (कर्ज) मिळवू शकतात.
- अनुदानासाठी पात्र असलेली कमाल मूळ रक्कम ₹ २,००,००० आहे. घराचा किमान आकार २५ चौरस मीटर असेल ज्यामध्ये स्वच्छ अन्न शिजवण्यासाठी समर्पित क्षेत्र समाविष्ट असेल.
- स्वच्छ भारत मिशन-ग्रामीण (SBM-G) च्या सहकार्याने, लाभार्थ्यांना शौचालय बांधण्यासाठी ₹ १२,००० पर्यंत आर्थिक मदत मिळते. मनरेगाशी समन्वय साधून, लाभार्थ्यांना ९०.९५ प्रतिदिन दराने ९५ दिवसांसाठी अकुशल कामगार (ग्राम रोजगार सेवक प्रशिक्षण) म्हणून रोजगार मिळण्यास पात्र आहेत.
- प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेसोबत, प्रत्येक घरात एलपीजी कनेक्शन उपलब्ध करून देण्यात आले आहे.
- पाण्याचे पाईप, वीज कनेक्शन, स्वच्छ आणि कार्यक्षम स्वयंपाक इंधन, सामाजिक आणि द्रव कचरा प्रक्रिया इत्यादींसाठी विविध सरकारी कार्यक्रमांशी समन्वय.

  आधारशी जोडलेल्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे थेट बँक खात्यांमध्ये किंवा पोस्ट ऑफिस खात्यांमध्ये पेमेंट केले जातात.

शासन निर्णय/ परिपत्रक/ सूचना :

ग्रामविकास व पंचायत राज विभागाकडील शासन निर्णय क्र.पीएमएवाय-जी-2016/प्र.क्र.333/योजना-10, दि.14/10/2016.

पात्रतेचे निकष

- लाभार्थी भारताच्या कोणत्याही राज्यात पक्के घर नसलेले असावेत.
- त्यांनी यापूर्वी केंद्र सरकारच्या कोणत्याही गृहनिर्माण योजनेचा लाभ घेतलेला नसावा.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

- ग्रामीण भागातील ग्रामपंचायतच्या माध्यमातून यासाठी अर्ज करावा लागतो.

योजनेचे फायदे

- योजनेअंतर्गत घर बांधण्यासाठी किंवा सुधारण्यासाठी सरकारकडून आर्थिक मदत मिळते.
- घराचे बांधकाम २७९ चौरस फूट जागेत केले जाते.

उदाहरण

वितरण न्यायाचे स्पष्ट उदाहरण समान वेतन पद्धतींमध्ये पाहिले जाऊ शकते. बऱ्याच संस्थांमध्ये, महिला, वांशिक अल्पसंख्यांक आणि अपंग व्यक्तींना ऐतिहासिकदृष्ट्या समान कामासाठी त्यांच्या भागांपेक्षा कमी पगार देण्यात आले आहे. पगाराची समानता धोरणे लागू करणे, जेथे या असमानता दूर करण्यासाठी पगाराचे मूल्यांकन केले जाते आणि समायोजित केले जाते, हे वितरण न्यायाच्या अंमलबजावणीचे एक उदाहरण आहे. नेतृत्व भूमिकांमध्ये प्रवेश हे आणखी एक उदाहरण आहे. काही कंपन्यांमध्ये, महिला आणि अल्पसंख्याक कर्मचाऱ्यांना बेशुद्ध पूर्वाग्रह किंवा प्रणालीगत असमानतेमुळे प्रगतीपथावर अडथळयांचा सामना करावा लागतो. वितरण न्यायामध्ये मार्गदर्शन कार्यक्रम, नेतृत्व विकासाच्या संधी आणि पारदर्शक पदोन्नती प्रक्रियेचा समावेश आहे जेणेकरून सर्व कर्मचारी, त्यांची पार्श्वभूमी असो, संस्थेमध्ये पुढे जाण्याची समान संधी मिळतील.

निष्कर्ष

थोडक्यात, वितरणात्मक न्याय एक समतापूर्ण आणि समावेशी कार्यस्थळ बनविण्याची आधारशिला आहे. यावरुन असे निश्चित करता येते की, संसाधन, प्राधान्यक्रम आणि पुरस्कार यांचे समानरित्या वितरण झाले पाहिजे. ऐतिहासिक असमानतेला दुर करून आणि सर्व कर्मचारी वर्गाचे संगठणात पूर्णपणे योगदान देवून त्या संगठणला सक्षम बनविणे. वितरणात्मक न्यायाला प्राथमिकता देवून, कंपनींना संलग्नीत करून उत्पादक आणि विविध कार्यबल निर्माण करू शकतात.

संदर्भ

1. नोज़िक, रॉबर्ट (1973), वितरणात्मक न्यायदर्शन आणि सार्वजनिक मामले .
2. जस्सो, जी., टॉर्नब्लोम, के.वाई., और सब्बाग, सी. (2016). वितरणात्मक न्याय, सामाजिक न्याय सिद्धांत आणि अनुसंधान पुस्तिका.
3. जस्सो, जी. (1980). वितरणात्मक न्याय - एक नविन सिद्धांत. अमेरिकन सोशियोलॉजिकल रिव्यू.
4. धनभाक्यम, एम., आणि शोभनगीथा, एस. (२०१८). कोइम्बतूर जिल्ह्यातील प्रधानमंत्री आवास योजनेद्वारे (पीएमएवाय) ग्रामीण विकास. आयओएसआर जर्नल ऑफ ह्युमॅनिटीज अँड सोशल सायन्स, २९(३).
5. महादेव, एम. (२०१९). भारतातील ग्रामीण गृहनिर्माणासाठी पाणलोट क्षेत्र: धोरण विकास, बदल आणि प्रमुख समस्यांचा आढावा. ग्रामीण विकास जर्नल.
6. राष्ट्रीय ग्रामीण विकास आणि पंचायती राज संस्था. (२०२२). पीएमएवाय-जी. एनआयआरडी अँड पीआर.
7. खान, एस. (२०१९). प्रधानमंत्री आवास योजना: गृहनिर्माण पर्याप्ततेच्या दृष्टिकोनातून एक मूल्यांकन. आयओएसआर जर्नल ऑफ ह्युमॅनिटीज अँड सोशल सायन्स.
8. एस्थर, एच. एम., आणि टेकचंदानी, जे. (२०२५). प्रधानमंत्री आवास योजनेचा प्रभाव - मणिपूरच्या विशेष संदर्भासह ग्रामीण. बहुविद्याशाखीय संशोधनासाठी आंतरराष्ट्रीय जर्नल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

राज्यघटनेतील मूल्याधिष्ठित संधी व धोरणात्मक दिशा: विकसित भारत २०४७ साठी युवा सक्षमीकरणाचा अभ्यास

डॉ . संदीप विलासराव घोडके

सहयोगी प्राध्यापक तथा विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, वीर वाजेकर महाविद्यालय, फुंडे-उरण जि.रायगड

Email: dnyanjyotpublication@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171126
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 125-130
Nov. 2025
Submitted: 20 Oct. 2025
Revised: 30 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतीय राज्यघटना ही सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि मानविक प्रतिष्ठा या लोकशाही आदर्शांचा पाया असलेली एक प्रगतिशील दस्तऐवज आहे. बदलत्या जागतिक परिस्थितीमध्ये भारताला "विकसित भारत २०४७" च्या दिशेने घेऊन जाण्यासाठी युवा पिढीचे सक्षमीकरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. युवक हा देशाच्या लोकसंख्येतील सर्वात मोठा घटक असून त्यांच्या बौद्धिक, सामाजिक, कौशल्यात्मक आणि नेतृत्वक्षमतेच्या विकासासाठी राज्यघटनेतील मूल्ये आणि शासकीय धोरणे स्पष्ट मार्गदर्शन करतात. मूल्याधिष्ठित संधी म्हणजे संविधानाने प्रत्येक नागरिकाला दिलेल्या नैतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय उन्नतीच्या संधी; तर "धोरणात्मक दिशा" म्हणजे राज्याने आखलेली दीर्घकालीन मार्गरेषा, धोरणे आणि विकासाचा आराखडा. या दोन्हींचा उद्देश युवा पिढीला न्याय्य, समावेशक आणि स्पर्धात्मक वातावरण उपलब्ध करणे हा आहे.

शोध संज्ञा: *मूल्याधिष्ठित संधी, युवा सक्षमीकरण, विकसित भारत २०४७, धोरणात्मक दिशा, कौशल्य विकास, डिजिटल समावेशन, स्टार्टअप व नवसर्जन इकोसिस्टम, NEP २०२० आणि शैक्षणिक परिवर्तन, सामाजिक-आर्थिक समानता*

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना ही केवळ एक कायदेशीर दस्तऐवज नसून देशाच्या लोकशाही रचनेचे, सामाजिक परिवर्तनाचे आणि मानवी मूल्यांचे दर्शन घडवणारी मूलभूत संहितादेखील आहे. सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि मानविक प्रतिष्ठा ही मूल्ये भारतीय राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेतील मुख्य स्तंभ आहेत. विविधतापूर्ण, बहुभाषिक, बहुधर्मी आणि बहुसांस्कृतिक समाजरचनेला एकत्र बांधणारे हे संविधान आधुनिक भारताच्या विकासदृष्टिकोनाचे दिशादर्शक मानले जाते. आजच्या वेगाने बदलणाऱ्या जागतिक राजकीय, आर्थिक आणि तांत्रिक संरचनेच्या पार्श्वभूमीवर भारताला "विकसित भारत २०४७" या उद्दिष्टाकडे नेण्याची ऐतिहासिक संधी प्राप्त झाली आहे. या महत्त्वाकांक्षी दृष्टीकोनाची पूर्तता करण्यासाठी सर्वात निर्णायक घटक म्हणजे युवा पिढी. भारताची लोकसंख्या संरचना ही 'Demographic Dividend' म्हणून ओळखली जाते, ज्यात १५ ते ३५ वयोगटातील युवकांची संख्या जगातील अनेक देशांच्या तुलनेत अत्यंत मोठी आहे. हा तरुण वर्ग केवळ आर्थिक उत्पादकतेचा स्रोत नसून समाजातील नवोन्मेष, प्रगत विचारसरणी, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, नेतृत्वक्षमता आणि राष्ट्रनिर्मितीची प्रेरकशक्ती आहे. युवा सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत संविधानिक मूल्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. कारण संविधान प्रत्येक नागरिकाला आणि विशेषतः युवांना समान संधी, समान हक्क, सामाजिक उन्नतीचे मार्ग, शिक्षणाचा अधिकार, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि व्यक्तित्वविकासाची हमी देते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18137079
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
संदीप विलासराव घोडके,सहयोगी प्राध्यापक तथा विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, वीर वाजेकर महाविद्यालय, फुंडे-उरण जि.रायगड

How to cite this article:
घोडके, . संदीप . विलासराव . (2025). राज्यघटनेतील मूल्याधिष्ठित संधी व धोरणात्मक दिशा: विकसित भारत २०४७ साठी युवा सक्षमीकरणाचा अभ्यास. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 125–130.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18137079

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

"मूल्याधिष्ठित संधी" या संकल्पनेतून संविधान फक्त कायदेशीर हक्क देत नाही तर एक नैतिक चौकट तयार करते, जी तरुणांना प्रामाणिकता, विवेक, सामाजिक उत्तरदायित्व आणि नागरी सजगतेच्या दिशेने प्रेरित करते. दुसरीकडे, "धोरणात्मक दिशा" ही शासनाने राबविलेल्या विविध योजनांची, विकास उपक्रमांची, शैक्षणिक सुधारणांची, रोजगारनिर्मिती कार्यक्रमांची आणि तंत्रज्ञानाधिष्ठित उपक्रमांची एकसंध संरचना आहे. या धोरणांद्वारे युवकांना केवळ विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणले जात नाही, तर जागतिक स्पर्धेतील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सक्षम बनवले जाते. डीजीटल इंडिया, स्किल इंडिया, स्टार्टअप इंडिया, मेक इन इंडिया, आत्मनिर्भर भारत, NEP २०२०, यांसारख्या उपक्रमांद्वारे युवकांसाठी शिक्षण, नवसंशोधन, उद्योजकता, नेतृत्व आणि आर्थिक स्वावलंबनाची नवी दारे उघडली जात आहेत.

युवा सक्षमीकरणाचा मूलाधार म्हणजे न्याय्य, समावेशक आणि स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण करणे. संविधानाने दिलेल्या मूल्यांद्वारे सामाजिक-आर्थिक असमानता कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो, तर धोरणात्मक दिशांद्वारे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, आधुनिक कौशल्ये, डिजिटल सक्षमता, आरोग्यविषयक सुविधा आणि सुरक्षित वातावरण उपलब्ध करून दिले जाते. या दोन्ही घटकांच्या समन्वित प्रयत्नातूनच भारतातील तरुण वर्गाची ऊर्जा योग्य दिशेने वळवता येते. विकसित भारत २०४७ साकारण्यासाठी आवश्यक असलेला आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, पर्यावरणीय जबाबदारी आणि लोकशाही बळकटीकरण या प्रत्येक उद्दिष्टांमध्ये युवांचे योगदान केंद्रस्थानी आहे. म्हणूनच राज्यघटनेतील मूल्याधिष्ठित संधी आणि शासनाच्या धोरणात्मक दिशांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

उद्दिष्टे

१. भारतीय राज्यघटनेतील मूल्याधिष्ठित संधींचे युवक सक्षमीकरणाशी असलेले परस्परसंबंध विश्लेषित करणे.
२. विकसित भारत २०४७ या राष्ट्रीय दृष्टीकोनाशी सुसंगत असलेल्या धोरणात्मक योजनांचा युवा सक्ष

संकल्पनात्मक चौकट

१ मूल्याधिष्ठित संधी

मूल्याधिष्ठित संधी ही संकल्पना भारतीय राज्यघटनेच्या तत्त्वज्ञानाशी संबंधित आहे. संविधानातील न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि मानविक प्रतिष्ठा ही मूलभूत मूल्ये प्रत्येक नागरिकाला समानतेच्या, सुरक्षिततेच्या व उन्नतीच्या संधी उपलब्ध करून देतात. या मूल्यांचा उद्देश सामाजिक भेदभाव, जात-वर्ग आधारित विषमता, आर्थिक दरी आणि लैंगिक असमानता कमी करून एक समावेशक राष्ट्रनिर्मिती साध्य करणे हा आहे. या मूल्यांच्या आधारे युवकांना सामाजिक-आर्थिक प्रगतीसाठी समान संधी उपलब्ध होते. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, आरोग्य सुविधा, रोजगार संधी, कौशल्यविकास कार्यक्रम, व उद्योजकतेला चालना या सर्व क्षेत्रांमध्ये समान प्रवेश सुनिश्चित करणे हे मूल्याधिष्ठित संधींचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. युवक कोणत्याही पार्श्वभूमीचा असो ग्रामीण, शहरी, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, आदिवासी किंवा अल्पसंख्याक त्यांना संविधानिक मूल्यांच्या आधारे राष्ट्राच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी होण्याचा अधिकार आणि संधी प्राप्त होतात. संविधानिक मूल्ये युवकांच्या संकल्पनाशक्तीला, नैतिकतेला, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला आणि प्रश्न विचारण्याच्या संस्कृतीला बळकटी देतात, ज्यामुळे युवा सक्षमीकरण आणि राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया अधिक गतिमान होते.

२ धोरणात्मक दिशा

धोरणात्मक दिशा म्हणजे राज्याने आखलेली दीर्घकालीन आणि परिणामाभिमुख धोरणे, कार्यक्रम आणि विकास आराखडे. भारत सरकारच्या विविध पॉलिसी इनिशिएटिव्हज जसे की डिजिटल इंडिया, कौशल्य भारत मिशन, नेशनल एज्युकेशन पॉलिसी (NEP २०२०), स्टार्टअप इंडिया, मेक इन इंडिया, आत्मनिर्भर भारत अभियान यांचा उद्देश युवकांना २१ व्या शतकासाठी आवश्यक कौशल्ये, तंत्रज्ञानाधिष्ठित संधी, उद्योजकता क्षमता आणि रोजगाराच्या नवनवीन दिशांचा परिचय करून देणे हा आहे. धोरणात्मक दिशांमध्ये राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरावरील पॉलिसी प्लॅनिंग, मानवी विकासावर आधारित बजेट वाटप, डिजिटल पायाभूत सुविधा, ग्रामीण-शहरी दरी कमी करणे, वैज्ञानिक संशोधनाला चालना देणे आणि नवसंशोधनाच्या इकोसिस्टमची निर्मिती यांचा समावेश आहे. विकसित भारत २०४७ या दीर्घकालीन राष्ट्रीय दृष्टीकोनात युवकांना केंद्रस्थानी ठेवून एक मजबूत, स्पर्धात्मक, समावेशक आणि ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्माण करण्याची योजना आखण्यात आली आहे. विविध धोरणांद्वारे युवकांच्या कौशल्यवृद्धीपासून ते रोजगारनिर्मिती, नवसंशोधन, नेतृत्वप्रशिक्षण, डिजिटल सक्षमता आणि आर्थिक स्वावलंबनापर्यंत सर्व स्तरांवर सामूहिक प्रयत्न केले जात आहेत.

३ युवा सक्षमीकरण

युवा सक्षमीकरण ही केवळ विकासाची संकल्पना नसून राष्ट्राच्या वाढीची प्रेरकशक्ती आहे. युवकांना निर्णयप्रक्रियेत (Decision-Making) सहभागी करून घेणे, त्यांच्या नेतृत्वक्षमतेचा विकास करणे, त्यांना आधुनिक कौशल्यांनी सज्ज करणे आणि

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

नवोन्मेषासाठी योग्य वातावरण निर्माण करणे हे सक्षमीकरणाचे मूलभूत घटक आहेत. आजची अर्थव्यवस्था कौशल्याधारित (Skill-Based Economy) होत असून युवकांना AI, Robotics, Cyber Security, Green Economy, Data Analytics यांसारख्या उदयोन्मुख क्षेत्रांमध्ये तयार करणे अत्यावश्यक आहे. स्टार्टअप संस्कृती आणि नवसंशोधनाला चालना देऊन तरुणांना रोजगार निर्माते म्हणून विकसित करण्यावर शासनाचा भर आहे. सामाजिक नेतृत्वाच्या दृष्टीने युवांचे लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय योगदान मतदान, धोरणांचे मूल्यमापन, समाजकार्यात सहभाग, डिजिटल नागरिकत्व हे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. शिक्षित, जागरूक आणि मूल्याभिमुख युवा समाजातील असमानता, अन्याय आणि सामाजिक आव्हानांवर उपाय शोधण्यास सक्षम ठरतात.

भारतीय राज्यघटनेतील मूल्याधिष्ठित संधी :

भारतीय राज्यघटना ही देशातील सर्व नागरिकांच्या समान विकासासाठी मूल्याधिष्ठित संधी उपलब्ध करून देणारी सर्वोच्च कायदेशीर चौकट आहे. विकसित भारत २०४७ या राष्ट्रीय उद्दिष्टाच्या दृष्टीने युवा पिढीचा सर्वांगीण विकास हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. राज्यघटनेतील मूलभूत मूल्ये न्याय, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि मानविक प्रतिष्ठा युवा सक्षमीकरणासाठी दृढ आधार पुरवतात.

१ प्रस्तावनेतील मूल्ये आणि युवा विकास

भारतीय राज्यघटनेची प्रस्तावना ही राष्ट्राच्या मार्गक्रमणाचा मूल्याधिष्ठित पाया दर्शवते.

- **न्याय** हे मूल्य सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात भेदभावविरहित संधी निर्माण करते, ज्यामुळे युवा शिक्षण, रोजगार आणि उद्योजकता क्षेत्रात प्रगती करू शकतात.
- **समता** हे मूल्य युवकांना जात, धर्म, लिंग, भाषा किंवा सामाजिक पार्श्वभूमीच्या अडथळयांवर विजय मिळवून समान स्तरावर स्पर्धा करण्यास सक्षम करते.
- **स्वातंत्र्य** हे मूल्य विचार, अभिव्यक्ती, मतप्रदर्शन, शिक्षण आणि व्यवसाय निवडीचे अधिकार प्रदान करते. ही स्वातंत्र्ये नवोन्मेष, नेतृत्व आणि संशोधन-उद्योगाच्या संस्कृतीस चालना देतात.
- **बंधुता** हे मूल्य लोकशाही प्रक्रियेत युवकांच्या सक्रिय सहभागास प्रेरित करते. *"We the People"* ही संकल्पना तरुणांना राष्ट्रनिर्मितीत सहभागाची जबाबदारी ओळख करून देते.

२ मूलभूत अधिकार : युवा सक्षमीकरणाची कायदेशीर हमी

राज्यघटनेचा भाग III, म्हणजेच **मूलभूत अधिकार**, युवकांच्या व्यक्तित्व विकासासाठी संरक्षक आणि प्रेरक भूमिका बजावतो.

- **समतेचा अधिकार (कलम १४–१८)** : समान संधी, भेदभावविरहित सामाजिक व्यवस्था व आरक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी.
- **स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम १९)** : अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततापूर्ण संघटन, मुक्त संचार आणि व्यवसायाधिकार या स्वातंत्र्यांमुळे युवकांना उद्योजकता, नेतृत्व आणि नवोन्मेषासाठी आधार मिळतो.
- **जीवन व वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम २१)** : सुरक्षित, प्रतिष्ठित आणि मानवी जीवनाची हमी, डिजिटल हक्क आणि गोपनीयतेचे संरक्षण.
- **शोषणाविरुद्ध संरक्षण (कलम २३–२४)** : युवकांचे शारीरिक, आर्थिक आणि मानसिक शोषणापासून संरक्षण.
- **शिक्षणाचा अधिकार (कलम २१-A)** : गुणवत्तापूर्ण शिक्षण हे युवा सक्षमीकरणाचे सर्वात महत्त्वाचे साधन ठरते.

ही सर्व अधिकारांची रचना युवकांना प्रगतीसाठी सुरक्षित, न्याय्य आणि सशक्त वातावरण उपलब्ध करून देते.

३ राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वे (DPSP) : धोरणात्मक दिशा

राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वे ही सरकारला विकास धोरणे आखण्यासाठी दिशादर्शक म्हणून कार्य करतात आणि युवा विकासासाठी महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक अधिष्ठान निर्माण करतात.

- **सामाजिक-आर्थिक कल्याणाचे उद्दिष्ट** युवकांच्या सर्वांगीण विकासावर केंद्रित आहे.
- **शिक्षणाचा प्रसार** हे तत्त्व उच्च शिक्षण, कौशल्य विकास व संशोधन क्षेत्र मजबूत करण्यास सहाय्यक आहे.
- **आरोग्य सुधारणा** यामुळे युवा पिढी निरोगी व कार्यक्षम राहते.
- **वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा विकास** तंत्रज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेसाठी आवश्यक असलेल्या नवोन्मेष संस्कृतीला चालना देतो.

४ मूलभूत कर्तव्ये : जबाबदार युवा नागरिकत्व

राज्यघटनेतील **मूलभूत कर्तव्ये** युवकांना राष्ट्रनिष्ठा, सामाजिक जबाबदारी आणि लोकशाही मूल्यांची जाणीव करून देतात. संविधानाचे पालन, सार्वजनिक संपत्तीचे संरक्षण, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा स्वीकार, पर्यावरण संरक्षण, बंधुता आणि सामाजिक सौहार्द, ही

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

कर्तव्ये युवकांना सक्रिय आणि जबाबदार नागरिक बनवतात. विकसित भारत २०४७ या ध्येयाच्या दिशेने जाताना ही कर्तव्ये युवकांना राष्ट्रनिर्मितीचे ध्येय, मूल्याधिष्ठित वर्तन आणि लोकशाही प्रक्रियेत सहभागाची जाणीव देतात.

विकसित भारत २०४७ : दृष्टी आणि धोरणात्मक दिशा

भारत २०४७ हा देशाच्या स्वातंत्र्याच्या शताब्दी वर्षाचा राष्ट्रीय विकास आराखडा असून, मजबूत अर्थव्यवस्था, तंत्रज्ञानाधिष्ठित प्रगती, सामाजिक समावेशन आणि लोकशाहीची दृढता या चारही स्तंभांवर आधारित आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने होणाऱ्या प्रगतीने आज जग एका नव्या क्रांतीच्या उंबरठ्यावर आहे आणि भारतानेही या डिजिटल युगाचा फायदा घेत २०४७ च्या दृष्टीने स्वतःला तंत्रज्ञान-प्रधान अर्थव्यवस्थेच्या रूपात विकसित करण्याचा मार्ग स्वीकारला आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, ब्लॉकचेन, रोबोटिक्स, सायबर सुरक्षा, डेटा ॲनालिटिक्स आणि डिजिटल उद्योजकता यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये युवकांना नवीन संधी उपलब्ध होत आहेत. ही तंत्रज्ञानक्षेत्रे केवळ उद्योगांची कार्यप्रणाली बदलत नाहीत, तर युवकांना जागतिक स्तरावरील कौशल्यसंच विकसित करण्यासाठी मोठे व्यासपीठ उपलब्ध करून देतात.

तंत्रज्ञानासोबतच कौशल्याधारित श्रमबाजार विकसित भारताचे आणखी एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. भविष्यातील उद्योगांच्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी युवकांना पारंपरिक शिक्षणापेक्षा अधिक व्यापक, लवचिक आणि कौशल्याधारित प्रशिक्षणाची आवश्यकता भासते. कौशल्य भारत मिशनच्या माध्यमातून देशभरात युवांना उद्योजकता, तांत्रिक कौशल्ये, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि उद्योगमान्य प्रमाणपत्रे देण्याची प्रक्रिया सशक्त करण्यात आली आहे. NEP २०२० अंतर्गत व्यावसायिक आणि शैक्षणिक शिक्षणाचे एकत्रिकरण करून युवकांना “बहुआयामी” आणि “करिअर-रेडी” बनविण्याकडे भर दिला आहे.

युवकांच्या विकासाचा तिसरा महत्त्वाचा घटक म्हणजे **नवसंशोधन व स्टार्टअप इकोसिस्टम**. भारत आज जगातील तिसरा सर्वात मोठा स्टार्टअप नेटवर्क असलेला देश बनला असून, या यशाच्या केंद्रस्थानी लाखो युवा उद्योजक आहेत. संशोधन अनुकूल वातावरण, इन्क्युबेशन सेंटर, ॲक्सिलरेशन प्रोग्राम, MUDRA लोन, स्टार्टअप इंडिया फंड, तसेच सरकारी–खासगी भागीदारी योजना यांच्यामुळे युवकांमध्ये उद्योजकतेसाठी आवश्यक आत्मविश्वास आणि पायाभूत सुविधा उपलब्ध होत आहेत.

विकसित भारत २०४७ च्या दृष्टीकोनात युवकांचे **सामाजिक व राजकीय नेतृत्व** हे तितकेच केंद्रस्थानी आहे. भारताची लोकशाही तरुणांच्या सक्रिय सहभागामुळेच अधिक सशक्त होऊ शकते. स्थानिक स्वराज संस्थांपासून राज्य विधानसभांपर्यंत आणि संसदेतही तरुणांचे प्रतिनिधित्व वाढत आहे. डिजिटल लोकशाही, सोशल मीडिया ॲक्टिव्हिझम, जनमत निर्मिती, धोरण प्रक्रियेमधील सहभाग आणि सार्वजनिक उत्तरदायित्व या क्षेत्रांमध्ये युवक अधिक जागरूक होत आहेत. महिलांमधील तसेच उपेक्षित सामाजिक गटांतील तरुणांना शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक साहाय्य, आरक्षण धोरणे, स्वयंरोजगार योजना यांमुळे समाजाच्या मुख्य प्रवाहात प्रवेश मिळत आहे, ज्यामुळे विकसित भारताचे सामाजिक पायाभूत रचनाही अधिक समावेशक बनत आहे.

विकसित भारत २०४७ ही फक्त आर्थिक प्रगतीची संकल्पना नसून सामाजिक न्याय, तंत्रज्ञानाधिष्ठित विकास, नवोन्मेष, कौशल्य, उद्योजकता आणि लोकशाही बळकटीकरण यांचा समन्वित आराखडा आहे. या संपूर्ण प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू भारतीय युवक असून, त्यांची क्षमता, दृष्टी, कौशल्य आणि नेतृत्वावरच भारताच्या भविष्यातील प्रगतीचा वेग आणि दिशा अवलंबून आहे. म्हणूनच २०४७ ची तयारी करताना युवा सक्षमीकरण हा देशाचा सर्वात धोरणात्मक आणि दीर्घकालीन गुंतवणूक क्षेत्र मानला जातो.

युवा सक्षमीकरणाचे मुख्य परिमाण

युवा सक्षमीकरण ही एक बहुआयामी आणि दीर्घकालीन प्रक्रिया असून त्यात शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय असे चार मुख्य परिमाण समाविष्ट आहेत. या सर्व परिमाणांचा परस्परांशी जवळचा संबंध असून, एका क्षेत्रातील प्रगती इतर क्षेत्रांना सकारात्मकपणे बळकटी देते. त्यामुळे राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी युवकांना या चारही स्तरांवर सशक्त करणे अत्यावश्यक आहे.

शैक्षणिक सक्षमीकरण

भारताच्या युवा पिढीच्या ज्ञानाधारित विकासाचा पाया शैक्षणिक सक्षमीकरणामध्ये आहे. नवीन शिक्षण धोरण २०२० (NEP २०२०) अंतर्गत बहुआयामी, लवचिक आणि सर्वसमावेशक शिक्षण व्यवस्थेचा अवलंब करण्यात आला आहे. या धोरणामुळे विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकी अभ्यासावर मर्यादित न ठेवता, *critical thinking*, *problem solving*, *analytical reasoning*, *communication skills* आणि *creativity* यांचा विकास घडवून आणणारी शिक्षणसंस्कृती घडत आहे. ज्ञान आणि कौशल्य यांचे एकत्रीकरण करून युवकांना आधुनिक रोजगार बाजारपेठेसाठी अधिक सक्षम आणि अनुकूल बनवले जात आहे. अशा प्रकारे शिक्षण हे केवळ पदव्या देणारे माध्यम न राहता व्यक्तिमत्व विकास, नवसर्जनशीलता आणि सामाजिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण करणारे साधन ठरत आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

आर्थिक सक्षमीकरण

युवा सक्षमीकरणाचा सर्वात महत्त्वाचा पाया म्हणजे त्यांचे आर्थिक स्वावलंबन आणि आर्थिक स्थैर्य. रोजगार आणि उद्योजकतेच्या संधी वाढवण्यासाठी MSME क्षेत्र, स्टार्टअप इंडिया, मेक इन इंडिया, डिजिटल पेमेंट सिस्टीम आणि ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म्सने युवकांसाठी नवी उंची निर्माण केली आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्थेमुळे युवकांना पारंपरिक रोजगारांव्यतिरिक्त फ्रीलान्सिंग, डिजिटल कंटेंट क्रिएशन, ॲप-आधारित सेवा, ऑनलाइन शिक्षण, डिजिटल मार्केटिंग मोठ्या प्रमाणात संधी उपलब्ध होत आहेत. आर्थिक सक्षमीकरणामुळे युवकांना केवळ उत्पन्नाची हमीच मिळत नाही, तर ते उद्योजकता, नवोन्मेष आणि रोजगार निर्मिती यांचे प्रमुख वाहक बनतात.

सामाजिक सक्षमीकरण

सामाजिक सक्षमीकरण म्हणजे युवकांना न्याय्य, समावेशक आणि समानतेवर आधारित समाजव्यवस्थेत सक्रिय भूमिका घेता यावी अशी स्थिती निर्माण करणे. सामाजिक समानता, लैंगिक समता, सामाजिक न्याय, भेदभावमुक्त समाजव्यवस्था आणि विविधतेचा स्वीकार ही सामाजिक सक्षमीकरणाची मूलभूत तत्त्वे मानली जातात. संविधानिक मूल्यांच्या आधारे अपंग, आदिवासी, ग्रामीण आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील युवकांसाठी विशेष कार्यक्रम राबवले जात आहेत. शैक्षणिक सवलती, आरक्षण धोरणे, कौशल्य विकास योजना, आरोग्य संरक्षण, डिजिटल शिक्षण आणि सरकारी कल्याण योजना यांमुळे या घटकांतील युवक सामाजिक मुख्य प्रवाहात अधिक वेगाने सहभागी होत आहेत. सामाजिक सक्षमीकरणाचा मुख्य उद्देश म्हणजे प्रत्येक तरुणाला समान संधी उपलब्ध करून देणे आणि त्याच्या क्षमतांचा सर्वतोपरी विकास साधणे.

राजकीय सक्षमीकरण

भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेला सक्षम आणि उत्तरदायी करण्यासाठी युवकांचा राजकीय सहभाग अत्यंत आवश्यक आहे. युवा संसद, विद्यार्थी मंडळे, युवक प्रतिनिधित्वाच्या संस्था, चर्चा मंच आणि सामाजिक चळवळी या माध्यमांतून तरुणांना लोकशाही प्रक्रियेत भाग घेण्याची संधी मिळते. डिजिटल युगात सोशल मीडिया, ई-गव्हर्नन्स पोर्टल्स, डिजिटल मतदानाची चर्चा आणि ऑनलाइन अभियानांद्वारे युवक नागरिक सहभागाचे नवे मार्ग स्वीकारत आहेत. धोरणात्मक चर्चांमध्ये सहभागी होणे, जनमत तयार करणे, सामाजिक मुद्द्यांवर आवाज उठवणे आणि पारदर्शक प्रशासनाची मागणी करणे—ही सर्व तत्वे राजकीय सक्षमीकरणाची लक्षणे आहेत. युवकांचा सक्रिय राजकीय सहभाग केवळ लोकशाही बळकटीसाठीच नव्हे, तर सुशासन आणि उत्तरदायी नेतृत्व निर्माण करण्यासाठीही अत्यावश्यक ठरतो.

आव्हाने : विकसित भारत २०४७ साठी युवा सक्षमीकरणातील प्रमुख अडथळे

१. शिक्षणातील असमानता: भारतामध्ये शिक्षणव्यवस्थेतील स्तरीकरण अद्याप तीव्र आहे. गुणवत्ता आधारित शिक्षण शहरी भागात अधिक उपलब्ध असताना ग्रामीण व उपेक्षित वर्गातील विद्यार्थ्यांना तितकीच शैक्षणिक संधी मिळत नाही. खाजगी–सरकारी शाळांमधील पायाभूत सुविधांचा फरक, अध्यापन साधनांची कमतरता आणि शिक्षकांच्या प्रशिक्षणातील मर्यादा या असमानतेला अधिक दृढ करतात. परिणामी, संविधानातील समान संधीचे मूल्य तरुणांपर्यंत समान रीतीने पोहोचत नाही.

२. ग्रामीण–शहरी डिजिटल दरी: डिजिटल इंडिया, ई-लर्निंग, ऑनलाईन सेवांचा विस्तार या उपक्रमांनंतरही ग्रामीण भागातील इंटरनेटची गती, उपलब्धता आणि किफायतशीरता मर्यादित आहे. डिजिटल उपकरणांचा अभाव, तांत्रिक कौशल्यातील कमतरता आणि डिजिटल साक्षरतेची समस्या यामुळे ग्रामीण तरुण मागे राहतात. विकसित भारत २०४७ च्या दृष्टीने डिजिटल दरी ही मोठी समस्या ठरत आहे.

३. बेरोजगारी आणि अपूर्ण रोजगार: भारताच्या लोकसंख्येत मोठा वाटा असलेल्या तरुणांना स्थिर, गुणवत्तापूर्ण नोकऱ्यांची कमतरता भेडसावते. अनेक तरुण उच्चशिक्षित असूनही रोजगार मिळत नसल्याने निराशा निर्माण होते. शिवाय, उपलब्ध नोकऱ्यांमध्ये वेतन, सुरक्षा आणि कामकाजातील स्थिरता यांचा अभाव आहे. हे संविधानिक आर्थिक न्याय व समान संधी यांच्या संकल्पनेशी विसंगत आहे.

४. कौशल्य–उद्योगातील तफावत: उद्योगक्षेत्राचे गरजाधारित आधुनिक कौशल्य अपेक्षित आहे; पण शिक्षणसंस्थांमध्ये पुरेशा प्रमाणात उद्योगाभिमुख कौशल्य प्रशिक्षण दिले जात नाही. नव्या तंत्रज्ञानाची माहिती, प्रगत साधनांचे प्रशिक्षण, उद्योजकतेची कौशल्ये, आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स–डेटा अनालिटिक्ससारखी कौशल्ये अनेक तरुणांपर्यंत पोहोचत नाहीत. कौशल्य व रोजगाराच्या गरजांमधील ही दरी युवा सक्षमीकरणात मोठे आव्हान आहे.

५. राजकीय उदासीनता: संविधानाने नागरिकांना दिलेल्या लोकशाही सहभागाच्या अधिकारांचा पुरेपूर वापर अनेक तरुण करत नाहीत. मतदानापासून ते धोरणनिर्मितीपर्यंत सक्रिय सहभाग कमी असल्याने युवा शक्तीचा लोकशाही प्रक्रियेत संपूर्ण उपयोग होत नाही. सामाजिक समस्यांबाबत उदासीनता, माहितीचा अभाव आणि राजकीय व्यवस्थेविषयी अविश्वास ही प्रमुख कारणे आहेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

६. संविधानिक मूल्यांविषयी अपूरा अभ्यास: भारतीय संविधानातील मूल्याधिष्ठित संकल्पना समानता, स्वातंत्र्य, बंधुता, सामाजिक न्याय यांचा तरुणांमध्ये सखोल अभ्यास नसल्याचे दिसते. शालेय व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात संविधानिक मूल्यांचे पुरेसे अध्यापन होण्याचा अभाव, तसेच प्रत्यक्ष जीवनातील मूल्य-अनुभवांची कमतरता ही समस्या अधिक तीव्र करते. मूल्याधारित नागरिकत्वाचा पाया कमकुवत राहतो.

७. सामाजिक माध्यमांवरील भ्रमित करणारी माहिती: सोशल मीडियामुळे फेक न्यूज, दिशाभूल करणारी पोस्ट्स, दुष्प्रचार, आणि ट्रोल संस्कृतीने मोठ्या प्रमाणावर गोंधळ निर्माण केला आहे. तथ्य पडताळणीची सवय नसल्याने अनेक तरुण खोट्या माहितीतून प्रभावित होतात. लोकशाही मूल्ये, सामाजिक सौहार्द आणि विवेकाधिष्ठित निर्णयक्षमतेवर त्याचा नकारात्मक परिणाम होतो.

निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटना ही देशाच्या लोकशाही व्यवस्थेची केवळ कायदेशीर चौकट नसून, भारताच्या आधुनिक राष्ट्रनिर्मितीची मूल्याधिष्ठित अधिष्ठाने प्रदान करणारी मूलभूत मार्गदर्शक शक्ती आहे. न्याय, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि मानवी प्रतिष्ठा ही राज्यघटनेची मूलभूत मूल्ये आहेत आणि हाच मूल्याधिष्ठित पाया **विकसित भारत २०४७** या राष्ट्रीय संकल्पनेला नैतिक आणि तात्त्विक दिशा प्रदान करतो. भारत विकसित राष्ट्र बनण्यासाठी युवा पिढीचा सर्वांगीण विकास हा अत्यंत आवश्यक घटक आहे. तरुणांना समान संधी, दर्जेदार शिक्षण, रोजगाराभिमुख कौशल्ये, तांत्रिक प्रावीण्य, आर्थिक स्वावलंबन आणि लोकशाहीतील सक्रिय सहभाग मिळाला तरच भारताची भावी प्रवासगाथा सामर्थ्यशाली होईल. युवकांच्या विकासाला अडथळा ठरणाऱ्या शैक्षणिक असमानता, कौशल्यदरी, बेरोजगारी, डिजिटल दरी आणि संविधानिक मूल्यांविषयी उदासीनता ही आव्हाने दूर करणे अनिवार्य आहे.

राज्यघटनेचे मूल्याधिष्ठित पर्याय, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०, कौशल्य भारत, डिजिटल इंडिया, स्टार्टअप इंडिया, अटल इनोव्हेशन मिशन, मेक इन इंडिया अशा विविध राष्ट्रीय उपक्रमांमधून युवकांसाठी परिवर्तनकारी संधी निर्माण होत आहेत. या धोरणात्मक दिशा तरुणांसाठी नव्या रोजगारक्षमता, उद्योजकता, तांत्रिक नवसर्जन आणि नेतृत्व गुणांचा पाया घडवतात. पण युवा सक्षमीकरण हे केवळ आर्थिक किंवा तांत्रिक संकल्पना नाही; ते मानवी विकास, सामाजिक न्याय आणि संविधानिक मूल्यांचे **संवर्धन** करणारे राष्ट्रनिर्मितीचे कार्य आहे. ज्या समाजात युवा पिढी विचारस्वातंत्र्य, विवेक, वैज्ञानिक दृष्टी, जबाबदार नागरिकत्व आणि नैतिकतेच्या आधारावर पुढे जाते, ते राष्ट्र दीर्घकाळ टिकणाऱ्या विकासाकडे प्रवास करते. म्हणूनच, विकसित भारत २०४७ या उद्दिष्टाच्या दिशेने प्रगती करताना, युवा सक्षमीकरण हे धोरणात्मक दृष्टिकोन, मूल्याधिष्ठित शिक्षण, नवसर्जन, सामाजिक समता आणि डिजिटल क्षमता यांच्या सर्वसमावेशक चौकटीतूनच साध्य होऊ शकते. युवकांचा संविधानावरचा विश्वास, तत्त्वनिष्ठ लोकशाही सहभाग आणि नव्या ज्ञान–कौशल्यावर आधारित नेतृत्व भारताला 'विकसित राष्ट्र' बनवण्याची खरी आणि सर्वात सक्षम ऊर्जा आहे.

संदर्भग्रंथ

1. बंडगर चांगदेव. (२०२०). *राष्ट्रीय सेवा योजना आणि युवक विकास*. बदलापूर: आरहत प्रकाशन.
2. देशमुख, आर. (२०२०). *युवा सक्षमीकरण आणि राष्ट्रीय विकास: एक अध्ययन*. मुंबई: ऊर्जा पब्लिकेशन.
3. Government of India. (२०२२). *Youth in India Report*. New Delhi: Ministry of Youth Affairs & Sports.
4. Kulkarni, A. (२०१९). *Constitutional Values and Youth Empowerment in India*. New Delhi: Academic Publishers.
5. Joshi, S. (२०२३). *Vision India २०४७: Policy Framework for Youth-led Development*. New Delhi: Policy Research Institute.
6. शिंदे, डी. (२०२३). *भारतीय राज्यघटना आणि सामाजिक मूल्यव्यवस्था*. नागपूर: समता प्रकाशन.
7. United Nations. (२०२१). *Youth Empowerment and Sustainable Development Goals*. New York: United Nations Publications.
8. NITI Aayog. (२०२३). *India@२०४७: Strategy for Inclusive and Empowered Youth*. New Delhi: Government of India.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

खाजगीकरणाचे वास्तव आणि अपेक्षा

शितल दिनकर भालेकर
राजगृह, देशमुखनगर, बिलोली ता. बिलोली जि. नांदेड
Email: bhalekarshital67@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171127
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 131-135
Nov. 2025

Submitted: 20 Oct. 2025
Revised: 30 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

२१व्या शतकात ज्ञान, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या 'खाउजा' धोरणाचा उदय झाला. यापैकी खाजगीकरण हा अत्यंत प्रभावी घटक ठरला. सार्वजनिक क्षेत्रातील तोट्यातील, अकार्यक्षम किंवा आर्थिक भार बनलेल्या उद्योगांना खाजगी मालकांकडे देणे हीच खाजगीकरणाची प्रक्रिया होय. 1991 मध्ये भारतातील नव्या आर्थिक धोरणानंतर या प्रक्रियेला अधिक वेग मिळाला. सार्वजनिक क्षेत्रातील मालकी, व्यवस्थापन आणि नियंत्रण खाजगी क्षेत्रात हस्तांतरित करून सरकारने आर्थिक तणाव कमी करण्याचा प्रयत्न केला. या अभ्यासाचे उद्दिष्ट खाजगीकरण धोरणाचा अभ्यास करून त्याचे सरकार व जनतेवर झालेले परिणाम समजणे हे होते. संशोधनासाठी संदर्भग्रंथ, अहवाल, वृत्तपत्रे व संकेतस्थळांचा आधार घेऊन मिश्र संशोधन पद्धती अवलंबली गेली. खाजगीकरणाचे संपूर्ण निराष्ट्रीयकरण, संयुक्त मालकी, विसर्जन आणि व्यवस्थापन खरेदी अशा विविध पद्धतींनी अनेक क्षेत्रात अंमलबजावणी केली जात आहे. रस्ते, रेल्वे, विमानतळ, वीज पारेषण, कोळसा खाणी, दूरसंचार, वीज निर्मिती, पेट्रोलियम पाईपलाईन्स, नैसर्गिक वायू आणि गोदामे यांसारख्या महत्वाच्या सार्वजनिक मालमत्तांचे रोखीकरण करून सरकार दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात निधी उभा करते. खाजगीकरणामुळे कार्यक्षमता, स्पर्धा, व्यवस्थापन सुधारणा आणि सेवागुणवत्तेत वाढ झाली असली तरी त्याचवेळी रोजगारकपात, भांडवलदारांची मक्तेदारी, भ्रष्टाचार आणि अपेक्षित परिणाम न मिळणे असे नकारात्मक परिणामही दिसून आले. त्यामुळे खाजगीकरण ही प्रक्रिया देशाच्या अर्थकारणावर सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही प्रकारचे प्रभाव टाकणारी ठरते.

महत्वाचे शब्द: *खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण, रोखीकरण, सार्वजनिक क्षेत्र, संयुक्त मालकी आणि निराष्ट्रीयकरण.*

प्रस्तावना

सद्याचे युग हे २१ वे शतक असून या शतकात ज्ञानाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. ज्ञानामुळेच विश्वामध्ये ज्ञानिवंताला खूप मोठे मान - सन्मान प्राप्त झाले. मग तो कोणत्याही देशाचा असो की कोणत्याही जाती धर्माचा असो. त्याने केलेले संशोधने, लावलेले शोध आणि ज्ञानात टाकलेली भर यामुळे अखिल मानव जातीचे जीवन सुखमय आणि संपन्न झाले आहे. याला जोड मिळाली ती विज्ञान व तंत्रज्ञानाची हे नाकरता येत नाही. विज्ञान व तंत्रज्ञानामुळेच 'खाउजा' धोरण अस्तित्वात आले. खाउजा म्हणजे खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण होय. जगभरात या त्रीसुत्रीतील सर्वात जास्त प्रसार झाला तो खाजगीकरणाचा. खाजगीकरण म्हणजे विविध क्षेत्रातील सरकारी मालकीच्या कंपन्या खाजगी संस्थेच्या मालकीत पूर्णपणे किंवा तात्पुरते विलीन करणे होय. खाजगीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगी क्षेत्रात विलीनीकरण केले जाते. जेव्हा एखादे सरकार कोणतीही सार्वजनिक कंपनी चालवण्यास किंवा त्या कंपनीवर असलेले कर्ज फेडण्यास समर्थ नसते किंवा एखाद्या विशिष्ट कंपनीमधून नफा मिळविण्यास अयशस्वी ठरते, तेव्हा ते क्षेत्र सरकार खाजगी मालकांना विकते. त्याचा मोबदला सरकारला मिळतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Address for correspondence:
शितल दिनकर भालेकर, राजगृह, देशमुखनगर, बिलोली ता. बिलोली जि. नांदेड

How to cite this article:
भालेकर, . शितल . दिनकर . (2025). खाजगीकरणाचे वास्तव आणि अपेक्षा. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 131–135. https://doi.org/10.5281/zenodo.18137138

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18137138

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

जेव्हा खाजगीकरण होते तेव्हा सर्व सत्ता किंवा अंशतः सत्ता सरकार ऐवजी संबंधित मालकाच्या हातात जाते. खाजगीकरणामुळे अनेक राज्यांच्या सरकारला कर्जाची मदत होते. म्हणून अनेक विकसनशील राष्ट्रांनी खाजगीकरण धोरणाचा अवलंब केला. प्रथमतः जगातील अनेक प्रगत देशांनी ही संकल्पना आणली. त्यानंतर विकसनशील देशांनी या संकल्पनेचा स्वीकार केला. भारतात स्वातंत्र्यानंतर खाजगीकरण धोरण स्वीकारण्यात आले. 1991 ते 1992 या काळात खाजगीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत रचनात्मक बदल घडून आणण्यासाठी 1991 मध्ये भारत सरकारने आर्थिक धोरण जाहीर केले. त्या धोरणातील एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना म्हणजे खाजगीकरण होय. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर देशाचा जलद आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी व सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्राला महत्त्व देण्यात आले. कारण 1947 ते 1990 पर्यंत या सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगिरी म्हणावी तेवढी समाधानकारक नव्हती. म्हणून सरकारला आवश्यक उपाययोजना करणे महत्त्वाचे वाटले. या उपायोजनेलाच गोंडस नाव देण्यात आले ते म्हणजे 'खाजगीकरण' होय. थोडक्यात सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाकरिता राखून ठेवलेले क्षेत्र खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांना खुले करण्याच्या प्रक्रियेला 'खाजगीकरण' असे म्हणतात. तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची मालकी त्यांचे व्यवस्थापन व नियंत्रण खाजगी क्षेत्रातील उद्योजकांना हस्तांतरित करण्याची प्रक्रिया याचाही समावेश खाजगीकरण या संकल्पनेत होतो.

उद्दिष्टे

१) सरकारच्या खाजगीकरण धोरणाचा अभ्यास करणे.

२) खाजगीकरण धोरणाचा सरकार आणि जनतेवर झालेले परिणाम जाणून घेणे.

गृहीतके

१) खाजगीकरण धोरणामुळे सरकारची आर्थिक चणचन कमी झाली.

२) खाजगीकरणामुळे सरकारी नौकऱ्यांचे प्रमाण कमी होईन बेकारीचे प्रमाण वाढले.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी मिश्र पद्धतीचा वापर करण्यात आला. यामध्ये मुख्यत्वे संदर्भग्रंथ पद्धती, सर्वेक्षण पद्धती व विश्लेषण पद्धती वापरण्यात आली.

तथ्य संकलन

संशोधनात तथ्य संकलनास फार मोठे महत्व आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रकाशित व अप्रकाशित अशा दुय्यम साहित्याचा आधार घेण्यात आला. शासनाचे विविध अहवाल, विविध वर्तमानपत्रे व विविध संकेतस्थळाचा आधार घेऊन तथ्य संकलन करण्यात आले.

खाजगीकरण धोरण

व्याख्या

१)पीटर ड्रकर

"खाजगीकरण म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्राच्या उद्योगातील शासकीय भांडवल काढून घेण्याची प्रक्रिया होय."

२)डी. आर. पेंडसे

"खाजगीकरण म्हणजे राष्ट्रीय आर्थिक व्यवहारातील सरकारचा सहभाग कमी करणे होय."

३)डेव्हिड हेरॉल्ट

"खाजगीकरण म्हणजे साधनसामग्रीच्या उपयोगासाठी बाजार विरहित पद्धती ऐवजी बाजारधिष्ठित पद्धतीचा स्वीकार करण्याची प्रक्रिया होय."

खाजगीकरणाच्या पद्धती

मालकी हक्क व खाजगीकरणात सार्वजनिक उद्योगांची मालकी पूर्णता किंवा अंशतः खाजगी उद्योगाकडे हस्तांतरित केली जाते. याचे चार प्रकार खालील प्रमाणे -

अ) संपूर्ण निराष्ट्रीयकरण

यामध्ये सार्वजनिक किंवा सरकारी मालकीच्या उद्योगांची पूर्णपणे खाजगी मालकीत हस्तांतरण होते.

ब) संयुक्त मालकी

यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगात खाजगी क्षेत्राचा अंशतः सहभाग असतो. यामध्ये सरकारचा व खाजगी मालकाचा वाटा किती असावे हे सरकारी धोरणावर अवलंबून असते. मुख्यत्वे सरकारचा वाट 51% तर खाजगी मालकाचा वाटा 49% इतके असते. या पद्धतीमुळे कार्यक्षमता वाढविणे शक्य होते.

क) विसर्जन

सार्वजनिक क्षेत्राची मालमत्ता खाजगी मालकाला किंवा संस्थेला विकणे होय. याचा वापर कोणत्या उद्देशासाठी करावा याचा निर्णय स्वतः खाजगी मालक घेत असतो.

ड) संपूर्ण व्यवस्थापन खरेदी

या पद्धतीमध्ये सार्वजनिक संस्थेतील त्याच संस्थेत कार्यरत असलेल्या कर्मचाऱ्यांना किंवा कामगारांना विकल्या जाते. त्यामुळे व्यवस्थापन व्यवस्थित होऊन कार्यक्षमता वाढते. या पद्धतीमुळे कामगारांना दुहेरी फायदा होतो.

खाजगीकरण क्षेत्र

१) रस्ते - भारतीय राष्ट्रीय महामार्ग प्राधीकरणाच्या अंतर्गत सद्यस्थितीत रस्त्यांची मालमत्ता १,३२,४९९ किमी असून वित्तीय वर्ष २०२२ ते २०२५ या कालावधीत एकूण २६,७०० किलोमीटर रस्त्यांचे १.६ लाख कोटी रुपयांच्या मोबदल्यात खाजगीकरण केले जाणार आहे. हे प्रमाण एकूण राष्ट्रीय महामार्गांच्या २२ टक्के असणार आहे.

२) रेल्वे – भारतीय रेल्वेकडे ७३२५ स्थानके, ६७९५६ किलोमीटर मार्गांवरील १२६३६६ किलोमीटर लांबीचे रूळ, १३१६९ प्रवासी गाड्या, १२४६ मालाचे शेड, ५ डोंगरी रेल्वे, अनेक रेल्वे स्टेडियम्स, रेल्वे वसाहती, पूर्व आणि पश्चिम रेल्वेचे माल वाहतुकीसाठीचे २८४३ किलोमीटर लांबीचे मार्ग इतकी मालमत्ता उपलब्ध आहे. त्यातील रोखीकरणासाठी ४०० रेल्वे स्थानके, ९० प्रवासी गाड्या, १४०० किलोमीटरचा १ मार्ग, ७४१ किलोमीटरची कोकण रेल्वे, १५ रेल्वे स्टेडियम्स, त्यापैकी निवडलेल्या रेल्वे वसाहती, २६५ मालाच्या शेड, ४ डोंगरी रेल्वे निवडण्यात आले. या सर्वांची बोली १,५२,४९६ कोटी रुपये लावण्यात आली.

३) विमानतळ – भारतीय विमानतळ प्राधीकरणाच्या मालकीच्या १३७ प्रमुख विमानतळांपैकी चैन्नई, वाराणसी, नागपूर, भुवनेश्वर, उदयपूर, देहराडून, इंदौर, राँची, कोईमत्तूर, जोधपूर, वडोदरा, पटना, विजयवाडा आणि तिरुपती इत्यादी २५ विमानतळ रोखीकरणासाठी निवडण्यात आली आहेत. यामधून सरकारला २०७८२ कोटी रुपये मिळतील.

४) वीज पारेषण – वित्तवर्ष २०२५ पर्यंत वीज पारेषण मालमत्तेच्या रोखीकरणातून ४५२०० कोटी रुपये उभे करण्याचे उद्दिष्ट सरकारचे आहे. पॉवर ग्रीड कॉर्पोरेशन ऑफ इंडियाच्या १७१९५० किलोमीटर लांबीचे वीज वहनाचे जाळे, २६२ उपकेंद्रे, ४४४७३८ मेगावॅट पारेषण क्षमता यांच्यापैकी एकूण २८६०८ सर्कीट किमी लांबीच्या पारेषण मालमत्तेचे रोखीकरण केले जाणार आहे.

५) कोळसा खाणीची मालमत्ता – सरकारने यामध्ये २८७४७ कोटी रुपयांची १६० कोळसा खाणींची मालमत्ता रोखीकरणासाठी निवडण्यात आली आहे.

६) दूरसंचार विभागातील ३५१०० कोटी रुपयांची दूरसंचार मालमत्ता रोखीकरणासाठी निवडण्यात आली असून यामध्ये बीएसएनएल आणि एमटीएनएलच्या मालकीच्या एकूण ६९०४७ दूरसंचार टॉवर्स पैकी १४१९७ म्हणजेच २१ टक्के टॉवर्स, भारतनेटच्या ५२५७०६ किलोमीटर ऑप्टिकल फायबर्स पैकी २.८६ लाख किलोमीटर फायबर्स यांचा समावेश केला आहे.

७) वीज निर्मिती क्षेत्रात जल आणि पुनर्निर्मितीक्षम अक्षय उर्जेवर आधारित ३९,८३२ कोटी रुपये किंमतीची ६ गॅमावेट वीज निर्मिती क्षमता रोखीकरणासाठी निवडण्यात आली आहे.

८) पेट्रोलियम आणि तत्सम उत्पादनांच्या पाईपलाईन्स – इंडियन ऑईल कॉर्पोरेशन लिमिटेड (आयओसीएल), हिंदुस्तान पेट्रोलियम कॉर्पोरेशन लिमिटेड (एचपीसीएल) आणि गॅस अथॉरिटी ऑफ इंडिया (जीएआयएल-गेल) च्या वापरण्यायोग्य उत्पादने आणि एलपीजीच्या एकूण १७,४३२ किलोमीटर पाईपलाईन्स पैकी २२५०३ कोटी रुपये किंमतीच्या ३९३० किलोमीटर पाईपलाईन्स रोखीकरणासाठी निश्चित करण्यात आल्या आहेत.

९) नैसर्गिक वायू – भारतातील नैसर्गिक वायूच्या पाईपलाईन्सचे कार्यरत जाळे सुमारे १६९०० किलोमीटर लांबीच्या आहेत आणि त्यांची क्षमता ४०० एमएमएससीएमडी इतकी आहे. त्याशिवाय १८,३६३ किलोमीटर लांबीच्या नैसर्गिक वायूच्या पाईपलाईन्सचे जाळे मंजुरी आणि निर्मितीच्या स्तरावर आहे. म्हणजेच नॅचरल गॅस ग्रीड ऑफ इंडियाचा विस्तार येत्या ३ ते ५ वर्षांमध्ये ३५,२६३ किलोमीटरपर्यंत होणार आहे, एनएमपीने यामधील ८,१५४ किलोमीटर लांबीच्या नैसर्गिक वायू पाईपलाईन्सचे रोखीकरण करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

१०) जलवाहतूक मालमत्ता – सद्यस्थितीत देशाच्या ७५०० लांबीच्या समुद्र किनाऱ्यांवर १२ प्रमुख आणि २०० अन्य बंदरे आहेत. आपल्याकडे १५३५ एमएमटीपीए हाताळणी क्षमतेचे प्रचंड मोठे जलवाहतूकीसाठी उपयुक्त जलमार्ग आहेत. सरकारने त्यातले ९ प्रमुख बंदरांरातील १२८२८ कोटी रुपये किंमतीचे ३१ प्रकल्प रोखीकरणासाठी निवडले आहेत.

११) गोदाम मालमत्ता – फूड कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया आणि सेंट्रल वेअरहाऊसिंग कॉर्पोरेशन यांची एकूण २१० लाख टनांची साठवणूक क्षमता असणारे गोदाम आहेत. त्यातील २८९०० कोटी किंमतीची ३९ टक्के क्षमतेची गोदामे रोखीकरणासाठी निश्चित करण्यात आली आहेत.

१२) दत्तक शाळा योजना – महाराष्ट्र राज्यात दत्तक शाळा योजना नावाखाली जिल्हा परिषदेच्या ६२ हजार शाळा खाजगी मालकाच्या हातात देणारा शासन निर्णय ६ सप्टेंबर २०२३ रोजी निर्गमित झाला आहे. यामध्ये शाळेच्या नामफलकाचे दर पुढीलप्रमाणे दिलेले आहेत. अ व ब वर्ग महपालिका क्षेत्रातील शाळेसाठी दोन कोटी रुपये, क वर्ग महापालिका क्षेत्रातील शाळेसाठी एक कोटी रुपये आणि नगरपालिका व जिल्हा परिषद क्षेत्रासाठी पन्नास लाख रुपये दर ठरवण्यात आले आहे. सदरील दर पाच वर्षासाठी असून दहा वर्षासाठी दुप्पट रक्कम ठरवण्यात आले.

सरकारचा खाजगीकरणाच्या दरवर्षी केल्या जाणाऱ्या रोखीकरणाचे लक्ष्य पुढीलप्रमाणे

वर्ष	रोखीकरण केल्या जाणाऱ्या मालमत्तेचे किंमत (कोटी रुपये)
२०२१ – २२	८८,१९०
२०२२ – २३	१,६२,४२२
२०२३ – २४	१,७९,५४४
२०२४ – २५	१,६७,३४५

खाजगीकरणाचे फायदे

१) खाजगीकरणात उत्पादकता आणि कार्यक्षमता यामध्ये सुधारणा होऊन वाढ होते.
२) खाजगी व्यवस्थापनात सुधारणा करता येते.
३) खाजागीकारणामुळे स्पर्धा शक्तीमध्ये वाढ होते.
४) सार्वजनिक उद्योग नफ्यात आणण्यासाठी योग्य निर्णय घेतल्या जातात.
५) खाजागीकारणामुळे अतिरिक्त कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी करता येते.
६) खाजगीकरणात जबाबदारीचे निर्धारण करणे सोपे होते.
७) खाजगी मालकीत राजकीय हस्तक्षेपाला वाव राहत नाही.
८) खाजगीकरणात अल्पकालीन व दीर्घकालीन नियोजन काटेकोर करता येते.
९) समस्येवर उपाययोजनांची त्वरित अंमलबजावणी होते.
१०) खाजगीकरणात उपभोक्त्यांना चांगली सेवा मिळते.

खाजगीकरणाचे परिणाम

खाजगीकरणामुळे देशाच्या पर्यायाने राज्यांच्या अर्थकारणावर सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम दिसून आले.

१) खाजगी क्षेत्रामध्ये अमर्याद वाढ होते.
२) निधींचा गैरवापर होऊ शकतो.
३) भांडवलदाराची मक्तेदारी वाढते.
४) अपेक्षेप्रमाणे परिणाम होत नाही.
५) बेकारीच्या प्रमाणात वाढ होते.
६) खूप मोठे भ्रष्टाचाराचे आरोप झालेले आहेत.
७) दिलेल्या आश्वासनांची पूर्तता होत नाही.

निष्कर्ष

1. खाजगीकरणातून सरकारची आर्थिक चणचण दूर होते, पण भांडवलदार वर्गाची ताकद वाढू शकते. परिणामी देशाच्या व जनतेच्या हिताचे महत्वाचे प्रश्न सोडवायला सरकारला मर्यादा येवू शकतात.
2. खाजगीकरणामुळे देशात बेरोजगारी वाढलेली असून पुन्हा अविकसित भागातील बेरोजगारी वाढू शकते कारण खाजगी उद्योगपती आपले उद्योग विकसीत शहरांच्या आजूबाजूलाच उभारतात.
3. खाजगीकरणाच्या अभ्यासाअंती संरक्षण, आरोग्य व शिक्षण इत्यादी क्षेत्र १०० टक्के सरकार च्या मालकीची असावीत. इतर क्षेत्र ५१ टक्के सरकारी मालकी, ४१ टक्के खाजगी मालकीची असावी.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

संदर्भग्रंथ

1. डॉ. सुनील सोपान गवरे : प्रथम वर्ष सत्र-2 पायाभूत अभ्यासक्रम-2, फेब्रुवारी २०२१, संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई.
2. प्रा. शितल आहिरे : शिक्षणाचे खाजगीकरण, International education E-Journal, Jan-Feb-March2012
3. नितेश चौधरी : शुभा शमीम यांचे फेसबुक पेज, https://www.facebook.com/citumaha/posts/1995765737266295/
4. प्रा. शरद जावडेकर : https://maharashtratimes.com/editorial/article/privatization-and-companyization-of-education-system/articleshow/69844231.cms
5. www.majhapaper.com/2019/09/17/the-first-private-train-to-run-in-the-country-from-october-4/
6. marathi.freepressjournal.in/nation/budget-2023-airports-will-be-privatized-adani-group-will-take-over
7. maharashtra24.com/?p=11161

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतीय राज्य घटना व समान रोजगार संधी: एक ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. केशव कचरू कदम

म. वि. प्र. संचलित, के. टी. एच. एम. उच्च महाविद्यालय, गंगापूर रोड नाशिक ता जि नाशिक

Email: kadamhistory@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171128

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 11 (II)

Pp. 136-140

Nov. 2025

Submitted: 20 Oct. 2025

Revised: 30 Oct. 2025

Accepted: 10 Nov. 2025

Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतीय राज्यघटना ही सामाजिक, आर्थिक व राजकीय लोकशाहीचे संतुलित प्रतिक मानली जाते. भारतीय समाजातील ऐतिहासिक विषमता, जातीय व लिंगभेद, आर्थिक दरी आणि सामाजिक स्तरीकरण यांचा विचार करून संविधान निर्मात्यांनी समता आणि समान संधी ही मुल्ये केंद्रस्थानी ठेवली. रोजगार हा व्यक्तीच्या आत्मनिर्भरता, सामाजिक प्रतिष्ठा व आर्थिक प्रगतीशी निगडित असल्याने रोजगारातील समान संधी हा लोकशाहीचा मुख्य आधारस्तंभ ठरतो. कलम १६ मधील तरतुदींमुळे कोणत्याही धर्म, जात, लिंग किंवा वंशाच्या आधारावर भेदभावास मनाई करण्यात आली असून मागासवर्ग, अनुसूचित जाती-जमाती व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटांसाठी आरक्षणाद्वारे वास्तविक समता साधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. मनरेगा आणि श्रमेव जयते यांसारख्या योजनांद्वारे भारत सरकारने ग्रामीण जनतेला रोजगार उपलब्ध करून देत आर्थिक सबलीकरणाचा मार्ग मोकळा केला आहे. महात्मा गांधी व पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांच्या विचारांमधून प्रेरित या योजनांनी सामाजिक न्याय, आर्थिक समावेशन आणि समान संधी यांना अधिक बळ मिळाले. अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की समान रोजगार संधी ही केवळ कायदेशीर तरतूद नसून सामाजिक न्यायाची जिवंत प्रक्रिया आहे; जी प्रभावीपणे राबविण्यासाठी सरकार, समाज आणि नागरिकांचा सक्रिय सहभाग अत्यावश्यक आहे.

सूचक शब्द: *भारतीय राज्यघटना, कलम १६, समान रोजगार संधी, सामाजिक न्याय, मनरेगा, श्रमेव जयते योजना, आरक्षण, आर्थिक सबलीकरण, ग्रामीण रोजगार, महात्मा गांधी, पंडित दीनदयाल उपाध्याय.*

प्रस्तावना

भारतातील राज्य घटना ही जगातील सर्वात व्यापक आणि प्रगत दस्तऐवजांपैकी एक मानली जाते. भारतीय समाजाची सामाजिक रचना, त्यातील दीर्घकालीन विषमता, जातीय स्तरीकरण, लिंगभेद आणि आर्थिक अंतर यांचा विचार करून संविधान रचनाकारांनी समता आणि समान संधी या मूल्यांना केंद्रस्थानी ठेवले आहे. विशेषता रोजगारातील समान संधी हा भाग भारतीय लोकशाहीच्या सामाजिक आर्थिक पायाभरणीचा मुख्य घटक मानला जातो. रोजगार हा व्यक्तीचा जीवनमान आणि सामाजिक प्रतिष्ठा आणि आर्थिक स्वातंत्र्य यासंबंधी जोडलेला असल्याने रोजगारात समाज संधी देणे हे संविधानाचे अपरिहार्य उद्दिष्ट ठरते. भारताच्या इतिहासात रोजगाराच्या संधी वंश, लिंग, धर्म ,सामाजिक स्तर इत्यादीवर आधारित होत्या. त्यामुळे राज्यघटना तयार करताना रोजगारातील समान संधी यासाठी स्पष्ट तरतुदी करण्यात आल्या. कलम १६ हा त्यातील सर्वात मोठा आधारस्तंभ आहे. भारतातील नागरिकांना रोजगाराच्या समान संधी प्राप्त व्हाव्या यासाठी भारत सरकारने मनरेगा अर्थात महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना, दीनदयाल उपाध्याय श्रमेव जयते योजना राबवलेल्या आहे. या योजनातून अनेक गरजू व्यक्तींना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊन त्यांचा आर्थिक सामाजिक दर्जा उंचावलेला आहे असे दिसून येते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:

केशव कचरू कदम, म. वि. प्र. संचलित, के. टी. एच. एम. उच्च महाविद्यालय, गंगापूर रोड नाशिक ता जि नाशिक.

How to cite this article:

कदम, . केशव . कचरू . (2025). भारतीय राज्य घटना व समान रोजगार संधी: एक ऐतिहासिक अभ्यास. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 136–140. https://doi.org/10.5281/zenodo.18137169

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.18137169

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) भारत सरकारने भारतीय राज्यघटनेच्या तत्त्वांना अनुसरून केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.

२) समान रोजगारासाठी कोणत्या योजनांची अंमलबजावणी केली याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन शोध निबंध दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून यामध्ये विविध ग्रंथ व बिब्लोग्रफी चा आधार घेतलेला आहे.
संशोधनाची गृहितके :- १) भारतात समान रोजगाराच्या संधी हळूहळू विकसित झाल्या.

२) भारतीय समाज सुधारक , नेतृत्व, विचारवंत यांनी समान रोजगारासाठी प्रयत्न केलेले आहेत.

१) भारताची राज्यघटना: सन १९४७ मध्ये घटना समितीने डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली घटना तयार करण्याकरिता एक मसुदा समिती नेमली. त्या समितीने देशातील राजकीय सामाजिक व आर्थिक स्थिती लक्षात घेऊन व जगातील प्रमुख देशांच्या घटनांचा अभ्यास करून घटनेचा मसुदा तयार केला. तो फेब्रुवारी १९४८ मध्ये प्रसिद्ध झाला. घटना समितीत त्यावर बरीच साधक बाधक चर्चा झाल्यानंतर 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी घटना समितीचे अध्यक्ष डॉक्टर राजेंद्र प्रसाद यांनी त्या घटनेवर स्वाक्षरी केली. आणि घटना संमत झाल्याचे जाहीर केले.
26 जानेवारी 1950 रोजी ती घटना लागू करण्यात आली.

१) व्याख्या:

"राज्यघटना म्हणजे मूलभूत नियमांचा संग्रह होय',की ज्याद्वारे सार्वभौम सत्तेची वाटणी केली जाते .तसेच ही सार्वभौम सत्ता कोणी आणि कशी वापरावी ह्यासंबंधी सर्वसामान्य तत्वे निश्चित केली जातात. किंवा ज्या नियमांच्याद्वारे सार्वभौम सत्तेची कार्यात्मक विभागणी आणि अंमलबजावणी होते. त्या नियमांना राज्यघटना असे म्हणतात.१

२. मुख्य तरतुदी:

अ) उद्देश पत्रिका ब) मूलभूत हक्क क) मूलभूत कर्तव्य ड) नागरिकत्व इ) मार्गदर्शक तत्वे ई) न्यायव्यवस्था उ) लोकसेवा आयोग

ऊ) निवडणूक मंडळ ए) भारतीय संघराज्य ऐ) संसदीय शासन पद्धती.

३. मूलभूत हक्क:

१) समतेचा अधिकार- (कलम १४ ते १८)

२) स्वातंत्र्याचा अधिकार- (कलम १९ ते २२)

३) शोषणाविरुद्धचा अधिकार: (कलम २३ ते २४)

४) धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार: (कलम २५ ते २८)

५) संस्कृती व शिक्षणाचा अधिकार: (कलम २९ ते ३०)

६) संपत्तीचा अधिकार: (कलम ३१) हा अधिकार ४४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार सन १९७८ साली रद्द केला.

७) घटनात्मक उपायांचा अधिकार (कलम ३२)

भारतीय राज्यघटनेने मूलभूत हक्क दिलेले आहे. त्याचप्रमाणे व्यक्तीला मूलभूत कर्तव्यांची जाणीव सुद्धा करून दिलेली आहे. शोध निबंधाच्या अनुषंगाने मूलभूत कर्तव्यातील कलम १६ नुसार रोजगारांच्या संधीची तरतूद केलेली आहे.२

२) कलम १६ आणि तरतुदी:

१) कलम १६(१) सर्व नागरिकांना रोजगाराच्या समान संधी कोणत्याही नागरिकाला सरकारी नोकरी
करण्यासाठी समान संधी आणि पात्रतेनुसार नोकरी मिळण्यास समान हक्क आहे.

२) कलम १६ (२): धर्म, जात, लिंग, वंश, भाषा, जन्मस्थान त्यांच्या आधारे भेदभावस मनाई हा रोजगार संबंधीचा मूलभूत गाभा आहे.

३) कलम १६ (४): राज्याला मागासवर्गीयांना आरक्षण देण्याचा अधिकार ही तरतूद भारतीय समानतेला सामाजिक न्यायाची स्वरूप देते. समान संधी देण्यासाठी समता वर्धक उपायांची तरतूद केलेली आहे.

४) कलम १६ (४अ)

नोकर्यांमध्ये पदोन्नती साठी आरक्षण. यामध्ये १९९५ च्या घटनादुरुस्तीमुळे एससी आणि एसटी प्रवर्गाला नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणाद्वारे पदोन्नती देण्याची तरतूद केलेली आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

२५) कलम १६(६)

आर्थिक दुर्बल घटकांसाठी आरक्षण २०१९ मध्ये येईल १०३ वी घटना दुरुस्ती द्वारे आर्थिक दुर्बल घटकांसाठी आरक्षण देण्याची तरतूद केली आहे.

यावरून असे दिसून येते की भारतीय राज्यघटना रोजगाराच्या संधी देताना नागरिकांना सामाजिक न्याय देताना भारतीय राज्यघटनेचे तत्व औपचारिक न राहता प्रत्यक्ष कृतीत उरलेले आहे.

३) समान रोजगाराच्या संधीसाठी भारतीय नेतृत्वाचे प्रयत्न:

१) महात्मा गांधी: भारतीय सामान्य नागरिकांचा सामाजिक आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी तसेच भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी महात्मा गांधींचे योगदानास अनन्य असाधारण असे महत्त्व आहे महात्मा गांधींचा जन्म 2 ऑक्टोबर इसवी सन १८८९ झाली झाला. ब्रिटिश राजवटी पासून भारताच्या स्वातंत्र्याच्या यशस्वी मोहिमेचे नेतृत्व करण्यासाठी महात्मा गांधींनी अहिंसक आंदोलनाचा वापर केला. महात्मा गांधींनी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. प्रत्येकाला रोजगार मिळावा यासाठी चरख्याच्या माध्यमातून सुत कताई, खादी ग्रामोद्योग यासारख्या प्रयोगांना चालना देऊन भारताचा आर्थिक विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला भारतीय स्वातंत्र्यलढा व भारतीय सामाजिक जीवनात महात्मा गांधींना अतिशय महत्त्व प्राप्त झालेले आहे महात्मा गांधींचा मृत्यू 30 जानेवारी १९४८ ला झाला३. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या स्मरणार्थ अनेक योजना भारत सरकारने अंमलात

आणल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गॅरंटी अधिनियम अर्थात मनरेगा उपक्रम भारत सरकारने इसवी सन २००५ मध्ये चालू केला.

२) पंडित दीनदयाल उपाध्याय: पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांचा जन्म २५ सप्टेंबर १९१६ रोजी मथुरा जिल्ह्यातील नागला चंद्रभान गावात झाला. लहानपणीच त्यांचे दोन्ही पालक गमावले. त्यांचे संगोपन आणि शिक्षण त्यांच्या आजोबांच्या घरी झाली १९३७ मध्ये ते राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात सामील झाले राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या माध्यमातून त्यांनी राजकारणात प्रवेश केला. इसवी सन १९३१ पासून ते 67 पर्यंत भारतीय जनसंघाचे सरचिटणीस म्हणून त्यांनी काम पाहिले दीनदयाचे एक सर्जनशील लेखक आणि प्रसिद्ध संपादक होते. पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांचा संदेश भारतीय संस्कृतीच्या पायावर एक मजबूत आणि समृद्ध भारतीय राष्ट्र निर्माण करण्याचा होता .जो सरांना स्वातंत्र्य समता आणि न्याय सर्वांचे जास्तीत जास्त कल्याण आणि जीवनाचा आधार म्हणून संघर्ष नव्हे तर समन्वय याची हमी देतो. भारत सरकारने त्यांच्या विचारांच्या स्मरणार्थ श्रमेव जयते ह ही योजना राबविली.

४) मनरेगा:

मनरेगा अर्थात महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गॅरंटी अधिनियम हा अधिनियम 5 सप्टेंबर 2005 रोजी अधिनियमित करण्यात आला आणि तो दोन फेब्रुवारी 2006 ला लागू झाला 31 डिसेंबर २००९ ला संशोधित अधिनियमानुसार याचे नवे नाव महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गॅरंटी अधिनियम करण्यात आले साधारणपणे याला महात्मा गांधी मनरेगा म्हणण्यात येते

रोजगार मागण्याचे अधिकार:

हा अधिकार मिळवण्याकरता प्रत्येक ग्रामस्थाला एक जॉब कार्ड प्राप्त करावे लागते.जॉब कार्ड काय आहे जॉब कार्ड एक मूलभूत कायदेशीर दस्तावेज आहे जे प्रत्येक पंजीकृत ग्रामस्थांची रोजगाराची मागणी निश्चित करते. जॉब कार्ड कसे मिळवले जाते. जॉब कार्ड मिळविण्यासाठी आवेदकाला तोंडी अथवा लिखित रूपात ग्रामपंचायतीला अर्ज करावा लागतो कुटुंबाकरिता एक जॉब कार्ड दिले जाते त्यात कुटुंबातील प्रत्येक पंजीकृत सदस्याचे नाव व छायाचित्र असते याद्वारे प्रत्येक ग्रामीण परिवारातील वयस्कर सदस्य जे अंकुशल शारीरिक श्रम करू इच्छितात त्यांना एका आर्थिक वर्षात किमान शंभर दिवसांचा गॅरंटीयुक्त रोजगार उपलब्ध करून द्यावा लागतो.

पंजीकरणाची पूर्ण प्रक्रिया निशुल्क आहे. पंजीकरण केलेल्या ग्रामीण परिवाराला जॉब कार्ड व फोटो करिता कोणतीही रक्कम द्यावी लागत नाही. अर्ज केल्यावर पंधरा दिवसाच्या आत जॉब कार्ड जारी केले जाते .जॉब कार्ड न मिळाल्यास ब्लॉक स्तरावरील कार्यक्रम अधिकारी किंवा जिल्हा कार्यक्रम संयोजकाकडे लिखित तक्रार केली जाऊ शकते. जॉब कार्डची मुदत पाच वर्षे आहे. मनरेगा अंतर्गत रोजगार

मिळवण्यासाठी तीन आवश्यक गोष्टी:

ग्रामपंचायत मधून पंजीकरण व विशिष्ट पंजीकरण क्रमांक आणि छायाचित्र असलेले एक जॉब कार्ड मिळविणे.

रोजगार मिळवण्यासाठी ग्रामपंचायतीकडे जॉब कार्ड क्रमांकासह अर्ज करणे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

ग्रामपंचायत कडून तारखेसह अर्जाची पावती घेणे.

कार्डधारकाचे कर्तव्य

जॉब कार्ड कामगारा जवळ असले पाहिजे त्याची माहिती दुसऱ्याला असता कामा नये

जॉब कार्ड कामाचे दिवस आणि मजुरी यांची योग्य माहिती असावी.

जॉब कार्ड मधील सूचनांच्या तक्रारीबाबत कार्यक्रम अधिकारी जिल्हा कार्यक्रम अधिकारी यांच्याशी संपर्क केला जाऊ शकतो.

रोजगाराची गॅरंटी फक्त जॉब कार्ड द्वारा दिली जाते.

मनरेगाची पाच वर्ष:

वर्ष २०१० व ११ मध्ये डिसेंबर २०१० पर्यंत ४.१ कोटी घरांमध्ये रोजगार पुरविण्यात आला.

प्रारंभ पासून आज पर्यंतचे श्रम दिवस ८८९ कोटी पेक्षा जास्त.

महिलांचा सहभाग ४१० कोटी श्रम दिवस ४७%

अनुसूचित जातींचा सहभाग २४५ कोटी श्रम दिवस २८%.

अनुसूचित जनजाती चा सहभाग २१४ कोटी श्रम दिवस २४%.

प्रारंभ पासून आतापर्यंत केंद्राकडून मिळालेली एकूण रक्कम. ११२८६१.१६ कोटी रुपये.

प्रारंभ पासून आज पावे तो मजुरी वरील एकूण खर्च ७४६७७ कोटी रुपये जवळ जवळ ७० टक्के.

प्रति श्रम दिवस सरासरी मजुरी २००६ व सात मध्ये ६५ रुपये होती २०१० व ११ मध्ये वाढ होऊन अंदाजे शंभर रुपये करण्यात आली.

वर्ष २०१० ते ११ प्रारंभ करण्यात आलेले एकूण कामकाज:

- पाण्याच्या कामकाजासंबंधी ५०%

अनुसूचित जाती अनुसूचित जनजाती छोट्या शेतकऱ्यांच्या स्वतःच्या जमिनीवर व भूमी सुधार लाभार्थ्यांकरिता १२%

गावांना जोडणारे रस्ते कामकाजावर २१% व भूमि विकासावर १३% कामकाज झाल्याची दिसून येते.४

- आर्थिक समावेशा अंतर्गत महात्मा गांधी मनरेगा कामगारांसाठी दहा कोटी पेक्षा जास्त अधिकोष डाकघर खाते सुरू करण्यात आले ज्यामुळे महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गॅरंटी अधिनियम जगातील सर्वात मोठा वित्तीय समावेश उपक्रम बनला आहे.

पुढील कार्यक्रम

- पारदर्शकता चौकशी व सार्वजनिक जबाबदारी
- प्रजातंत्र्यसंस्थेद्वारा सामाजिक लेखापरीक्षण
- श्रमिकांच्या अधिकाराचे रक्षण होण्यासाठी बायोमेट्रिक तिने बर्ड आयसीटी आधारित **महात्मा गांधी नरेगा प्रक्रिया.**
- उत्पादन वृद्धी आणि सतत विकास.
- ग्रामपंचायत ही बळकट करणे मनरेगा अंतर्गत ग्राम जिल्हा ब्लॉक माध्यमिक पंचायतीचे संपूर्ण सहकार्य.
- श्रमिकांचे सशक्तिकरण.
- सूचना प्रौद्योगिकीचा वापर.
- राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक फंड मॅनेजमेंट सुरू करणे.
- नव्या उपायांद्वारे ग्रामीण जनजीवनात बदल.
- २०१४ ते १५ आणि २०१५ ते १६ मध्ये जवळपास आठ कोटी ग्रामीण कुटुंबांना मनरेगा अंतर्गत रोजगार देण्यात आला. आणि ४२ लक्ष ग्रामीण कुटुंबांनी शंभर दिवसांचे काम पूर्ण केले.
- मनरेगा कामगारांच्या कौशल्य विकासावर भर वेगवेगळया टप्प्यात १८ लक्ष युवक परिवारांना कौशल्य प्रशिक्षण प्रदान केले गेले.
- मनरेगा कामगारांमधून बेयरफुट टेक्निशियन (BFT)तयार केले जातील प्रारंभी ही संख्या दहा हजार असेल.
- एप्रिल २०१४ पासून आज पर्यंत या कार्यक्रमांतर्गत रोजगार मिळालेल्या ग्रामीण कामगारांनी मजुरी म्हणून ४७९३६ कोटी रु कमावले.
- मनरेगात महिलांच्या भागीदारीवर जोर देण्यात आला २०१५ ते १६ या वर्षात मनरेगात ५७ % कामगार महिला आहेत. महिला भागीदारीची आत्तापर्यंत ही सर्वात जास्त टक्केवारी आहे.
- २०१५ ते १६ या वर्षात एकूण खर्चाच्या जवळपास ६४% खर्च कृषी व त्यासंबंधी कार्यावर करण्यात आला.
- शासनाने वर्ष २०१५ ते १६ च्या दुसऱ्या व तिसऱ्या तीमाहित मागील पाच वर्षाच्या तुलनेत सर्वात अधिक श्रम दिवसांचे आयोजन निश्चित केले आहे.
- शासनाने वर्ष २०१५ ते १६ मध्ये मागील पाच वर्षाच्या तुलनेत मनरेगावर सर्वात जास्त खर्च नोंदविला आहे.

- २०१५ ते १६ या वर्षात मनरेगा कामगारांच्या खात्यात ९४ % मजुरी थेट जमा केली आहे[५].

भारत सरकारने मनरेगा योजनेच्या अंतर्गत भारतातील ग्रामीण जनसमुदायास रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. त्यामुळे ग्रामीण भागातील गरीब लोकांचे काही प्रमाणात आर्थिक सबलीकरण झाल्याचे दिसून येते. ग्रामीण महिलांचेही आर्थिक सबलीकरण झाल्याचे दिसून येते. मोठ्या प्रमाणात गावातील बेरोजगारांना ग्रामीण भागातच रोजगार मिळाला. उत्पादन साधनांचे निर्मिती तसेच सामाजिक समानता दृढ झाल्याचं दिसून येते. भारतीय संविधानातील समानता या तत्त्वानुसार भारत सरकारने प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

श्रमेव जयते

- भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १६ ऑक्टोबर २०१४ रोजी या योजनेची. घोषणा केली.
- हि योजना पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या स्मरणार्थ सुरू केली आहे.
- या योजनेचे उद्दिष्ट कामगारांना कामगार कायद्याचे ज्ञान अवगत करून देणे हे आहे. भारतात एकूण ४४ कामगार कायदे आहेत त्या पैकी १६ कामगार कायदे केंद्र सरकारच्या अखत्यारीत येतात.
- या योजनेद्वारे कामगार सुविधा पोर्टल तयार करण्यात आले. कामगारांनची नोंदणी करणे, त्यांचे ओळख पत्र तयार करणे. असंघटित कामगारांना राष्ट्रीय जिवन सुरक्षा आरोग्य योजनेत सहभागी करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले.[६]
- भारतीयांना भारतीय राज्यघटनेनुसार रोजगाराच्या समान संधी मिळाव्या यासाठी भारत सरकारने कामगारांशची सुरक्षा, कामगारांची जीवन, कामगारांचे आरोग्य, कामगारांचे कौशल्य विकास या विविध उद्देशाने समानता हे ध्येय साध्य केलेले आहे.

निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटना ही सामाजिक, आर्थिक, राजकीय लोकशाहीचा समन्वय साधणारी क्रांतिकारी रचना आहे. तिच्यातील कलम १६ हे समान रोजगार संधीचे संविधानिक हृदय मानले जाते हे कलम केवळ भेदभाव विरोधी तात्पुरते मर्यादित नाही. तर वंचित समाज घटकांसाठी सकारात्मक कृतीद्वारे वास्तविक समता निर्माण करण्याचा मार्ग दाखवतो.

भारतात रोजगारातील समान संधी ही केवळ कायदेशीर हक्क नसून सामाजिक न्यायाचा मूलस्तंभ आहे. रोजगार हे एखाद्या व्यक्तीचे स्वावलंबन, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि आर्थिक प्रगती यांचे माध्यम आहे. म्हणूनच भारतीय संविधानाने रोजगारातील समानतेला सर्वोच्च स्थान दिले आहे.

भारतीय देशभक्त, विचारवंत राजकारणी नेतृत्व, यांनी भारतीयांना रोजगाराच्या संधी देण्यात याव्या असे वाटते. या संधी अधिक सुलभ कशा होतील याचा विचार त्यांनी केलेला दिसून येतो. आज अनेक सुधारणा झाल्या असल्या तरी खऱ्या अर्थाने समान रोजगार संधी मिळविण्यासाठी समाज, सरकार, न्यायव्यवस्था आणि नागरिकांचा सर्वांगीण सहभाग आवश्यक आहेत. समताही स्थिर स्थिती नसून सतत विकसित होणारी प्रक्रिया आहे. भारत या प्रक्रियेतील अनेक टप्पे यशस्वीपणे पार करत आहेत. आणि भविष्यात रोजगारातील समानता ही भारतीय लोकशाहीची सर्वात मोठी उपलब्धी ठरण्याची शक्यता आहे.

संदर्भसूची

1. डॉ. पाटील मधुकर विक्रम समकालीन भारत, प्र .अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे. पृ. क्र. १३
2. पवार एल डी, नेट सेट परीक्षा अनिवार्य पेपर क्रमांक एक, प्र. प्रगती प्रकाशन मुंबई. पृ. क्र. १-१
3. डॉ.ग्रोवर बी.एल डॉ. बेल्हेकर एन. के आधुनिक भारताचा इतिहास, प्र. एस, चंद आणि कंपनी रामनगर नवी दिल्ली. ११००५५ पृ. क्र. ५०१
4. ग्रोवर बी.एल, यशपाल आधुनिक भारत का इतिहास एक नवीन मूल्यांकन प्र.एस चंद आणि कंपनी लिमिटेड रामनगर नई दिल्ली. पृ. क्र. ३३३.
5. कित्ता, ३.
6. www.google.com

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

आत्मचरित्र व आत्मकथन यातील साम्य भेद

पल्लवी कारभारी भामरे[1], डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी, लोकनेते व्यंकटराव हिरे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय पंचवटी, नाशिक,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे
[2]मार्गदर्शक, लोकनेते व्यंकटराव हिरे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय पंचवटी, नाशिक,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे
Email: pallavipatil3399@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171129
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 141-144
Nov. 2025
Submitted: 20 Oct. 2025
Revised: 30 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

मानवी जीवनात आत्माभिव्यक्ती ही मूलभूत गरज मानली जाते. व्यक्ती आपल्या अनुभवांना, भावनांना आणि संघर्षांना अभिव्यक्त करण्यासाठी विविध कलात्मक माध्यमांचा आधार घेत आली आहे. आधुनिक मराठी साहित्यामध्ये आत्मचरित्र आणि आत्मकथन या दोन वाङ्मयप्रकारांना विशेष स्थान प्राप्त झाले आहे. १९व्या शतकानंतर स्त्रीशिक्षण, स्त्रीमुक्ती आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेमुळे विशेषतः स्त्रियांनी आपल्या अनुभवांची नोंद आत्मकथनाद्वारे करू लागली. आत्मचरित्रामध्ये लेखक स्वतःच्या जीवनाचे तटस्थ, प्रामाणिक आणि आत्मनिष्ठ वर्णन करतो; तर आत्मकथनात अनुभवांची भावनात्मक, व्यक्तिनिष्ठ आणि कधी कधी समूहनिष्ठ अभिव्यक्ती आढळते. दलित, भटक्या, उपेक्षित समाजघटकांच्या जीवनानुभवांमुळे आत्मकथन साहित्याने स्वतंत्र स्वरूप निर्माण केले आहे. आत्मचरित्रातील आत्मपरीक्षण, आत्मशोध आणि वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन तर आत्मकथनातील अनुभवांची प्रांजळता, वेदना आणि संघर्षशील भावविश्व साहित्याचा महत्त्वाचा भाग बनते. या लेखामध्ये आत्मचरित्र आणि आत्मकथन यांतील साम्य-भेद, त्यांची रूपवैशिष्ट्ये आणि सामाजिक-साहित्यिक संदर्भ स्पष्ट केले आहेत.

सूचक शब्द : *आत्मचरित्र, आत्मकथन, आत्माभिव्यक्ती, अनुभवकथन, दलित साहित्य, स्त्री अनुभव, आत्मशोध, मराठी, निष्ठता, निवेदनात्मक साहित्य, सामाजिक परिवर्तन*

प्रस्तावना

आत्माभिव्यक्ती ही मानवाची मूलभूत गरज आहे. आणि अभिव्यक्तीच्या माध्यमातून मिळणारे समाधान हे अवर्णनीय आहे. प्राचीन काळापासुन माणूस स्वतःला व्यक्त करण्यासाठी व त्या प्रकटी करणासाठी चित्र, नृत्य, संगीत, लेखन अशा अनेक कलाचा आधार घेतो. लौकीक एक साहित्य होय. व यामध्येही मुख्यतः आत्मचरित्र हा वाङ्मयप्रकार अव्वल इंग्रजी कालखंडापासून आपल्याकडे रूढ झाल्याचे दिसून येते. १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व २० व्या शतकाच्या अगदी मध्यापयतचा कालखंड महाराष्ट्रातील समाजजीवनाचा क्रांतिकारक कालखंड मानाला जातो. या महाराष्ट्रात काळात सामाजिक, राजकीय, धार्मिक प्रबोधन झाले होते. स्वातंत्र्यानंतर देशभरात वेगवेगळी क्षेत्रे उदयाला आली. याचा परिपाक म्हणजे स्त्रीशिक्षण, स्त्रीमुक्ती यांना महत्व आले. अनेक क्षेत्रात स्त्रिया आघाडीवर राहू लागल्या व आपआपल्या अनुभवांचे लेखन. आत्मचरित्राद्वारे करू लागल्या. स्त्रियांच्या अनुभवाला भावनेची जोड असल्यामुळे त्यांची आत्मचरित्रे जास्त वाचली जाऊ लागली.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
पल्लवी कारभारी भामरे, संशोधक विद्यार्थी, लोकनेते व्यंकटराव हिरे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय पंचवटी, नाशिक, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

How to cite this article:
भामरे, . पल्लवी . कारभारी ., & शेवाळे, . प्रकाश . कारभारी . (2025). आत्मचरित्र व आत्मकथन यातील साम्य भेद. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 141–144. https://doi.org/10.5281/zenodo.18137192

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18137192
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

प्राचीन मराठी वाङ्मयातील संत नामदेव, संत जनाबाई, संत एकनाथ, संत तुकाराम व संतबहिणाबाई यांच्या अंभगात उल्लेख आलेले आहेत. परंतू ही जाणीवपूर्वक लिहिलेली आत्मचरित्रे नाहीत. ह्या संतांनी भक्तीपोटी व विठ्ठल प्रेमापायी हे आत्मपर निवेदन केलेले आहे. संत साहित्यानंतर आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहासात आत्मकथन ही स्वतःच्या दुःखांना, वेदनांना व सहज सुंदर भावनांना व्यक्त करणारी होती.१९६० ते १९९० हा स्त्री प्रश्नांची चर्चा करणारा स्त्रियांच्या विविध आंदोलनांचा कालखंड होता. स्त्रीमुक्तीसाठी राजकारण, कायदा, वाङ्मय इ. अनेक आघाड्यांवर संघर्षशील राहून अस्मिता प्राप्तीसाठी अनेकांगानी उठाव झाल्याचे दिसून येते.यांची सामाजिक स्थिती बदलू लागली होती. अन्याय, प्रतारणा, अवहेलना हे सर्व सोसणारी स्त्री व्यक्त होऊ लागली होती. या आश्चर्यकारक बदलाच्या ढोबळ आणि सुक्ष्म खुणा स्त्रियांनी निर्माण केलेल्या साहित्यात उमटल्याचे दिसून येते.

सोसलेले अनुभव लेखनाच्या माध्यमातून तिच्या ती समाजासमोर मांडू लागली. अशा तऱ्हेने आत्मकथन या वाङ्मय प्रकाराचा विकास होत गेला. कथा काव्य नाटक, कादंबरी, इत्यादी साहित्य प्रकारातून समाज जीवनाचे चित्र साकार होते. पण ते बहुतांशी काल्पनिक असते. आत्मचरित्र हा असा वाङ्मय प्रकार आहे, की यातून व्यक्त होणारे अनुभव हे स्वतः अनुभवलेल्या जीवनाचे चित्र हुबेहुब उभे करणारे असतात. आत्मचरित्र हा वाङ्मय प्रकार प्राचीन मराठी साहित्यात दिसून येत नाही, कारण भारतीय साहित्य परंपरेत आत्माभिव्यक्ती करणे श्रेयस्कर मानले जात नव्हते. आपल्या जीवनातील बऱ्या-वाईट आठवणी सांगाव्यात. त्या सांगतांना आपल्या जीवन प्रवासाकडे मागे वळून पाहावे आणि आपण जीवनात काय कमावले आणि काय गमावले याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करावा, हीच आत्मचरित्रामागील महत्त्वाची प्रेरणा आहे.

आत्मचरित्र व आत्मकथन यातील साम्य भेद

'आत्मचरित्र' हा शब्दप्रयोग हा अलीकडच्या काळातील आहे. आत्मचरित्र ह्या वाङ्मय प्रकारात स्वतःच स्वतःचे चरित्रे लिहिणे अभिप्रेत असले तरी, तेवढ्या तटस्थपणे ते लेखन मराठीत होताना दिसत नाही. याचे एक कारण त्या क्षणी काय काय अनुभूती आल्या ह्याचे कथन करणे हे तसे सोपे नाही. शिवाय केवळ स्वतःलाच मोठेपणा देणे किंवा सकारात्मक बाजूच मांडण्यापेक्षा स्वतः त्या क्षणी कसे वागलो ह्याचे कथन करणे जास्त सहज आणि म्हणूनच 'आत्मचरित्र' ही संकल्पना 'आत्मकथन ' ह्या संकल्पनेत कधी बदलली हे लक्षात देखील आले नाही. आत्मचरित्र व आत्मकथन ह्यातील सीमारेषा धूसर आहेत. १९६० नंतर मध्यमवर्गीय सवर्ण समाजाबाहेर गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या उपेक्षित भटक्या जाती-जमातीतील लेखकांनी जी स्वपर लेखन केले त्याला साधारणपणे आत्मकथन संबोधल्या गेले. या आत्मकथनांमुळे अनेक जाती-जमातींचे जीवन यांच्या श्रद्धा, समजुती, व्यवहार आणि त्यांच्या दुःखाचे, कष्टांचे भीषण रूप प्रथमच वाचकांसमोर आले.' (1) आत्मचरित्रात आत्मचरित्रकार स्वतःच्या कर्तृत्वाचा व जीवनाचा आलेख वाचकांसमोर ठेवत असतो. त्यात आत्मप्रशंसाही असते. आत्मचरित्राचा हा पारंपारिक उद्देश या आत्मकथनांमागे नसतो. विशिष्ट समाजव्यवस्थेतील धारणांमुळे जे यातनामय जीवन आपल्या म्हणजेच, आपल्या जातीजमातीच्या वाट्यास आले त्याचे कथन करणे हा होय. वरील संदर्भात केवळ उपेक्षित, दलित, भटक्या जाती जमातींचा उल्लेख असला तरी त्यात स्त्रियांचा उल्लेख होणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. "ह्या उपेक्षित गटाच्या आत्मकथनांतून दलितांचे जगणे, त्यांचे दुःख, त्यांचे शोषण समाजाच्या समोर आणणे गरजेचे होते व ते आलेही. 'जाती व्यवस्थेने दिलेले दुःख सांगणे हे लक्ष मानल्यामुळे ह्या आत्मकथनांतील अनुभव साचेबंद व एकसुरी झाले आहेत. त्यातही पुन्हा ते अनुभव कथनांच्या पातळीवरच राहिलेले आहेत."(2) वाङमयप्रकार दृष्ट्या आत्मचरित्र निवेदनात्मक साहित्यात समाविष्ट होतो. प्रथम पुरूषी आत्मनिष्ठ निवेदन पद्धतीमुळे ते भावनात्मक साहित्याच्या जवळ जाते. एखाद्या आत्मचरित्रातील जीवनदर्शन जर आत्यंतिक आत्मनिष्ठ असेल, आत्मचरित्रकारांची वृत्ती अंतर्मुख आणि चिंतनशील असेल तर, आत्मचरित्र भावनात्मक होते, म्हणजेच 'आत्मपर' होते. आत्मचरित्र आत्मनिष्ट असूनही, त्यातील आत्मशोध वस्तुनिष्ठ स्वरूपात घेतला जावा, ही तर खरी अपेक्षा असते. याचाच अर्थ असा की आत्मकथन ही स्वतःच्या अनुभव व भावना कथन करणारी असतात.

आत्मकथन स्वरूप-विशेष

आत्मचरित्राचे लेखन इंग्रजी साहित्याच्या परिचयानंतरच सुरू झाले. आत्मचरित्र स्वान्तसुखाय लिहिली जातात. वेळ जावा, करमणूक व्हावी, आपला पराक्रम दुसऱ्यास ऐकवून भारावून टाकावे. अशी 'स्व' सुखाची अनेक परिणामे असू शकतात. आत्मचरित्र लेखकाचा ते लिहिण्याचा हेतू लक्षात घेता असे दिसते की, स्वतःविषयीच्या भावना विचारांना वाट करून देता देता संबंधित विषयावर ही नोंदी टिपणे केली जातात. "आपले आयुष्य अर्थपूर्ण आहे हे, स्वतःच्या जगण्याविषयीचे वाटणे इतरांपर्यंत निदान जाणकार

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

वाचकांपर्यंत पोहोचविण्याचा हा एक प्रामाणिक प्रयत्न असतो." (3) सर्वसामान्य माणसाला आत्मस्त्रोत गाण्याची हौस असते, ही हौस भागविण्यासाठी आत्मचरित्र हे एक माध्यम ठरते. म्हणूनच रूसो आपल्या आत्मचरित्राला Confessionम्हणतो. ज्याला खऱ्या अर्थाने आत्मचरित्र म्हणता येईल असे पहिले लेखन आद्य मराठी व्याकरणकार दादोबा पांडुरंग यांचे आत्मचरित्र होय. दादोबांचे समकालीन बाबा पदमनजी यांनी १८८७च्या सुमारास लिहिलेले 'अरूणोदय' हे आत्मचरित्र या दृष्टीने लक्षणीय आहे. आत्मचरित्रातला मी वास्तव जीवनातला एक व्यक्ती असतो. आपले जीवन जगताना आलेले अनुभव, आठवणींच्या स्वरूपात ती व्यक्ती आपल्या मनात साठवून ठेवते. ह्या आठवणी, अनुभव हे आतील व बाहेरील विश्वातील असू शकतात. व्यक्तिच्या बाहेरील जीवनात अनेक घटना घडतात. या घटना जीवनातील संघर्ष, यश-अपयश, आशा-आकांक्षा या जीवनप्रवाहातील घटनांशी संबंधित असतात. वास्तव घटनांचा परिणाम व्यक्तीच्या आतील जीवनावरही होतो.

जीवनात घडलेल्या घटनांची ती व्यक्ती स्वतः साक्षीदार असते. त्यामुळे हा अनुभव घेतांना ती स्वतः जीवनाकडे विशिष्ट दृष्टीने पाहते आणि आपल्या भूतकाळाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करते. आत्मचरित्रात स्वतःला जाणून घेण्याची धडपड असते आणि ती कठीण असते. याअर्थाने आत्मचरित्र लिहिणे त्यादृष्टीने अवघड वाङ्मय कार्य आहे. आत्मचरित्र लिहिणाऱ्या व्यक्तिला स्वतःचे आयुष्य वाचकांसमोर लेखन करून मांडावे लागते. आत्मनिष्ठा महत्वाची असते. स्वतःच्या अनुभवाशी प्रामाणिक राहून, स्वतःच्या जीवनापासून वेगळे राहून, स्वतःचे आतील बाहेरील जीवनदर्शन त्याला घडवावे लागते. हा वाङ्मय प्रकार हाताळतांना लेखकाला स्वतःचा विसर पडल्याशिवाय सत्यदर्शन होत नाही. आत्मचरित्राचे वेगळेपण सांगतांना प्रा.डी.जी.नाईक म्हणतात. "He must be able to forget himself and at the same time remember himslef. (4) यावरून लक्षात येते की, आत्मचरित्रकार स्वतःचे वस्तुनिष्ठपणे चित्रण करतो व तेव्हापासूनच आत्मचरित्राला सुरूवात होते. आत्मचरित्र लिहिण्यामागील प्रेरणा आत्मविष्कार असते. व्यक्ती निरनिराळया नात्यांनी कुटुंबात व समाजात वावरत असते. त्यातल्या कोणत्या घटकावर विशेष भर द्यायचा हे आत्मचरित्रकार ठरवतो.

आत्मचरित्राच्या वेगवेगळया शीर्षकांवरून आत्मचरित्र लिहिण्यामागचा हेतू कळत असतो. पण याहीपेक्षा काही आत्मचरित्रातून स्वतः लेखकांनी इतरांशी लिहिलेल्या प्रस्तावनेतून आत्मचरित्राच्या लेखनामागची प्रेरणा कळते. "मी कसा किंवा मी कशी जगत आले हे मोकळेपणाने आणि तटस्थपणे लिहाव म्हणूनही आत्मचरित्र लेखनाची प्रेरणा मिळते. याबद्दल, श्री.ल.रा.पांगारकर यांनी आपला 'चरीत्रवंदा'च्या प्रस्तावनेत लिहिले आहे, की "माझ्या चरित्रात कोणासही काही घेण्यासारखे नाही असे मला वाटले असते तर चरित्र लिहून प्रसिद्ध करण्याचा मी प्रयत्नच केला नसता. " (5) आपल्या आयुष्यातील मौलिक अनुभव मांडणे ही आत्मकथनाची प्रेरणा आहे. रविंद्र पिंगे, "मी आत्मचरित्र का लिहीत नाही याचे स्पष्टीकरण देताना लिहितांना" आत्मचरित्र लिहिण्याच्या गप्पा कुणी कराव्यात ? तर ज्याने तडजोडी बिलकूल नाकारून अनुभवाला आलेले संपूर्ण सत्य सांगण्याचा बेलभंडारा जीवाच्या कराराने उचलला आहे. निखळ खरे सांगणे हे अग्निदिव्य आहे." (6) आत्मचरित्र मानवी मनांचा 6 प्रतिसाद प्रक्रियांची नोंद समग्र समाजाच्या आणि समग्रकाळाच्या दृष्टीने देत असतात. त्या काळातील मानवी समूहाचा इतिहास समजून घेण्यासाठी ही महत्त्वाची ठरतात. विशिष्ट ताणतणाव, त्या काळातील घटना, घडामोडी यांचा विशिष्ट परिणाम त्या व्यक्तिच्या वाट्याला येत असते. व त्यातून निर्माण झालेल्या मानसिक अवस्थांचे प्रतिबिंब त्या व्यक्तीच्या आत्मचरित्रात दिसून येत असते. खऱ्या आत्मचरित्रात कठोर आत्मपरीक्षण असावे लागते. तटस्थ वृत्तीने आत्ममूल्यमापन व भोवतालच्या परिस्थितीशी संबंधित आत्मप्रतिमेचे वस्तुनिष्ठ रितीने केलेले वर्णन आत्मचरित्रात असावे लागते.

आत्मकथन साहित्य प्रकाराची वैशिष्ट्ये

आत्मकथने ही दलित साहित्याची एक जमेची बाजू आहे. अंतर्मुख पातळीवरील चिंतनशीलता आणि प्रांजळ हे दलित आत्मकथनांचे महत्त्वाचे विशेष होय. या आत्मकथाकारांच्या पूर्वायुष्यातील आत्मकथनाला आंबेडकरी चळवळीची प्रेरणादायक पार्श्वभूमी आहे. मराठी आत्मकथनातही ह्याच चळवळीची प्रेरणा निर्माण होऊन, वेगवेगळया लेखकांनी मराठी आत्मकथनांची सुरूवात केली. आत्मकथनांमुळे बरेच लेखकांच्या जीवनात नव्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. त्यांच्या प्रगतीची वाट दाखवून दिली आहे. या लेखकांचे वये बघितली तर असे दिसते, की 'तराळ अंतराळ' चे लेखक शंकरराव खरात, 'माझ्या जल्माची चित्तरकथा' च्या लेखिका शांताबाई कांबळे असे काही मोजके अपवाद वगळत तर बाकीच्या आत्मकथनांचे लेखक चाळीशीच्या आतील वयाचेच आहेत. "आत्मकथने म्हणजे आतले आत ठसठसणाऱ्या जखमांनी विव्हल झालेल्या मनाचे, अस्वस्थ मनाने केलेली कथने होय." (7)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

आत्मकथन एक अनुभव:

आत्मकथन हे प्रत्येक व्यक्तीने आपल्याला आलेल्या चांगल्या वाईट गोष्टीचा खजिना एकत्र केलेला आपल्याला दिसून येतो. ती लिहितांना पुन्हा एकदा भूतकाळात घडून गेलेल्या घटनांनी पुन्हा एकदा घायाळ होण्याचा अनुभव त्या-त्या लेखकाला आलेला आहे. वाटचालीत उठलेल्या पाऊलखुणांकडे बघून आपले आपणच उसवत चालल्यासारखे वाटते; ही भावना आहे. लौकिकार्थाने बदललेला लेखक अंतर्यामी तोच भूतकाळातला असतो. भूतकाळातला तो आणि वर्तमानातला काहीसा स्थिरावलेला तो यांच्या अंतद्वंद्वातून आत्मकथनाची निर्मिती झालेला असते. लेखकाला झालेले दुःख, वेदना आणि काही प्रसंगी आनंद हे व्यक्त करतांना आत्मकथनांचा जन्म झाला. प्रत्येक माणसाला आपले दुःख, आपला आनंद, केव्हा तरी कुणाला तरी सांगण्याची इच्छा होते. अंतर्मनात, मनाच्या गाभाऱ्यात कुठल्यातरी कप्यात खदखदत असणारे, उन्मळून, उचंबळून येणारे बाहेर पडण्यास आतूर असलेले सांगितले पाहिजे. आपण भोगलेले, सोसलेले, मिळविताना जो मानसिक, भावनिक, वैचारिक आणि शारीरिकही जो ताण त्याच्यावर पडलेला असतो, तो कुठे तरी हलका झाल्यासारखा वाटतो.

वास्तविक जे त्याने अनुभवले, भोगले, सोसले ते सर्वोतोपरी त्याचे स्वतःचे एकट्याचे असते. त्यासाठी इतरांची काही मदत झाली असेलच असे नाही. विशेषतः ती मदत अशा मानसिक विवेचनातून प्राप्त होईलच असे नाही. परंतु हलके हलके होण्याची वाटण्याची एक मानसिक अवस्था त्याला भासमान होते. भासमान यासाठी म्हणायचे की, अशा आत्मकथनानंतर त्यांचे मानसिक ताण प्रत्यक्षात कमी होतीलच असे नाही. उलट त्याची जबाबदारी आणखी वाढत असल्याने ते ताणही वाढण्याचीच शक्यता असते. अशा निवेदनाला अनुभव कथनाला जेव्हा अक्षररूप प्राप्त होते. तेव्हा एका साहित्यकृतीचा जन्म झालेला असतो. ही अशी साहित्यकृतीच्या कल्पनेच्या भरारीला, स्वप्नरंजनाला वाव असतो. ती लेखकाच्या आंतरिक जीनवाची अनुभूती असते. ती स्वतःच्या त्याच्या मनाची अनुमतीही असते. अशा साहित्यकृती म्हणूनच्या निवेदनात व्यक्तिनिष्ठता असली तरी समूहशीलताही अपेक्षिलेली असते. तसे हे गुंतागुंतीचे काम आहे. स्वतःसंबंधी सांगत असताना 'स्व'ला आवर घालावी लागते. विकारांपासून अलिप्त ठेवावे लागते आणि 'स्व' ला अलिप्त विकारहीन ठेवणे तितकेच अवघडअसते. पण असे 'स्व' ला अलिप्त ठेवून अत्यंत तटस्थपणे स्वतःलाच, स्वतःकडे पाहून वस्तुनिष्ठ भूमिकेतून आत्मकथा, आत्मानुभव सांगावे लागतात. तरच ते वास्तव व प्रत्ययकारी होतात.

संदभ:

1. समन्वयक राजाध्यक्ष विजया (संपा.), 'मराठी वाङ्मय कोश खंड-४' महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि
2. संस्कृती मंडळ मुंबई, प्रथम आवृत्ती २००२, पा.नं. १०२.
3. तत्रैव, पा.नं.१४०
4. वषठ जयंत, 'स्वातंत्र्योत्तर आत्मचरित्र “प्रदक्षिणा-२”, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, सुधारीत आवृत्ती पा.नं. २०१३.
5. Naik D.G., "Art of Autobiography, "Vidarbha Marathawada Book Company Pune 1962, Page-29
6. थिगळे वेदश्री, 'आत्मचरित्र-आत्मशोध व्यक्तिमत्त्वाचा', प्रकाशन स्नेहजा रूपवते, मराठी आत्मकथन लेखकांचे साहित्य संमेलन, (स्मरणिका डिसेंबर २००९ कोल्हापूर)
7. पिंग रविंद्र, 'साहित्यसूची' दिवाळी अंक १९८७ पा.नं. ८६ मुंबई,
8. सुर्वे कृष्णाबाई-मास्तराची सावली, डिम्पल प्रकाशन, ठाणे, २०१३,प्रथम आवृत्ती, पा.नं. ६४ L २३)
9. दलितांची आत्मकथने: संकल्पना व स्वरूप, पा.नं. ४३

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक स्वशासन संस्था

डॉ. कमलाकर शरद इंगळे
विभागप्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक,राज्यशास्त्र विभाग, श्री. शेठ मुरलीधरजी मानसिंगका साहित्य,
विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचोरा
Email: ksingale1@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171130
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 145-147
Nov. 2025
Submitted: 20 Oct. 2025
Revised: 30 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

सत्तेचे विकेंद्रीकरण हे लोकशाही शासनव्यवस्थेचे मूलभूत तत्त्व असून लोकांचा शासनातील सहभाग वाढविण्याचे प्रभावी साधन आहे. भारताने लोकशाही शासनपद्धतीचा स्वीकार केल्यामुळे सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. केंद्र सरकारकडील सत्ता राज्य सरकारे व स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे हस्तांतरित करून लोकांच्या गरजा व प्रश्न स्थानिक पातळीवर सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या रचनेत विविधता असली तरी ७३ व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्तीने त्यांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. पंचायत राज व नगरपालिका व्यवस्थेमुळे ग्रामीण व शहरी भागातील लोकांचा राजकीय सहभाग वाढला असून महिला व दुर्बल घटकांना निर्णयप्रक्रियेत स्थान मिळाले आहे. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था या सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचे प्रभावी व लोकशाही सुदृढ करणारे साधन ठरतात.

मुख्य शब्द : *सत्तेचे विकेंद्रीकरण, लोकशाही, स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायत राज, ७३ वी घटनादुरुस्ती, ७४ वी घटनादुरुस्ती, ग्रामसभा, राजकीय सहभाग*

प्रस्तावना

सत्तेचे विकेंद्रीकरण हे लोकशाहीचे मूलतत्त्व आहे. लोकांनी, लोकांसाठी, लोकांकडून चालवलेल्या या शासन पद्धतीत सत्ता विकेंद्रीकरण हा मुलाधार आहे. कारण लोकशाही लोकांची शासन पद्धती असल्याकारणाने ती लोकांच्या कल्याणाला सर्वाधिक महत्त्व देणारी शासन व्यवस्था आहे.भारतात लोकशाही शासन व्यवस्थेचा स्वीकार केलेला असल्यामुळे सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाला विशेष महत्त्व भारतात देण्यात आलेले आहे.ब्रिटिशांनी भारतात १९१९ मध्ये केलेल्या मॉन्टेग्यु-सेम्सफर्ड सुधारणा कायद्याने द्विदल शासन पद्धतीची सुरुवात केली. या शासन पद्धतीने भारतात मध्यवर्ती केंद्र सरकार व विविध प्रांतांसाठी प्रांत सरकारे म्हणजेच घटक राज्यांची निर्मिती केली. वेगवेगळया प्रांतांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी प्रांत सरकारांची, राज्य सरकारांची व्यवस्था झाली. थोडक्यात मध्यवर्ती शासनाकडे केंद्रित झालेली सत्ता व अधिकार काही प्रमाणात प्रांताकडे सोपवण्यात आले. म्हणजेच केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारकडे सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यात आले. तसेच भारतात मध्यवर्ती सरकार, प्रांत सरकार या समवेत स्थानिक प्रश्न तथा समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी 'स्थानिक स्वशासन संस्थां'ची स्थापना करण्यात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांची 'शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था' व 'ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था' (पंचायतराज) अशी दोन भागात विभागणी करण्यात येते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांबाबत मोठ्या प्रमाणावर भिन्नता होती. परंतु ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्तीने भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना संविधानिक दर्जा प्राप्त होऊन स्थानिक संस्थांमध्ये एकरूपता आणण्यात आली.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. कमलाकर शरद इंगळे, विभागप्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक,राज्यशास्त्र विभाग, श्री. शेठ मुरलीधरजी मानसिंगका साहित्य, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचोरा

How to cite this article:
इंगळे, . कमलाकर . शरद . (2025). सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक स्वशासन संस्था. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 145–147. https://doi.org/10.5281/zenodo.18137226

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18137226

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थानिक प्रश्नांची तथा समस्यांची सोडवणूक करून, जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत लोकशाहीची मधुर फळे पोहोचवण्यासाठी, लोकशाहीचे प्रशिक्षण देण्यासाठी, लोकांचा सक्रिय सहभाग वाढविण्यासाठी निर्मिती करण्यात आली आहे. म्हणजेच स्थानिक स्वराज्य संस्था खऱ्या अर्थाने सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे.

उद्दिष्ट्ये

१) सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाची संकल्पना समजून घेणे.
२) स्थानिक स्वशासन संस्थेच्या माध्यमातून होणारे सत्तेचे विकेंद्रीकरण अभ्यासणे.

गृहितके

१) सत्तेच्या विकेंद्रीकरणात सत्ता सर्वांपर्यंत पोहोचविणे अपेक्षित आहे.
२) स्थानिक स्वशासन संस्थेच्या माध्यमातून सत्तेचे विकेंद्रीकरण घडवून येते.

संशोधन पद्धती

'सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक स्वशासन संस्था' या विषयाबाबत संशोधन करण्यासाठी 'विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा' उपयोग करण्यात येईल. या विषयाशी निगडित संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे तथा नियतकालिके व इंटरनेटवरील माहितीचा उपयोग करण्यात येईल. सदर संशोधनासाठी दुय्यम साधनांचा उपयोग केला जाईल.

सत्तेचे विकेंद्रीकरण

"डीसेंट्रलायझेशन या संज्ञेला मराठी भाषेतील पर्याय म्हणून"[१] विकेंद्रीकरण हा शब्द वापरला जातो. सत्तेचे विकेंद्रीकरण म्हणजे सत्ता ही एखादी व्यक्ती किंवा व्यक्तिगट यांच्यापूरती मर्यादित न ठेवता ती सर्वांपर्यंत पोहोचविण्याची प्रक्रिया होय. भारतात सत्ता मध्यवर्ती सरकार व केंद्र सरकारपर्यंत मर्यादित न ठेवता इतर लहान मोठ्या संस्था व घटकांमध्ये हस्तांतरित करणे होय. "विकेंद्रीकरण म्हणजे केंद्र सत्तेने किंवा मध्यवर्ती सत्तेने आपली काही कार्य व जबाबदाऱ्या दुय्यम स्थानिकांना हस्तांतरित करणे होय."[२] थोडक्यात मध्यवर्ती शासन व केंद्र सरकारने आपले काही अधिकार व कर्तव्य इतरांवर सोपविण्याच्या प्रक्रियेला विकेंद्रीकरण असे संबोधले जाते.

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. प्राचीन काळापासून भारतात गाव हा केंद्रबिंदू राहिलेला आहे. गावांमध्ये प्राचीन काळापासून पंचायतीचे अस्तित्व होते ब्रिटिशांच्या भारतातील आगमनानंतर भारतात शहरांची/नगरांची वाढ मोठ्या प्रमाणात होत गेली. आज भारतात साधारणतः शहरी भागात २७.८% लोकसंख्या तर उर्वरित ७२.२% लोकसंख्या ग्रामीण भागात निवास करते.

ब्रिटिश काळात लॉर्ड मेयो यांनी नागरी प्रशासन व प्रांतिक प्रशासन यांच्यात विकेंद्रीकरणाचे धोरण अवलंबिले तसेच लॉर्ड रिपन यांनी ग्रामीण स्वराज्य संस्थांचे पुनर्जीवन केले.

भारतात स्वातंत्र्यानंतर १९४८ मध्ये तत्कालीन केंद्रीय आरोग्य मंत्री अमृत कौर यांच्या अध्यक्षतेखाली सर्व राज्यातील मंत्र्यांच्या परिषदेत आपल्या भाषणात तत्कालीन पंतप्रधान 'राजीव गांधी' यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना लोकशाहीचा पाया संबोधून स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्त्व विषद केले. यापूर्वी 'महात्मा गांधी' व 'नेहरू' यांनी संविधानाच्या ४० व्या कलमात तरतूद करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निर्मितीची जबाबदारी राज्य सरकार/शासनावर सोपवलेली आहे.

केंद्र सरकारने स्वतंत्र भारताच्या विकासासाठी विविध योजना आपल्या. त्यातील 'सामूहिक विकास कार्यक्रम' व 'राष्ट्रीय विस्तार सेवा कार्यक्रम' या दोन प्रमुख होत्या या योजनांमधून आर्थिक अपव्यय टाळून त्या जास्त फलदायी ठरवण्यासाठी 'राष्ट्रीय विकास परिषदे'ने 'योजना प्रकल्प समिती' नेमली. या समितीने या योजनांचे सखोल अध्ययन करून आपल्या अहवालात प्रशासनातील अधिकारी आणि निर्णय प्रक्रिया केंद्रीकरण प्रवृत्ती यामुळे या योजनांचे निश्चित ध्येय गाठता आलेले नाही. या योजना काही प्रमाणात अपयशी ठरल्या त्याबाबत या समितीने दोन प्रमुख शिफारसी केल्या. १) सुयोग्य प्रशासकीय विकेंद्रीकरण करावे. २) विकेंद्रीत प्रशासकीय व्यवस्था लोकप्रतिनिधींच्या नियंत्रणाखाली आणावी.

केंद्र शासनाने सामूहिक विकास कार्यक्रम ०२ ऑक्टोबर १९५२ व राष्ट्रीय विस्तार सेवा ०२ ऑक्टोबर १९५३ रोजी योजना सुरू केल्या. 'सामुदायिक विकास कार्यक्रमा'चे मूल्यमापन आणि 'राष्ट्रीय विस्तार सेवा' या कार्यक्रमाच्या अपयशाची कारणे शोधण्यासाठी १६ जानेवारी १९५७ रोजी बलवंत राय मेहता समितीची स्थापना केली. या समितीने आपला अहवाल २६ नोव्हेंबर १९५७ रोजी शासनास सादर केला. या समितीने आपल्या अहवालात लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी, सर्वांचा विकास घडवून आणण्यासाठी, लोकशाहीचे प्रशिक्षण देण्यासाठी, लोकशाहीची मधूर फळे सर्वांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी, त्रिस्तरीय व्यवस्थेची शिफारस केली जिल्हास्तरावर 'जिल्हा परिषद' तालुकास्तरावर 'पंचायत समिती' तर गाव पातळीवर ग्रामपंचायत अशी पंचायत राज व्यवस्था सुचविली.स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा विषय राज्यांकडे सोपविण्यात आलेला आहे. "७३ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याने अकरावे परिशिष्ट हे नवीन परिशिष्ट राज्यघटनेत समाविष्ट केले आहे पंचायत राज संस्थांच्या आत्यारीत येणाऱ्या २९ विषयांचा या परिशिष्टात समावेश करण्यात आलेला आहे."[३] "राज्य सरकार या २९ विषयांना लक्षात घेऊन पंचायतींच्या तिन्ही स्तरावर त्यांच्या क्षमतेला लक्षात ठेवून कार्याचे वाटप करते."[४] तसेच "७४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्यान्वये राज्यघटनेला बारावी परिशिष्ट जोडण्यात आले आहे या परिसरात नगरपालिकांच्या अतिरिक्त येणाऱ्या अठरा (१८) विषयांचा अंतर्भाव करण्यात आलेला आहे."[५]

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

स्थानिक स्वराज्य संस्थेबाबत राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर विविध समित्यांची स्थापना वेळोवेळी केलेली आहे त्या समित्यांनी खऱ्या अर्थाने सत्तेच्या विकेंद्रीकरणालाच प्राधान्य दिलेले दिसून येते.

राष्ट्रीय पातळीवरील समित्या

१) बलवंतराव मेहता समिती (१९५७)

२) अशोक मेहता समिती (१९७७)

३) राव समिती (१९८५)

४) सिंघवी समिती (१९८६ -८७)

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेबाबतच्या समित्या :-

१) वसंतराव नाईक समिती (१९६०)

२) ल. ना. बोंगींवर समिती (१९७०)

३) बाबुराव काळे समिती (१९८०)

४) प्राचार्य पी. बी. पाटील समिती (१९८४)

वरील स्थानिक स्वराज्य संस्थे संबंधित समित्यांनी कमी अधिक प्रमाणात सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावर जोर दिलेला दिसून येतो.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सर्व स्थानिकांपर्यंत सत्तेचे विकेंद्रीकरण होताना दिसते. उदा. गाव पातळीवरील ग्रामपंचायतेत ग्रामसभेतून प्रतिनिधींची निवड केली जाते. म्हणजेच गावातील अठरा वर्ष वय पूर्ण असलेल्या सर्व स्त्री-पुरुषांना निर्णय - निर्धारण प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेता येतो. थोडक्यात स्थानिक स्वराज्य संस्था या सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचे लोकशाहीतील महत्त्वाचे साधन आहे.

निष्कर्ष

१) सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाची संकल्पना जनतेचे हित व कल्याणाची निगडित आहे.

२) स्थानिक स्वशासन संस्थेच्या माध्यमातून होणाऱ्या सत्तेच्या विकेंद्रीकरणामुळे स्थानिकांचा राजकीय सहभाग वाढण्यास मदत होते.

३) भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील सत्तेच्या विकेंद्रीकरणामुळे महिला निर्णय-निर्धारण प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाल्याचे दिसून येते.

४) स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या सत्ता विकेंद्रीकरणातून लोकशाहीचे ध्येय व उद्दिष्टे साध्य होण्यास मदत होत आहे.

५) स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातून होणाऱ्या सत्ता विकेंद्रीकरणातून स्थानिकांच्या प्रश्न तथा समस्यांची सोडवणूक होऊन स्थानिकांचा विकास होत आहे.

संदर्भ सूची

१) पाटील डॉ. वा. भा. - स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, प्रथमावृत्ती २००९, पृ. क्र. ७१.

२) संपा. भटकर प्रा. व्ही. एच., निंबाळकर, बोचे - ग्रामीण विकासाचा मार्ग पंचायती राज, नलावडे डॉ. पंडित - “पंचायत राज आणि लोकशाही विकेंद्रीकरण एक चिकित्सक अभ्यास”, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, ISBN : ९७८-९३-८१५४६-२७-७ प्रथमावृत्ती २०१२, पृ. क्र. ३५.

३) भनगे डॉ. रवींद्र - भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, ISBN : ९७८-९३-८२४१४-०१-८, आवृत्ती २०१२, पृ. क्र. १४३, १४४.

४) पाटील डॉ. वा. भा. - पंचायतराज, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, प्रथमावृत्ती २००९, पृ. क्र. २७७.

५) पूर्वोक्त - भणगे डॉ. रवींद्र, पृ. क्र. १५१.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

विकसित भारताच्या निर्मितीतील आव्हाने आणि संविधानाची प्रासंगिकता

डॉ. रेखा रामनाथ बने
सहायक प्राध्यापिका, राज्यशास्त्र विभाग, कै सौ शेषाबाई सीताराम मुंढे कला महाविद्यालय, गंगाखेड
Email: banerekha@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171131
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 148-151
Nov. 2025

सार

सन २०४७ पर्यंत भारताला विकसित राष्ट्र (Viksit Rashtra) बनवण्याचे 'विकसित भारत @ २०४७' हे उद्दिष्ट केवळ आर्थिक प्रगतीपुरते मर्यादित नाही, तर ते सामाजिक समता, पर्यावरणीय शाश्वतता आणि सुशासनाची व्यापक दृष्टी ठेवते. हे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी भारताला अनेक गंभीर आणि वेगवेगळ्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. या आव्हानांचा सामना करताना, भारतीय संविधान आजही एक सर्वांत प्रभावी आणि निर्णायक मार्गदर्शक म्हणून आपली प्रासंगिकता सिद्ध करते.

कि वर्डस : *विकसित भारत, भारतीय संविधान, संविधानाची प्रासंगिकता*

विकसित भारत @ २०४७ म्हणजे काय?

Submitted: 21 Oct. 2025
Revised: 31 Oct. 2025
Accepted: 11 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

ही एक सामूहिक आणि बहु-संस्थात्मक दृष्टी आहे, ज्याचे नेतृत्व आणि समन्वय भारत सरकार आणि विशेषतः नीती आयोग करते. 'विकसित भारत @ २०४७' या संकल्पनेचे मुख्य संकल्पक आणि मार्गदर्शक आपल्या देशाचे माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदीजी हे आहेत. पंतप्रधानांनी भारताच्या स्वातंत्र्याच्या १०० व्या वर्षापर्यंत (२०४७) देशाला विकसित राष्ट्र बनवण्याचा संकल्प सर्वप्रथम मांडला आणि या संकल्पनेला राष्ट्रीय ध्येय म्हणून घोषित केले.[1] या संकल्पनेचे रूपांतरण एका विस्तृत आणि कार्यान्वियनक्षम आराखड्यात करण्याची प्रमुख जबाबदारी नीती आयोगावर सोपवण्यात आली आहे. नीती आयोग हे केंद्र सरकारचे थिंक टँक आहे. हे आयोग विविध मंत्रालये, राज्य सरकारे आणि तज्ञांना एकत्र आणून 'विकसित भारत @ २०४७ व्हिजन डॉक्युमेंट' तयार करत आहे. यामध्ये आर्थिक विकास, सामाजिक प्रगती, पर्यावरणीय स्थिरता आणि सुशासन यांसारख्या स्तंभांसाठी तपशीलवार योजना आणि उद्दिष्ट्ये निश्चित केली जातात. हा आराखडा तयार करताना तो सर्वसमावेशक ठेवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर सामूहिक सहभाग घेतला गेला आहे. थोडक्यात विकसित भारत @ २०४७ ही योजना माननीय पंतप्रधान मोदींजीच्या मार्गदर्शनाखाली नीती आयोग आणि सर्व मंत्रालये, राज्य सरकारे व नागरिकांच्या सामूहिक सहभागातून तयार केली जात आहे. विकसित भारत @ २०४७ ही भारताच्या स्वातंत्र्याच्या १०० व्या वर्षापर्यंत (सन २०४७) देशाला 'विकसित राष्ट्र' बनवण्याची एक व्यापक, महत्त्वाकांक्षी आणि राष्ट्रीय दृष्टी आहे.[2] हे केवळ एक आर्थिक उद्दिष्ट नसून, देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी तयार केलेला एक सर्वसमावेशक आराखडा आहे. विकसित भारत @ २०४७ हे केवळ सरकारी धोरण नसून, ते 'जन-आंदोलन' आहे, ज्यामध्ये प्रत्येक नागरिकाचा (विद्यार्थी, व्यावसायिक, शेतकरी, नोकरदार) सहभाग आवश्यक आहे.[3]

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18137308

Address for correspondence:
डॉ. रेखा रामनाथ बने, सहायक प्राध्यापिका, राज्यशास्त्र विभाग, कै सौ शेषाबाई सीताराम मुंढे कला महाविद्यालय, गंगाखेड

How to cite this article:
रेखा रामनाथ, . बने . (2025). विकसित भारताच्या निर्मितीतील आव्हाने आणि संविधानाची प्रासंगिकता. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 148–151. https://doi.org/10.5281/zenodo.18137308

१. संकल्पनेचा अर्थ :- 'विकसित भारत' म्हणजे असा देश जिथे

- नागरिकांचे जीवनमान : प्रत्येक नागरिकाचे जीवनमान उच्च दर्जाचे असेल.
- आर्थिक समृद्धी : देश जगातील अव्वल अर्थव्यवस्थांपैकी एक असेल (उदा. $30 ट्रिलियन अर्थव्यवस्था).
- तंत्रज्ञानात प्रगती : भारत आधुनिक तंत्रज्ञान, संशोधन आणि नाविन्य यामध्ये जागतिक नेता असेल.
- सामाजिक समता : जात, धर्म, लिंग किंवा आर्थिक परिस्थिती यावर आधारित कोणताही भेदभाव नसेल आणि प्रत्येक नागरिकाला समान संधी मिळेल.
- उत्तरादायी प्रशासन : शासन पारदर्शक, प्रभावी आणि लोकांप्रति उत्तरदायी असेल.

१. **भारतीय संविधान :-** भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात मोठे लिखित संविधान आहे. भारताला एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य म्हणून स्थापित करण्यात संविधानाची भूमिका केंद्रीय आहे. भारतीय संविधान २६ नोव्हेंबर १९४९ (या दिवशी संविधान सभेने ते स्वीकारले. २६ जानेवारी १९५० याच दिवशी भारत एक गणराज्य बनला. भारतीय संविधाणाचे शिल्पकार हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. भारतीय संविधान निर्मितीसाठी २ वर्षे, ११ महिने आणि १८ दिवस इतका कालावधी लागलेला आहे.[4]

२. संविधानाची मूलभूत संरचना :- संविधानाच्या मूळ संरचनेत खालील घटक होते. सध्या अनेक दुरुस्त्या झाल्या असल्या तरी, प्रमुख रचना अशी आहे.

- उद्देशिका (Preamble): संविधानाचा गाभा आणि तत्त्वज्ञान स्पष्ट करते.
- भाग (Parts): २२ (सध्या गणनानुसार २५)
- अनुच्छेद/कलमे (Articles): ३९५ (सध्या गणनानुसार ४७० हून अधिक)
- परिशिष्टे (Schedules): ८ (सध्या १२)

३. उद्देशिका : हा संविधानाचा गाभा आहे. संविधानाच्या उद्देशिकेमध्ये भारताच्या मूलभूत मूल्यांचे आणि ध्येयांचे सार आहे. उद्देशिकेनुसार भारत एक

1. सार्वभौम : भारत अंतर्गत आणि बाह्य बाबींमध्ये स्वतंत्र आहे.
2. समाजवादी : संपत्तीचे समान वाटप आणि विषमता कमी करण्यावर भर.
3. धर्मनिरपेक्ष : राज्याचा कोणताही अधिकृत धर्म नाही आणि सर्व धर्मांना समान आदर.
4. लोकशाही : लोकांना त्यांचे प्रतिनिधी निवडण्याचा हक्क आहे.
5. गणराज्य: राष्ट्राचा प्रमुख (राष्ट्रपती) हा वंशपरंपरेने नसून निवडलेला असतो.

४. संविधानाची चार प्रमुख उद्दिष्ट्ये: न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, आणि बंधुता ही आहेत.

५. भारतीय संविधानाची प्रमुख वैशिष्ट्ये :-

- **मूलभूत हक्क:** नागरिकांना ६ प्रकारचे हक्क प्रदान केले आहेत. त्यांचे उल्लंघन झाल्यास ते थेट सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागू शकतात.
- **संसदीय शासन प्रणाली :** कार्यकारिणी ही विधिमंडळाला जबाबदार असते.
- **संघराज्य स्वरूप, एकात्मतेकडे कल:** केंद्र आणि राज्य यांच्यात अधिकारांचे वाटप, परंतु आणीबाणीत केंद्र अधिक शक्तिशाली होते.
- **स्वतंत्र न्यायपालिका :** न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य सुनिश्चित केले आहे, ज्यामुळे ती संविधानाची संरक्षक म्हणून कार्य करू शकते.
- **आणिबाणीच्या तरतुदी :** देशाचे सार्वभौमत्व आणि एकता टिकवण्यासाठी तीन प्रकारच्या आणीबाणीची तरतूद आहे (राष्ट्रीय, राज्य आणि आर्थिक)

विकसित भारताच्या मार्गातील प्रमुख आव्हाने :- भारतीय संविधान हे केवळ नियमपुस्तक नसून, ते विकसित भारताच्या निर्मितीतील सामाजिक न्याय आणि लोकशाही तत्त्वांचा आधार आहे. विकसित भारताचे ध्येय भारतीय संविधानाच्या मूळ मूल्यांशी जोडलेले आहे. संविधानातील न्याय, स्वातंत्र्य आणि समानता ही तत्त्वेच विकसित भारताच्या संकल्पनेला समावेशक आणि लोकशाही स्वरूप देतात.विकसित भारताचे स्वप्न साकार करण्यासाठी खालील प्रमुख आव्हानांवर मात करणे आवश्यक आहे.

अ. सामाजिक आणि आर्थिक असमानता :

- **आव्हानाचे स्वरूप:** देशाची अर्थव्यवस्था वाढत असतानाही, उत्पन्न, संपत्ती आणि संधी यांमध्ये आपल्या देशात मोठी दरी कायम आहे. श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहेत तर गरीब आणखी गरीब होत आहेत. मुठभर श्रीमंत लोकांच्या हाती देशातील ८० टक्के

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

संपत्ती आहे. आपल्या देशातील जात, धर्म आणि लिंगावर आधारित सामाजिक तसेच आर्थिक भेदभावामुळे सर्वांसाठी समान प्रगती साधणे कठीण होत आहे.

- **संविधानाची प्रासंगिकता:**

  कलम १४ (समानता) आणि कलम ३८ (कल्याणकारी राज्याची स्थापना): संविधान 'समावेशक न्याय' आणि 'संधीची समानता' सुनिश्चित करते. विकसित भारतासाठी आवश्यक असलेली 'सबका साथ, सबका विकास' ही भावना संविधानाच्या मूलभूत तत्त्वांमध्येच रुजलेली आहे.

ब. लोकशाही संस्थांचे बळकटीकरण :

- **आव्हानाचे स्वरूप:** राजकीय ध्रुवीकरण, धोरणांच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी आणि भ्रष्टाचारासारख्या समस्यांमुळे लोकांचा प्रशासनावरील विश्वास कमी होण्याची शक्यता असते. आपल्या देशातील सर्व लोकशाही संस्था या प्रभावीपणे कार्य करण्यासाठी त्या बळकट करणे गरजेचे आहे. जेणेकरून त्या कोणत्याही पक्षाची बाजू न घेता कार्य करू शकतील.
- **संविधानाची प्रासंगिकता:**
  - **मूलभूत हक्क आणि कर्तव्ये:** संविधान प्रत्येक नागरिकाला केवळ हक्कच देत नाही, तर कर्तव्यांची जाणीव करून देते. विकसित भारत @ २०४७ साठी आवश्यक असलेले 'उत्तरदायित्व' आणि 'सहभागी सुशासन' हे संविधानाच्या त्रि-स्तरीय संरचनेत (केंद्र-राज्य-स्थानिक स्वराज्य संस्था) अंतर्भूत आहे.

क. शाश्वत विकास आणि हवामान बदल :

- **आव्हानाचे स्वरूप:** आर्थिक विकासाचा वेग कायम ठेवतानाच पर्यावरणाचे संरक्षण करणे हि काळाची गरज बनली आहे. नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर आणि हवामान बदलाचे धोके यामुळे संपूर्ण मानव जात हि नष्ट होते कि काय ही मोठी चिंता आहे.
- **संविधानाची प्रासंगिकता:**
  - **कलम ४८-अ आणि मूलभूत कर्तव्य (५१-अ-जी):** संविधानातील ही तत्त्वे राज्याला आणि नागरिकांना पर्यावरण संरक्षण आणि वन्यजीवनाचे संवर्धन करण्यास सांगतात. विकसित भारताच्या 'हरित आणि स्वच्छ' उद्दिष्टांसाठी ही कलमे एक कायदेशीर आणि नैतिक आधार देतात.

ड. शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांचा अभाव :

- **आव्हानाचे स्वरूप:** विकसित राष्ट्र बनण्यासाठी मनुष्यबळाचा विकास आवश्यक आहे. परंतु, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि आरोग्य सेवांचा सार्वत्रिक लाभ अजूनही झालेला नाही.
- **संविधानाची प्रासंगिकता:**
  - **कलम २१-अ (शिक्षणाचा हक्क) आणि मार्गदर्शक तत्त्वे:** 'आरोग्य' आणि 'शिक्षण' हे केवळ कल्याणकारी उपाय नसून ते प्रत्येक नागरिकाचा मूलभूत हक्क आहेत. संविधानाने या हक्कांना दिलेली हमी विकसित भारतासाठी आवश्यक असलेल्या 'सक्षम आणि सुदृढ युवाशक्ती' च्या निर्मितीस प्रेरणा देते.

२. संविधानाची निर्णायक भूमिका :

विकसित भारत @ २०४७ चे उद्दिष्ट साधताना, भारतीय संविधान खालील तीन स्तरांवर निर्णायक भूमिका बजावते.

1. **दिशादर्शक तत्त्व :** संविधानाची उद्देशिका आणि मूलभूत तत्त्वे विकसित भारताच्या धोरणांना आणि कायद्यांना एक नैतिक आणि कायदेशीर चौकट पुरवतात. यामुळे धोरणे ही नेहमी 'राष्ट्र प्रथम' आणि 'गरीब-केंद्री' राहतील याची खात्री मिळते.
2. **समतोल साधणारा घटक :** विकासाच्या प्रक्रियेत अनेकदा व्यक्तीचे हक्क आणि राष्ट्रीय ध्येये यांच्यात संघर्ष निर्माण होऊ शकतो. अशा वेळी, संविधान हे न्यायपालिका आणि लोकसभा यांच्यात समन्वय साधून, विकासाची प्रक्रिया लोकशाही आणि न्यायपूर्ण ठेवते.
3. **नागरिक सक्षमीकरण :** मतदानाचा हक्क आणि कायद्याचे राज्य यांसारख्या तरतुदी नागरिकांना देशाच्या विकासात सक्रिय भागीदार बनवतात. विकसित भारताचे ध्येय हे 'केवळ सरकारचे नाही, तर प्रत्येक नागरिकाचे' आहे, हे संविधानाने स्पष्ट केले आहे.

निष्कर्ष

'विकसित भारत @ २०४७' ची संकल्पना साकार करणे हे केवळ राजकीय किंवा आर्थिक धोरणांचे यश नसून, ते भारतीय संविधानाच्या मूलभूत मूल्यांचे अंतिम यश असेल. समावेशक, लोकशाही आणि शाश्वत राष्ट्र-निर्मितीसाठी आवश्यक असलेली प्रत्येक पायाभूत गोष्ट संविधानाने पुरवली आहे. त्यामुळे, विकसित भारताच्या मार्गातील आव्हानांवर मात करण्यासाठी, प्रत्येक नागरिकाने संविधानाच्या तत्त्वांशी प्रामाणिक राहणे आणि आपल्या मूलभूत कर्तव्यांचे पालन करणे ही काळाची गरज आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

संदर्भ

1. NITI Aayog. (2024). *Viksit Bharat: Unshackling job creators, empowering growth drivers* (Working Paper No. 01/2024). NITI Aayog. https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2024-07/WP_Viksit_Bharat_2024-July-19.pdf
2. Government of India. (2023, December 11). *Viksit Bharat @ 2047: Voice of Youth.* MyGov.in. https://innovateindia.mygov.in/viksitbharat2047/
3. Gangwar, S., & Ratan, R. (2025). Vision of viksit bharat 2047: Opportunities and challenges. *International Journal of Development Research*, *15*(8), 29961–29965. https://www.journalijdr.com/vision-viksit-bharat-2047-opportunities-and-challenges-0
4. 'The Constitution of India, 1950

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान : एक अभ्यास

विठ्ठल हरिभाऊ नागरे[1], प्रा.डॉ.जी.आर.खेडकर[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ.संभाजीनगर
[2] संशोधन मार्गदर्शक, राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय , जालना.
Email: vitthal07nagre@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171132
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 152-154
Nov. 2025

सारांश

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या इतिहासात भारतीय रिझर्व्ह बँकेची स्थापना ही एक महत्वाची घडामोड आहे. या संस्थेच्या स्थापनेमागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेल्या आर्थिक तत्वज्ञानाचा आणि चलनव्यवस्थेवरील त्यांच्या सखोल अभ्यासाचा मोठा वाटा आहे. द प्रॉब्लेम ऑफ द रूपी : इट्स ओरिजन ॲण्ड इट्स सोल्युशन या त्यांच्या संशोधनपर ग्रंथातील मांडणी ही रिझर्व्ह बँकेच्या रचनेचा मूलाधार ठरली. या संशोधन लेखात रिझर्व्ह बँक स्थापनेपूर्वीची परिस्थिती, आंबेडकरांचे चलन विषयक विचार, केन्सशी असलेले मतभेद, तसेच भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेतील त्यांचे योगदान यांचा अभ्यास सादर केला आहे.

मुख्य शब्द : *रिझर्व्ह बँक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सुवर्ण विनिमय पध्दती, विनिमय दर, हिल्टन यंग आयोग, चलन स्थैर्य.*

Submitted: 21 Oct. 2025
Revised: 31 Oct. 2025
Accepted: 11 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे फक्त समाजसुधारक किंवा संविधान रचयिता नव्हते; तर ते जागतिक दर्जाचे अर्थतज्ज्ञ होते. कोलंबिया विद्यापीठ, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स आणि ग्रेज-इन या संस्थांतील शिक्षणामुळे त्यांना जागतिक आर्थिक चौकटीचे विस्तृत ज्ञान प्राप्त झाले. भारतातील चलनव्यवस्था, व्यापार, महागाई, विनिमय दर आणि आर्थिक नियोजन या घटकांचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला. 1923–1925 दरम्यान त्यांनी लिहिलेला 'The Problem of the Rupee' हा ग्रंथ म्हणजे भारतीय चलन धोरणाचा शास्त्रीय पाया मानला जातो. याच ग्रंथातील सूत्रांवर आधारितच 1935 साली भारतीय रिझर्व्ह बँकेची स्थापना झाली, हे इतिहासकार आणि अर्थतज्ज्ञ मान्य करतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

1. रिझर्व्ह बँक स्थापनेपूर्व आर्थिक परिस्थितीचा आढावा घेणे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चलनविषयक तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे.
3. भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेवरील त्यांच्या विचारांचे प्रभाव विश्लेषण करणे
4. सुवर्ण विनिमय पद्धतीवर केन्स व आंबेडकर यांच्या मतांचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18137391
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
विठ्ठल हरिभाऊ नागरे, संशोधक विद्यार्थी, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ.संभाजीनगर

How to cite this article:
नागरे, . विठ्ठल . हरिभाऊ ., & खेडकर, . जी . आर . (2025). भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान : एक अभ्यास. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 152–154. https://doi.org/10.5281/zenodo.18137391

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

संशोधन पद्धत (Methodology)

द्वितीयक स्त्रोत : सरकारी अहवाल, हिल्टन यंग आयोग, रॉयल कमिशन रेकॉर्ड, RBI इतिहास, आंबेडकरांचे ग्रंथ विश्लेषण पद्धत : ऐतिहासिक विश्लेषण तुलनात्मक अभ्यास (Comparative Study) धोरणात्मक विश्लेषण (Policy Analysis)

रिझर्व्ह बँक स्थापनेपूर्वीची आर्थिक स्थिती

ब्रिटिश काळात भारतीय चलनव्यवस्था पूर्णतः अस्थिर होती.

मुख्य समस्या :

1. चलनाचे अवमूल्यन रुपयाचे मूल्य सतत घसरत होते.

2. सुवर्ण-रुपी असमतोल सोन्याच्या किंमती वाढत गेल्याने रुपयाचे मूल्य टिकत नव्हते.

3. ब्रिटिश व्यापाराचे हितसंबंध चलननीती ब्रिटिश सरकारच्या भारतातील व्यापारहितासाठी चालवली जात होती.

4. स्वायत्त वित्तीय संस्था नसणे चलन, क्रेडिट, व्याजदर, विनिमय धोरण पूर्णपणे ब्रिटिश सरकारच्या हातात होते. या परिस्थितीत एक स्वतंत्र, वैज्ञानिक पद्धतीने कार्य करणारी मध्यवर्ती बँक आवश्यक झाली होती.

डॉ. आंबेडकरांचे चलनविषयक तत्त्वज्ञान

चलन स्थैर्य (Currency Stability) : त्यांच्या मतानुसार चलनाची किंमत ही केवळ सोन्यावर अवलंबून न ठेवता आर्थिक उत्पादन, महागाई आणि बाजार व्यवहारांवर आधारित असावी.

रुपयाचे अवमूल्यन : ब्रिटिश सरकार रुपयाची किंमत कृत्रिमरीत्या जास्त ठेवत होते—यामुळे भारतीय व्यापाऱ्यांचे नुकसान होत होते. आंबेडकरांनी रुपयाचे नियंत्रित अवमूल्यन सुचवले.

महागाई नियंत्रण : चलनवाढ नियंत्रित करण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेची आवश्यकता त्यांनी सर्वप्रथम स्पष्ट केली.

मनी सप्लायवरील नियंत्रण: चलनपुरवठा हे आर्थिक स्थैर्याचे मुख्य साधन असल्याचे त्यांनी सांगितले.

सुवर्ण विनिमय पद्धतीवरील (Gold Exchange Standard) टीका

केन्सशी मतभेद : प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ जॉन मेनार्ड केन्स सुवर्ण विनिमय पद्धतीचे समर्थक होते. पण डॉ. आंबेडकरांचे मुद्दे अधिक भारतीय परिस्थितीला अनुरूप होते.

आंबेडकरांनी मांडलेली मुख्य टीका : भारतासारख्या अविकसित देशात सुवर्ण विनिमय पद्धत योग्य नाही. सोन्याचा साठा पुरेसा नसल्यास चलन अस्थिर राहते. ब्रिटिश सरकार ही प्रणाली भारताच्या खर्चावर आपला व्यापार वाढवण्यासाठी वापरत होते. प्रत्यक्ष व्यवहारांमध्ये सोन्याचा वापर होत नाही — त्यामुळे ही पद्धत अवैज्ञानिक आहे.

हिल्टन यंग आयोग आणि डॉ. आंबेडकर

1926 च्या हिल्टन यंग आयोगाने मध्यवर्ती बँकेची संकल्पना मांडली.

या आयोगासमोर आंबेडकरांनी दिलेली साक्ष निर्णायक ठरली. त्यांच्या सूचनांमुळे आयोगाने शिफारस केली की “India needs an independent Central Bank guided by scientific monetary principles.” हीच शिफारस पुढे Reserve Bank of India Act, 1934 चे आधारस्तंभ ठरली.

भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेत आंबेडकरांचे योगदान

1) ‘The Problem of the Rupee’ मधील विचार रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेची पूर्ण रूपरेषा या पुस्तकातील तत्त्वांवर आधारित होती.

2) विनिमय दर निश्चितीचे तत्त्वज्ञान रुपयाचे मूल्य स्थिर ठेवण्यासाठी वैज्ञानिक पद्धती सुचवणारे पहिले अर्थतज्ज्ञ म्हणजे आंबेडकर.

3. चलनवाढ नियंत्रणाची संकल्पना :RBI ची प्राथमिक जबाबदारी आजही “Price Stability” आहे — ही कल्पना आंबेडकरांनीच मांडली.

4. महान अर्थतज्ज्ञ केन्सला वास्तविक भारतीय परिस्थिती दाखवून दिली केन्सचे विचार पाश्चात्त्य देशांसाठी योग्य होते, भारतासाठी नाही — हे प्रथम आंबेडकरांनी सिद्ध केले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

5. RBI ची भूमिका कशी असावी यावर त्यांची मते स्वतंत्र बँक असावी राजकीय हस्तक्षेप नसावा क्रेडिट कंट्रोल, रेपो रेट, चलनपुरवठा यांचे वैज्ञानिक व्यवस्थापन असावे.

चर्चा (Discussion)

संशोधनातून असे दिसते की

रिझर्व्ह बँकेचे मूलभूत तत्त्वज्ञान भारतीय परिस्थितीवर आधारित असावे,

हे आंबेडकरांनी अत्यंत काटेकोरपणे स्पष्ट केले. त्यांच्या कल्पना पुढे 1934 च्या RBI कायद्यात प्रत्यक्ष उतरल्या. आंबेडकरांचे विचार हे आजही चलनविषयक धोरणासाठी आधुनिक, उपयुक्त आणि वैज्ञानिक मानले जातात.

निष्कर्ष (Conclusion)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे विचारपुरुष होते, अशी ऐतिहासिक सत्यता या अभ्यासातून दिसून येते.

त्यांच्या संशोधनाने भारतात—

मध्यवर्ती बँकेचा जन्म, वैज्ञानिक चलनव्यवस्था विनिमय दर धोरण, महागाई नियंत्रणाची दिशा या सर्व गोष्टींना भक्कम पाया मिळाला. त्या अर्थाने RBI स्थापनेत आंबेडकरांचे योगदान हे मूलभूत, निर्णायक आणि ऐतिहासिक आहे.

संदर्भ सूची (References)

1. Ambedkar, B. R. The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution.
2. Reserve Bank of India. History of the RBI (1935–1951).
3. Hilton Young Commission Report (1926).
4. Government of India. Royal Commission on Indian Currency and Finance.
5. Desai, S. S. M. Rural Banking in India.
6. Ranjan Kolambe. Bharatiya Arthavyavastha.
7. Shah, K. Role of RBI in India's Economic Development

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतीय अर्थव्यवस्थेत बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थांची भूमिका

डॉ. अर्चना अ. विखे.
सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, कोल्हार
Email: archanavikhe03@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171133
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 155-157
Nov. 2025

Submitted: 21 Oct. 2025
Revised: 31 Oct. 2025
Accepted: 11 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारताच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था (Non-Banking Financial Companies - NBFCs) एक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावण्यासाठी उदयास आलेल्या आहेत. पारंपरिक बँका सारख्याच या बिगर वित्तीय संस्था विविध प्रकारच्या वित्तीय सेवा पुरवतात. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना भांडवली मदत करणे, ग्राहकांना कर्ज पुरवठा करणे व ग्रामीण व दुर्लक्षित भागांपर्यन्त वित्तीय सेवा पोहोचवणे या बाबतीत या संस्थांचे योगदान महत्वाचे आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून आणि नविन वित्तीय उत्पादने विकसित करून या बिगर वित्तीय संस्था भारताच्या आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहेत.

या संशोधन पेपर मध्ये बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थांचा अर्थ, प्रकार, भूमिका आणि बिगर वित्तीय संस्थाची काही निवडक उदाहरणे यांची माहिती अभ्यासली आहे.

प्रस्तावना

बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थेला बिगर बँकिंग वित्तीय कंपनी किंवा नॉन बँकिंग वित्तीय कॉर्पोरेशन असेही म्हटले जाते. हया वित्तीय संस्था पूर्ण बँकिंग परवान्याशिवाय काम करत असतात. या संस्थांवर कोणत्याही राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय बँकिंग नियामक एजन्सीद्वारे पर्यवेक्षण केलेले नसते. बँकिंग वित्तीय संस्था या जनतेकडून ठेवी घेण्याचे आणि कर्ज देण्याची महत्वाची कार्य करतात.बिगर बँकिंग वित्तीय_संस्था बँक-संबंधित वित्तीय सेवा देत असतात जसे कि, कर्जपुरवठा वित्तीय व गुंतवणूक सेवा, सोने तारण, मायक्रो फायनान्स, भांडवली सेवा. यामध्ये विमा कंपन्या, हेज फंड, कॅशियरचे चेक, चेक कॅश करणे, पगारी कर्ज देणे, चलन विनिमय आणि सूक्ष्म कर्ज संस्था यांचा समावेश होतो.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

१. भारतातील बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थांच्या प्रकारांचा अभ्यास करणे.
२. भारतातील बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थांची भूमिका अभ्यासणे.
३. भारतातील निवडक बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधन पेपर मधील सर्व माहिती द्वितीय साधनांद्वारे गोळा केलेली आहे. या संशोधनासाठी पुस्तके, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय जर्नल्स बँक अहवाल आणि वेबसाईट द्वारे माहितीचे संकलन केले आहे.

"बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था (Non-Banking Financial Company - NBFC) ही अशी संस्था आहे जी बँक नसतानाही कर्ज देणे, भांडवली गुंतवणूक करणे, शेअर, बांड्स, विमा, चिट फंड्स यांसारख्या वित्तीय सेवा पुरवते. मात्र या संस्था बँकांसारख्या ठेवी स्वीकारू शकत नाहीत." (काही अपवाद वगळता). NBFC म्हणजे अशी आर्थिक संस्था जी बँक नसते, पण जी कर्ज देणे, भांडवली गुंतवणूक करणे, विमा सेवा पुरविणे मायक्रो फायनान्स करणे अशी कार्य करते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. अर्चना अ. विखे., सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, कोल्हार

How to cite this article:
विखे., . अर्चना . अ . (2025). भारतीय अर्थव्यवस्थेत बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थांची भूमिका. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 155–157. https://doi.org/10.5281/zenodo.18137489

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18137489
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

जी आर्थिक सेवाही देते पण ती भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या परवानगीशिवाय ठेवी स्वीकारत नाही. या संस्था आर.बी.आय. कडून नोंदणीकृत केलेल्या असतात. या पारंपारिक बँकासारख्या चालू व बचत खाती उघडून ठेवी स्वीकारू शकत नाहीत. परंतु ग्रामीण व लघु उद्योग क्षेत्रात पारंपारिक बँका पेक्षा अधिक सुलभ सेवा देतात. अशा संस्था व्यक्ती, उद्योग आणि लघुउद्योगांना कर्ज, भांडवलासाठी सहाय्य व गुंतवणुकीची संधी देत असतात. या बँकांप्रमाणेच आर्थिक व्यवहार करत असल्या तरी यांच्यासाठी वेगळी नियमावली असते.

बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थांचा उद्देश वित्तीय बाजारात वेगवेगळ्या सेवा प्रदान करणे हा असतो. उदा. ऋण, निवेश आणि वित्तीय देवाणघेवाण. परंतु व्यावसायिकांना आणि व्यक्तींना निधी पुरवण्याच्या अंतिम ध्येयासाठी त्या काम करत असतात.यांच्याकडे पूर्ण बँकिंग लायसेन्स नसतात.

बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थांचे प्रकार:

बँकिंग वित्तीय संस्थांचे दोन प्रकार आहेत डिपॉझिटरी आणि नॉन डिपॉझिटरी वित्तीय बँकिंग संस्था. डिपॉझिटरी वित्तीय बँकिंगमध्ये बचत बँका, कर्ज संघटना पतसंस्था आणि परस्पर बचत बँक यांचा समावेश होतो. तर नॉन डिपॉझिटरीमध्ये वित्त कंपन्या, विमा कंपन्या आणि पेन्शन फंड यांसारख्यांचा समावेश होतो.

बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था कर्ज देणे, विमा आणि गुंतवणूक बँकिंग यासारख्या वित्तीय सेवा प्रदान करतात परंतु त्या बँक म्हणून नियंत्रित केल्या जात नाहीत म्हणजेच त्यांना पाळावे लागणारे नियम आणि कायदे पारंपारिक बँकांपेक्षा वेगळे आहेत.

- **विमा कंपन्या-** या कंपन्या व्यक्ती आणि व्यावसायिकांना विमा पॉलिसी विकतात. व्यक्ती व्यवसाय आणि मालमत्तेला संरक्षण देतात. या पॉलिसी कार अपघात, वैद्यकीय खर्च आणि घर मालमत्तेचे नुकसान यासाठी या विमा कव्हर देत असतात.
- **गुंतवणूक बँका-** ही एक अशी बँकिंग संस्था सते कि जी मोठ्या कंपन्या, उद्योग, सरकार आणि संस्थात्मक गुंतवणूकदारांसाठी वित्तीय सेवा पुरविते. तसेच या बँका सामान्य बचत किंवा ठेवी स्वीकारत नाहीत, तर मोठ्या प्रमाणावर भांडवली बाजारातील व्यवहार, गुंतवणूक सल्ला, शेअर्सची विक्री, अधिग्रहण आणि विलिनीकरण अशा प्रकारच्या सेवा देतात. या बँका कंपन्यांना सिक्युरिटीज जारी करतात आणि ते विकून पैसे उभारण्यासाठी मदत करतात तसेच या अधिग्रहणांवर सल्ला आणि मार्गदर्शन देतात आणि स्टॉकची देवाणघेवानव व्यापार करतात. या बँका भांडवल उभारणीसाठी कंपन्यांना शेअर्स किंवा बाँड्सद्वारे निधी उभारायला मदत करतात. दोन कंपन्यांचे एकत्रीकरण करणे किंवा एक कंपनी दुसरीमध्ये विलीन करणे यामध्ये मार्गदर्शन करतात. संस्थात्मक गुंतवणूकदारांसाठी शेअर व इतर वित्तीय साधनांची खरेदी-विक्री करतात. मोठ्या गुंतवणूकदारांना बाजाराचा अभ्यास करून योग्य ठिकाणी गुंतवणूक करण्याचा सल्ला व मार्गदर्शन करतात.
- **पेन्शन फंड-** कामगारांना नियमित उत्पन्न मिळवण्यासाठी, निवृत्तीनंतरचे उत्पन्न देण्यासाठी हे फंड्स म्हणजे एक आर्थिक साधन असतात. हे फंड व्यक्तीच्या दैनंदिन कामकाजी जीवनामधील नियमित गोळा करून, निवृत्तीनंतर त्या संचित झालेल्या रकमेतून नियमित पेन्शन किंवा एकत्रित रक्कम दिली जाते. या फंडाचे पैसे स्टॉक बॉण्ड किंवा इतर मालमत्तेमध्ये सुध्दा गुंतविले जातात.
- **हेज फंड-** हे फंड एक खाजगी, अत्याधुनिक गुंतवणूक आणि उच्च जोखीमीचे साधन म्हणून हे फंड्स आहेत. उच्च परतावा मिळविण्यासाठी, बाजारातील चढ उतारांपासून संरक्षण मिळविण्यासाठी आणि विविध गुंतवणूक धोरणांसाठी याचा वापर करतात. बँका विमा कंपन्या व अन्य संस्थात्मक गुंतवणुकदारांसाठी असे फंड्स उपलब्ध केले जातात.
- **म्युच्युअल फंड-** हे एक वित्तीय साधन म्हणून याकडे पहिले जाते. म्युच्युअल फंडामध्ये अनेक गुंतवणूकदार आपआपले पैसे एकत्र करतात, या एकत्र पैशांचा वापर करून विविध स्टॉक्स, बाँड्स, रोखे इत्यादीमध्ये गुंतवणूक केली जाते. या फंडांच्या व्यवस्थापनाकरीत तज्ञ फंड मॅनेजर्स असतात. जे गुंतवणूकदारांचे जसे उद्दिष्ट असेल तसा पोर्टफोलिओ तयार करतात.
- **खाजगी इक्विटी फंड-** हि एक सामुहिक गुंतवणूक योजना आहे. ज्यामध्ये सल्लागार सर्व गुंतवणूकदारांनी फंडात गुंतविलेले पैसे एकत्र करतात.
- **व्हेंचर कॅपिटल फार्मस-** व्हेंचरकॅपिटल फॉर्मस उच्च वाढीची क्षमता असलेल्या सुरुवातीच्या काळामधील कंपन्यांमध्ये गुंतवणूक करत असतात.

भारतातील बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थांची NBFCs प्रमुख भूमिका:

आर्थिक समावेशन: पारंपरिक बँकांची पोहोच जेथे मर्यादित असते तेथे या बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था ग्रामीण आणि दुर्बल क्षेत्रातील लोकांना कर्जपुरवठा करतात.

1. **सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना (MSME) मदत**: या संस्था लहान उद्योगांना अर्थसहाय्य करून देऊन उद्योग वाढीला चालना देतात.
2. **विविध वित्तीय उत्पादने**: वैयक्तिक कर्ज, वाहन कर्ज, शिक्षण कर्ज आणि गृहकर्ज अशा वेगवेगळया कर्जांची उपलब्धता करून देतात.
3. **विकास प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक**: मुलभूत पायाभूत सुविधा, रिअल इस्टेट, ऊर्जाक्षेत्र या क्षेत्रांमध्ये गुंतवणूक करून देशाच्या प्रगतीस हातभार लावतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

4. **नवीन वित्तीय तंत्रज्ञानाचा वापर**: FinTech NBFCs मोबाईल व इंटरनेटवर आधारित कर्जपुरवठ्याची प्रणालीचा वापर करून वित्तीय व्यवहार सोपे व सुटसुटीत करतात.
5. **बँकिंग क्षेत्राला पूरक सेवा**: बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था या बँकिंग प्रणालीस पूरक असतात. म्हणून त्या अर्थव्यवस्थेच्या विविध स्तरांवर सेवा देतात.

भारतातील काही बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थां:

- बजाज फायनान्स लिमिटेड– ग्राहक कर्ज, वाहन कर्ज, वैयक्तिक कर्ज आणि इतर वित्तीय सेवा पुरविण्याचे हि कार्य करते.
- महिंद्रा अँड महिंद्रा फायनान्शियल सर्व्हिसेस – ग्रामीण आणि शेतीसंबंधी आर्थिक सेवा देणारी हि एक संस्था आहे.
- टाटा कॅपिटल – खाजगी, व्यवसायिक आणि ग्राहक वित्तीय सेवा हि पुरवते.
- श्रीराम ट्रान्सपोर्ट फायनान्स कंपनी – वाहतूक व्यवसाय करण्यासाठी हि कर्जपुरवठा करते.
- मनापूरम फायनान्स – सोने तारण देऊन कर्ज देणारी हि एक प्रसिद्ध संस्था आहे.
- मुथूट फायनान्स – ही सुध्दा एक मोठी सोने तारण कर्ज देणारी संस्था आहे.

निष्कर्ष:

भारतातील बिगर वित्तीय संस्था (NBFCs) या देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या संस्था कार्पोरेट बँकिंग, गुंतवणूक बँकिंग व खाजगी बँकिंग सह उच्च दर्जाची उत्पादने आणि सेवा देतात. या संस्था पारंपरिक बँकिंग प्रणालीला पूरक असून वित्तीय समावेशन साधतात तसेच ग्रामीण व दुर्लक्षित ग्राहक वर्गासाठी, ग्राहक कर्जे देण्यासठी, मायक्रो फायनान्स पुरविण्यासाठी आणि पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी महत्वाचा वाटा उचलत आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून या संस्था अधिक सुलभ व प्रभावीपणे वित्तीय सेवा आपल्या ग्राहकांना देत आहेत. त्यामुळे भारताच्या सर्वसमावेशक आणि शाश्वत आर्थिक विकासासाठी या संस्थां एक मजबूत कणा आहेत.

संदर्भ

1. R. Sengupta, L.L.Song, Harshvardhan, 'A study of Non-Baking Financial Companies in India', ADB South Asia working Paper Series, 2021, No. 83
2. Baid, 'The Role of Non-Banking Finance Companies In Enhancing Financial Inclusion in India; Opportunities and Challenges' Sept-2021, Vol-15, Issue-5
3. www.Iosrjournals.org
4. http;//www.rbi.org.in
5. http;//www.researchgate.net

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

समाज माध्यमांवरील इतिहासाचे विकृतीकरण: भारताच्या संदर्भात चिकित्सा

प्रा. पवार किरण सर्जेराव
श्री सद्गुरू गंगागीर महाराज सायन्स, गौतम आर्टस ॲण्ड, संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगाव
Email: pawarkiran1857@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171134
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 158-162
Nov. 2025

Submitted: 21 Oct. 2025
Revised: 31 Oct. 2025
Accepted: 11 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

आजच्या डिजिटल युगात समाज माध्यमांनी माहिती प्रसारित करण्याच्या पद्धतीत मोठा बदल घडवून आणला आहे. फेसबुक, ट्विटर, यूट्यूब, आणि व्हॉट्सॲप यांसारख्या माध्यमांनी संवादाचे आणि विचारविनिमयाचे नवे दालन खुले केले आहे. तथापि, या माध्यमांचा वापर केवळ माहिती प्रसारित करण्यापुरता मर्यादित न राहता, इतिहासाचे स्वरूप बदलविण्याचे साधन म्हणून होऊ लागला आहे. इतिहास हा समाजाच्या ओळखीचा पाया असतो; त्यामुळे त्याचे विकृतीकरण केवळ भूतकाळाचे नव्हे, तर वर्तमानाचे आणि भविष्याचेही विकृतीकरण ठरते.भारतीय समाज माध्यमांवर इतिहासाच्या पुनर्लेखनाची आणि विकृतीकरणाची प्रवृत्ती झपाट्याने वाढताना दिसते आहे. काही सामाजिक गट आणि राजकीय शक्ती विशिष्ट दृष्टिकोनातून इतिहासाचे अर्थ बदलून मांडतात, तर काहीजण धार्मिक किंवा भावनिक आधारावर त्याचे विकृतीकरण करतात. या प्रक्रियेत सत्य आणि असत्य यांतील सीमारेषा अस्पष्ट होत जातात. परिणामी समाजात "पोस्ट-सत्य" संस्कृती उदयास येते आहे. जिथे भावना आणि ओळख यांना सत्यापेक्षा अधिक स्थान मिळते. समाज माध्यमांवरील या विकृतीकरणामुळे सामूहिक स्मृती विकृत होते, समाजात विभागणी आणि अविश्वास वाढतो, तसेच लोकांच्या ऐतिहासिक जाणिवेवर नकारात्मक परिणाम होतो. ट्विटरवरील काही हॅशटॅग मोहिमा, यूट्यूबवरील प्रचारक व्हिडिओ, आणि व्हॉट्सॲपवरील बनावट संदेश हे सर्व इतिहासाच्या तटस्थतेवर आघात करतात. प्रस्तुत संशोधनाचे उद्दिष्ट म्हणजे समाज माध्यमांवरील इतिहास विकृतीकरणाचे विविध पैलू ओळखणे, त्यामागील सामाजिक-सांस्कृतिक कारणांचा अभ्यास करणे आणि त्यावर उपाययोजना सुचविणे हे आहे. इतिहासाचे विकृतीकरण ही केवळ माहितीची समस्या नाही, तर ती समाजाच्या सामूहिक स्मृती, ओळख आणि विचारप्रणालीवर परिणाम करणारी सामाजिक प्रक्रिया आहे. या पार्श्वभूमीवर डिजिटल साक्षरता, माध्यम शिक्षण आणि तथ्य पडताळणी या गोष्टी आजच्या काळात अनिवार्य ठरतात.

प्रस्तावना

इतिहास हा केवळ भूतकाळातील घटनांचा नोंदवही नसतो, तर तो समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा आणि सामूहिक स्मृतीचा पाया असतो. समाज आपल्या भूतकाळाच्या माध्यमातून वर्तमान समजून घेतो आणि भविष्याची दिशा ठरवतो. परंतु अलीकडच्या काळात या इतिहासाच्या सादरीकरणाचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणावर बदलले आहे. विशेषतः डिजिटल क्रांतीनंतर समाज माध्यमांनी माहिती प्रसारित करण्याची पद्धत पूर्णपणे बदलून टाकली आहे. फेसबुक, ट्विटर, यूट्यूब आणि व्हॉट्सॲपसारख्या माध्यमांनी इतिहास सर्वसामान्य लोकांच्या चर्चेचा विषय बनवला. इतिहास आता केवळ विद्वानांच्या ग्रंथात किंवा शिक्षण संस्थांमध्ये सीमित राहिला नाही, तर तो सामान्य लोकांच्या हातात आला आहे. या बदलामुळे इतिहासाचे "लोकशाहीकरण" घडले, पण त्याच वेळी विकृतीकरणाचाही धोका निर्माण झाला. अनेक वेळा ऐतिहासिक घटना अपूर्ण माहितीवर, भावनिक प्रतिक्रिया किंवा राजकीय हेतू यांच्या आधारे सादर केल्या जातात. अशा वेळी सत्य आणि असत्य, तथ्य आणि मत, इतिहास आणि प्रचार यांतील सीमारेषा धूसर होत जातात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. पवार किरण सर्जेराव, श्री सद्गुरू गंगागीर महाराज सायन्स, गौतम आर्टस ॲण्ड, संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगाव

How to cite this article:
पवार, . किरण . सर्जेराव . (2025). समाज माध्यमांवरील इतिहासाचे विकृतीकरण: भारताच्या संदर्भात चिकित्सा. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 158–162. https://doi.org/10.5281/zenodo.18137537

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18137537

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

भारतीय संदर्भात इतिहास हे केवळ शैक्षणिक विषय नाही; तो समाजातील धार्मिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक ओळख ठरवणारा घटक आहे. त्यामुळे इतिहासाचा वापर किंवा गैरवापर हे नेहमीच प्रभावी राजकीय साधन राहिले आहे. समाज माध्यमांनी या प्रक्रियेला अभूतपूर्व वेग दिला आहे. एखादी ऐतिहासिक घटना किंवा व्यक्तिरेखा आता केवळ संशोधनाचा विषय राहिली नसून ती "डिजिटल वादविवादाचा" केंद्रबिंदू बनली आहे. या पार्श्वभूमीवर समाज माध्यमांवरील इतिहास विकृतीकरणाचे स्वरूप, त्यामागील हेतू, आणि त्याचे सामाजिक परिणाम समजून घेणे अत्यंत आवश्यक ठरते. या संशोधनात इतिहासाच्या विकृतीकरणाच्या प्रवृत्तींचे विश्लेषण करून त्यामागील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घटक उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच, सत्याधारित इतिहासाच्या पुनर्स्थापनेसाठी माध्यम साक्षरतेचे आणि शैक्षणिक जबाबदारीचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

अ) समाज माध्यमांतील इतिहासाचे नवसंस्कृतीकरण:

इतिहास हा केवळ भूतकाळाचा दस्तऐवज नसून, समाजाच्या विचारविश्वाचा आणि सांस्कृतिक ओळखीचा पाया आहे. तथापि, आधुनिक काळात इतिहासाच्या अभिव्यक्तीचे आणि प्रसारणाचे माध्यम मोठ्या प्रमाणावर बदलले आहे. समाज माध्यमांच्या प्रसारामुळे इतिहासाने आपले पारंपरिक रूप गमावून नवे डिजिटल रूप धारण केले आहे. या बदलाला "इतिहासाचे नवसंस्कृतीकरण" असे म्हणता येईल — म्हणजे इतिहासाची नव्या सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भात पुनर्अर्थनिर्मिती व पुनर्व्याख्या होणे होय.[१]

पूर्वी इतिहासाचा अभ्यास शास्त्रीय संशोधन, ग्रंथसंपदा आणि शिक्षणसंस्थांच्या मर्यादेत होत असे. परंतु समाज माध्यमांच्या युगात इतिहास लोकांच्या हातात आला आहे. फेसबुकवरील लेख, ट्विटरवरील चर्चा, यूट्यूबवरील माहितीपट, आणि व्हॉट्सॲपवरील संदेश या सर्वांनी इतिहासाला नवा सामाजिक आयाम दिला आहे. इतिहास आता केवळ वाचनाचा विषय न राहता, तो पाहण्याचा, ऐकण्याचा आणि अनुभवण्याचा विषय झाला आहे.[२] या प्रक्रियेत इतिहासाचे स्वरूप भावनिक आणि दृश्यात्मक बनले आहे. उदाहरणार्थ, "मीम संस्कृती" आणि "हॅशटॅग चळवळीं"द्वारे ऐतिहासिक घटना व व्यक्तिरेखांचे नवे रूप साकारले जाते. अनेकदा या माध्यमांतून ऐतिहासिक संदर्भ साधे, मनोरंजक किंवा राजकीय भाष्यरूपात सादर होतात.[३] त्यामुळे इतिहासाचे सत्य, तथ्य आणि संदर्भ यांतील सूक्ष्मता हरवून त्याची लोकप्रिय आवृत्ती प्रचलित होते. या नवसंस्कृतीकरणामागे तंत्रज्ञान, राजकीय हेतू आणि सांस्कृतिक ओळख यांचा संगम दिसतो. काही गट समाज माध्यमांचा वापर करून इतिहास आपल्या विचारसरणीप्रमाणे सादर करतात. यामुळे "डिजिटल राष्ट्रवाद" या संकल्पनेला बळ मिळते आणि इतिहासाचे राजकीयरण घडते.[४] परिणामी इतिहासाचे बहुविध अर्थ दुर्लक्षित होतात, आणि एका विशिष्ट दृष्टिकोनाला मान्यता मिळते.[५]

इतिहासाचे हे डिजिटल नवसंस्कृतीकरण समाजाच्या सामूहिक स्मृतींवर थेट परिणाम करते. मॉरिस हलबाक्स यांनी नमूद केले आहे की स्मृती ही सामाजिक बांधणी असते; आज ती बांधणी डिजिटल माध्यमांच्या हातात आहे.[६] समाज माध्यमे आता लोकांच्या इतिहासज्ञानाचे नवे शिल्पकार बनली आहेत. या परिवर्तनात लोकशाहीकरणाचे सकारात्मक पैलू आहेत; परंतु त्याचवेळी विकृतीकरण, असत्य आणि प्रचार यांची सावलीही दिसते. त्यामुळे इतिहास आणि समाज यांच्यातील संतुलन टिकवण्यासाठी माध्यम साक्षरता आणि शैक्षणिक जबाबदारी या दोन्ही अपरिहार्य ठरतात.[७]

आ) समाज माध्यमांतील राष्ट्रवादाचे ऐतिहासिक रूपांतरण:

राष्ट्रवाद ही संकल्पना काळानुसार बदलत राहिली आहे. भूतकाळात राष्ट्रवाद हा स्वातंत्र्य, स्वाभिमान आणि सांस्कृतिक एकात्मतेशी निगडित होता; परंतु आधुनिक डिजिटल युगात त्याचे स्वरूप व्यापक आणि गुंतागुंतीचे बनले आहे. समाज माध्यमे राष्ट्रवादाच्या अभिव्यक्तीचे नवे व्यासपीठ ठरली आहेत. या माध्यमांवर राष्ट्रवाद केवळ भावनिक प्रतिक्रिया म्हणून नव्हे, तर राजकीय संवाद, प्रचार आणि ओळखनिर्मितीचे साधन म्हणून वापरला जातो.[८]

डिजिटल युगातील राष्ट्रवाद "दृश्य राष्ट्रवाद" (Visual Nationalism) बनला आहे. हा राष्ट्रवाद चित्रे, व्हिडिओ, घोषवाक्ये आणि प्रतीकांच्या माध्यमातून व्यक्त होतो. उदाहरणार्थ, सोशल मीडियावरील राष्ट्रीय प्रतीकांचे व्हायरल व्हिडिओ, किंवा ऐतिहासिक घटनांचे पुनर्व्याख्यान करणारे पोस्ट्स हे केवळ इतिहास सांगत नाहीत, तर एक विशिष्ट विचारसरणी घडवतात. या माध्यमांद्वारे "राष्ट्राची कल्पना" सतत पुनर्निर्मित होत असते. इतिहासाच्या संदर्भांचा वापर करून सध्याच्या राजकीय आणि सांस्कृतिक विचारांना वैधता दिली जाते.[९] परंतु या प्रक्रियेत इतिहासाचे विकृतीकरण आणि एकांगी अर्थलाभ देखील वाढतो. समाज माध्यमांवरील राष्ट्रवाद भावनिक आणि प्रतिक्रियावादी स्वरूप धारण करतो. त्यामुळे इतिहासाचा तटस्थ अभ्यास कमी होऊन, त्याचा वापर सत्ताकेंद्रित आणि प्रचारनिष्ठ हेतूसाठी केला जातो. राष्ट्रवादाचे हे डिजिटल रूपांतरण भारतीय समाजात इतिहासाच्या समजुतीवर दीर्घकालीन परिणाम घडवणारे ठरले आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

इ) मिथक, भावनिकता आणि ऐतिहासिक सत्याचा संघर्ष:

इतिहास हा नेहमीच सत्य, पुरावे आणि तर्क यांच्या आधारे उभा असतो; परंतु समाज माध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे इतिहासाच्या या शास्त्रीय चौकटीला भावनिकता आणि मिथकांच्या लाटेने आव्हान दिले आहे. मिथक हे समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृतीचा भाग असले तरी, जेव्हा ते ऐतिहासिक सत्याच्या ठिकाणी उभे राहते तेव्हा एक गोंधळ निर्माण होतो. समाज माध्यमांवर अनेकदा धार्मिक किंवा पौराणिक आख्यायिका ऐतिहासिक घटनांप्रमाणे सादर केल्या जातात, आणि त्यांवर जनमानसात भावनिक प्रतिसाद उमटतो.[१०] या प्रक्रियेत 'भावनिक प्रामाणिकता' हा घटक अत्यंत प्रभावी ठरतो. लोकांना भावनिकदृष्ट्या ज्या गोष्टी पटतात, त्या सत्य मानण्याची प्रवृत्ती वाढते. यामुळे ऐतिहासिक पुरावे आणि संशोधन गौण ठरतात, तर "लोकप्रिय इतिहास" प्रधान बनतो. डिजिटल माध्यमांवरील "पोस्ट-सत्य" संस्कृतीमुळे भावना आणि वैयक्तिक ओळख यांना वस्तुनिष्ठ तथ्यांपेक्षा अधिक स्थान प्राप्त झाले आहे. याचा परिणाम असा होतो की इतिहास हे ज्ञानाचे क्षेत्र न राहता, विचारसरणींच्या स्पर्धेचे आणि भावनिक ओळखींचे रणांगण बनते.[११]

इतिहास आणि मिथक यांच्यातील संघर्ष हा केवळ वैचारिक नसून सामाजिक आहे. कारण या संघर्षातून समाज आपली ओळख आणि स्मृती नव्याने घडवतो. परंतु भावनिकतेच्या अतिरेकामुळे इतिहासाचे विवेकनिष्ठ मूल्य हरवते आणि लोकमतावर परिणाम करणारा "भासमय इतिहास" उदयास येतो. म्हणूनच शास्त्रीय इतिहासलेखनासोबतच सामाजिक माध्यम साक्षरतेची आणि वस्तुनिष्ठ विचारसरणीची जोपासना आज अधिक आवश्यक ठरते.

ई) माहितीचा दुरुपयोग आणि ऐतिहासिक भ्रमनिर्मिती:

माहिती ही आधुनिक समाजाच्या रचनेतील सर्वाधिक प्रभावी शक्ती आहे. ती केवळ ज्ञानाचे साधन नसून सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक नियंत्रणाचे साधन बनली आहे. विशेषतः समाज माध्यमांच्या युगात माहितीचा प्रवाह प्रचंड वेगाने वाढला आहे; परंतु या वेगाबरोबरच माहितीचा दुरुपयोगही व्यापक स्वरूपात दिसू लागला आहे. या दुरुपयोगाचा सर्वाधिक प्रभाव इतिहासासारख्या विषयावर होत आहे, कारण इतिहास हा समाजाच्या सामूहिक ओळखीचा पाया आहे.

समाज माध्यमांवर अनेकदा अपूर्ण किंवा चुकीच्या माहितीच्या आधारे ऐतिहासिक घटनांचे पुनर्व्याख्यान केले जाते. इतिहासातील गुंतागुंतीच्या प्रसंगांना सोप्या आणि भावनिक भाषेत मांडले जाते, ज्यामुळे समाजात "भ्रमित इतिहास" तयार होतो. उदाहरणार्थ, भारतातील मध्ययुगीन इतिहासासंदर्भात अनेक पोस्ट्स आणि व्हिडिओज हे ऐतिहासिक सत्य न तपासता विशिष्ट राजकीय अथवा धार्मिक दृष्टिकोनातून प्रसारित केले जातात. या प्रक्रियेमध्ये माहितीचा उद्देश सत्यप्रसार नसून विचारप्रसार होतो.[१२]

अशा प्रकारच्या ऐतिहासिक भ्रमनिर्मितीचे दोन प्रमुख परिणाम दिसतात. पहिला म्हणजे लोकांच्या ऐतिहासिक जाणिवेतील वस्तुनिष्ठतेचा अभाव; आणि दुसरा म्हणजे समाजात निर्माण होणारे मानसिक ध्रुवीकरण. चुकीच्या माहितीमुळे निर्माण झालेली द्वेषभावना किंवा सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाची भावना इतिहासाच्या तटस्थ अभ्यासाला बाधा पोहोचवते. त्यामुळे समाज माध्यमे ज्ञानाच्या लोकशाहीकरणाची साधने असली तरी, ती एकाच वेळी दिशाभूल आणि मिथकनिर्मितीचे साधन बनतात.[१३] या संदर्भात माध्यम साक्षरतेचा विकास अत्यंत आवश्यक आहे. लोकांनी मिळणाऱ्या माहितीचे मूल्यमापन करण्याची सवय निर्माण केली पाहिजे. इतिहासाला भावनांऐवजी विवेकाने समजण्याची आणि तपासलेल्या संदर्भांवर विश्वास ठेवण्याची वृत्ती निर्माण झाली तरच डिजिटल युगातील भ्रमनिर्मिती कमी होऊ शकेल.

उ) ई. डिजिटल युगातील इतिहास शिक्षण आणि विवेकनिष्ठ जाणिवा:

आजचा काळ डिजिटल क्रांतीचा काळ म्हणून ओळखला जातो. माहिती तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने वाढलेल्या प्रभावामुळे ज्ञानाचे स्वरूप आणि शिक्षणाचे स्वरूप दोन्ही बदलले आहे. या बदलाचा इतिहास शिक्षणावर विशेष परिणाम झाला आहे. पूर्वी इतिहास शिकविण्याची प्रक्रिया ग्रंथाधारित, संशोधननिष्ठ आणि तर्काधारित होती; परंतु आज विद्यार्थ्यांना माहितीचा महासागर समाज माध्यमांच्या स्वरूपात सहज उपलब्ध आहे. या माहितीमधून सत्य-असत्य, मत-तथ्य, प्रचार-विज्ञान यांची ओळख करणे ही शिक्षणव्यवस्थेसमोरची नवी आव्हाने ठरली आहेत.[१४] डिजिटल युगातील इतिहास शिक्षण केवळ माहिती देण्यापुरते राहिले तर विद्यार्थ्यांच्या विचारक्षमतेवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो. म्हणूनच इतिहास शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांमध्ये विवेकनिष्ठ जाणिवा निर्माण करणे हे असले पाहिजे. "विवेकनिष्ठता" म्हणजे प्रत्येक माहिती, घटना किंवा मताच्या संदर्भातील सत्यता तपासण्याची क्षमता. उदाहरणार्थ, मध्ययुगीन इतिहासातील शासकांविषयी समाज माध्यमांवर पसरविल्या जाणाऱ्या भावनिक आणि एकांगी माहितीचे परीक्षण करून विद्यार्थी जर त्या मागील सामाजिक-राजकीय घटक समजू शकला, तर तो खरा विवेकनिष्ठ शिक्षार्थी ठरेल.[१५]

डिजिटल साक्षरता हे इतिहास शिक्षणाचा अविभाज्य भाग बनले पाहिजे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना स्रोतांचे मूल्यांकन, माहिती पडताळणी आणि वस्तुनिष्ठता या तत्त्वांचे प्रशिक्षण द्यावे. वर्गातील चर्चांमध्ये समाज माध्यमांवरील उदाहरणांचा समावेश करून त्यांच्या सत्यतेचे विश्लेषण करणे, हा एक प्रभावी शैक्षणिक उपाय ठरू शकतो. याशिवाय इतिहास शिक्षणात "तथ्याधारित चिंतन" आणि

"पुराव्याधारित चर्चा" या कौशल्यांचा विकास करण्याची गरज आहे. विद्यार्थी केवळ माहिती ग्रहण करणारा न राहता, ती तपासणारा आणि अर्थनिर्मिती करणारा झाला तरच डिजिटल युगातील इतिहास शिक्षण खऱ्या अर्थाने सामाजिक जबाबदारी पार पाडेल.

ऊ) सामूहिक स्मृती, सत्ता आणि इतिहासाचे पुनर्लेखन:

इतिहास हा समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचा आरसा असतो. मात्र ही स्मृती निष्कलंक नसते; ती वेळोवेळी सत्तेच्या प्रभावाखाली पुनर्लिखित आणि पुनर्व्याख्यायित केली जाते. समाजातील राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक सत्ताकेंद्रे आपल्या हितानुसार भूतकाळाचे अर्थ बदलतात. त्यामुळे इतिहास हे केवळ घडलेल्या घटनांचे दस्तावेजीकरण नसून सत्तेच्या भाषेत सांगितलेले वास्तव ठरते. मॉरिस हलबाक्स यांनी मांडलेल्या "सामूहिक स्मृती" संकल्पनेनुसार प्रत्येक समाज आपला भूतकाळ आपल्या वर्तमानानुसार पुनर्रचतो. त्यामुळे इतिहास कधीच एकसंध राहत नाही; तो सतत बदलत राहतो. आधुनिक काळात समाज माध्यमांनी या प्रक्रियेला नवीन परिमाण दिले आहे. ट्विटर, फेसबुक किंवा यूट्यूबवरील पोस्ट्स आणि व्हिडिओद्वारे सत्ताधारी गट विशिष्ट ऐतिहासिक घटनांचे एकांगी रूप प्रसारित करतात. उदाहरणार्थ, भारतात स्वातंत्र्यलढ्यातील काही व्यक्तींना देवतासमान आणि काहींना राष्ट्रद्रोही ठरविण्याची प्रक्रिया समाज माध्यमांवर सक्रिय दिसते. सत्ता इतिहासाचा वापर केवळ वैचारिक वैधतेसाठी करत नाही, तर सामूहिक भावनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठीही करते. इतिहासाच्या पुनर्लेखनाद्वारे समाजातील स्मृती पुनर्गठित केल्या जातात — ज्या घटनांचा सत्तेच्या विचारसरणीशी मेळ बसतो, त्या ठळकपणे मांडल्या जातात; तर विरोधी घटना विस्मृतीत ढकलल्या जातात. अशा प्रकारे इतिहास सत्तेचा सांस्कृतिक शस्त्र बनतो.

इतिहासाचे हे पुनर्लेखन समाजातील ज्ञानविषमता वाढवते आणि लोकांच्या ऐतिहासिक चेतनेला विकृत करते. त्यामुळे इतिहासलेखनात स्वायत्तता, स्रोतांचे परीक्षण आणि विविध दृष्टिकोनांचा स्वीकार हे घटक आवश्यक ठरतात. इतिहासातील सामूहिक स्मृतीची पुनर्रचना जितकी आवश्यक, तितकीच तिच्या सत्तासापेक्षतेची चिकित्साही अपरिहार्य आहे.

समारोप

समाज माध्यमांच्या युगात इतिहास हे केवळ शैक्षणिक विषय न राहता, समाजाच्या भावनांचा आणि सत्तेच्या हेतूंचा केंद्रबिंदू बनले आहे. डिजिटल माध्यमांनी इतिहास सर्वसामान्यांच्या पोहोचेत आणला, परंतु त्याच वेळी त्याच्या सत्यतेवर आणि संदर्भाधारिततेवर गंभीर प्रश्न उभे केले. इतिहासाचा मूळ हेतू म्हणजे भूतकाळाचे विवेकी आकलन करणे, परंतु आजच्या माध्यमांमधील विकृतीकरणामुळे भूतकाळाचे "प्रचारसामग्री"त रूपांतर होत आहे. भारतीय संदर्भात ही प्रवृत्ती अधिक तीव्र आहे. उदाहरणार्थ, सामाजिक माध्यमांवर १८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्याबाबत अनेक गैरसमज आणि मिथक लोकप्रिय झाले आहेत. काही ठिकाणी तो केवळ "हिंदू उठाव" म्हणून सादर होतो, तर काही ठिकाणी तो "ब्रिटिशांविरोधातील पहिला राष्ट्रवादी संग्राम" मानला जातो. दोन्ही मांडणी सत्याच्या एका भागावर भर देतात, पण संपूर्ण सामाजिक आणि प्रादेशिक गुंतागुंत दुर्लक्षित राहते. अशा रीतीने माहितीचा अंशतः वापर आणि भावनिक मांडणी मिळून "ऐतिहासिक भ्रमनिर्मिती" घडते. तसेच, "मुगल कालखंड" किंवा "ब्रिटिश प्रशासन" यासारख्या विषयांवरही समाज माध्यमांवरील चर्चांमध्ये इतिहासाचे तटस्थ विश्लेषण न होता, सत्तानिष्ठ भावनिकता दिसून येते. परिणामी, इतिहास लोकशाही चर्चेचा विषय न राहता, विचारधारांच्या वर्चस्वासाठीचे शस्त्र बनतो.

तथापी इतिहास शिक्षण आणि माध्यम साक्षरता यांचे एकत्रिकरण अत्यंत आवश्यक ठरते. विद्यार्थ्यांना केवळ माहिती देणे पुरेसे नाही; तर त्या माहितीचा अर्थ समजावून घेण्याची आणि तिच्या सत्यतेची चाचपणी करण्याची क्षमता विकसित केली पाहिजे. वर्गातील चर्चांमध्ये समाज माध्यमांवरील उदाहरणांचा वापर करून, त्या माहितीचे तथ्यांशी पडताळणी करणे, ही शिक्षणाची नवी दिशा ठरू शकते. इतिहासाचे कार्य म्हणजे समाजाच्या स्मृतींची जोपासना करणे — पण सत्याधिष्ठित स्मृतींची. माहितीच्या महासागरात सत्य हरवू नये, हीच इतिहासशास्त्राची खरी जबाबदारी आहे. म्हणूनच समाज माध्यमांच्या या युगात इतिहासकार, शिक्षक आणि संशोधक यांना केवळ घटनांचे दस्तावेजीकरण न करता, विवेक, सत्यनिष्ठा आणि सामाजिक जबाबदारी यांचा संगम साधणारा इतिहास साकार करणे आवश्यक ठरते.

संदर्भ

१. फडके, य. दि., भारतीय इतिहासाचे समाजशास्त्र, मौज प्रकाशन, मुंबई, १९९९, पृ. १२७.
२. प्रभाकर, शशिकांत, माध्यमे, इतिहास आणि राष्ट्रवाद, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१९, पृ. ८५.
३. Gupta, A., Rewriting History in Social Media: A Post-Truth Analysis, Indian Journal of Communication Studies,2022, pp. 45.
४. ठाकुर, अरुण कुमार, इतिहास का राजनीतिक उपयोग, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१७, पृ. ९४.
५. Jaffrelot, C., Modi's India: Hindu Nationalism and the Rise of Ethnic Democracy, Princeton University Press, 2021, p. 212.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

६. Halbwachs, M., La Momoire Collective, Presses Universitaires de France, 1950, p. 62.
७. कुमार, संदीप, डिजिटल प्रचार और इतिहास स्मृति का रूपांतरण, सेज पब्लिकेशन, नयी दिल्ली, २०२१, पृ. १३६.
८. ठाकुर, अरुण कुमार, इतिहास का राजनीतिक उपयोग, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१७, पृ. ९४.
९. Jaffrelot, C., Modi's India: Hindu Nationalism and the Rise of Ethnic Democracy, Princeton University Press, 2021, p. 212.
१०. प्रभाकर, शशिकांत, माध्यमे, इतिहास आणि राष्ट्रवाद, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१९, पृ. ८५.
११. Nussbaum, M., The Fragility of Truth: Democracy and Emotions in India, Oxford University Press, 2019, p. 54.
१२. ठाकुर, अरुण कुमार, इतिहास का राजनीतिक उपयोग, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१७, पृ. ९४.
१३. Wardle, C. & Derakhshan, H., Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making, Council of Europe Report, Strasbourg, 2017, p. 29.
१४. जोशी, र. घ., इतिहास शिक्षण आणि सामाजिक जाणीवा, कंटिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २०१५, पृ. ६८.
१५. Nussbaum, M., Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities, Princeton University Press, 2010, p. 45.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतीय संविधानातील मूल्यांचे विकसित भारतातील योगदान: एक अभ्यास

डॉ. बसवेश्वर पांडागळे
सहयोगी प्राध्यापक, कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय ओदे, ता. विक्रमगड जि. पालघर
Email: baswarajpandagale@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171135
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 163-166
Nov. 2025

Submitted: 21 Oct. 2025
Revised: 31 Oct. 2025
Accepted: 11 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतीय संविधानातील प्रमुख मूल्ये म्हणजे न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, लोकशाही आणि प्रजासत्ताक ही तत्व व ही मूल्ये भारताला समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक बनवतात आणि नागरिकांच्या प्रतिष्ठा, अधिकार व कर्तव्यांचे रक्षण करतात.

शब्दसूची: *राज्यघटना, उद्देश पत्रिका, सार्वभौमत्व, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य, न्याय, स्वातंत्र्य, समता बंधुता, तत्त्वज्ञान.*

प्रस्तावना

भारतीय संविधानातील मूल्ये म्हणजे राष्ट्राच्या प्रशासनाचा, समाजरचनेचा आणि नागरिकांच्या वर्तनाचा दिशादर्शक मार्ग होय. ही मूल्ये भारतीय राज्यघटनेतील प्रास्ताविका, मूलभूत अधिकार, मूलभूत कर्तव्ये व राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वांतून स्पष्ट दिसतात. प्रत्येक राज्यघटनेला निश्चित उद्दिष्टे आणि ध्येय असतात तसीच उद्दिष्टे आणि ध्येय भारतीय राज्यघटनेत असल्याचे दिसून येते. भारतीय राज्यघटनेच्या सुरुवातीलाच घटनेची उद्देशिका जोडण्यात आलेली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या प्रास्ताविकेत घटनेचा उद्देश, आशय, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट केलेले आहे. भारतीय राज्यघटनेचे उगमस्थान भारतीय जनता आहे. घटनेच्या सरनाम्याच्या सुरुवातीलाच सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य असे राजकीय व्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करून न्याय स्वातंत्र्य समता बंधुता ही राज्याची उद्दिष्टे घटनेच्या उद्देश पत्रिकेत सांगितलेली आहेत. भारतीय राज्यघटनेचे उद्देश पत्रिका म्हणजे राज्यघटनेचा आत्मा किंवा प्राण होय असे म्हटले जाते. कारण भारतीय संविधानाचे संपूर्ण तत्त्वज्ञानात सारांश रूपाने सांगण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य उद्देश पत्रिका करीत आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

१. भारतीय संविधानाचा अभ्यास करणे.
२. संविधानातील मूल्यांचा विकसित भारताच्या योगदानातील तत्त्वाचा शोध घेणे.
३. भारतीय संविधानातील मूल्यांच्या अभ्यासाचा शोध घेणे.

गृहीतके

१. सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय दिला जातो, तेव्हा समाजातील सर्व घटक विकास प्रक्रियेत समानतेने सहभागी होतात.

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.19327525
OPEN ACCESS

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. बसवेश्वर पांडागळे, सहयोगी प्राध्यापक, कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय ओदे, ता. विक्रमगड जि. पालघर

How to cite this article:
पांडागळे,. बसवेश्वर. (2025). भारतीय संविधानातील मूल्यांचे विकसित भारतातील योगदान: एक अभ्यास. Journal of Research & Development, 17(11 (II)), 163–166. https://doi.org/10.5281/zenodo.19327525

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

२. विकसित भारतासाठी गरिबी कमी होणे व सर्वांसाठी समान संधी उपलब्ध होणे आवश्यक आहे.

३.लोकशाहीत नागरिकांचा सहभाग वाढतो व त्यामुळे शासन जबाबदार राहते.

४.विकसित राष्ट्रासाठी सुशासन (Good Governance) अनिवार्य आहे.

५. राजकीय लोकशाहीतून सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित करण्यासाठी.

भारतीय संविधानातील मूल्य

१. न्याय (Justice)

न्याय म्हणजे समाजाचा सर्वांगीण विकास साधने. राज्यातील प्रत्येक व्यक्तीचा विकास झाल्याखेरीज समाजाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकणार नाही तेव्हा व्यक्तीला विकासाची संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे न्याय होय अर्थात व्यक्तविकासाकडे पाहता समाज विकासाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही भारतीय राज्यघटनेत नागरिकांना राजकीय सामाजिक व आर्थिक न्यायाची हमी दिलेली आहे.

१.सामाजिक न्याय: जात, वंश, धर्म, लिंग, भाषा इत्यादींवर आधारित भेदभाव नष्ट करून समान संधी.

२.आर्थिक न्याय: संपत्तीची योग्य विभागणी; शोषणमुक्त समाज.

३. राजकीय न्याय: प्रत्येक नागरिकाला राजकीय प्रक्रियेत समान सहभाग.

२. स्वातंत्र्य (Liberty)

भारतीय नागरिकांना विचार उच्चार विश्वास श्रद्धा आणि उपासना यांचे स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची शाश्वती देण्यात आलेली आहे. भारतीय घटनेच्या तिसऱ्या विभागात नागरिकांना मूलभूत अधिकार दिलेले आहेत तसेच घटनेने मूलभूत अधिकाऱ्यांना संरक्षण दिलेले आहे.

१.विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, धर्म, उपासना आणि संघटना स्थापनेचे स्वातंत्र्य.

२.व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचे स्वातंत्र्य.

३. समता (Equality)

भारतीय नागरिकांना दर्जा आणि समान संधी याबाबत समानतेची वागणूक मिळेल अशी शाश्वती देण्यात आलेली आहे.कायद्यापुढे सर्व समान, विकासाची समान संधी अस्पृश्यता निर्मूलन, लिंगभेद दूर करणे.

४. बंधुता (Fraternity)

राष्ट्रीय एक्याने एकात्मता टिकण्यासाठी बंधू ताई तत्वाची अधिक गरज आहे हे जाणूनच घटनेत न्याय स्वातंत्र्य व संस्था यांच्या आधारे बंधुत्वाची शाश्वती देण्याचे उद्दिष्ट मान्य केलेले आहे.

१.सर्व नागरिकांत बंधुभावाची भावना जोपासणे.

२.राष्ट्रीय एकात्मता आणि एकता कायम राखणे.

५. लोकशाही (Democracy)

भारतीय घटनेत जनतेचे सार्वभौमत्व मान्य करून प्रातिनिधिक लोकशाही शासन पद्धतीचा पुरस्कार केलेला आहे. राजकीय लोकशाहीचे रूपांतर सामाजिक लोकशाहीत झाले पाहिजे स्वातंत्र्य समतांनी बंधुता ही तत्वे राजकीय लोकशाही अंतर्भूत झाली असता सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित होऊ शकते राजकारणात आपण समता प्रस्थापित केले आहे परंतु आरती व सामाजिक जीवनात समता प्रस्थापित करू शकलो नाही त्यामुळे राजकीय लोकशाही धोक्यात आल्यावर होणार नाही बंधुत्व चरित्रामुळे सामाजिक जीवनाला एकही क्षमता येऊ नसलेले लागते म्हणून आरत्याने बंधुत्वाच्या भावनेने वागले पाहिजे. लोकांनी निवडलेले सरकार, निवडणुका, शक्तींचे विभाजन, जबाबदारी व उत्तरदायित्व यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

६. सार्वभौमत्व:-

भारत हे सार्वभौम राष्ट्र आहे याचा अर्थ असा की भारत हे एक स्वतंत्र राष्ट्र असून भारतातील जनता देशाच्या अंतर्गत बाबतीत सर्वश्रेष्ठ आणि सर्वोच्च आहे. त्याच प्रमाणे भारतावर कोणत्याही बाह्य देशाचे नियंत्रण असणार नाही भारताच्या राज्यकारभारात बाहेरील कोणतीही राष्ट्र हस्तक्षेप किंवा ढवाढवळ करणार नाही. आपल्या राष्ट्राचे ध्येयधोरण ठरविण्याचा सर्वोच्च अधिकार भारत देशाला असून त्याबाबत कोणत्याही बाह्य देशाचा प्रभाव भारतावर असणार नाही. अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

७. धर्मनिरपेक्षता (Secularism)

धर्मनिरपेक्ष या शब्दाचा अर्थ असा की भारत हे धर्मबाह्य राज्य नाही तसेच ते कोणत्याही धर्माचे राज्य नाही तर ते धर्मवीर पेक्षा राज्य आहे भारतीय घटनेने सर्व धर्मांच्या लोकांना समानतेची वागणूक देण्याचे मान्य केले आहे सर्व नागरिकांना समानतेची वागणूक दिली जाईल धार्मिक भेदाचा विचार न करता विकासाची समान संधी दिली जाईल भारतीय घटनेने कोणत्याही एका धर्माला अधिक महत्त्व दिले नाही धर्म ही व्यक्तिगत बाब म्हणून सर्व धर्माकडे समानतेच्या भूमिकेतून पाण्याचा दृष्टिकोन घटनेने स्वीकारलेला आहे.राज्य सर्व धर्मांप्रती समान व निष्पक्ष.कोणत्याही धर्माचा राज्यधर्म नाही.प्रत्येकाला धर्म मानण्याचे, बदलण्याचे, आचरण करण्याचे स्वातंत्र्य राहील.

८. प्रजासत्ताक (Republic)

भारत हे प्रजासत्ताक गणराज्य आहे. भारतीय लोकशाहीत राज्यप्रमुख जनतेकडून प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष पद्धतीने निवडून येतात सर्वच गणराज्य प्रजासत्ताक असतात असे नाही सोवियत रशिया चीन या देशात गणराज्य पद्धती आहे परंतु तिथे प्रजासत्ताक गणराज्य पद्धती नाही तेथे एक पक्षीय साम्यवादी शासन पद्धती आहे प्रजासत्ताक गणराज्यात सर्वोच्च अधिकार जनतेच्या हाती असतात जनतेकडून विशिष्ट कालावधीसाठी प्रतिनिधी निवडले जातात आणि जनमताचा पाठिंबा असेपर्यंत सत्तेवर राहतात भारतात प्रजासत्ताक गणराज्य पद्धतीचा स्वीकार केला असून जनतेचे सार्वभौमत्व मान्य केलेले आहे.

९. राष्ट्राची एकता व अखंडता

संविधान देशाच्या विविधतेत एकता निर्माण करते. घटनेच्या सरनाम्यात राष्ट्राचे ऐक्य या ऐवजी राष्ट्राचे ऐक्य व एकात्मता अशी नवी शब्दयोजना करण्यात आली आहे एकात्मता या शब्दामुळे राष्ट्रीय एकाच्या भावनेला अधिक अर्थ प्राप्त झालेला दिसून येतो.त्यामुळे संघीय रचना व मजबूत केंद्रसरकारची निर्माती होण्यास मदत झाली.

१०. मानवी प्रतिष्ठा (Human Dignity)

मानवी प्रतिष्ठा म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीचा जन्मसिद्ध सन्मान, स्वाभिमान आणि मूल्य. भारतीय संविधान हे मूल्य आपल्या प्रत्येक भागात अधोरेखित करते. संविधानानुसार, प्रत्येक नागरिक मानवी मर्यादेत जगण्याचा हक्कदार आहे.प्रत्येक व्यक्तीचा सन्मान राखणे.
मानवी हक्कांचे संरक्षण करते.

११. समाजवादी मूल्ये (Socialist Values)

१९७६ साले ४२ वी घटना दुरुस्ती होऊन. भारतीय घटनेच्या सरन्यान्यात समाजवादी हा नवीन शब्द घालण्यात आला. भारतातील जनतेचे राहणीमान सुधारण्यासाठी आर्थिक समता व सामाजिक न्याय प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे हे ओळखूनच समाजवादी या शब्दाची योजना सरनाम्यात केली आहे भारत सरकारने १९५५ पासून समाजवादी समाज रचना निर्माण करण्याचा प्रयत्न चालू ठेवलेला आहे. परंतु समाजवादी अर्थव्यवस्था प्रत्यक्षात येऊ शकली नव्हती. त्यामुळे समाजवादी समाज रचना निर्माण झाली पाहिजे या उद्देशाने समाजवादी हा शब्द उद्देश पत्रिकेत योजलेला आहे.

भारतीय संविधानातील मूल्यांचे महत्त्व (Importance of Values in the Indian Constitution)

भारतीय संविधानातील मूल्ये म्हणजे राष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक रचनेला दिशा देणारी मूलभूत तत्त्वे. ही मूल्ये भारतास समतामूलक, न्याय्य, लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष आणि मानवतावादी राष्ट्र बनवतात.

१. समाजरचनेत एकता व सौहार्द निर्माण करते न्याय, समानता आणि बंधुता ही मूल्ये समाजातील विविध गटांमध्ये परस्पर आदर वाढवतात.विविधता असूनही राष्ट्रीय एकात्मता टिकून राहते.

२. लोकशाहीचे मजबूत आधारस्तंभ म्हणून ही स्वातंत्र्य, समानता आणि लोकशाही मूल्यांमुळे नागरिक शासनात सक्रियपणे सहभागी होतात.उत्तरदायी, पारदर्शक आणि जबाबदार शासन तयार होते.

३. मानवी हक्कांचे संरक्षण करते.मनुष्य म्हणून प्रत्येक व्यक्तीच्या प्रतिष्ठा, सन्मान, स्वातंत्र्य आणि हक्कांचे रक्षण करते.शोषण, भेदभाव आणि अन्यायापासून संरक्षण.

४. सामाजिक व आर्थिक न्याय साध्य करण्यास मदत होते.समाजवादी मूल्ये आर्थिक असमानता कमी करतात.गरिब, वंचित आणि दुर्बल घटकांसाठी कल्याणकारी उपाययोजना शक्य होतात.

५. धर्मनिरपेक्षतेमुळे शांततामय सहअस्तित्व प्रत्येक धर्माला समान सन्मान; कोणताही राज्यधर्म नाही.विविध धार्मिक समुदायांमध्ये सौहार्द टिकून राहण्यासाठी मदत होते.

६. व्यक्तिमत्व विकासाला चालना विचार, अभिव्यक्ती, शिक्षण, व्यवसाय यांची स्वातंत्र्ये व्यक्तीला विकसित होण्याची संधी देतात.सर्जनशीलता व नवोन्मेष वाढतो.

७. सामाजिक परिवर्तनासाठी मार्गदर्शक संविधानातील मूल्ये सामाजिक परिवर्तन, जातिवाद, लिंगभेद, बालमजुरी इ. दूर करण्यासाठी प्रेरणा देतात.समाज प्रगत, वैज्ञानिक व मानवतावादी बनतो.

८. लोकशाही, प्रजासत्ताकत्व आणि समानतेची तत्त्वे शासन अधिक जबाबदार बनवतात. भ्रष्टाचारावर नियंत्रण आणि कायद्याचे राज्य मजबूत होते.

९. विकसित भारताच्या निर्मितीसाठी आधार संविधानातील मूल्ये आधुनिक, समावेशक, तंत्रज्ञानाधारित आणि न्याय्य विकासासाठी आवश्यक वातावरण तयार करतात.

भारतीय संविधानातील मूल्यांचे महत्त्व म्हणजे

१.नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण

२. सामाजिक-आर्थिक समता

३.मानवी प्रतिष्ठा

४. शांतता आणि सौहार्द

५. सुशासन

६. समावेशक आणि शाश्वत विकास

ही सर्व मूल्ये भारताला समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक बनवण्याची आणि विकसित भारत घडवण्याची मूलभूत ताकद आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सुची

1. पाटील बी.बी. व चव्हाण उर्मिला, भारतीय शासन, फडके प्रकाशन कोल्हापूर,जूलै २००३.
2. फडिया बी.एल.,राजनिती विज्ञान, प्रतियोगिता साहित्य, पब्लिकेशन आग्रा,२००६.
3. टिपणीस आर.आर.भारताचे संविधान, मुकुंद प्रकाशन,ठाणे.
4. घांगरेकर चि.ग. भारतीय राज्यघटना स्वरूप आणि राजकारण, मंगेश प्रकाशन नागपूर २००४.
5. भागवत महेश व इतर, भारतीय राजकीय व्यवस्था,शेठ प्रकाशन,मार्च २०१७

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

विकसित भारत २०४७ मध्ये आदिवासी बोलींचे स्थान

डॉ.चिंतामण धिंदळे
सहयोगी प्राध्यापक, वीर वाजेकर कॉलेज, फुंडे
Email: cddhindale@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171136
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 167-173
Nov. 2025

Submitted: 21 Oct. 2025
Revised: 31 Oct. 2025
Accepted: 11 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

'विकसित भारत २०४७' ही संकल्पना भारताच्या सर्वांगीण प्रगतीचे स्वप्न मांडते; मात्र या विकासप्रक्रियेत आदिवासी समाज व त्यांच्या बोलीभाषांचे स्थान अनेकदा दुय्यम ठरत असल्याचे वास्तव दिसून येते. आदिवासी बोली या केवळ संवादाची साधने नसून त्या त्या समाजाचा इतिहास, संस्कृती, लोकज्ञान व सामूहिक स्मृती यांचे जिवंत प्रतीक आहेत. जागतिकीकरण, शहरीकरण, औपचारिक शिक्षणव्यवस्था, मुख्य प्रवाहातील भाषांचे वर्चस्व आणि डिजिटल माध्यमांचा मर्यादित वापर यांमुळे अनेक आदिवासी बोली लोपाच्या मार्गावर आहेत. भारतीय संविधान व राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये मातृभाषा व स्थानिक भाषांच्या संवर्धनावर भर दिला असला, तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अनेक अडचणी आहेत. या शोधनिबंधात 'विकसित भारत २०४७' या संकल्पनेच्या पार्श्वभूमीवर आदिवासी बोलींची सद्यस्थिती, समस्या, आव्हाने व शक्यता यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. मातृबोली-आधारित शिक्षण, दस्तऐवजीकरण व डिजिटायझेशन, डिजिटल माध्यमांत समावेश, साहित्यनिर्मिती आणि समुदाय-आधारित उपक्रम यांच्या माध्यमातून आदिवासी बोलींचे जतन व संवर्धन शक्य असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. भाषिक समावेशकतेशिवाय विकसित भारताची संकल्पना अपूर्ण राहील, असा निष्कर्ष या संशोधनातून मांडण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द : *विकसित भारत २०४७, आदिवासी बोली, भाषिक समावेशकता, मातृभाषा-आधारित शिक्षण, सांस्कृतिक संवर्धन, डिजिटल समावेशकता, भाषिक लोप, आदिवासी समाज*

प्रस्तावना

भारत हा विविध भाषा, बोली, संस्कृती आणि परंपरांनी नटलेला देश आहे. या भाषिक विविधतेत आदिवासी समाज व त्यांच्या बोलीभाषांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आदिवासी बोली या केवळ संवादाची साधने नसून त्या त्या समाजाचा इतिहास, संस्कृती, जीवनदृष्टी, लोकज्ञान व सामूहिक स्मृती यांचे जिवंत प्रतिबिंब आहेत. भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ८–९ टक्के लोकसंख्या आदिवासी समाजाची असून त्यांच्या जीवनपद्धतीशी निगडित असलेल्या असंख्य बोली आजही प्रचलित आहेत. मात्र आधुनिक काळातील विकासप्रक्रियेत या बोलींचे अस्तित्व व संवर्धन याबाबत गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत.स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवानंतर भारताने 'विकसित भारत २०४७' हे दीर्घकालीन राष्ट्रीय उद्दिष्ट निश्चित केले आहे. आर्थिक समृद्धी, सामाजिक समता, तांत्रिक प्रगती व जागतिक नेतृत्व ही या संकल्पनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये मानली जातात. तथापि, केवळ भौतिक व आर्थिक प्रगती म्हणजेच विकास नव्हे, तर सांस्कृतिक समावेशकता, भाषिक वैविध्याचे संरक्षण आणि वंचित घटकांचा सक्रिय सहभाग यांनाही तितकेच महत्त्व आहे. या पार्श्वभूमीवर 'विकसित भारत २०४७' या संकल्पनेत आदिवासी समाज व त्यांच्या बोलीभाषांना कोणते स्थान दिले जाते, हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.जागतिकीकरण, शहरीकरण, औपचारिक शिक्षणप्रणाली, स्थलांतर आणि माध्यमांचा वाढता प्रभाव यांमुळे अनेक आदिवासी बोली लोपाच्या मार्गावर आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Address for correspondence:
डॉ. चिंतामण धिंदळे, सहयोगी प्राध्यापक, वीर वाजेकर कॉलेज, फुंडे

How to cite this article:
धिंदळे, . चिंतामण . (2025). विकसित भारत २०४७ मध्ये आदिवासी बोलींचे स्थान. Journal of Research and Development, 17(11(II)), 167–173. https://doi.org/10.5281/zenodo.18137585

Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18137585

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

मुख्य प्रवाहातील भाषा आणि इंग्रजीचे वाढते वर्चस्व यामुळे तरुण पिढी आपल्या मातृबोलीपासून दूर जात असल्याचे दिसून येते. परिणामी आदिवासी बोली केवळ घरगुती वापरापुरत्याच मर्यादित राहून त्यांची शैक्षणिक, प्रशासकीय व साहित्यिक क्षेत्रातील उपस्थिती कमी होत चालली आहे. ही स्थिती केवळ भाषिक प्रश्न नसून सांस्कृतिक अस्तित्वाचा प्रश्न आहे.भारतीय संविधानाने आदिवासी समाजाच्या संरक्षणासाठी विविध तरतुदी केल्या असून मातृभाषेतून शिक्षण, सांस्कृतिक स्वातंत्र्य आणि भाषिक अधिकार यांचा पुरस्कार केला आहे. तसेच राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्येही मातृभाषा व स्थानिक भाषांमधून शिक्षण देण्यावर भर देण्यात आला आहे. तरीही प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अनेक अडथळे दिसून येतात. त्यामुळे विकसित भारताच्या दिशेने वाटचाल करत असताना आदिवासी बोलींचे जतन, संवर्धन व पुनरुज्जीवन करण्यासाठी ठोस धोरणात्मक पावले उचलणे आवश्यक आहे.या संशोधनाची प्रस्तावना म्हणून विकसित भारत २०४७ या संकल्पनेचा आणि आदिवासी बोलींच्या वर्तमान स्थितीचा परस्परसंबंध तपासण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. समावेशक विकासाच्या प्रक्रियेत आदिवासी बोलींचे स्थान स्पष्ट करणे, त्यांच्या संवर्धनातील अडचणी समजून घेणे आणि भविष्यकालीन उपाययोजना सुचवणे, हे या शोधनिबंधाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. अशा प्रकारे हा अभ्यास भाषिक, सांस्कृतिक व सामाजिक विकासाच्या समन्वयातून ‘विकसित भारत २०४७’ या संकल्पनेला अधिक सर्वसमावेशक व अर्थपूर्ण बनवण्याचा प्रयत्न करता येईल.

संशोधन समस्येचे स्वरूप:-‘विकसित भारत २०४७’ ही संकल्पना देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीचे स्वप्न मांडते. आर्थिक वाढ, औद्योगिकीकरण, डिजिटल तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा आणि जागतिक स्पर्धात्मकता या घटकांवर विकासाची व्याख्या मोठ्या प्रमाणात आधारलेली दिसते. मात्र या विकासप्रक्रियेत सामाजिक व सांस्कृतिक घटक, विशेषतः आदिवासी समाज आणि त्यांच्या बोलीभाषा, दुय्यम ठरत असल्याचे वास्तव आढळून येते. याच पार्श्वभूमीवर या संशोधन समस्येचे स्वरूप अधिक स्पष्टपणे समजून घेणे आवश्यक ठरते.भारतामध्ये सुमारे साडे सातशेहून अधिक आदिवासी समूह असून त्यांच्या स्वतंत्र बोली व भाषा अस्तित्वात आहेत. या बोली प्रामुख्याने मौखिक परंपरेवर आधारित असल्यामुळे त्यांचे दस्तऐवजीकरण, लिपीकरण आणि शैक्षणिक वापर मर्यादित राहिलेले आहे. आधुनिक शिक्षणव्यवस्था, प्रशासकीय कामकाज आणि माध्यमे प्रामुख्याने प्रस्थापित भाषा व इंग्रजीकेंद्रित असल्याने आदिवासी बोली हळूहळू मुख्य प्रवाहातून बाजूला पडत आहेत. ही स्थिती भाषिक असमानतेला कारणीभूत ठरते.संशोधन समस्येचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे विकास आणि भाषिक ओळख यांतील संघर्ष. रोजगार, शिक्षण आणि सामाजिक प्रगतीसाठी आदिवासी समाजातील नवीन पिढीला मुख्य प्रवाहातील भाषा आत्मसात कराव्या लागत आहेत. परिणामी मातृबोलींचा वापर कमी होऊन त्या केवळ घरगुती किंवा भावनिक स्तरावर मर्यादित राहत आहेत. अनेक ठिकाणी पालक स्वतःच आपल्या मुलांना मातृबोलीऐवजी प्रचलित भाषा शिकवण्यास प्राधान्य देत असल्याचे दिसून येते. यामुळे बोलींच्या पिढ्यान्-पिढ्या होणाऱ्या संक्रमण प्रक्रियेत खंड पडत आहे.याशिवाय शासकीय धोरणे व योजना जरी आदिवासी विकासासाठी अस्तित्वात असल्या, तरी त्यामध्ये भाषिक संवर्धनाला अपेक्षित प्राधान्य मिळत नाही. मातृभाषा-आधारित शिक्षणाची तरतूद कागदोपत्री असली तरी प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता, अभ्यासक्रमाचा अभाव आणि स्थानिक बोलींविषयी उदासीनता यांमुळे अंमलबजावणी प्रभावी ठरत नाही. त्यामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक प्रक्रियेत दुहेरी अडचणींचा सामना करावा लागतो—एकीकडे सामाजिक-आर्थिक मर्यादा आणि दुसरीकडे भाषिक अडथळे.डिजिटल युगात माहिती-तंत्रज्ञान हे विकासाचे महत्त्वाचे साधन मानले जाते. तथापि, डिजिटल माध्यमांवर आदिवासी बोलींची उपस्थिती अत्यल्प आहे. संकेतस्थळे, मोबाईल ॲप्स, ई-शासन सेवा आणि डिजिटल शैक्षणिक साहित्य प्रामुख्याने काही मोजक्या भाषांपुरते मर्यादित असल्यामुळे आदिवासी समाज डिजिटल विकासाच्या प्रक्रियेतून वंचित राहण्याची शक्यता निर्माण होते. यामुळे ‘डिजिटल डिव्हाईड’ अधिक तीव्र होण्याचा धोका आहे.या सर्व घटकांच्या एकत्रित परिणामामुळे आदिवासी बोली लोपाच्या मार्गावर असल्याची भीती व्यक्त केली जाते. भाषा लोप पावणे म्हणजे केवळ शब्दसंपत्ती नष्ट होणे नव्हे, तर त्या समाजाचे लोकज्ञान, पर्यावरणीय समज, लोककला, लोकसाहित्य आणि सांस्कृतिक स्मृती नष्ट होणे होय. त्यामुळे ‘विकसित भारत २०४७’ या संकल्पनेत जर आदिवासी बोलींच्या जतन व संवर्धनाचा समावेश झाला नाही, तर तो विकास अपूर्ण व असमावेशक ठरेल.म्हणूनच या संशोधन समस्येचे स्वरूप असे आहे की, एकीकडे वेगाने पुढे जाणारी विकासप्रक्रिया आणि दुसरीकडे अस्तित्वासाठी झगडणाऱ्या आदिवासी बोली—या दोहोंमधील तणाव, विसंगती आणि संभाव्य समन्वयाचा अभ्यास करणे अत्यावश्यक आहे. विकसित भारताच्या संकल्पनेत आदिवासी बोलींना योग्य स्थान देण्यासाठी कोणत्या अडचणी आहेत, त्या कशा दूर करता येतील आणि भाषिक समावेशकतेच्या माध्यमातून खऱ्या अर्थाने विकास साधता येईल का, हे प्रश्न या संशोधनाच्या केंद्रस्थानी आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे

सदर शोधनिबंधाचा मुख्य हेतू ‘विकसित भारत २०४७’ या राष्ट्रीय संकल्पनेच्या पार्श्वभूमीवर आदिवासी बोलींचे स्थान, भूमिका व भवितव्य यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. या व्यापक हेतूपासून पुढील विशिष्ट संशोधन उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आलेली आहेत :

1. ‘विकसित भारत २०४७’ या संकल्पनेचा आशय व स्वरूप समजून घेऊन त्यामध्ये भाषिक व सांस्कृतिक समावेशकतेचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

2. भारतातील आदिवासी समाज व त्यांच्या बोलीभाषांची सद्यस्थिती, वापरक्षेत्रे व अस्तित्वाशी संबंधित समस्या यांचा अभ्यास करणे.
3. विकासप्रक्रिया, शिक्षणव्यवस्था, शहरीकरण, जागतिकीकरण आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यांचा आदिवासी बोलींवर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.
4. भारतीय संविधान, शासकीय धोरणे व राष्ट्रीय शिक्षण धोरण यांद्वारे आदिवासी बोलींच्या संरक्षण व संवर्धनासाठी करण्यात आलेल्या तरतुदींचे मूल्यमापन करणे.
5. शैक्षणिक, प्रशासकीय, सांस्कृतिक व डिजिटल क्षेत्रात आदिवासी बोलींच्या वापराच्या शक्यता व मर्यादा तपासणे.
6. आदिवासी बोली लोपाच्या धोक्याची कारणे व त्याचे सामाजिक-सांस्कृतिक परिणाम अधोरेखित करणे.
7. आदिवासी बोलींच्या जतन, संवर्धन व पुनरुज्जीवनासाठी प्रभावी व व्यवहार्य उपाययोजना सुचवणे.
8. भाषिक समावेशकतेच्या माध्यमातून 'विकसित भारत २०४७' ही संकल्पना अधिक सर्वसमावेशक, समताधिष्ठित व सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध कशी करता येईल, याबाबत दिशादर्शक मांडणी करणे.

संशोधन गृहितके:- प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी पुढील संशोधन गृहितके मांडण्यात येत आहेत. ही गृहितके 'विकसित भारत २०४७' या संकल्पनेच्या संदर्भात आदिवासी बोलींच्या वर्तमान स्थितीचा व भविष्यातील भूमिकेचा अभ्यास करण्यास मार्गदर्शक ठरतील :

1. 'विकसित भारत २०४७' ही संकल्पना प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या पातळीवर आर्थिक व तांत्रिक विकासाला अधिक प्राधान्य देत असून भाषिक व सांस्कृतिक घटकांना तुलनेने दुय्यम स्थान दिले जाते.
2. मुख्य प्रवाहातील भाषा व इंग्रजीचे वाढते वर्चस्व हे आदिवासी बोलींच्या वापरात घट होण्यास कारणीभूत ठरत आहे.
3. औपचारिक शिक्षणव्यवस्था आदिवासी बोलींना अपेक्षित स्थान देत नसल्यामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये भाषिक व शैक्षणिक अडथळे निर्माण होत आहेत.
4. शासकीय धोरणे व योजना जरी आदिवासी विकासाचा उद्देश ठेवून राबविल्या जात असल्या, तरी आदिवासी बोलींच्या संवर्धनाबाबत त्यांची अंमलबजावणी प्रभावी ठरत नाही.
5. डिजिटल तंत्रज्ञान व माध्यमांचा मर्यादित समावेश असल्यामुळे आदिवासी बोली डिजिटल युगात मागे पडत आहेत.
6. आदिवासी बोली लोप पावल्यास त्या समाजाचे लोकज्ञान, सांस्कृतिक ओळख व सामाजिक एकात्मता धोक्यात येते.
7. मातृबोली-आधारित शिक्षण, दस्तऐवजीकरण व डिजिटल माध्यमांचा प्रभावी वापर केल्यास आदिवासी बोलींचे जतन व संवर्धन शक्य आहे.
8. भाषिक समावेशकता ही 'विकसित भारत २०४७' या संकल्पनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी अनिवार्य घटक आहे.

साहित्याचा आढावा:- प्रस्तुत संशोधनासाठी आदिवासी बोली, भाषा-संवर्धन, भाषिक धोरणे आणि विकास संकल्पना यांशी संबंधित उपलब्ध साहित्याचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे. या साहित्याचा अभ्यास केल्यास असे लक्षात येते की, आदिवासी बोलींचा प्रश्न केवळ भाषाशास्त्रीय मर्यादेत न राहता तो सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व राजकीय स्तरांशी निगडित आहे.भारतीय भाषिक विविधतेविषयी भाषाशास्त्रज्ञ व समाजशास्त्रज्ञांनी विपुल लेखन केले आहे. गिरीश कर्नाड, गणेश देवी, भालचंद्र नेमाडे, तसेच मराठीतील विविध संशोधकांनी आदिवासी भाषा व बोली या भारताच्या सांस्कृतिक ठेव्याचा अविभाज्य भाग असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. विशेषतः गणेश देवी यांच्या भाषिक सर्वेक्षणातून अनेक आदिवासी बोली लोपाच्या मार्गावर असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. या अभ्यासांमधून भाषिक असमानता आणि मुख्य प्रवाहातील भाषांचे वर्चस्व अधोरेखित होते.आदिवासी समाजाच्या जीवनावर आधारित मानववंशशास्त्रीय व समाजशास्त्रीय साहित्यामध्ये बोलीभाषा ही सामाजिक ओळखीची प्रमुख खूण मानली आहे. व्हेरियर एल्विन, जी. एस. घुर्ये, तसेच आधुनिक आदिवासी अभ्यासकांनी आदिवासी संस्कृती, परंपरा, लोककथा, लोकगीते आणि लोकज्ञान यांचा भाषेशी असलेला अतूट संबंध स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते, बोली लोप पावल्यास त्या समाजाची सांस्कृतिक सलगता तुटण्याचा धोका निर्माण होतो.शैक्षणिक संदर्भातील साहित्याचा विचार करता, मातृभाषा-आधारित शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक व भावनिक विकासासाठी उपयुक्त असल्याचे अनेक संशोधनांतून सिद्ध झाले आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० तसेच युनेस्कोच्या अहवालांमध्ये प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतून देण्यावर भर देण्यात आला आहे. मात्र प्रत्यक्ष अंमलबजावणीविषयीच्या अभ्यासांमध्ये आदिवासी बोलींसाठी आवश्यक शैक्षणिक साधनसामग्री, प्रशिक्षित शिक्षक आणि अभ्यासक्रम यांचा अभाव प्रकर्षाने दिसून येतो.

विकास व भाषा यांतील संबंधावर आधारित साहित्यामध्ये विकासाच्या एकरेषीय संकल्पनेवर टीका करण्यात आलेली आहे. अनेक अभ्यासकांच्या मते, आर्थिक विकासाच्या नावाखाली सांस्कृतिक व भाषिक विविधतेचे होणारे नुकसान दीर्घकालीन सामाजिक असमतोल निर्माण करते. 'समावेशक विकास' या संकल्पनेत भाषा व संस्कृतीचे संरक्षण हा मूलभूत घटक असल्याचे या साहित्यामधून स्पष्ट होते.डिजिटल युगातील भाषिक प्रश्नांवर आधारित अलीकडील संशोधनातून असे निदर्शनास येते की, डिजिटल माध्यमांवर स्थानिक

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

व आदिवासी भाषांचे प्रतिनिधित्व अत्यल्प आहे. ई-शासन, डिजिटल शिक्षण आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात काही निवडक भाषांचाच वापर होत असल्याने आदिवासी समाज डिजिटल विकासापासून वंचित राहण्याची शक्यता व्यक्त करण्यात आली आहे. यामुळे भाषिक 'डिजिटल दरी' वाढत असल्याचे अनेक अभ्यास सूचित करतात.एकूणच उपलब्ध साहित्याच्या आढाव्यातून असे स्पष्ट होते की, आदिवासी बोलींच्या संवर्धनाविषयी स्वतंत्र आणि सखोल अभ्यासांची संख्या मर्यादित आहे, तसेच 'विकसित भारत २०४७' या संकल्पनेच्या संदर्भात आदिवासी बोलींच्या भूमिकेचा समन्वित अभ्यास फारसा झालेला नाही. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधन हे या साहित्यिक पोकळीची भर घालण्याचा प्रयत्न करते आणि भाषिक समावेशकतेच्या दृष्टीने नव्या चिंतनाला चालना देण्याचा उद्देश ठेवते.

संशोधन पद्धती:- प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये 'विकसित भारत २०४७' या संकल्पनेच्या संदर्भात आदिवासी बोलींचे स्थान, समस्या व शक्यता यांचा अभ्यास करण्यासाठी शास्त्रीय आणि समन्वित संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या संशोधनाची रचना वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical) स्वरूपाची आहे.

संशोधन प्रकार:- हे संशोधन मुख्यतः **वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक** स्वरूपाचे आहे. आदिवासी बोलींची सद्यस्थिती, वापरक्षेत्रे, समस्या आणि विकासप्रक्रियेतील त्यांची भूमिका यांचे वर्णन करण्यात आले असून त्यासोबत उपलब्ध माहितीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन क्षेत्र:- या अभ्यासासाठी भारतातील निवडक आदिवासी बहुल प्रदेशांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, गुजरात, छत्तीसगड व ओडिशा या राज्यांतील आदिवासी समाज व त्यांच्या बोलींचा प्रातिनिधिक स्वरूपात विचार करण्यात आला आहे.

माहिती संकलन पद्धती:- संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

(अ) प्राथमिक स्रोत :

- निवडक आदिवासी समाजातील व्यक्तींच्या मुलाखती
- शिक्षक, सामाजिक कार्यकर्ते व संशोधकांशी संवाद
- क्षेत्रभेटी व निरीक्षण

(ब) दुय्यम स्रोत :

- आदिवासी बोली व भाषांवरील पुस्तके
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संशोधन लेख व नियतकालिके
- शासकीय अहवाल, जनगणना माहिती व धोरणात्मक दस्तऐवज
- युनेस्को व इतर संस्थांचे भाषिक संवर्धनविषयक अहवाल

नमुना निवड पद्धती:- नमुना निवडीसाठी **उद्देशपूर्ण (Purposive Sampling)** पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. विविध आदिवासी समुदायांतील वेगवेगळ्या बोलींचे प्रतिनिधित्व होईल, याची काळजी घेण्यात आली आहे.

माहिती विश्लेषण पद्धती:- संकलित माहितीचे गुणात्मक (Qualitative) पद्धतीने विश्लेषण करण्यात आले आहे. तुलनात्मक अभ्यास, आशय विश्लेषण (Content Analysis) आणि वर्णनात्मक निष्कर्ष काढण्याच्या पद्धती वापरण्यात आल्या आहेत.

संशोधनाच्या मर्यादा

- भारतातील सर्व आदिवासी बोलींचा सविस्तर अभ्यास करणे शक्य नसल्यामुळे निवडक बोलींचाच विचार करण्यात आला आहे.
- काही बोली लिखित स्वरूपात उपलब्ध नसल्यामुळे माहिती संकलन मौखिक स्रोतांवर अवलंबून राहिले आहे.
- कालमर्यादा व उपलब्ध साधनसामग्री यांमुळे अभ्यासाची व्याप्ती मर्यादित राहिली आहे.

संशोधनाचे महत्त्व:- ही संशोधन पद्धती आदिवासी बोलींच्या समस्यांकडे बहुआयामी दृष्टीकोनातून पाहण्यास मदत करते. भाषिक समावेशकता, सांस्कृतिक संवर्धन आणि समताधिष्ठित विकास या दृष्टीने 'विकसित भारत २०४७' या संकल्पनेचा पुनर्विचार करण्यासाठी हा अभ्यास उपयुक्त ठरतो.

विकसित भारत २०४७ आणि आदिवासी बोली:- 'विकसित भारत २०४७' ही संकल्पना भारताच्या स्वातंत्र्याच्या शताब्दीनिमित्त मांडण्यात आलेली दीर्घकालीन राष्ट्रीय दृष्टी आहे. आर्थिक समृद्धी, सामाजिक न्याय, तांत्रिक प्रगती, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, सक्षम प्रशासन आणि जागतिक स्तरावर नेतृत्व या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेवर ही संकल्पना आधारलेली आहे. मात्र, या विकासदृष्टीचा खरा अर्थ तेव्हाच पूर्ण होऊ शकतो, जेव्हा समाजातील सर्व घटक—विशेषतः आदिवासी समाज आणि त्यांची भाषिक ओळख—या प्रक्रियेत समानतेने सहभागी होतील.आदिवासी बोली या भारताच्या भाषिक वैविध्याचा अविभाज्य भाग आहेत. या बोलींमधून आदिवासी समाजाचा इतिहास, निसर्गाशी असलेले नाते, लोकज्ञान, मूल्यव्यवस्था आणि सांस्कृतिक स्मृती व्यक्त होत असतात. त्यामुळे विकसित भारताची संकल्पना केवळ आर्थिक निर्देशांकांपुरती मर्यादित न ठेवता सांस्कृतिक व भाषिक समृद्धीशी जोडणे आवश्यक ठरते. आदिवासी बोलींचे अस्तित्व व संवर्धन हे समावेशक विकासाचे महत्त्वाचे लक्षण मानले पाहिजे.शिक्षणव्यवस्था हा विकसित भारताचा कणा मानला जातो. राष्ट्रीय

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

शिक्षण धोरण २०२० मध्ये मातृभाषा व स्थानिक भाषांमधून शिक्षण देण्यावर भर देण्यात आला आहे. या धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास आदिवासी बोलींना शैक्षणिक क्षेत्रात मान्यता मिळू शकते. प्राथमिक स्तरावर मातृबोलीतून शिक्षण दिल्यास विद्यार्थ्यांची गळती कमी होऊन त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो, तसेच शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारते. त्यामुळे विकसित भारताच्या दिशेने वाटचाल करताना आदिवासी बोली-आधारित शिक्षण महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते.डिजिटल इंडिया आणि तंत्रज्ञानाधारित प्रशासन हे विकसित भारत २०४७ चे प्रमुख स्तंभ आहेत. मात्र डिजिटल माध्यमांमध्ये आदिवासी बोलींचा अभाव आढळतो. ई-शासन सेवा, डिजिटल शिक्षण साहित्य, मोबाईल ॲप्स आणि माहिती पोर्टल्समध्ये आदिवासी बोलींचा समावेश केल्यास डिजिटल समावेशकता साधता येईल. तंत्रज्ञानाचा वापर करून आदिवासी बोलींचे दस्तऐवजीकरण, शब्दकोश, ऑडिओ-व्हिज्युअल साहित्य आणि लोकसाहित्याचे जतन करणे शक्य आहे.सांस्कृतिक क्षेत्रात आदिवासी बोलींना विकसित भारताच्या संकल्पनेत महत्त्वाचे स्थान आहे. लोककला, लोकनृत्य, लोकसंगीत, कथा-कहाण्या आणि सण-उत्सव यांमधून या बोलींचे जिवंत रूप प्रकट होते. आदिवासी साहित्यनिर्मितीला प्रोत्साहन देणे, अनुवाद प्रकल्प राबवणे आणि मुख्य प्रवाहातील माध्यमांमध्ये आदिवासी बोलींना स्थान देणे, यामुळे सांस्कृतिक समावेशकता वाढीस लागेल.आर्थिक विकासाच्या दृष्टीनेही आदिवासी बोली उपयुक्त ठरू शकतात. स्थानिक भाषांमधून कौशल्यविकास, स्वयंरोजगार योजना, कृषी व वनआधारित ज्ञानाचे प्रसारण केल्यास आदिवासी समाजाचा विकास अधिक परिणामकारक होऊ शकतो. भाषेच्या माध्यमातून थेट संवाद साधल्यास विकास योजना तळागाळापर्यंत पोहोचण्यास मदत होते.एकूणच, 'विकसित भारत २०४७' ही संकल्पना आदिवासी बोलींशिवाय अपूर्ण आहे. आर्थिक व तांत्रिक प्रगतीबरोबरच भाषिक व सांस्कृतिक संवर्धन यांचा समन्वय साधल्यासच खऱ्या अर्थाने समावेशक आणि शाश्वत विकास साध्य होऊ शकतो. त्यामुळे आदिवासी बोलींना केवळ संरक्षण नव्हे, तर विकासप्रक्रियेचा सक्रिय भाग बनवणे ही विकसित भारत २०४७ ची मूलभूत गरज आहे.

समस्या व आव्हाने:-'विकसित भारत २०४७' या व्यापक विकासदृष्टीच्या संदर्भात आदिवासी बोलींच्या संवर्धनास अनेक समस्या व आव्हाने सामोरे जावे लागत आहे. ही आव्हाने केवळ भाषिक मर्यादेत न राहता सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, प्रशासकीय आणि तांत्रिक अशा विविध स्तरांवर पसरलेली आहेत.

भाषिक लोपाचा धोका:- आज अनेक आदिवासी बोली लोपाच्या मार्गावर आहेत. पिढ्यान्पिढ्या मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या या बोली नव्या पिढीकडून वापरात आणल्या जात नाहीत. स्थलांतर, शहरीकरण आणि मुख्य प्रवाहातील भाषांचा दबाव यांमुळे मातृबोलीचा वापर सतत कमी होत आहे. भाषा लोप पावणे म्हणजे त्या समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृतीचा नाश होणे होय.

लिखित परंपरेचा अभाव:- बहुतेक आदिवासी बोलींना निश्चित लिपी किंवा प्रमाणित लिखित स्वरूप नाही. त्यामुळे शैक्षणिक साहित्य, शब्दकोश, व्याकरण ग्रंथ आणि संदर्भसाहित्य उपलब्ध होत नाही. लिखित परंपरेच्या अभावामुळे या बोली औपचारिक शिक्षण व प्रशासनात प्रवेश करू शकत नाहीत.

८.३ शिक्षणव्यवस्थेतील अडथळे:- मातृबोली-आधारित शिक्षण धोरण जरी अस्तित्वात असले, तरी प्रत्यक्षात प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता, अभ्यासक्रमाचा अभाव आणि शैक्षणिक साधनसामग्रीची टंचाई आढळते. परिणामी आदिवासी विद्यार्थ्यांना शाळेत समज न होणे, गळतीचे प्रमाण वाढणे आणि न्यूनगंड निर्माण होणे अशा समस्यांना सामोरे जावे लागते.

धोरणात्मक व प्रशासकीय मर्यादा:- शासकीय पातळीवर आदिवासी विकासासाठी अनेक योजना असल्या, तरी भाषिक संवर्धनाला दुय्यम स्थान दिले जाते. धोरणे कागदावर प्रभावी असली तरी अंमलबजावणीत सातत्याचा अभाव, निधीची मर्यादा आणि स्थानिक बोलींच्या गरजांचे अपुरे आकलन ही मोठी आव्हाने आहेत.

डिजिटल व तांत्रिक आव्हाने:- डिजिटल इंडिया उपक्रमांतर्गत उपलब्ध असलेली बहुतांश माहिती काही निवडक भाषांपुरती मर्यादित आहे. आदिवासी बोलींमध्ये डिजिटल सामग्री, ॲप्स, ई-सेवा किंवा ऑनलाइन शैक्षणिक साधने जवळजवळ नाहीत. त्यामुळे आदिवासी समाज डिजिटल विकासापासून दूर राहण्याचा धोका वाढतो.

सामाजिक व आर्थिक दबाव:- रोजगार, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि प्रगतीसाठी मुख्य प्रवाहातील भाषा शिकणे अपरिहार्य मानले जाते. त्यामुळे आदिवासी समाजातील अनेक लोक स्वतःच्या बोलीपेक्षा प्रस्थापित भाषांना प्राधान्य देतात. हा दबाव दीर्घकालीन स्वरूपात भाषिक आत्मसन्मान कमी करतो.

संशोधन व दस्तऐवजीकरणाचा अभाव:- आदिवासी बोलींवरील सखोल व पद्धतशीर संशोधन मर्यादित प्रमाणात झालेले आहे. अनेक बोलींचे ध्वनिमुद्रण, शब्दसंग्रह, लोकसाहित्य आणि भाषिक वैशिष्ट्ये नोंदविली गेलेली नाहीत. त्यामुळे भविष्यातील संवर्धन प्रयत्नांसाठी आधारभूत माहितीचा अभाव जाणवतो.एकूणच या समस्या व आव्हाने लक्षात घेता, विकसित भारत २०४७ या संकल्पनेत आदिवासी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

बोलींच्या प्रश्नाकडे गांभीर्याने पाहणे आवश्यक आहे. या अडचणी दूर केल्याशिवाय भाषिक समावेशकता आणि शाश्वत विकास साध्य होऊ शकत नाही.

उपाययोजना व शिफारसी:- 'विकसित भारत २०४७' ही संकल्पना खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक व शाश्वत ठरवायची असल्यास आदिवासी बोलींच्या जतन, संवर्धन आणि विकासासाठी ठोस उपाययोजना राबवणे आवश्यक आहे. पुढील उपाययोजना व शिफारसी या संशोधनाच्या निष्कर्षांवर आधारित आहेत.

मातृबोली-आधारित शिक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी:- आदिवासी बहुल भागांत प्राथमिक स्तरावर मातृबोलीतून शिक्षण देणे अनिवार्य करावे. त्यासाठी स्थानिक बोली जाणणाऱ्या शिक्षकांचे प्रशिक्षण, बोली-आधारित पाठ्यपुस्तके आणि अध्यापन साहित्य विकसित करणे गरजेचे आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक गळती कमी होऊन शिकण्याची गुणवत्ता वाढेल.

आदिवासी बोलींचे दस्तऐवजीकरण व डिजिटायझेशन:- लोपाच्या मार्गावर असलेल्या आदिवासी बोलींचे तातडीने ध्वनिमुद्रण, शब्दसंग्रह, व्याकरण आणि लोकसाहित्याचे संकलन करणे आवश्यक आहे. डिजिटल संग्रहालये, ऑनलाइन शब्दकोश आणि ऑडिओ-व्हिज्युअल संग्रह तयार केल्यास या बोली भविष्यासाठी सुरक्षित राहतील.

शासकीय धोरणांमध्ये भाषिक संवर्धनाचा समावेश:- आदिवासी विकासाशी संबंधित सर्व धोरणे व योजनांमध्ये भाषिक घटकाचा स्पष्ट समावेश करावा. निधी वाटप, अंमलबजावणी आणि मूल्यांकन प्रक्रियेत आदिवासी बोली संवर्धनाला प्राधान्य दिले पाहिजे.

डिजिटल माध्यमांत आदिवासी बोलींचा वापर:- ई-शासन सेवा, डिजिटल शिक्षण, आरोग्य व कल्याण योजना आदिवासी बोलींमध्ये उपलब्ध करून द्याव्यात. मोबाईल ॲप्स, संकेतस्थळे आणि सोशल मीडियाचा वापर करून स्थानिक भाषांमधील माहिती सहज उपलब्ध केल्यास डिजिटल समावेशकता साधता येईल.

साहित्यनिर्मिती व अनुवाद प्रकल्प:- आदिवासी बोलींमधील कथा, कविता, लोककथा, आत्मकथन आणि लोकज्ञान यांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. या साहित्याचे प्रस्थापित भाषांमध्ये अनुवाद केल्यास आदिवासी संस्कृती मुख्य प्रवाहात येईल आणि परस्पर सांस्कृतिक संवाद वाढेल.

समुदाय-आधारित उपक्रम:- आदिवासी समाजाचा सक्रिय सहभाग घेऊन भाषा-संवर्धन कार्यक्रम राबवावेत. स्थानिक पातळीवर भाषा समित्या, सांस्कृतिक मेळावे आणि कार्यशाळा आयोजित केल्यास बोलींचा अभिमान आणि वापर वाढीस लागेल.

संशोधन व शैक्षणिक प्रोत्साहन:- विद्यापीठे व संशोधन संस्था यांनी आदिवासी बोलींवरील संशोधनासाठी विशेष अभ्यासक्रम, प्रकल्प आणि शिष्यवृत्ती उपलब्ध करून द्याव्यात. यामुळे या क्षेत्रात संशोधन करणाऱ्या अभ्यासकांची संख्या वाढेल.

जनजागृती व सामाजिक संवेदनशीलता:- माध्यमे, शाळा आणि सांस्कृतिक संस्था यांच्या माध्यमातून आदिवासी बोलींच्या महत्त्वाविषयी जनजागृती करणे आवश्यक आहे. भाषिक विविधता ही राष्ट्रीय संपत्ती आहे, ही भावना समाजात रुजवली पाहिजे.

एकूणच या उपाययोजना अंमलात आणल्यास आदिवासी बोली केवळ जतन केल्या जाणार नाहीत, तर त्या विकसित भारत २०४७ या विकासप्रक्रियेचा सक्रिय आणि सशक्त घटक बनू शकतील.

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये 'विकसित भारत २०४७' या राष्ट्रीय संकल्पनेच्या पार्श्वभूमीवर आदिवासी बोलींचे स्थान, समस्या, आव्हाने व शक्यता यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, विकासाची संकल्पना केवळ आर्थिक वाढ, तांत्रिक प्रगती किंवा पायाभूत सुविधांपुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक व भाषिक समावेशकतेशी निगडित आहे.आदिवासी बोली या भारताच्या सांस्कृतिक व भाषिक वारशाचा अविभाज्य भाग आहेत. मात्र आधुनिक विकासप्रक्रिया, शिक्षणव्यवस्था, शहरीकरण, जागतिकीकरण आणि डिजिटल माध्यमांचे वाढते वर्चस्व यांमुळे या बोली अस्तित्वाच्या संकटाला सामोरे जात आहेत. मातृबोलींचा वापर कमी होणे, लिखित परंपरेचा अभाव, शैक्षणिक व प्रशासकीय दुर्लक्ष आणि डिजिटल दरी यांमुळे आदिवासी बोली लोपाच्या मार्गावर असल्याचे या संशोधनातून स्पष्ट झाले आहे.या अभ्यासातून असेही दिसून येते की, भारतीय संविधान, शासकीय धोरणे आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० यांमध्ये आदिवासी भाषा व बोलींच्या संरक्षणाची तरतूद असली, तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अनेक अडचणी आहेत. त्यामुळे धोरणे आणि वास्तव यांतील दरी भरून काढणे ही काळाची गरज आहे.संशोधनातून मांडलेल्या उपाययोजना व शिफारशी अमलात आणल्यास आदिवासी बोलींचे जतन व संवर्धन शक्य आहे. मातृबोली-आधारित शिक्षण, दस्तऐवजीकरण व डिजिटायझेशन, डिजिटल माध्यमांत समावेश, साहित्यनिर्मिती आणि समुदाय-आधारित उपक्रम यांच्या माध्यमातून आदिवासी बोली विकासप्रक्रियेचा सक्रिय भाग बनू शकतात.अखेरीस असे म्हणता येईल की, 'विकसित भारत २०४७' ही संकल्पना आदिवासी बोलींशिवाय अपूर्ण आहे. भाषिक विविधतेचा सन्मान, सांस्कृतिक समावेशकता आणि वंचित घटकांचा सहभाग सुनिश्चित केल्यासच

भारताचा विकास खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक, समताधिष्ठित आणि शाश्वत ठरेल. म्हणूनच आदिवासी बोलींचे संरक्षण व संवर्धन हे केवळ सांस्कृतिक कर्तव्य नसून विकसित भारताच्या दिशेने जाणाऱ्या प्रवासातील अनिवार्य पाऊल आहे.

संदर्भ सूची

1. देवी, गणेश. *भारतातील भाषा आणि बोली*. पुणे : साधना प्रकाशन.
2. एल्विन, व्हेरियर. *आदिवासी जीवन आणि संस्कृती*. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
3. नेमाडे, भालचंद्र. *भाषा, संस्कृती आणि समाज*. पुणे : पॉप्युलर प्रकाशन.
4. फडके, य. दि. *आदिवासी समाज : इतिहास व वर्तमान*. मुंबई : ग्रंथाली.
5. देशपांडे, शरद. *भाषिक विविधता आणि भारतीय समाज*. औरंगाबाद : साकेत प्रकाशन.

इंग्रजी संदर्भ

6. Devi, Ganesh. The Languages of India. New Delhi: Orient Blackswan.
7. Elwin, Verrier. The Tribal World of Verrier Elwin. Oxford University Press.
8. UNESCO. Atlas of the World’s Languages in Danger. Paris: UNESCO.
9. Government of India. National Education Policy 2020. New Delhi.
10. Census of India. Language Data Reports. Government of India.

शासकीय व धोरणात्मक दस्तऐवज

11. भारत सरकार. *भारतीय संविधान*. नवी दिल्ली : भारत सरकार प्रकाशन विभाग.
12. नीति आयोग. *विकसित भारत २०४७ : दृष्टी व धोरणे*. नवी दिल्ली.
13. आदिवासी विकास मंत्रालय. *आदिवासी विकासावरील वार्षिक अहवाल*. भारत सरकार.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

भारतीय संविधान आणि विकसित भारत 2047 (भाषा -मराठी भाषा, मराठी साहित्य)

उज्वला उत्तम अहिरे
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे, महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित महाराजा सयाजीराव
गायकवाड महाविद्यालय स्वायत्त मालेगाव कॅम्प मालेगाव, जिल्हा -नाशिक, महाराष्ट्र
Email: ujwalaahire24@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171137
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 174-177
Nov. 2025
Submitted: 21 Oct. 2025
Revised: 31 Oct. 2025
Accepted: 11 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतीय संविधान हे देशाच्या लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मूल्यांचे अधिष्ठान आहे. 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी स्वीकारलेले संविधान आणि 1950 पासूनची अंमलबजावणी यामुळे भारताच्या सर्वांगीण विकासाची दिशा ठरली. 'विकसित भारत 2047' ही संकल्पना साकार करताना भाषा व साहित्य, विशेषतः मराठी भाषा आणि मराठी साहित्य, यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. संविधानातील मूल्ये, उद्देशिका, मूलभूत अधिकार व कर्तव्ये विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य पाठ्यपुस्तके, शिक्षणव्यवस्था आणि साहित्य यांच्या माध्यमातून घडते. मायबोली भाषेमुळे बालमनावर संस्कार होतात व लोकशाही, राष्ट्रवाद, मानवता, एकता यांची जडणघडण होते. संतसाहित्य व आधुनिक मराठी साहित्यामध्ये संविधानाशी सुसंगत मूल्ये प्रतिबिंबित होतात. त्यामुळे भाषा, साहित्य, संविधान व विकसित भारत या संकल्पना परस्परपूरक व अविभाज्य असून राष्ट्रनिर्मितीत त्यांची भूमिका मूलभूत आहे.

बीज शब्द: *संविधान,भारत, विकसित भारत, देश, भाषा, साहित्य,मराठी भाषा मराठी साहित्य.*

प्रस्तावना

26 नोव्हेंबर 1949 रोजी आपले भारत देशाच्या संविधान अमलात आले.नंतर त्यांचे प्रत्यक्ष अंमलबजावणी 1950पासून करण्यात आली.आज 75 वर्षे या सुवर्णक्षणास , ऐतिहासिक घटनेस झाले असता आपला भारत देश हा आनंद महोत्सव साजरा करत आहे.विकसित भारत 2047 ही संकल्पना आज राबवत आहे. आपल्या देशाचा सर्वांगीण विकास सतत होत राहून सर्वोच्च पदावर विराजमान आहे आणि असेल.या वाटचालीत असताना भारतीय संविधान 26 नोव्हेंबर 2025रोजी आपल्या महाविद्यालयाद्वारे ' भारतीय संविधान आणि विकसित भारत 2047 ' या विषयावर सखोल विचार मंथन करण्याचा जो विचार आहे तो अत्यंत गौरवास्पद आहे.या निमित्ताने भाषा, साहित्य, मराठी भाषा, मराठी साहित्य यांचा संविधान आणि विकसित भारत या संकल्पनेशी असलेला संबंध अविभाज्य,अतूट आहे.याबाबत विचार मांडते.आपला भारत देश हा संघराज्य व्यवस्था असलेला देश आहे.आणि या देशातील महाराष्ट्र राज्याचा इतिहास हा देखील महान आहे. महाराष्ट्र राज्याचे आराध्य दैवत पांडुरंगाच्या नामस्मरणात तल्लीन असलेला वारकरी संप्रदाय याची स्थापना माउली संत ज्ञानेश्वर महाराज यांनी केली.आपला भारत देश ,महाराष्ट्र राज्य आणि देशातील सर्व राज्य हे महान आहेत.

महाराष्ट्र गीत

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
उज्वला उत्तम अहिरे, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे, महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय स्वायत्त मालेगाव कॅम्प मालेगाव, जिल्हा -नाशिक, महाराष्ट्र

How to cite this article:
अहिरे, . उज्वला . उत्तम . (2025). भारतीय संविधान आणि विकसित भारत 2047 (भाषा -मराठी भाषा, मराठी साहित्य). Journal of Research and Development, 17(11(II)), 174–177.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18137645

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18137645

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

कवी -श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर
बहू असोत सुंदर संपन्न की महा
प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा.
देह पडो तत्कालीन ही असे स्पृहा
प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा.

या राज्याची मायबोली ,राज्यभाषा मराठी, मराठी साहित्य यांचे महात्म्य अमाप आहे. देशाचे उद्याचे आधार स्तंभ असणारे विद्यार्थी वर्गाला आपले संविधान, विकसित भारत या संकल्पना परिचित करुन देताना या मराठी साहित्य भाषेचा मोठा हात आहे. तसेच संविधान हे , संविधान उद्देशिका ही मराठी भाषेत असल्याने त्याचा भावार्थ हा समजतो.

भाषा हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. आपले संविधान, विकसित भारत ही संकल्पना विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचणे गरजेचे आहे आपल्या पाठ्यपुस्तके निर्मिती मंडळ मार्फत प्रत्येक पाठ्यपुस्तकात प्रतिज्ञा, संविधान उद्देशिका समाविष्ट केली आहे.तसेच राजकारण, लोकशाही, मानवी अधिकार, कर्तव्य, कायदा, नैतिक मूल्ये या सर्व गोष्टी ज्ञान, तत्वज्ञान सांगितले जाते.विद्यार्थ्यांना हे समजण्यासाठी वयानुसार नागरिक शास्त्र, राज्यशास्त्र हे विषय ठेवले आहेत.

भारतरत्न डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आणि संबंधित भारताचे संविधान निर्मितीच्या समीतितील सदस्य यांनी भारतीय संविधान अत्यंत सुंदर बनवले आहे आणि आज 1949 पासून संविधान, संविधान उद्देशिका नुसार भारत देशाचा राज्यकारभार सुरू आहे. ही उद्देशिका, संविधान, विकसित भारत 2047 या संकल्पना विद्यार्थ्यांपर्यंत समजणे यात भाषेचा मोठा आधार आहे.मराठी भाषा, साहित्य यांचे महत्त्व आहे. प्रत्येक राज्यभाषा राष्ट्रभाषा महत्त्वाची आहे.

भाषा हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे.संविधान समावेश हा पाठ्यपुस्तकात केला आहे.त्याचे वाचन पठण, अर्थ या सर्व दृष्टीने भाषा ज्ञान आवश्यक आहे.प्राथमिक , माध्यमिक, उच्च माध्यमिक स्तरावर नागरिक शास्त्र राज्यशास्त्र या विषयातून ज्ञान प्राप्त होते. स्वातंत्र्य , समता, बंधुता, न्याय, निवडणूक ,लोकसभा, राज्यसभा, राष्ट्रपती संसद, राष्ट्रीय, राष्ट्रवाद, राज्य, विधानसभा, विधानपरिषद हे सर्व शब्द विद्यार्थ्यांना परिचयाचे होतात.त्यांचा उच्चार, अर्थ शाळेत समजतो. आज विद्यार्थी रोज प्रार्थना, प्रतिज्ञा, संविधान उद्देशिका परिपाठप्रसंगी बोलतात आणि म्हणून या भारत देशाची बालमने संविधान तसेच अन्य नैतिक मूल्ये आत्मसात करीत आहेत.

आता याठिकाणी मला भाषा ज्ञान महात्म्य बोलावे वाटते.बाळ जन्माला आल्यानंतर ते घरामध्ये काही दिवसांनंतर आपल्या घरातील व्यक्तींचा आवाज ओळखून लागते.त्यांचे बोलणे ऐकत राहते.श्रवण करते.आई वडील आजी आजोबा वगैरे सर्व त्यांच्याशी संवाद साधू पाहतात तेव्हा देखील ते काळजीपूर्वक ऐकून घेत असते.आई त्याचा पहिला गुरु असते.आई त्याला एक एक अक्षर उच्चार करून देण्याचा, शिकवण्यासाठी प्रयत्न करते.घरातील सर्व असे करतात. बाळ त्या पद्धतीने आपला प्रतिसाद पोहोचण्यासाठी प्रयत्न करते.नंतर मुलं शब्द,छोटी वाक्य उच्चारणे काहीसे करते.नंतर ही शब्द वाक्य समजू पाहते.आणि वरच्या पाच ते सहा वर्षांनंतर त्याला बालवाडी Nursery, Jjr.kg. , Sr. Kg अशा वर्गात प्रवेश करुन शाळेत पाठवले जाते.या अनोळखी जगात बालकाचा प्रवेश होतो.तेथे देखील त्याला आपल्या मायबोलीचा फायदा होतो. बडबडगीते वगैरे ते आपल्या भाषेतून शिक्षकांकडून शिकते.असे करत या बालकाचा प्रवास हा पहिली , दुसरी इयत्ता सुरू असतो.सर्व विषय आत्मसात करतो.हे सर्व विषय प्राविण्य असा प्रवास त्याचा सुकर होण्यासाठी त्यांचे भाषा ज्ञान हे त्याचा पाया आहे .मायबोली , स्थानिक भाषा ज्ञान हे खूप महत्त्वाचे आहे.अशा प्रकारे सर्व ज्ञानशाखा सोबत भाषा साहित्य यांचा अविभाज्य संबंध आहे.NEP 2020 (National Education policy) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण नुसार किंवा या आधीची शैक्षणिक धोरण देखील मायबोली भाषा ज्ञान पुरस्कार करत आहेत.

आता आपण साहित्य,मराठी साहित्य अजून कशी पायाभरणी करते बघूया.संविधान, विकसित भारत या संकल्पना संत साहित्य, मराठी साहित्यात दिसून येतात.स्वातंत्र्य, समता ,बंधुता, लोकशाही ,मानवता ,एकता परोपकारी दृष्टी माऊली संत ज्ञानेश्वर महाराज,माऊलींचे गुरु आणि मोठे बंधू संत निवृत्तीनाथ महाराज,इतर भावंडे,संत नामदेव महाराज,संत एकनाथ महाराज, संत तुकाराम महाराज संत बहिणाबाई तसेच इतर संतकवी , कवयित्री यांच्या साहित्यात दिसून येते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

आपण आपली संविधान उद्देशिका परिपाठप्रसंगी बोलुन घेतो. संविधान उद्देशिका पहिल्या दोन ओळी,

आम्ही भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम

समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याच्या व त्याच्या सर्व नागरिकस

तसेच इतर ओळीत स्वातंत्र्य,समता,बंधुता, धर्मनिरपेक्षता लोकांचे राज्य हे शब्द येतात.

या शब्दाचा उच्चार, अर्थ बालमनावर होत आहे.

देशाभिमान, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, लोकशाही, मानवता, एकता, मुलभूत अधिकार, हक्क, कर्तव्य या सर्व संकल्पना मानवी मनाशी, भावनेशी संबंधित आहेत.याची जडणघडण विद्यार्थी मनाची रचना भाषा, साहित्य करते.

महाराष्ट्र राज्याचा गौरव इतिहास सांगणारे कविता, गीत आपण बघुया.

जय जय महाराष्ट्र माझा
राजा बढे
जय जय महाराष्ट्र माझा
गर्जा महाराष्ट्र माझा धृ
रेवा वरदा ,कृष्ण कोयना, भद्रा ,गोदावरी
एकपणाचे भरती पाणी मातीच्या घागरी
भीमथडीच्या तट्टांना या यमुनेचे पाणी पाजा
जय जय महाराष्ट्र माझा
गर्जा महाराष्ट्र माझा
गर्जा महाराष्ट्र माझा

या ओळींत एकात्मतेची बीजारोपणा बालमनावर केली जात आहे..आजच्या विकसित भारत, नागरिक नागरिकाच्या मनामनात अखंड तेवत ठेवली जात आहे.

आज परिपाठ वेळी बोलून, स्मरण करून विद्यार्थ्यी या गीताला आपल्या मनात साठवित आहेत.

खरा तो एकची धर्म - सानेगुरुजी
खरा तो एकची धर्म
जगाला प्रेम अर्पावे
जगी जे दीन अतिप्रिय
जगी जे दीन पददलित
त्या जाऊन उठवावे , जगाला प्रेम अर्पावे
प्रभुची लेकरे सारी
त्याला सर्वही प्याली
कुणा ना तुच्छ देखावे . जगाला प्रेम अर्पावे

या ओव्या मोठे तत्वज्ञान सांगून जातात.आणि मानवी मनाची नैतिक मूल्ये, नैतिकता , नैतिक घडण ही होत जाते.

निष्कर्ष

भाषेशी, साहित्याशी विकसित, संविधान, उद्देशिका,, राजकारण, लोकशाही, नागरिक, नागरिकाची कर्तव्य, हक्क, नैतिक मूल्ये, राज्य घटना नागरिक शास्त्र, राज्यशास्त्र, नैतिकता नीतिमूल्ये अर्थ , भूगोल, मानसशास्त्र, इतिहास या सर्वांचा एकमेकांना पुरक आधार असून ते परस्परावलंबी आणि अविभाज्य आहेत.हे पदोपदी जाणवते. भाषेच्या आधारावरच साहित्याचे, इतर सर्व घटकांचे, संस्कृतीचे निर्माण होऊन या मानवी जीवनावर संस्कार होतात.आणि मानवी जीवनात आनंदरुपी इमारत उभी राहते. अशा प्रकारे भाषा, मराठी भाषा मराठी साहित्य हे आपले अनमोल कार्य करीत आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

References / संदर्भ :

1. भारत सरकार — भारतीय संविधान (मूळ व सुधारित आवृत्त्या).
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — संविधान सभा व संविधान निर्मितीवरील भाषणे.
3. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ — नागरिकशास्त्र / राज्यशास्त्र पाठ्यपुस्तके.
4. दिलीप भीमराव गायकवाड — साहित्य दर्शन.
5. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत तुकाराम, संत एकनाथ — निवडक संतसाहित्य.
6. साने गुरुजी — निवडक कविता व लेखन.
7. National Education Policy (NEP) 2020 — भारत सरकार.
8. मराठी साहित्य इतिहास — संदर्भ ग्रंथ व संशोधन लेख.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

दलित एकांकिका: एक आकलन आणि संवैधानिक संदर्भ

शिल्पा मधुकर रामटेके[1], डॉ. अजय कृष्णराव चिकाटे[2], डॉ. शैलेंद्र धर्मदास लेंडे[3]
[1]संशोधक, स्नातकोत्तर मराठी विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
[2]मार्गदर्शक, मराठी विभाग प्रमुख व प्राचार्य, इंदिरा गांधी, विद्यालय कळमेश्वर. जि. नागपूर
[3]स्नातकोत्तर मराठी विभाग प्रमुख, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
Email: shilvani832@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171138
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 178-183
Nov. 2025

Submitted: 21 Oct. 2025
Revised: 31 Oct. 2025
Accepted: 11 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

गोषवारा

भारतीय साहित्याच्या विविध प्रवाहांमध्ये दलित साहित्याने एक वेगळीच ओळख निर्माण केली आहे. दलित एकांकिका हा त्या साहित्यप्रवाहातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. या एकांकिकांमधून दलित समाजाच्या वेदना, संघर्ष, अन्यायाविरुद्धचा आवाज, आणि सामाजिक परिवर्तनाची आकांक्षा प्रभावीपणे व्यक्त होते. भारतीय संविधानाने दिलेल्या समानतेच्या मूल्यांचा संदर्भ घेत या एकांकिकांमध्ये सामाजिक वास्तवाचे चित्रण केले गेले आहे.

बीजशब्द: *दलित एकांकिका, वेदना, संघर्ष, प्रेरणा, संवैधानिक मूल्ये, सामाजिक परिवर्तन.*

प्रस्तावना

दलित एकांकिका हा मराठी साहित्याचा एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि परिवर्तनशील प्रवाह आहे. दलित एकांकिका ही केवळ रंगभूमीवरील कलात्मक अभिव्यक्ती नसून, ती सामाजिक अन्यायाविरोधातील एक सशक्त प्रतिकाराची भाषा आहे. भारतीय संविधानाने दिलेल्या समता, स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्यायाच्या मूल्यांना मूर्त स्वरूप देण्याचा प्रयत्न दलित एकांकिका करते. ही एकांकिका दलित समाजाच्या वेदना, संघर्ष, आणि स्वाभिमानाचे प्रतिबिंब आहे. भारतीय समाजातील वंचित, शोषित आणि दलित घटकांच्या जीवनानुभवांना, त्यांच्या वेदनांना आणि संघर्षांना अभिव्यक्त करणारे हे साहित्य सामाजिक न्याय, समता आणि स्वातंत्र्य या मूल्यांच्या दिशेने वाटचाल करते. दलित नाटककार व एकांकिकारांच्या एकांकिकांमधील सामाजिक संदेश,भाषाशैली, प्रतीकात्मकता, प्रेरणा, संविधानातील सामाजिक न्याय, समता आणि स्वातंत्र्य ही मूल्ये दलित एकांकिकांमध्ये प्रतिबिंबित झाले आहे. या शोधांनिबंधात दलित एकांकिकाचे आकलन (सामाजिक आणि साहित्यिक उगम, विकास, प्रतिकाराचे स्वरूप,आंबेडकरी विचारधारेचा प्रभाव,) आणि भारतीय संवैधानिक मूल्ये यांचे विश्लेषण या संशोधन लेखाची मांडणी केली आहे.

दलित एकांकिका एक आकलन: संवैधानिक संदर्भ

दलित एकांकिकेचा सामाजिक आणि साहित्यिक उगम

दलित एकांकिकेचा उगम मराठी रंगभूमीच्या लोककला परंपरेतून झाला आहे. तमाशा, सत्यशोधक जलसे, आंबेडकरी जलसे, आणि पथनाट्य या लोकनाट्य प्रकारांनी दलित रंगभूमीच्या निर्मितीस गती दिली. तमाशा हा महाराष्ट्रातील दलित समाजाचा अविभाज्य घटक मानला जातो; त्यातील कलावंत बहुतेक दलित समाजातील असतात. तमाशाच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन, सामाजिक प्रश्नांची मांडणी, आणि विद्रोहाचे रूप समोर येते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
शिल्पा मधुकर रामटेके, संशोधक, स्नातकोत्तर मराठी विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

How to cite this article:
रामटेके,. शिल्पा. मधुकर., चिकाटे,. अजय. कृष्णराव., & लेंडे,. शैलेंद्र . धर्मदास. (2025). दलित एकांकिका: एक आकलन आणि संवैधानिक संदर्भ. Journal of Research & Development, 17(11 (II)), 178–183.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18387832

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18387832
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

सत्यशोधक जलसेचे जनक महात्मा फुले होते. त्यांनी १८५५ साली 'तृतीय रत्न' हे नाटक लिहून दलित रंगभूमीचा पाया घातला. या नाटकात बोलीभाषेतील संवाद, वास्तव विषय, शिक्षणाचे महत्त्व, आणि जातीयतेचा विरोध स्पष्टपणे दिसतो. सत्यशोधक समाजाने तमाशा या लोकप्रिय लोककलेचा स्वीकार करून 'सत्यशोधक जलसे' या माध्यमातून लोकजागृती केली. या जलसांमध्ये ब्राह्मणवादी व्यवस्थेचा विरोध, शेतकऱ्यांच्या आणि दलितांच्या प्रश्नांची मांडणी, आणि सामाजिक परिवर्तनाचा संदेश दिला गेला.

आंबेडकरी जलसे ही दलित रंगभूमीची दुसरी पायरी मानली जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रभाव या जलसांमध्ये स्पष्टपणे दिसतो. आंबेडकरी जलसांमध्ये गणपती ऐवजी भीमाला नमन, मावशी हे पात्र दलितांचे प्रतिनिधित्व, आणि प्रगतीशील विचारांची मांडणी केली जाते. या जलसांमधून दलित समाजाच्या हक्कांची, स्वातंत्र्याची आणि समतेची मागणी केली जाते.

मराठी दलित रंगभूमीचा उगम लोककला, तमाशा, जलसा, आणि पथनाट्य या माध्यमांतून झाला. दलित एकांकिका ही स्वतंत्र आणि स्वयंभू रंगभूमी आहे; तिची पाळेमुळे मराठी रंगभूमीच्या पारंपारिक नाट्यप्रकारात शोधता येत नाहीत. दलित रंगभूमी आणि मराठी रंगभूमी यांच्यात विषय, सादरीकरण, आणि अनुभवाच्या पातळीवर फरक आहे. दलित रंगभूमीने दलित समाजाच्या दुःख, समस्या, आणि विद्रोहाचे रूप जगाच्या समोर मांडले.

दलित एकांकिकेचा विकास आणि प्रवाह

दलित एकांकिकेचा विकास १९५० नंतरच्या काळात वेगाने झाला. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मिलिंद महाविद्याल याच्या स्नेहसंमेलनात विद्यार्थ्यांना दलित जीवनावर नाटके लिहिण्याचा सल्ला दिला. त्यानंतर म.भि. चिटणीस यांनी 'युगयात्रा' हे नाटक लिहून दलित रंगभूमीला दिशा दिली. १९५६ मध्ये दीक्षाभूमीवर या नाटकाचा प्रयोग लाखो प्रेक्षकांसमोर झाला. पुढे दलित लेखकांनी एकांकिका या साहित्यप्रकारात आपले अनुभव, वेदना, आणि विद्रोह व्यक्त केले.

१९६८ साली सुगंधाबाई शेंडे यांच्या 'कडू कारली गोड झाली' या नाटुकल्याचा प्रयोग झाला. १९६९ साली औरंगाबाद येथे दलित एकांकिका स्पर्धा भरवली गेली, ज्यात अविनाश डोळस यांची 'आहुती' ही एकांकिका सादर झाली. या स्पर्धांमधून दलित एकांकिकेची भरभराट झाली. महाराष्ट्रातील मुंबई, पुणे, नागपूर, सोलापूर, नाशिक, औरंगाबाद इत्यादी ठिकाणी अनेक दलित नाट्यसंस्था उदयास आल्या. या संस्थांमधून प्रेमानंद गज्वी, दत्ता भगत, भि.शि. शिंदे, अविनाश डोळस, खुशाल कांबळे, कमलाकर डहाट, अमर रामटेके, रामनाथ चव्हाण, टेक्सास गायकवाड, एम.जी. वाघ, दादाकांत धनविजय, रतनलाल सोनग्रा, प्रकाश त्रिभुवन, रुस्तम अचलखांब, नामदेव व्हटकर, हेमंत खोब्रागडे, वि.रु. गोडबोले, प्रभाकर जीवने, भास्करराव जाधव, प्रभाकर दुपारे, गंगाधर पानतावणे, भुजंग मेश्राम, प्रमोद लांडगे, योगीराज वाघमारे, अच्युतराव सुरवडकर, भगवान हिरे अशा अनेक दलित लेखकांनी एकांकिका लेखन केले. दलित एकांकिकेचा प्रवाह लोककला, तमाशा, जलसा, आणि पथनाट्य या माध्यमांतून सुरू झाला. 'तमाशा, सत्यशोधक जलसे, आंबेडकरी जलसे, पथनाट्य व दलितनाट्य' असा विकासक्रम दलित नाट्यसृष्टीचा सांगता येतो. तमाशा हा दलित कलांचा अविभाज्य घटक आहे; त्यातील लावण्या, पोवाडे, वगनाट्य, आणि समाजप्रबोधनाचे कार्य दलित शाहिरांनी केले. सत्यशोधक जलसांमधून महात्मा फुले यांच्या विचारांचा प्रचार झाला. आंबेडकरी जलसांमधून डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रसार झाला.

एकांकिकेत प्रतिकाराचे स्वरूप

दलित एकांकिकेत प्रतिकाराचे स्वरूप अत्यंत ठळकपणे दिसते. दलित लेखकांनी 'कलेसाठी कला' हा दृष्टीकोन न स्वीकारता सामाजिक बांधिलकीतून एकांकिका निर्माण केली. दलितांच्या हीन-दीन परिस्थितीचे, दारिद्र्याचे, समस्यांचे चित्रण करून एकांकिका थांबत नाही, तर ती परिस्थिती कोणी निर्माण केली याची कारणमिमांसा करते. दलित एकांकिकेतून केवळ समस्या मांडल्या जात नाहीत, तर त्यावर उपायही सुचवले जातात. दलित लेखक स्वतःच्या कृतिशीलतेची जोड देतो; एकांकिका लिहिल्यानंतर ती प्रयोगरूप देण्याचा प्रयत्न करतो.

सामाजिक बांधिलकी, पुरोगामीत्व, परिवर्तन, प्रबोधन, आत्मभान, आणि विज्ञाननिष्ठा ही दलित एकांकिकेची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. सामाजिक बांधिलकी हे दलित एकांकिकेचे प्रथम उद्दिष्ट आहे. दलित लेखकांना समाजप्रबोधन करायचे आहे; त्यांच्या समोर अनेक सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय, मानसिक, स्त्रीयांच्या, नैतिक समस्या आहेत. या समस्यांशी लढण्याची शिकवण दलित एकांकिका देते. पुरोगामी विचार, हिंदू संस्कृतीचा विरोध, परंपरांचा नकार, आणि वास्तववादी दृष्टिकोन दलित एकांकिकेतून व्यक्त होतो.

परिवर्तनाचे चक्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी फिरवले; ते पूर्ण फिरविण्याची जबाबदारी दलित एकांकिकाकार घेतात. प्रबोधन, आत्मभान, आणि विज्ञाननिष्ठा या मूल्यांची मांडणी दलित एकांकिकेतून होते. दलित समाजामध्ये आत्मसन्मान, आत्मभान,

आणि आत्मविश्वास निर्माण करण्याचा प्रयत्न दलित एकांकिकाकार करतात. विज्ञाननिष्ठा म्हणजे कोणत्याही गोष्टीमागील खरे कारण शोधणे; हिंदू धर्मातील अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा, आणि खुळचट विचारांचा विरोध दलित एकांकिकेतून केला जातो.

आंबेडकरी विचारधारेचा एकांकिकेवर प्रभाव

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारधारेचा दलित एकांकिकेवर अत्यंत गाढा प्रभाव आहे. आंबेडकरी विचार म्हणजे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, आणि न्याय या तत्त्वांवर आधारलेली जातीव्यवस्थेच्या विरोधी चळवळ. आंबेडकरी चळवळ सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक, बौद्धिक, आणि सामाजिक परिवर्तनाची व्यापक संकल्पना मांडते.

डॉ. आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानाची रचना करताना शोषित समाजाची प्रगती कशी होईल यावर भर दिला. बौद्ध धर्म स्वीकारून त्यांनी समता आणि बंधुत्वाचा संदेश दिला. आंबेडकरी विचारधारेतून दलित एकांकिकेत सामाजि क न्याय, समता, आणि स्वातंत्र्य या मूल्यांची मांडणी होते. आंबेडकरी जलसांमधून आणि दलित रंगभूमीवरून डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रचार झाला; 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' हा संदेश दलित एकांकिकेतून दिला आहे.

दलित साहित्य आणि दलित रंगभूमीमध्ये आंबेडकरी विचारधारेचा प्रभाव अत्यंत ठळक आहे. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या 'दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र' या ग्रंथात आंबेडकरांच्या विचारांनी दलित समाजाची चेतना जागृत केली, असे स्पष्टपणे नमूद केले आहे. आंबेडकरी विचारधारेमुळे दलित साहित्य स्वातंत्र, समता, आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांच्या दिशेने वाटचाल करते.मुळात दलित साहित्याचा केंद्रबिंदु मानव आहे.

भारतीय संविधान आणि दलित एकांकिका

भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित एकांकिकेचेच नाही; तर समग्र दलित साहित्त्याचे प्रेरणास्थान आहे. संविधानाने स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता ही मूल्ये सर्व नागरिकास बहाल केली आहे. त्याचबरोबर संविधानातील काही अनुच्छेदातून ही मूल्ये निर्देशीत होतात. अनुच्छेद १४ (समतेचा अधिकार), अनुच्छेद १७ (अस्पृश्यतेची समाप्ती), आणि अनुच्छेद २१ (जीवनाचा आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार) बहाल करते. सर्व नागरिकास संविधानाने दर्जाची व संधीची समानता प्राप्त करून देण्यासाठी व व्यक्तीची प्रतिष्ठा, राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता टिकवून ठेवण्यासाठी सर्व नागरिकास आर्थिक, सामाजिक, व राजनैतिक न्याय, विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासना यांचे स्वातंत्र देणारी बंधुता प्रवर्धित करून सार्वभौम गणराज्य घडविण्याचा संकल्प उद्देशीकेतून स्पष्ट केला आहे.

परंतु या सर्व मूल्यांची प्रत्यक्ष अमलबाजवणी सर्वार्थाने झाली नाही; त्याचेच पडसाद दलित साहित्यात दिसून येतात. दलित एकांकिका ही मुळात समस्या प्रधान आहे, असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. संविधानातील मूल्यांच्या अपयशाचे प्रतिबिंब दलित एकांकिकेतून दिसून येते.

दलित साहित्य आणि संविधान यांचा संबंध अत्यंत जवळचा आहे. संविधानाच्या प्रभावामुळे दलित साहित्याने सामाजिक न्याय, समता, आणि स्वातंत्र्य या मूल्यांची मांडणी केली. संविधानाच्या मूल्यांमुळे दलित एकांकिकेत विद्रोह, प्रतिकार, आणि परिवर्तनाचे स्वरूप दिसते. संविधानाच्या प्रभावामुळे दलित एकांकिकेत सामाजिक बदलाची, समतेची, आणि स्वातंत्र्याची मागणी केली जाते.

भारतीय संविधानाने दिलेले मूल्य समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्याय हे दलित एकांकिकेच्या केंद्रस्थानी असतात. अनेक एकांकिकांमध्ये दलित पात्र संविधानाचा आधार घेत सामाजिक अन्यायाविरोधात उभे राहतात.

प्रमुख मराठी दलित नाटककार व एकांकिकार

मराठी दलित रंगभूमीवर अनेक नाटककार आणि एकांकिकारांनी आपले योगदान दिले आहे. या नाटककारांनी दलित समाजाच्या वेदना, संघर्ष, आणि विद्रोहाचे स्वर आपल्या एकांकिकांमधून व्यक्त केले आहेत.

प्रेमानंद गज्वी हे दलित नाट्यसृष्टीतील अत्यंत प्रभावी लेखक असून त्यांच्या नाटकांमधून दलित जीवनाचे समग्र दर्शन घडते. *घोटभर पाणी, बेरीज वजाबाकी, कृष्णविवर, देवनवरी, वांझमाती, तन माजोरी, जयजय रघुवीर समर्थ, गांधी आंबेडकर, शुद्ध बीजापोटी* यांसारख्या नाटकांतून त्यांनी सामाजिक अन्याय, मानवी संघर्ष आणि दलितांचे वास्तव प्रभावीपणे मांडले आहे.

दत्ता भगत यांच्या लेखनात दलित चळवळीचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. *खेळिया, वाटा पळवाटा, अश्मक,* या *आम्ही सगळे, जहाज फुटल आहे, ठिणगी, आवर्त* या नाटकांतून त्यांनी राजकारण, सामाजिक परिवर्तन आणि तीन पिढ्यांचा संघर्ष यांचे चित्रण केले आहे.

भि.शि. शिंदे यांनी *चंद्रहार, काळोखाच्या गर्भात, वैरी झाला कैवारी, आयोग, पालवी* या नाटकांतून भूमीहिन दलित, शेतमजूर, बौद्ध धर्म आणि दलित एकतेच्या मुद्द्यांना वाचा फोडली आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

अविनाश डोळस यांचे *आहुती* हे नाटक दलित जाणिवा, विद्रोह आणि सामाजिक बदल यांचे प्रतिनिधित्व करते. कमलाकर डहाट यांनी *हत्याकांड, नरबळी, मसन्याऊद* या नाटकांतून बंधुवा मजूर, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक प्रश्न मांडले आहेत.

रामनाथ चव्हाण यांच्या *बामनवाडा* आणि *साक्षीपूरम्* या नाटकांत दलित-दलितेतर संबंध, धर्मांतर आणि क्रांतीकारी जीवनदृष्टी यांचा वेध घेतला आहे. प्रकाश त्रिभुवन यांनी *थांबा रामराज्य येत आहे* आणि *एक होता राजा* या नाटकांतून दलित-दलितेतर संघर्ष आणि राजकीय टीका प्रभावीपणे मांडली आहे.

रुस्तम अचलखांब यांच्या *कैफियत* आणि *गावकी* या नाटकांत दलित कलावंतांच्या व्यथा आणि वेदना व्यक्त झाल्या आहेत. शिल्पा मुंब्रीकर यांचे *झाडाझडती* हे नाटक दलित स्त्रीच्या दुहेरी गुलामगिरीचे वास्तव उलगडते. टेक्सास गायकवाड यांचे *मन्वंतर* हे नाटक दलित चळवळ, बौद्ध धर्म आणि सामाजिक परिवर्तन यावर भाष्य करते.

संजय पवार यांनी *फ्लाइंग क्वीन, अल्झायमर्स, बाप बीप बाप, ऐन आषाढात पंढरपुरात, चाळ कमेटी* अशा एकांकिकातून बदलत्या समाजवास्तवाचे चित्रण केले आहे.

दलित नाटककारांनी दलित एकांकिकेच्या विकासासाठी, सामाजिक संदेशाच्या प्रसारासाठी, आणि परिवर्तनवादी विचारांच्या मांडणीसाठी महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. त्यांच्या एकांकिकांमधून दलित समाजाच्या वेदना, संघर्ष, विद्रोह, आणि आत्मभानाचे चित्रण करण्यात आले आहे. प्रेमानंद गज्वी यांच्या एकांकिकांमधून दलित जीवन, मानवी व्यवहार, आणि सामाजिक कुरुपता यांचे वास्तव दर्शन घडते. दत्ता भगत यांच्या नाटकांमधून दलित चळवळ, राजकारण, आणि परिवर्तनाचे तीन पिढ्यांचे संघर्ष मांडले आहे.. भि.शि. शिंदे यांच्या नाटकांमधून दलित मुक्ती, बौद्ध धर्म, आणि दलित एकता यांचे चित्रण करण्यात आले आहे.तर संजय पवार यांनी आपल्या एकांकिकातून समाजाच्या वास्तव स्वरूपाची मांडणी केली आहे.

एकांकिकांतील सामाजिक संदेशांचे विश्लेषण

दलित एकांकिकांमधील सामाजिक संदेश अत्यंत प्रभावी आणि परिवर्तनवादी आहेत. या एकांकिकांमधून दलित समाजाच्या वेदना, संघर्ष, आणि विद्रोहाचे स्वर व्यक्त होतात. सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य, आणि मानवाधिकाराची मागणी एकांकिकेतून केली जाते. दलित एकांकिकेतून सामाजिक बदल, विद्रोह, आणि परिवर्तनाचा संदेश दिला आहे.

प्रेमानंद गज्वी यांच्या 'घोटभर पाणी' या एकांकिकेत पाण्याच्या प्रश्नावरून दलित समाजाच्या वेदना, उपेक्षा, आणि संघर्षाचे चित्रण व भगभगीत वास्तवाचे दर्शन घडते. संविधानाने सर्वांना समसमान दर्जा दिला असला; तरी गावकूसबाहेरचा समाज घोटभर पाण्यासाठी अन्याय सहन करतो. त्याला पाणवठ्यावर जाण्याची मुभा नाही. कुत्री, मांजर तिथे पाणी पिऊ शकतात पण, हा गावकूसबाहेरचा समाज नाही. या एकांकिकेतून समाजातील जातिभेद माणसांच्या मनातून समूळ नष्ट झालेला नाही ,ही जाणीव वाचक आणि प्रेक्षकास प्रकर्षाने जाणवते.

'बेरीज वजाबाकी' या एकांकिकेत दलित समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, आणि मानसिक समस्यांचे चित्रण केले आहे. 'कृष्णविवर' या एकांकिकेत दलित समाजाच्या अंधारमय जीवनाचे, संघर्षाचे, आणि विद्रोहाचे स्वर व्यक्त केले आहेत. 'देवनवरी' या नाटकात देवदासी प्रथेवर प्रकाश टाकून दलित स्त्रीच्या शोषणाची मांडणी केली आहे.

दत्ता भगत यांच्या 'खेळिया', 'वाटा पळवाटा', आणि 'अश्मक' या नाटकांमधून दलित चळवळ, राजकारण, आणि तीन पिढ्यांचा संघर्ष मांडला आहे. 'एकटी' या नाटकात समता-स्वतंत्रता, आणि दलित समाजाच्या आत्मभानाची मांडणी केली आहे. भि.शि. शिंदे यांच्या 'काळोखाच्या गर्भात' या नाटकात दलित मुक्तीची कहाणी, संघर्ष, आणि दलित एकता यांचे चित्रण केले आहे.

दलित एकांकिकांमधून सामाजिक न्याय, समता, आणि स्वातंत्र्य या मूल्यांची मांडणी केली जाते. विद्रोह, प्रतिकार, आणि परिवर्तनाचे स्वरूप एकांकिकेतून व्यक्त होते. दलित समाजाच्या वेदना, संघर्ष, आणि आत्मभानाचे चित्रण एकांकिकेतून प्रभावीपणे केले आहे.

एकांकिकांमधील पात्ररचना आणि संवादशैली

दलित एकांकिकेतील पात्ररचना अत्यंत वास्तववादी, जिवंत, आणि अनुभवसिद्ध आहे. या एकांकिकांमध्ये नायक, नायिका, आणि सहायक पात्रे दलित समाजातील विविध स्तरांचे प्रतिनिधित्व करतात. नायक हा मजूर, शेतकरी, कामगार, शाळामास्तर, किंवा दलित स्त्री असतो; त्याच्या समस्यांचे, वेदनांचे, आणि संघर्षाचे चित्रण केले जाते.

संवादशैली ही बोलीभाषेवर आधारित, साधी, सरळ, आ णि प्रभावी आहे. पात्रांचे संवाद त्यांच्या जीवनानुभव, वेदना, आणि विद्रोहाचे प्रतिबिंब असतात. संवादातून सामाजिक प्रश्न, विद्रोह, आणि परिवर्तनाचे संदेश दिले जातात. एकांकिकेतील संवाद प्रेक्षकांना अस्वस्थ करतात, विचार करायला भाग पाडतात, आणि सामाजिक बदलाची प्रेरणा देतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

पात्ररचना आणि संवादशैली ही दलित एकांकिकेची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये आहेत. वास्तववादी पात्रे, बोलीभाषेतील संवाद, आणि अनुभवसिद्ध चित्रण यामुळे दलित एकांकिका प्रेक्षकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचते, त्यांना अस्वस्थ करते, आणि सामाजिक बदलाची प्रेरणा देते.

दलित एकांकिकांचा सामाजिक परिणाम अत्यंत व्यापक आणि परिवर्तनकारी आहे. या एकांकिकांमधून दलित समाजाच्या वेदना, संघर्ष, आणि विद्रोहाचे स्वर व्यक्त होतात. सामाजिक न्याय, समता, आणि स्वातंत्र्याची मागणी एकांकिकेतून केली जाते. दलित एकांकिकेच्या प्रभावामुळे दलित चळवळीला गती मिळाली, समाजात जागृती झाली, आणि सामाजिक बदलाची प्रक्रिया सुरू झाली.

एकांकिकांचा सामाजिक परिणाम आणि चळवळीवर प्रभाव

दलित एकांकिकेच्या प्रभावामुळे दलित समाजामध्ये आत्मभान, आत्मसन्मान, आणि आत्मविश्वास निर्माण झाला. सामाजिक बांधिलकी, पुरोगामी विचार, आणि परिवर्तनाची प्रेरणा दलित एकांकिकेतून मिळाली. दलित चळवळीला साहित्यिक अधिष्ठान मिळाले; दलित लेखक, कलाकार, आणि कार्यकर्त्यांनी समाजप्रबोधन, विद्रोह, आणि परिवर्तनाची चळवळ सुरू केली.

दलित एकांकिकेचा सामाजिक परिणाम म्हणजे समाजात जागृती, विद्रोह, आणि परिवर्तनाची प्रक्रिया. दलित एकांकिकेच्या प्रभावामुळे दलित चळवळीला गती मिळाली, समाजात समता, स्वातंत्र्य, आणि सामाजिक न्यायाची मागणी वाढली. दलित एकांकिकेच्या प्रभावामुळे समाजात बदलाची प्रक्रिया सुरू झाली, आणि दलित समाजाच्या हक्कांची ग्वाही मिळाली.

ऐतिहासिक संदर्भ: तमाशा, सत्यशोधक जलसे, आंबेडकरी जलसे

तमाशा हा महाराष्ट्रातील दलित समाजाचा अविभाज्य घटक आहे. तमाशाच्या माध्यमातून दलित शाहिरांनी समाजप्रबोधन, सामाजिक प्रश्नांची मांडणी, आणि विद्रोहाचे स्वर व्यक्त केले. तमाशातील लावण्या, पोवाडे, वगनाट्य, आणि समाजप्रबोधनाचे कार्य दलित शाहिरांनी केले. उमा बापू सावळजकर, गोपाळ बाबा वलंगकर, शाहीर शिवा–संभा कवलपूरकर, शाहीर अर्जुन वाघोलीकर, शाहीर हरिभाऊ वडगावकर, शाहीर भाऊ–बापू मांग नारायणगावकर, शाहीर भाऊ फक्कड यांनी तमाशाच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन केले.

सत्यशोधक जलसेचे जनक महात्मा फुले होते. त्यांनी १८५५ साली 'तृतीय रत्न' हे नाटक लिहून दलित रंगभूमीचा पाया घातला. सत्यशोधक समाजाने तमाशा या लोकप्रिय लोककलेचा स्वीकार करून 'सत्यशोधक जलसे' या माध्यमातून लोकजागृती केली. रामचंद्र बाबा घाडगे, किसन भाऊ बनसोडे, किसन फागू बनसोडे यांनी सत्यशोधक जलसांमधून समाजप्रबोधन केले. सत्यशोधक जलसांमधून ब्राह्मणवादी व्यवस्थेचा विरोध, शेतकऱ्यांच्या आणि दलितांच्या प्रश्नांची मांडणी, आणि सामाजिक परिवर्तनाचा संदेश दिला गेला.

आंबेडकरी जलसे ही दलित रंगभूमीची दुसरी पायरी मानली जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रभाव या जलसांमध्ये स्पष्टपणे दिसतो. भीमराव करडक, केरुजी घेगडे, शाहीर वामनदादा कर्डक, करूबुवा गायकवाड, अर्जुन हरी भालेराव, सुखा आहेर, प्रभाकर गवई, गोपाळबाबा वलंगकर, दीनबंधू गुरुजी, शेगावकर, अण्णाभाऊ साठे यांनी आंबेडकरी जलसांमधून समाजप्रबोधन केले. आंबेडकरी जलसांमधून दलित समाजाच्या हक्कांची, स्वातंत्र्याची, आणि समतेची मागणी केली जाते.

आधुनिक काळातील प्रवाह आणि समकालीन एकांकिका

आधुनिक काळात दलित एकांकिकेचा प्रवाह अधिक व्यापक आणि परिवर्तनशील झाला आहे. १९७६ नंतर दलित जाणिवांच्या नाटकांचा उदय झाला. प्रेमानंद गज्वी, दत्ता भगत, भि.शि. शिंदे, अविनाश डोळस, खुशाल कांबळे, कमलाकर डहाट, अमर रामटेके, रामनाथ चव्हाण, टेक्सास गायकवाड, एम.जी. वाघ, दादाकांत धनविजय, रतनलाल सोनग्रा, प्रकाश त्रिभुवन, रुस्तम अचलखांब, नामदेव व्हटकर, हेमंत खोब्रागडे, वि.रु. गोडबोले, प्रभाकर जीवने, भास्करराव जाधव, प्रभाकर दुपारे, गंगाधर पानतावणे, भुजंग मेश्राम, प्रमोद लांडगे, योगीराज वाघमारे, अच्युतराव सुरवडकर, भगवान हिरे अशा अनेक दलित लेखकांनी एकांकिका लेखन केले.

समकालीन एकांकिकांमध्ये सामाजिक, राजकीय, आणि मानसिक द्वंद्व, दलित जाणिवा, आणि विद्रोहाचे स्वरूप दिसते. 'कथा खैरलांजी', 'भाई, तुम्ही कुठे आहात?', 'गांडू बगिचा', 'तंट्या', 'झाडाझडती', 'पुन्हा एकदा नव्याने', 'एक होता राजा', 'साक्षीपूरम्', 'बामनवाडा', 'किरवंत', 'देवनवरी', 'वांझमाती', 'तन माजोरी', 'जयजय रघुवीर समर्थ', 'पांढरा बुधवार', 'गांधी आंबेडकर', 'रंगयात्री', 'शुद्ध बीजापोटी', 'व्याकरण' या एकांकिकांमधून दलित समाजाच्या वेदना, संघर्ष, आणि विद्रोहाचे स्वर व्यक्त झाले आहेत.

आधुनिक काळातील दलित एकांकिकेत सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य, आणि मानवाधिकारांची मागणी केली जाते. विद्रोह, प्रतिकार, आणि परिवर्तनाचे स्वरूप एकांकिकेतून व्यक्त होते. दलित समाजाच्या वेदना, संघर्ष, आणि आत्मभानाचे चित्रण एकांकिकेतून प्रभावीपणे केले जाते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

नाट्यप्रयोग आणि मंचन पद्धती (एकांकिका सादरीकरण)

दलित एकांकिका सादरीकरणाच्या पद्धतीत प्रायोगिकता, वास्तववाद, आणि बोलीभाषेचा वापर दिसतो. मोठ्या अभिनेते, नेपथ्य, प्रकाशयोजना, आणि तांत्रिक गोष्टींना खर्च न करता, थोड्या जागेत, रस्त्यावर, चावडीवर, समाजमंदिरात, किंवा खुले मैदानात दलित एकांकिका रंगू शकते. अभिनयाच्या जोरावर, बोलीभाषेतील संवाद, आणि वास्तववादी चित्रण यामुळे दलित एकांकिका प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचते.

एकांकिका स्पर्धा, बोलीभाषा एकांकिका स्पर्धा, आणि नाट्यसंमेलने या माध्यमांतून दलित एकांकिकेचे सादरीकरण होते. बोलीभाषेतील संवाद, प्रादेशिक बोलींचा वापर, आणि वास्तववादी नेपथ्य यामुळे एकांकिका अधिक प्रभावी होते. नाटककार, दिग्दर्शक, कलाकार, आणि तंत्रज्ञ मंडळींनी एकांकिका सादरीकरणात प्रायोगिकता, नव्यता, आणि सामाजिक संदेशाची मांडणी केली आहे.

नाट्यप्रयोग आणि मंचन पद्धतीत प्रायोगिकता, बोलीभाषेचा वापर, आणि वास्तववादी चित्रण यामुळे दलित एकांकिका प्रेक्षकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचते, त्यांना अस्वस्थ करते, आणि सामाजिक बदलाची प्रेरणा देते.

समारोप

दलित एकांकिका हे साहित्य केवळ वाचनीय किंवा प्रयोगशील साहित्य नसून ते सामाजिक समस्यांना वाचा फोडणारे आणि समाजाचे भेदक रूप स्पष्ट करणारे समाज जागृतीचे माध्यम आहे, असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. संविधानाने मानवाला समान न्याय आणि हक्क दिलेले आहेत. दलित एकांकिका लेखनाचे प्रेरणा स्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत. अनेक एकांकिकांमध्ये संविधानातील अनुच्छेद १४ (समतेचा अधिकार), अनुच्छेद १७ (अस्पृश्यतेची समाप्ती), आणि अनुच्छेद २१ (जीवनाचा आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार) यांचा संदर्भ येतो. दलित एकांकिकेतून सामाजिक समस्या अतिशय प्रभावीपणे मांडण्यात आली आहे . आणि शोषित समाजाला आपल्या न्याय हक्कासाठी जागृत करण्याचे काम एकांकिकेतून केले जात आहे. एकांकिका ही केवळ कलाकृती न राहता ती समाज प्रबोधनाचे बिजारोपण करत आहे. दलित एकांकिकेचा जन्मच मुळात समस्येतून होतो . समाज बदलाच्या प्रक्रियेच्या दिशेने संवैधानिक मूल्यांचा आधार घेत ती वाटचाल करत आहे. म्हणूनच दलित एकांकिका ही समाज बदलास प्रेरक ठरणारी साहित्य कृती आहे.

निष्कर्ष

१. दलित एकांकिका हा मराठी साहित्याचा अत्यंत महत्त्वाचा आणि परिवर्तनशील प्रवाह आहे.
२. एकांकिकेतून दलित समाजाच्या वेदना, संघर्ष, आणि विद्रोह व्यक्त झाला आहे.
३. सामाजिक न्याय, समता, आणि स्वातंत्र्याची मागणी एकांकिकेतून केली जाते.
४. आंबेडकरी विचारधारेच्या प्रभावातून एकांकिकेची निर्मिती झाली.
५. भारतीय संविधानाने दिलेल्या मानवाधिकाराची मागणी दलित एकांकिकेतून व्यक्त झाली आहे.
६. भाषाशैलीतील प्रतीकात्मकता सामाजिक बदलाची प्रेरणा देते.
७. दलित एकांकिकेचा सामाजिक परिणाम म्हणजे समाजात जागृती.
८. दलित एकांकिकेच्या प्रभावामुळे दलित चळवळीला गती मिळाली.
९. दलित एकांकिकेच्या प्रभावामुळे समाजात बदलाची प्रक्रिया सुरू झाली.

संदर्भ

१. फडके भालचंद्र- दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन २५० शनिवार, पुणे, प्र.आ. १९७७
२. गज्वी प्रेमानंद – समग्र एकांकिका, विजय प्रकाशन, नागपूर प्र. आ. २०११
३. भगत दत्ता – निवडक दलित एकांकिका, साहित्य आकादेमी, प्र. आ..२०१२
४. लिंबाळे शरणकुमार -दलित साहित्य आणी सौंदर्य, दिलीपराज प्रकाशन, प्र.आ..२०१८
५. ठाकुर भगवान -आंबेडकरी जलसे, सुगावा प्रकाशन प्र.आ.२००५
६. "दलित एकांकिका." विकिपीडिया, https://mr.wikipedia.org/wiki/दलित_एकांकिका. Accessed 5 Jan. 2026.
७. "दलित साहित्य – मराठी विश्वकोश." https://vishwakosh.marathi.gov.in/18368/.
८. "आंबेडकरी चळवळ." विकिपीडिया, https://mr.wikipedia.org/wiki/आंबेडकरी_चळवळ.
९. एम. लक्ष्मीकांत-इंडियन पॉलिटी
१०. भारतीय संविधानाची उद्देशिका.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

Original Article

NEP-2020 आणि शिक्षणाचे संवैधानिक ध्येय

श्वेता शिवाजीराव परुळेकर
संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे
Email: shwetap55@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171139
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11 (II)
Pp. 184-190
Nov. 2025

Submitted: 21 Oct. 2025
Revised: 31 Oct. 2025
Accepted: 11 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

गोषवारा

भारतीय राज्यघटना ही न्याय, स्वातंत्र्य, समानता व बंधुता या मूल्यांवर आधारित असून शिक्षण हे या मूल्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणारे प्रमुख साधन मानले गेले आहे. सन 2020 मध्ये जाहीर झालेल्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP-2020) ने भारतीय शिक्षणव्यवस्थेला मूल्याधिष्ठित, सर्वसमावेशक व ज्ञानकेंद्रित दिशेने नेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या संशोधनात भारतीय राज्यघटनेतील शिक्षणाचे संवैधानिक ध्येय आणि NEP-2020 यांच्यातील सुसंगतीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संविधानातील मूलभूत अधिकार, राज्य धोरणाचे निर्देशक तत्त्वे, सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य व बंधुता ही मूल्ये NEP-2020 च्या तत्त्वज्ञानात कशी प्रतिबिंबित होतात याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच समान संधी, समावेशकता, मातृभाषा माध्यम, शिक्षक शिक्षण, संशोधन व नवप्रवर्तन यांसारख्या घटकांच्या माध्यमातून NEP-2020 हे संविधानिक मूल्यांचे व्यवहारिक रूप कसे ठरते, हे स्पष्ट करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की, अंमलबजावणीतील आव्हाने असूनही NEP-2020 हे भारतीय राज्यघटनेतील शिक्षणाच्या ध्येयांना आधुनिक संदर्भात साकार करण्याची क्षमता बाळगते.

बीजशब्द: *भारतीय राज्यघटना, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, शिक्षणाचे संवैधानिक ध्येय, सामाजिक न्याय, समावेशक शिक्षण, मूल्याधिष्ठित शिक्षण*

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वांत प्रगत आणि मानवकेंद्री घटनांपैकी एक आहे. तिचे उद्दिष्ट केवळ राज्यकारभाराचे मार्गदर्शन करणे नसून, भारतीय समाजातील समानता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांचा पाया घालणे हे आहे. शिक्षण ही या मूल्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी घडवून आणणारी सामाजिक प्रक्रिया आहे. भारतीय संविधानात शिक्षण हे सामाजिक न्याय, समान संधी, बौद्धिक स्वातंत्र्य आणि राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण करण्याचे प्रमुख साधन मानले गेले आहे. सन 2020 मध्ये भारत सरकारने जाहीर केलेले “राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (National Education Policy 2020)” हे स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शिक्षणक्षेत्रातील सर्वांत मोठे आणि परिवर्तनशील पाऊल मानले जाते. या धोरणाचा मुख्य हेतू म्हणजे भारतीय शिक्षणव्यवस्थेला “ज्ञान-आधारित समाज” घडविण्याच्या दिशेने नेणे, तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता,चिंतनशीलता, आणि मूल्याधारित दृष्टिकोन विकसित करणे.या संशोधनाचा केंद्रबिंदू म्हणजे “राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे भारतीय राज्यघटनेतील शिक्षणाच्या संवैधानिक ध्येयांशी कसे सुसंगत आहे?” या प्रश्नाचा सखोल विचार.संविधानाने शिक्षणाला दिलेले तत्त्वज्ञानिक अधिष्ठान आणि NEP-2020 ने मांडलेले व्यवहारिक धोरण यांची सांगड कशी बसते, हे अभ्यासणे हा या निबंधाचा मुख्य हेतू आहे.

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18397386
OPEN ACCESS

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
श्वेता शिवाजीराव परुळेकर, संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे

How to cite this article:
परुळेकर, . श्वेता . शिवाजीराव . (2025). NEP-2020 आणि शिक्षणाचे संवैधानिक ध्येय. Journal of Research & Development, 17(11 (II)), 184–190. https://doi.org/10.5281/zenodo.18397386

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

भारतीय शिक्षणव्यवस्थेचा ऐतिहासिक संदर्भ

भारतीय शिक्षण परंपरेचा इतिहास अत्यंत प्राचीन आणि वैविध्यपूर्ण आहे. वैदिक काळापासूनच शिक्षण हे ज्ञान, संस्कार आणि मूल्यप्रेरणा यांचे साधन मानले गेले. *गुरुकुल पद्धती* ही केवळ ज्ञानप्राप्ती नव्हे तर चारित्र्य निर्मितीवर आधारित होती. शिक्षणाचा उद्देश "सत्यम्, शिवम्, सुंदरम्" या तत्त्वत्रयीवर आधारित होता. मध्ययुगीन काळात शिक्षणाचा व्याप धर्मसंस्थांपुरता मर्यादित राहिला; त्यामुळे सर्वसामान्यांसाठी शिक्षणाच्या संधी कमी झाल्या. नंतर ब्रिटिश कालखंडात शिक्षणाचे पाश्चात्त्यीकरण झाले आणि 1835 च्या *मॅकॉले शिक्षण अहवालाने* इंग्रजी शिक्षणाची पायाभरणी केली. या काळात शिक्षणाचे स्वरूप "नोकरीकेंद्री" आणि वर्ग-जातीय भेदावर आधारित झाले.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या स्थितीला "सामाजिक गुलामगिरीचा परिणाम" असे संबोधले. त्यांनी शिक्षणाला "स्वातंत्र्याचा मार्ग" म्हटले आणि समाजातील सर्व घटकांना शिक्षणाद्वारे समानतेच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचा आग्रह धरला. त्यांच्या मते,"शिक्षण हे समाजाचे सर्वांत प्रभावी शस्त्र आहे."स्वातंत्र्यलढ्यातही शिक्षण हा मुख्य घटक होता. गांधीजींचे "नैतिक आणि कार्याधारित शिक्षण", टिळकांचे "राष्ट्रीय शिक्षण", आणि टागोरांचे "समग्र शिक्षण" हे विचार भारतीय शिक्षणाच्या स्वातंत्र्योत्तर दिशेला आकार देणारे ठरले.

भारतीय राज्यघटनेतील शिक्षणाचे स्थान आणि संवैधानिक ध्येय

भारतीय राज्यघटनेत शिक्षणाला विशेष स्थान दिले गेले आहे. शिक्षण हे मूलभूत अधिकार, राज्य धोरणाचे निर्देशक तत्त्व, आणि राष्ट्रीय विकासाचे साधन या तिन्ही पातळ्यांवर अधोरेखित केले गेले आहे.

१. शिक्षणाचा अधिकार – अनुच्छेद 21A

2002 मध्ये 86व्या घटनादुरुस्तीने अनुच्छेद 21A द्वारे "6 ते 14 वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना विनामूल्य आणि सक्तीचे शिक्षण देणे" हा मूलभूत अधिकार म्हणून मान्यता दिली गेली. हा कलम भारतीय लोकशाहीतील शिक्षणाधिकाराचा पाया आहे. हे संविधानातील *"जीवनाचा अधिकार"* (Right to Life) या कलमाशी सुसंगत आहे, कारण जीवनाची गुणवत्ता शिक्षणाशिवाय साध्य होऊ शकत नाही.

२. राज्य धोरणाचे निर्देशक तत्त्व (Directive Principles of State Policy)

अनुच्छेद 45 नुसार राज्याने 6 वर्षांखालील मुलांसाठी लहान बालकांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करावी असे निर्देश दिले आहेत. अनुच्छेद 46 मध्ये अनुसूचित जाती, जमाती आणि दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंधांच्या संरक्षणाचा उल्लेख आहे.

३. समानतेचा अधिकार (Article 14, 15, 16)

संविधानाने सर्व नागरिकांना समानतेचा अधिकार दिला आहे. शिक्षण क्षेत्रात कोणताही भेदभाव होऊ नये ही या तत्त्वाची मूलभूत अट आहे. विशेषतः अनुच्छेद 15(4) द्वारे सामाजिकदृष्ट्या मागासवर्गीयांसाठी शैक्षणिक आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे.

४. धर्मनिरपेक्षता आणि सांस्कृतिक स्वातंत्र्य (Article 25-30)

या कलमानुसार प्रत्येकाला आपल्या धर्माचे शिक्षण घेण्याचा आणि सांस्कृतिक संस्था चालविण्याचा अधिकार आहे. शिक्षणव्यवस्थेत विविधतेचा सन्मान राखणे ही भारतीय संविधानाची मुख्य ओळख आहे.

शिक्षणाचे संवैधानिक ध्येय: संकल्पनात्मक विश्लेषण

संविधान रचयित्यांनी शिक्षणाला केवळ ज्ञानार्जनाचे साधन न मानता, राष्ट्रनिर्मितीचे अधिष्ठान मानले आहे. शिक्षण हे भारतीय लोकशाहीचे नैतिक आणि सामाजिक अधिष्ठान आहे.

१. न्याय (Justice)

प्रस्ताविकेमध्ये उल्लेखिलेला *"सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय"* शिक्षणाद्वारेच साध्य होऊ शकतो. न्याय म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी देणे. शिक्षणाद्वारे वंचित घटक समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येतात आणि सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी होते.

२. स्वातंत्र्य (Liberty)

शिक्षण मनुष्याला विचारस्वातंत्र्य, अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य आणि निवडीचे स्वातंत्र्य प्रदान करते. संवैधानिक दृष्ट्या शिक्षण हा नागरिकत्वाचा पाया आहे.

३. समानता (Equality)

शिक्षण हे समान संधींचे प्रत्यक्ष रूप आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते "शिक्षणाविना समानतेची संकल्पना अपूर्ण आहे." म्हणूनच शिक्षण हे समानतेच्या अंमलबजावणीचे साधन मानले गेले आहे.

४. बंधुता (Fraternity)

शिक्षण माणसामाणसातील दुरावा कमी करते. विविधतेतील एकता आणि राष्ट्रीय एकात्मता शिक्षणाद्वारेच बळकट होते.

५. धर्मनिरपेक्षता आणि सांस्कृतिक एकात्मता

भारतीय समाज बहुभाषिक आणि बहुधार्मिक आहे. शिक्षणाद्वारे विविध संस्कृतींमध्ये परस्पर सन्मान, सहिष्णुता आणि संवाद वाढतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

शिक्षणाचे उद्दिष्ट: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृष्टिकोन

डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणाला "समाजातील क्रांतीचे साधन" म्हटले. त्यांच्या मते शिक्षण हे व्यक्तीला विचारशक्ती, आत्मभान आणि सामाजिक जबाबदारी देणारे साधन आहे. त्यांनी म्हटले "शिक्षण हे त्या माणसाचे शस्त्र आहे ज्याच्याकडे काहीच नाही; त्याद्वारे तो स्वतःचे आयुष्य बदलू शकतो."आंबेडकरांचा दृष्टिकोन संविधानातील शिक्षणाच्या तत्त्वांशी पूर्णपणे सुसंगत आहे. त्यांनी समतेच्या मूल्यांवर आधारित शिक्षणपद्धतीची मांडणी केली होती, जी पुढे NEP-2020 च्या मूल्याधारित दृष्टिकोनात स्पष्ट दिसून येते.

संविधानातील शिक्षण आणि आधुनिक शिक्षण धोरणांचा परस्परसंबंध

1947 नंतर भारताने अनेक शिक्षण आयोग स्थापन केले

- राधाकृष्णन आयोग (1948-49) – उच्च शिक्षणाचा पाया
- कोठारी आयोग (1964-66) – "Education for National Development" ही संकल्पना
- राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 1968 आणि 1986 – समानता, विज्ञानाधारित शिक्षण आणि लोकशाही मूल्ये

या सर्व धोरणांमधून संविधानाच्या ध्येयांचा प्रभाव दिसून येतो. मात्र, बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक संदर्भात NEP-2020 ने शिक्षणाला नव्या परिभाषेत मांडले आहे.

NEP-2020 – संकल्पना, रचना आणि संवैधानिक ध्येयांशी सुसंगती

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 : संकल्पना आणि प्रस्तावना

भारताचे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (National Education Policy 2020 – NEP-2020) हे स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या शिक्षण इतिहासातील एक क्रांतिकारी दस्तऐवज आहे. 34 वर्षांनंतर, 1986 नंतर प्रथमच संपूर्ण शिक्षण क्षेत्राचा पुनर्विचार करून ही धोरणरचना साकारली गेली. या धोरणाचा पाया म्हणजे "**Education for All, Education for Life**" म्हणजेच शिक्षण हे प्रत्येकासाठी आणि संपूर्ण जीवनाच्या विकासासाठी असावे. NEP-2020 चा उद्देश शिक्षणाला *सर्वसमावेशक, लवचिक, बहुआयामी आणि मूल्याधारित* बनविणे हा आहे.यात "**Holistic and Multidisciplinary Education**", "**Equitable Access**", "**Technology Integration**", आणि "**Research-driven Learning**" या चार प्रमुख दिशांचा विचार आहे त्यामुळे धोरणाची रचना खालील चार पातळ्यांवर आधारित आहे:

1. शालेय शिक्षण (School Education)
2. उच्च शिक्षण (Higher Education)
3. शिक्षक शिक्षण (Teacher Education)
4. संशोधन आणि नवप्रवर्तन (Research and Innovation)

NEP-2020 चे उद्दिष्ट केवळ गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणे नव्हे, तर शिक्षणाच्या माध्यमातून संविधानातील मूल्यांची रुजवण करणे हे आहे. धोरणात स्पष्ट म्हटले आहे की "Education must develop not only cognitive abilities but also social, ethical, and emotional capacities essential for responsible citizenship."

NEP-2020 आणि संवैधानिक मूल्ये: एक सुसंगत नाते

भारतीय संविधानातील शिक्षणाचे चार मुख्य ध्येय न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता ही NEP-2020 च्या तत्त्वज्ञानात खोलवर प्रतिबिंबित आहेत. या दोन्हींच्या सुसंगतीचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

समानतेचे तत्त्व (Equality) आणि NEP-2020

संविधानातील समानतेचे तत्त्व अनुच्छेद 14 ते 18 मध्ये मांडले गेले आहे. NEP-2020 मध्ये हे तत्त्व "Equitable and Inclusive Education" या संकल्पनेत प्रत्यक्ष दिसते.

धोरणात विशेषतः खालील गोष्टींवर भर देण्यात आला आहे:

- **सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी (SEDGs)** - शैक्षणिक संधी वाढविणे
- **लिंग-समानतेसाठी Gender Inclusion Fund** - स्थापन करणे
- **शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे**
- **भाषिक विविधतेचा सन्मान राखणे** - मातृभाषेत शिक्षण देण्याची शिफारस

ही दृष्टी थेट भारतीय संविधानातील अनुच्छेद 15(4) आणि 46 शी निगडित आहे, जिथे सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या मागासवर्गीयांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याची जबाबदारी राज्यावर सोपविली आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

स्वातंत्र्य (Liberty) आणि विचारस्वातंत्र्याचा विकास

NEP-2020 शिक्षणाला सर्जनशीलता आणि स्वतंत्र विचारांचे व्यासपीठ बनवते. धोरणात विद्यार्थ्यांना "Critical Thinking, Creativity and Communication" या 21व्या शतकातील कौशल्यांनी सज्ज करण्याचा उद्देश आहे.शैक्षणिक स्वातंत्र्याचे संवैधानिक मूळ अनुच्छेद 19(1) (a) मध्ये आहे, ज्यात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार दिला आहे. शिक्षणात विचारस्वातंत्र्याचा अभाव म्हणजे बौद्धिक गुलामी.म्हणूनच NEP-2020 मध्ये एकसुरी परीक्षाकेंद्री शिक्षणाऐवजी *"Learning how to learn"* या दृष्टिकोनाला प्राधान्य दिले आहे.

न्याय (Justice) आणि समावेशकता

संविधानातील प्रस्तावनेत "सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय" हे राष्ट्राचे प्रमुख ध्येय मानले आहे. NEP-2020 मध्ये शिक्षणाला सामाजिक न्यायाच्या साधनरूपात पाहिले गेले आहे.धोरणात अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, अल्पसंख्याक आणि दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी विशेष योजना प्रस्तावित केल्या आहेत. उदाहरणार्थ, *"National Scholarship Portal"* आणि *"Special Education Zones"* या माध्यमातून शिक्षणातील विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न आहे.यामुळे शिक्षण हे केवळ सैद्धांतिक अधिकार न राहता सामाजिक न्यायाचे प्रत्यक्ष साधन बनते.

बंधुता (Fraternity) आणि राष्ट्रीय एकात्मता

संविधानातील बंधुतेचे मूल्य "विविधतेतील एकता" या भारतीय संकल्पनेशी निगडित आहे. NEP-2020 मध्ये "Indian Knowledge Systems" (भारतीय ज्ञानपरंपरा) या माध्यमातून सांस्कृतिक एकात्मतेला अधोरेखित करण्यात आले आहे.धोरणात इतिहास, कला, साहित्य, आणि पर्यावरण शिक्षण यांना एकात्मतेच्या दृष्टिकोनातून शिकविण्याचा आग्रह आहे. हे थेट अनुच्छेद 51(A) च्या कर्तव्यांशी (Fundamental Duties) संबंधित आहे, ज्यात प्रत्येक नागरिकाने *"राष्ट्रीय एकता आणि बंधुता जपावी"* असे म्हटले आहे.

शिक्षणातील समावेशकता आणि सामाजिक न्याय: NEP-2020 ची भूमिका

NEP-2020 शिक्षणाला समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न करते. त्यात "Equity and Inclusion" हे स्वतंत्र प्रकरण (Chapter 6) म्हणून मांडले आहे.या अंतर्गत पुढील उपक्रम सुचविले आहेत:

- Digital Learning आणि Technology Integration – ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना समान संधी
- Open Distance Learning – शिक्षणात लवचिकता
- Foundational Literacy and Numeracy (FLN Mission) – प्राथमिक स्तरावरील साक्षरतेची हमी
- Vocational Education – कामकाजाशी निगडित शिक्षण

या सर्व योजना सामाजिक न्याय, समान संधी आणि विकासाच्या संवैधानिक तत्त्वांशी पूर्णपणे सुसंगत आहेत.

शिक्षक शिक्षण आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण

शिक्षक हा शिक्षणाचा आत्मा आहे. NEP-2020 मध्ये शिक्षक शिक्षणासाठी स्वतंत्र नवी धोरणात्मक दिशा दिली आहे. "By 2030, the minimum degree qualification for teaching will be a 4-year integrated B.Ed." असे धोरणात नमूद आहे. शिक्षकांना केवळ ज्ञानदाते म्हणून नव्हे तर मूल्यप्रवर्तक आणि समाजपरिवर्तकम्हणून पाहिले गेले आहे.हेच मूल्य संविधानातील अनुच्छेद 51(A) (h) मध्ये अधोरेखित आहे "It shall be the duty of every citizen to develop scientific temper, humanism and the spirit of inquiry and reform."शिक्षक शिक्षणाचा हा दृष्टीकोन "वैज्ञानिक वृत्ती आणि मानवतावाद" वाढविणाऱ्या संवैधानिक ध्येयाशी पूर्ण सुसंगत आहे.

भाषिक धोरण आणि सांस्कृतिक विविधता

NEP-2020 मध्ये तीन भाषांचा सिद्धांत (Three-Language Formula) कायम ठेवण्यात आला आहे, परंतु त्यात *"Mother Tongue as Medium of Instruction till Grade 5"* यावर विशेष भर देण्यात आला आहे.ही तरतूद भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 350A शी सुसंगत आहे, ज्यात राज्यांना अल्पसंख्याक भाषांचे संरक्षण करण्याचे निर्देश दिले आहेत.भाषिक विविधतेचा सन्मान राखणे म्हणजे सांस्कृतिक एकात्मतेचे जतन करणे. ही कल्पना संविधानाच्या आत्म्यातूनच आली आहे — *"Unity in Diversity."*

NEP-2020 आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs)

NEP-2020 मध्ये **UN Sustainable Development Goal 4 (Quality Education)** शी थेट सुसंगती आहे. हे जागतिक स्तरावर शिक्षणाद्वारे समता आणि समावेशकता साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते.भारतीय संविधानातील तत्त्वे न्याय, समानता आणि मानवतेचा सन्मान हीच उद्दिष्टे NEP-2020 द्वारे व्यवहारात आणण्याचा प्रयत्न आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

टीकात्मक विश्लेषण (Critical Evaluation)

जरी NEP-2020 चे तत्त्वज्ञान अत्यंत प्रगत आणि संवैधानिक दृष्ट्या सुसंगत असले तरी, अंमलबजावणीच्या पातळीवर काही आव्हाने आहेत:

1. **ग्रामीण शहरी विषमता -** डिजिटल शिक्षणाच्या संदर्भात ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधा अपुऱ्या आहेत.
2. **आर्थिक विषमता -** खाजगी क्षेत्रातील शिक्षणात व्यावसायिकता वाढत चालली आहे, जी संवैधानिक समतेच्या विरुद्ध जाते.
3. **शिक्षक प्रशिक्षण आणि संशोधनाची कमतरता -** गुणवत्तापूर्ण शिक्षक तयार करण्यासाठी आवश्यक संसाधने अद्याप मर्यादित आहेत.
4. **बहुभाषिक अंमलबजावणीतील अडचणी -** सर्व राज्यांमध्ये मातृभाषा माध्यमाचे एकसमान नियोजन करणे कठीण आहे.

मात्र, या आव्हानांवर मात केल्यास NEP-2020 हे भारतीय संविधानातील शिक्षणाच्या ध्येयांना प्रत्यक्षात उतरवू शकेल, यात शंका नाही.

निष्कर्षात्मक निरीक्षणे

NEP-2020 आणि भारतीय राज्यघटना या दोन्हींचा मूळ हेतू समान आहे मानवकेंद्रित, न्यायसंगत आणि मूल्याधारित समाजाची निर्मिती.संविधान शिक्षणाला समतेचे साधन मानते, तर NEP-2020 ते सर्जनशीलतेचे साधन बनवते. दोन्हीही एकत्र येऊन “शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे आणि लोकशाहीची गुणवत्ता वाढविण्याचे माध्यम” बनतात.

१. भारतीय शिक्षण धोरणांचा ऐतिहासिक प्रवास

भारताच्या शिक्षण धोरणांची परंपरा दीर्घ आणि परिवर्तनशील आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षण हे राष्ट्रनिर्मितीचे प्रमुख साधन म्हणून पाहिले गेले. 1968, 1986 (1992 सुधारित) आणि 2020 या तीन शिक्षण धोरणांनी शिक्षणाच्या दिशेचा पाया घातला. या तीन धोरणांचा अभ्यास केल्यास भारतीय शिक्षणाचे संवैधानिक ध्येय आणि सामाजिक आकांक्षा यांची प्रगती स्पष्ट दिसून येते.

२. 1968 चे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण: आदर्शवादी प्रारंभ

भारताचे पहिले शिक्षण धोरण डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन आयोग (1948–49) आणि कोठारी आयोग (1964–66) यांच्या शिफारसींवर आधारित होते. 1968 चे धोरण हे समता, राष्ट्रीय एकात्मता आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण या तीन आधारस्तंभांवर उभे होते.परंतु त्याची मुख्य तीन वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे -

- तीन भाषांचा सिद्धांत (Three-Language Formula)
- विज्ञान व तंत्रज्ञान शिक्षणावर भर
- शिक्षणात समान संधींची हमी
- शिक्षणात सामाजिक न्यायाचा विचार

संविधानातील अनुच्छेद 45 (६ वर्षे वयापर्यंत मोफत शिक्षण) याचा विचार या धोरणात करण्यात आला होता. परंतु, संसाधनांची कमतरता आणि प्रशासकीय मर्यादा यामुळे या धोरणाची अंमलबजावणी अपूर्ण राहिली.

३. 1986 चे शिक्षण धोरण (1992 सुधारित): समावेशकतेकडे वाटचाल

1986 मध्ये श्री. राजीव गांधी यांच्या काळात नवीन शिक्षण धोरण जाहीर झाले. त्यात शिक्षणाचे लोकशाहीकरण, स्त्रीशिक्षण, बालशिक्षण आणि तांत्रिक शिक्षणावर विशेष भर देण्यात आला.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

- Operation Blackboard योजना
- Navodaya Vidyalayas ची स्थापना
- Adult Education Mission
- National Policy on Women’s Education
- District Institute of Education and Training (DIET)

हे धोरण भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेतील *“समानता आणि सामाजिक न्याय”* या तत्त्वांशी अधिक सुसंगत होते.तथापि, त्याचा अंमलबजावणीचा वेग असमान राहिला. ग्रामीण आणि शहरी शिक्षणातील दरी कायम राहिली.

४. 2020 चे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण: आधुनिकता आणि मूल्यमीमांसा

NEP-2020 हे शिक्षणाला ज्ञान, कौशल्य, मूल्य आणि संशोधन यांचे एकत्रित माध्यम मानते. ते *“Vision 2040”* चा पाया घालते — म्हणजेच 21व्या शतकातील भारताला *ज्ञानप्रधान राष्ट्र* बनविण्याचा संकल्प.मुख्य वैशिष्ट्ये

- **5+3+3+4** अभ्यासक्रम संरचना
- **Early Childhood Care and Education (ECCE)**
- **National Research Foundation (NRF)** ची स्थापना
- **Multidisciplinary Education**
- **Academic Bank of Credits (ABC)**

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

- **National Higher Education Qualification Framework (NHEQF)**

  या धोरणात शिक्षणाला संविधानातील मूल्यांशी (न्याय, समानता, स्वातंत्र्य, बंधुता) थेट जोडले गेले आहे.

५. तीन धोरणांचा तुलनात्मक अभ्यास

घटक	1968	1986/1992	2020
मूल्यदृष्टी	राष्ट्रीय एकात्मता	समावेशकता आणि स्त्रीशिक्षण	सर्वसमावेशक, संशोधनप्रधान शिक्षण
रचना	केंद्रीकृत	अंशतः विकेंद्रीकृत	विकेंद्रीकृत, लवचिक
तंत्रज्ञान वापर	अल्प	प्रारंभिक	व्यापक आणि सर्वव्यापी
शिक्षक शिक्षण	प्राथमिक टप्पा	DIET स्थापना	एकात्मिक B.Ed. पदवी
भाषा धोरण	तीन भाषांचा सिद्धांत	कायम	मातृभाषा माध्यमावर भर
समानता व समावेश	अल्प	वाढती दृष्टी	सर्वसमावेशक दृष्टीकोन
संविधानाशी सुसंगती	न्याय आणि समता	सामाजिक न्याय	सर्व मूल्यांशी सुसंगत

या तक्त्यातून दिसून येते की **NEP-2020 हे संविधानातील सर्व मूल्यांना सर्वाधिक सुसंगत असे धोरण आहे.**

६. शिक्षण आणि संवैधानिक मूल्ये : एकात्म दृष्टी

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेतील तत्त्वे न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता ही केवळ कायदेशीर संकल्पना नाहीत; ती शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाचे मूलभूत आधार आहेत. NEP-2020 मध्ये ही मूल्ये पुढील प्रकारे एकात्म झालेली दिसतात:

- **न्याय:** शिक्षणातील समतेसाठी आरक्षण, शिष्यवृत्ती, तंत्रज्ञानद्वारे प्रवेश
- **स्वातंत्र्य:** अभ्यासक्रमातील लवचिकता, संशोधन स्वातंत्र्य
- **समानता:** सामाजिकदृष्ट्या मागासवर्गीयांसाठी योजना
- **बंधुता:** विविध संस्कृतींचा सन्मान, सहजीवनाचे शिक्षण

या अभ्यासाच्या आधारे खालील निष्कर्ष नोंदविता येतात:

७. शिफारसी (Recommendations)

1. **राज्यस्तरीय धोरणनियोजन सशक्त करणे:** NEP-2020 ची अंमलबजावणी स्थानिक परिस्थितीनुसार होण्यासाठी राज्यांना स्वायत्तता देणे आवश्यक आहे.
2. **शिक्षक प्रशिक्षण सुधारणा:** शिक्षणातील मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोन शिक्षकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी प्रशिक्षण अनिवार्य करावे.
3. **संशोधनासाठी निधी वाढविणे:** National Research Foundation च्या माध्यमातून उच्च शिक्षणात नवसंशोधनाला चालना देणे.
4. **भाषिक विविधतेचे संवर्धन:** मातृभाषेतील शिक्षणाला तांत्रिक आणि संसाधनात्मक पाठबळ देणे.
5. **समावेशक शिक्षणासाठी सार्वजनिक–खाजगी भागीदारी (PPP):** ग्रामीण आणि मागास भागात शिक्षण संस्थांच्या उभारणीसाठी सहकार्याची नवी मॉडेल्स तयार करणे.
6. **संविधानिक साक्षरता शिक्षणात समाविष्ट करणे :** प्रत्येक पातळीवर “Constitutional Values Education” हा विषय अनिवार्य करणे.

संशोधन निष्कर्ष

भारतीय शिक्षणव्यवस्था ही केवळ ज्ञानप्रदान करणारी नसून *माणूस घडविणारी* आहे. संविधानाने या शिक्षणाला मानवतेचे, न्यायाचे आणि समतेचे अधिष्ठान दिले आहे. NEP-2020 हे त्या संविधानिक ध्येयांना आधुनिक काळात पुनर्जन्म देणारे धोरण आहे.यात शिक्षणाला आर्थिक साधन म्हणून नव्हे तर *मानवमूल्यांच्या अभिव्यक्तीचे माध्यम* म्हणून पाहिले गेले आहे.या धोरणाच्या यशस्वी अंमलबजावणीद्वारे भारत “ज्ञानप्रधान, मूल्याधारित आणि न्यायसंगत राष्ट्र” बनू शकतो आणि हेच भारतीय राज्यघटनेचे अंतिम स्वप्न आहे.

1. **NEP-2020 हे संविधानिक मूल्यांचे व्यवहारिक रूप आहे.** शिक्षणातील समता, गुणवत्ता आणि सर्वसमावेशकता यांचे ध्येय या धोरणाद्वारे साध्य करता येते.
2. **धोरणात शिक्षणाचे मानवकेंद्रित तत्त्वज्ञान अधोरेखित आहे.** हे “Holistic Development” आणि “Value-based Education” या संकल्पनांमध्ये स्पष्ट होते.
3. **संविधानातील मूलभूत अधिकारांशी NEP-2020 ची सांगड घट्ट आहे.**अनुच्छेद 21A (शिक्षणाचा अधिकार), अनुच्छेद 15, 46 आणि 51(A) यांची अंमलबजावणी यामुळे सुलभ होते.
4. **तथ्याधारित अंमलबजावणी गरजेची आहे.** धोरणात सुस्पष्ट दिशानिर्देश असूनही निधी, शिक्षक क्षमता आणि संस्थात्मक सज्जता आवश्यक आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(II)| November 2025

5. **ग्रामीण आणि शहरी शिक्षणातील दरी कमी करणे आवश्यक आहे.** NEP-2020 ची यशस्वीता डिजिटल व तांत्रिक साधनांच्या समान उपलब्धतेवर अवलंबून आहे.

संदर्भसूची (References)

१. भारत सरकार. (२०२०). *राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०.* शिक्षण मंत्रालय, नवी दिल्ली.
२. भारत सरकार. (१९८६). *राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६ (सुधारित १९९२).* मानव संसाधन विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली.
३. भारत सरकार. (१९६८). *राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९६८.* शिक्षण मंत्रालय, नवी दिल्ली.
४. भारताचे संविधान. (१९५०). *भारताचे राज्यघटनात्मक दस्तऐवज.* भारत सरकार प्रकाशन विभाग.
५. कोठारी आयोग. (१९६६). *शिक्षण आणि राष्ट्रीय विकास* (Kothari Commission Report). नवी दिल्ली : शिक्षण मंत्रालय.
६. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन. (१९४९). *विद्यापीठ शिक्षण आयोगाचा अहवाल (१९४८–४९).* नवी दिल्ली : भारत सरकार
७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. (१९५४). *शिक्षणावरील विचार.* मुंबई : सिद्धार्थ बुक हाऊस
८. डॉ. पांडुरंग वामन काणे. (१९६५). *भारतीय शिक्षण परंपरा.* पुणे : महाराष्ट्र शिक्षण मंडळ.
९. डॉ. र. ग. देशमुख. (२००८). *भारतीय शिक्षणव्यवस्था – तत्त्वे आणि धोरणे.* पुणे : नूतन प्रकाशन.
१०. प्रा. सुनील गायकवाड. (२०१५). *भारतीय शिक्षणातील संविधानिक मूल्ये.* कोल्हापूर : सृष्टी पब्लिकेशन.
११. डॉ. वसंत पाटील. (२०१९). *शैक्षणिक धोरणे आणि सामाजिक न्याय.* औरंगाबाद : विद्या प्रकाशन.
१२. डॉ. शंकर राऊत. (२०२१). *राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० – एक अभ्यास.* नागपूर : संकल्प प्रकाशन.
१३. डॉ. मनीषा जोशी. (२०२२). *शिक्षण आणि संविधानिक मूल्ये : एक विश्लेषण.* मुंबई : प्रभात पब्लिकेशन.
१४. यूनेस्को. (२०१५). *शिक्षण २०३० : इंचेऑन जाहीरनामा आणि कृती आराखडा.* पॅरिस : UNESCO.
१५. आंतरराष्ट्रीय शिक्षण संघ. (२०२१). *गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि मानव विकास.* नवी दिल्ली : मानव संसाधन विकास मंत्रालय.